

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 24, 2014, 1

ISSN 1408-5348 UDK 009 Letnik 24, leto 2014, številka 1

UREDNIŠKI ODBOR/ COMITATO DI REDAZIONE/ BOARD OF EDITORS:	Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Vesna Mikolič, Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Claudio Povoło (IT), Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Tomislav Vignjevič, Salvator Žitko
Glavni urednik/Redattore capo/ Editor in chief:	Darko Darovec
Odgovorni urednik/Redattore responsabile/Responsible Editor:	Salvator Žitko
Urednica/Redattrice/Editor:	Mateja Sedmak
Prevajalci/Traduttori/Translators:	Irena Lampe (it.)
Oblikovalec/Progetto grafico/ Graphic design:	Dušan Podgornik, Darko Darovec
Tisk/Stampa/Print:	Grafis trade d.o.o.
Izdajatelj/Editori/Published by:	Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria©
Za izdajatelja/Per Editore/ Publisher represented by:	Salvator Žitko
Sedež uredništva/Sede della redazione/ Address of Editorial Board:	SI-6000 Koper/Capodistria, Kreljeva 3 /Via Krelj 3, tel.: ++386 5 62 73 296, fax 62 73 296; e-mail: annaleszdpj@gmail.com, internet: http://www.zdjp.si/

Redakcija te številke je bila zaključena 15. 06. 2014.

Sofinancirajo/Supporto finanziario/ Financially supported by:	Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS)
--	--

Annales - Series historia et sociologia izhaja štirikrat letno.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series historia et sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series historia et sociologia è inserita nei seguenti data base / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Thomson Reuters (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Miro Haček & Marjan Brezovšek:** The Processes of Democratization and Trust in Political Institutions in Slovenia: Comparative Analysis 1
I processi di democratizzazione e la fiducia nelle istituzioni politiche slovene: analisi comparativa
Proces demokratizacije in zaupanja v politične institucije v Sloveniji: komparativna analiza
- Anton Žabkar & Marjan Malešič:** Nevojaški viri ogrožanja varnosti Sredozemlja 13
Fattori non militari di minaccia alla sicurezza del Mediterraneo
Non-Military Threats to the Security of the Mediterranean
- Bojan Dobovšek & Tadeja Jenić:** Nezakonita trgovina z morskimi datlji v Istri 27
Commercio illegale di datteri di mare in Istria
Illegal Trade with Date Mussels in the Istria
- Tanja Mihalič, Gorazd Sedmak, Saša Planinc, Janez Bogataj & Matic Jeločnik Pelicon:** Diverzifikacija morskega ribištva v turistično dejavnost na slovenski obali 35
Diversificazione delle attività di pesca commerciale marina in attività del settore turistico nell'area Slovenia
The Diversification of the Sea Fishing on the Slovene Coast into Tourism
- Helena Nemeč Rudež, Gorazd Sedmak, Ksenija Vodeb & Štefan Bojnec:** Visitor Structure as a Basis for Destination Repositioning - The Case of a North Mediterranean Destination 53
Struttura dei visitatori come base per il riposizionamento della destinazione - il caso della destinazione del nord mediterraneo
Struktura obiskovalcev kot osnova za repozicioniranje destinacije – primer severno sredozemske destinacije
- Marjan Tkalčič:** The Educational Level and the Firm Size of Tourism Organizations in Slovenia 67
Il livello di istruzione e la dimensione delle organizzazioni del turismo in Slovenia
Stopnja izobrazbe in velikost turističnih organizacij v Sloveniji
- Petra Kavrečič & Miha Koderman:** Slovenski izseljenci in turistični obisk Dravske banovine s posebnim poudarkom na poročanju Izseljeniškega Vestnika 77
Visite turistiche degli emigrati sloveni nella Banovina di Drava come riportate sul giornale »Izseljeniški Vestnik«
Slovenian Emigrants and Tourist Visits to the Drava Banovina according to the Reports in the Journal »Izseljeniški Vestnik«
- Mladen Obad Šćitaroci & Bojana Bojanić Obad Šćitaroci:** Public Parks in Croatia in the 19th Century Within a European Context 95
I parchi pubblici nella Croatia del XIX secolo nel contesto Europeo
Javni mestni parki na Hrvaškem v 19. stoletju v evropskem kontekstu
- Josip Faričić & Lena Mirošević:** Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia 113
Penisole artificiali e pseudo isole della Croazia
Hrvatski umjetni poluotoci i pseudo-otoci
- Tanja Oblak Črnič & Metka Kuhar:** Everyday and Family Contexts of Youth Computer Cultures: The Case of Slovenia 129
Contesti quotidiani e familiari delle culture di computer giovanili: il caso della Slovenia
Vsakdanji in družinski konteksti v mladostnih računalniških kulturah: Primer Slovenije

Mojca Pajnik & Iztok Šori: Seksualna industrija v Sloveniji na spletu: med oligopoli organizatorjev in nemočjo seksualnih delavk 143 <i>Industria del sesso in Slovenia sul web: tra oligopoli di organizzatori e impotenza dei lavoratori del sesso</i> <i>Sex Industry in Slovenia on the Web: Between Oligopoles of Organizers and Powerlessness of Sex Workers</i>	Marija Jurič Pahor: Prehajati meje: vpogledi v nastanek in razvoj kulture dialoga in miru v prostoru Alpe-Jadran 171 <i>Andando oltre le frontiere: uno sguardo approfondito sulla nascita e sviluppo di una cultura del dialogo e di pace nella regione Alpe-Adria</i> <i>Going Beyond Borders: Insights into the Creation and Development of the Culture of Dialogue and Peace in the Alps-Adriatic Region</i>
Karmen Erjavec: Raba interneta med starimi prebivalci Slovenije 157 <i>Utilizzo di internet tra la popolazione Slovena anziana</i> <i>Internet use among old people in Slovenia</i>	Kazalo k slikam na ovitku 188 <i>Indice delle foto di copertina</i> <i>Index to pictures on the cover</i>
	Navodila avtorjem 189 <i>Istruzioni per gli autori</i> <i>Instructions to authors</i>

THE PROCESSES OF DEMOCRATISATION AND TRUST IN POLITICAL
INSTITUTIONS IN SLOVENIA: COMPARATIVE ANALYSIS*Miro HAČEK*University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: miro.hacek@fdv.uni-lj.si.*Marjan BREZOVŠEK*University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: marjan.brezovsek@fdv.uni-lj.si.

ABSTRACT

After the collapse of the non-democratic regime in the early 1990s, public opinion surveys became important factor in the process of democratic decision-making. Authors are analysing the results of public opinion surveys, which bring together data on the attitude of the general public towards democracy, (dis)satisfaction with the political situation and (dis)satisfaction with most important political institutions; special emphasis is given to the general public's (dis)trust toward the judiciary. Based on the data obtained authors allocate Slovenia's position compared to other established European democracies as well as post-communist countries from Central and Eastern Europe (CEE) on the scale of the relationship of the dimensions of societal trust in political power.

Key words: *democratisation, trust, politics, institution, Slovenia.*

I PROCESSI DI DEMOCRATIZZAZIONE E LA FIDUCIA NELLE ISTITUZIONI
POLITICHE SLOVENE: ANALISI COMPARATIVA

SINTESI

Dopo il crollo dei regimi non democratici negli anni 90, i sondaggi di opinione pubblica sono diventati un fattore importante del processo politico, che dimostra la (s)fiducia dei cittadini e da la legittimità per perpetuare le decisioni politiche adottate. Gli autori analizzano i risultati dei sondaggi di opinione per quanto riguarda l'atteggiamento del pubblico verso la democrazia, la (non)soddisfazione con la situazione politica e con le più importanti istituzioni politiche. Un'enfasi particolare enfasi è data la (s)fiducia del pubblico alla magistratura. Sulla base dei dati comparativi gli autori analizzano la (s)fiducia del pubblico nelle singole istituzioni politiche in Slovenia con il paragonabili paesi ex socialisti dell'Europa centrale e orientale e occidentale. Gli autori concludono che il grado di fiducia nelle istituzioni politiche in Slovenia è relativamente basso e mostra un trend negativo, mentre la Slovenia in questa dimensione non diverge significativamente dagli altri paesi ex socialisti.

Parole chiave: *democratizzazione, fiducia, politica, istituzioni, Slovenia.*

INTRODUCTION: PROCESSES OF DEMOCRATISATION IN SLOVENIA

In all post-socialist countries, democratisation was a process that resulted in the establishment of a democratic political system similar to that of Western European countries. It is a process of changing the regime from the beginning to the end and includes the concepts of transition and consolidation. The consolidation of democracy is a process that encompasses the complete establishment of new democratic institutions, the adoption of democratic rules and procedures, and the general acceptance of democratic values. Political changes that stem from the top can also play an important role in accelerating democratic processes, yet they can also repress the political socialisation of citizens.

For countries in transition, transforming the administrative and political institutions is particularly important, because the positive outcome of the whole democratisation effort largely depends on how these institutions are seen to be successful in the eyes of the public. The transition itself is a unique process. For a successful transition towards a more effective society, every country first has to define two elements and then define a third one. Since every country has its own tradition, the realisation of its success lies, on the one hand, on the starting point of its development and the development of its surroundings and, on the other hand, on the capacity to understand the development of the society. The understanding and steering of these 'society flows' lies within the competence of public administration systems that are, in comparison to the established systems, under greater stress, since they have to adapt and reorganise the institutions of public administration (Brezovšek, 2000, 239).

When thinking of the legitimacy of democratic systems, we cannot avoid a discussion regarding the trust in political institutions. Since they focus on the institutionalisation of society's actions – which become more efficient, stable, and predictable under their influence – they represent the core foundations of society. Citizens rely on political institutions since there is a belief that not all of our fellow citizens can be trusted (Udovič and Bučar, 2008, 30). Institutions act as mediators that, within the legal framework, force all citizens to respect certain legal and ethical norms, which consequently results in a higher level of trust. The greatest threat to the trust established between institutions and citizens is the systematic misuse of democratic principles. According to Sztopmka (1999), citizens who live in a democracy develop trust in democracy that is the highest form possible for the system. When this basic trust is misused, the level of trust in all other ideals connected to democracy decreases. Our standpoint is that trust in political institutions and the legitimacy of the democratic system are closely dependent on each other.

Elster, Offe, and Preuss (1998, 307) point out that the concept of democratic consolidation is not identical to economic success, because economic effectiveness is also possible in non-consolidated democracies or even in non-democracies. Political scientists therefore focus above all on political indexes of democratic consolidation. Gasiorowski and Power (1998) offer three basic criteria of successful democratic consolidation: successful execution of second parliamentary elections, successful swap of the executive branch with the usage of constitutional means (peaceful exchange of political power), and successful survival of the democratic system for twelve straight years. Additional criteria are frequently added: for instance, the relationship of citizens with democratic institutions, wide concordance on the rules of the political game, and trust in democratic political institutions and political elites (Fink Hafner, 2000, 13–14). We will emphasise the latter in this paper, locating Slovenia among other comparable democratic European countries according to public opinion surveys concerning public (dis)trust in political institutions. This will allow the authors to assess Slovenia's position among other European countries on the scale of the relationship of the dimensions of societal trust in political power.

POLITICAL AND ADMINISTRATIVE INSTITUTIONS AS MEDIATORS OF TRUST

No government in the world enjoys the absolute trust of its citizens. Since the power of every government dwarfs that of any individual citizen, even the most benevolent government represents a threat to individual freedom and welfare. Still, for a government to operate effectively, it must enjoy a minimum of public confidence (Mishler and Rose, 1997, 418–419). Gamson (1968, 42) argues that trust in political and administrative institutions is important, because it serves as the "creator of collective power," enabling government to make decisions and commit resources without having to resort to coercion or obtain the specific approval of citizens for every decision. When trust is extensive, governments "are able to make new commitments on the basis of it and, if successful, increase support even more" (Gamson, 1968, 45–46), creating, in effect, a virtuous spiral. When trust is low, governments cannot govern effectively, trust is further undermined, and a vicious cycle is created (Muller and Jukam, 1977). Trust is especially important for democratic governments because they cannot rely on coercion to the same extent as other regimes and because trust is essential to the representative relationship (Bianco, 1994). In modern democracies, where citizens exercise control over government through representative institutions, it is trust that gives representatives the leeway to postpone short-term constituency concerns while pursuing long-term national interests (Mishler and Rose, 1997, 419). For example, when inflation is severe, citizens must have

sufficient trust in economic and political institutions to accept temporary economic pain in return for the promise of better economic conditions at some uncertain future date (Weatherford, 1984). Trust is necessary so that individuals may participate voluntarily in collective institutions, whether in political institutions or in civil society's institutions. Trust in civil institutions does not diminish democracy but completes it, enhancing the effectiveness of political institutions, creating what Dahl (1956, 83) refers to as the "social separation of powers," which checks the emergence of an overly strong state. Trust, however, is double-edged sword. Democracy requires trust but also presupposes an active and vigilant citizenry with a healthy scepticism of government and a willingness, should the need arise, to suspend trust and assert control over government by replacing the government of the day (Mishler and Rose, 1997, 419).

In the CEE post-communist countries, excessive trust was never a real concern. The immediate problem is overcoming the abiding cynicism and distrust that are the legacies of the half-century long non-democratic rule. Citizens in CEE have good reason to distrust political and social institutions. Most have lived their entire lives under authoritarian regimes, some more totalitarian than others, but all inclined to subjugate individual interests to those of the Communist Party (Clark and Wildavsky, 1990). The Communist system created a variety of civil institutions, but as Shlapentokh (1989, 9) has emphasized, "such organizations as the trade unions, the Young Communists' League could be regarded as pertaining to civil society, but in fact they are parts of the state apparatus" (see also Sartori, 1993). Instead of voluntary participation, citizens in CEE were forced to make a hypocritical show of involvement or at least compliance (Mishler and Rose, 1997, 420). The consequence was massive alienation and distrust of the Communist regime and a lingering cynicism toward both political and civil institutions.

The new democratic regimes of CEE have not existed long, but they have existed long enough for many citizens to differentiate contemporary institutions from those of the past and to form at least preliminary judgments about the differences. This, by itself, can create a measure of trust or, at least, a tempering of distrust. In the short term, popular trust in government may be inherited. In the longer term, however, trust must be earned; it must be performance-based. The extent of public trust in the post-Communist regimes of CEE is clearly important for democratic consolidation. It also is an empirical question, about which the supply of speculation greatly exceeds that of systematic research. Even less is known about the sources of trust and distrust in post-Communist societies, although an understanding of underlying causes is vital for assessing the prospects for establishing civil society and consolidating stable democratic rule (Mishler and Rose, 1997, 420). This paper draws upon survey data from the Eurobarometer and Eu-

ropean Social Survey research to examine the structure and determinants of public trust not only in Slovenia, but also in over twenty European countries, with some from CEE.

Political institutions should act as the representatives of certain values of society or, what is more, they sometimes even create a new set of norms and values. According to Offe (Warren, 1999, 71), the trust we have in others also generates the trust we have in institutions. He defines values that generate trust in institutions through two parameters: truth and justice. Consequent actions of both are categorised by their use: passive or active. Institutions generate trust based on interactive truth-telling, which means that the institutions create an assumption that they express only the truth (in contacts with citizens). When reacting actively, institutions change the truth-telling into promise-keeping, which is most profoundly expressed through jurisdiction or by realising a political programme. If we observe the role of institutions as representatives of justice in society, then institutions passively express justice when treating all individuals equally (fairness) and actively when they express some solidarity to marginalised individuals (Offe in Warren, 1999, 73).

If trust is generated through the trust we have in individuals who work in an institution, there are two options: either we trust every individual working for the institution that they will act according to the preset rules of the institution and in accordance with the law, or we trust that the rules and procedures within the institution will, in a way, force all employees (especially those in high ranking positions) to be trustworthy. None of the abovementioned options is possible in the trust relationship between citizens and contemporary political institutions. The complexity and number of employees in the institutions is too big for the first possibility, while the other option would require individuals' great knowledge of all administrative structures, their procedural rules and sub-structures, which is highly unlikely. The only legitimate reason for the citizens' systematic mistrust is evidence of the misuse of administrative power in institutions. When institutions are deliberately misusing their power or merely overseeing malfunctions in the administrative process, one can conclude that they are unable to fulfil their mission and are consequently not trustworthy (Offe in Warren, 1999, 75). Trust is closely linked to the phenomenon of (political) responsibility.

Responsibility in democratic systems is an obligatory derivative of power. Whoever are in power contracts themselves formally and informally that they will use this acquired power responsibly. Existing modern societies can be classified according to their relationship between administrative power and social trust, while taking into consideration trust in others and the level of political trust. On the basis of these parameters, we can determine the level of trust in society (Peters, 2001, 66). According to Peters (see Table 1), in societies where we

Table 1: Relationship of dimensions of social trust to administrative power

		TRUST IN OTHERS	
		<i>high</i>	<i>low</i>
POLITICAL TRUST	High	low administrative power	moderate administrative power (positive affect)
	Low	moderate administrative power (negative affect)	high administrative power

Source: Peters (2001, 66).

find high political trust and high trust in others, one can expect low administrative power. Moderate administrative power (a positive affect) can be found where the level of trust in others is low and the level of political trust is high and vice versa (moderate administrative power – a negative affect). If both kinds of trust are low, there is an expectation of high administrative power.

Since the phenomenon of trust involves a three-way relationship between the truster, trustee, and the defined goods, it could potentially cause a power-non-power relationship. The trustee (the one we trust in the relationship) gains potential power over the truster (the one who trusts), because the first handles the goods that the truster needs. It is important that this vulnerability of the truster is merely a risk and is not compulsory in this equation, since power and trust vary. When trust prevails, the truster usually anticipates that the trustee is acting in the trustee's best interests; however, when power prevails, the one in power can influence the trust and acts of the truster because he obtains rights over certain goods. Since the relationship of trust also means accepting a parallel structure, there is a risk that the trustee will use his power over the goods in a way that is contrary to the truster's interest (Warren, 1999). This form of trust relationship enables the existence of a risk factor that puts the power relationship before the trust relationship. Consequently, individuals entering into a relationship of potential trust will not reconstitute this kind of relationship if they anticipate a potential power relationship structure. From this point of view, we can conclude that the analyses of trust are inadequate from the moral social disposition perspective.

(DIS)TRUST IN POLITICAL AND ADMINISTRATIVE INSTITUTIONS

The public administration and civil servant system are components of governance that can also be analysed from this so-called political point of view; citizens most commonly perceive these components as a secondary structure of the government and usually as the least respectable structure (Brezovšek, 1997, 184). Public opinion can be an important source of bureaucratic power

within the public administration system, yet how public opinion affects the system of civil servants and public officials remains quite an under-researched area (Meier, 2000, 52). Some researchers even believe that public opinion has a prevailing influence on the work of civil servants. Page and Shapiro (1981) researched 357 major changes in public opinion. They compared those changes within the same timeframe for the work and outputs of public administration and concluded that as many as 87 percent of different public policies were adapted in line with the changes in public opinion. The findings of Gray and Lowery (1988, 121) are similar. They studied tax and education policies and concluded that both had adapted themselves to public opinion. Peters and Hoggwood (1985) linked public opinion and the growth of the civil servant system¹ and proved that when public opinion expressed open support of a certain public policy, the civil servant system had strengthened.

One main characteristic of public opinion is its instability; it changes frequently and often in a short period. This characteristic is directly opposed to the characteristics of the civil servant system. For this system, stability and predictability are crucial for enabling quality in administrative work over a long period. However, it is true that some sub-systems of public administration can exploit public opinion support to promote their own policies. The importance of support for an individual policy is usually higher than the need to have an average high level of support for the whole public administration and the civil servant system.

The Eurobarometer research presented in Table 2 focuses on satisfaction with democracy as societal and political system in EU member states. If we compare the surveys over the years, then, some changes in satisfaction can be detected. In general, one of the most common observations is that in all new democratic systems (shaded rows) there is a high level of dissatisfaction with democracy itself, and trend is rather negative in recent period. Similarly, in Slovenia, more than two-thirds of citizens are dissatisfied with democracy in the country. The question remains as to how much of such dissatisfaction fragile post-socialist regime can withstand before this dissatisfaction changes into a denial of the legitima-

¹ Growth of the civil servant system mainly refers to quantitative growth and not so much to growth in the quality of the system.

Table 2: Satisfaction with democracy in the EU member states (total satisfied; in percent)

EU Member State	2004	2005	2006	2007	2009	2010	2011	2012
AUSTRIA	71	68	75	80	76	78	73	70
BELGIUM	70	65	68	66	62	56	61	57
BULGARIA	/	/	/	26	21	25	27	24
CYPRUS	63	68	63	61	60	54	44	33
CZECH REP.	45	48	58	51	48	45	31	30
DENMARK	91	92	93	94	91	92	92	90
ESTONIA	45	44	43	53	41	45	46	38
FINLAND	83	77	78	77	69	69	77	78
FRANCE	57	53	45	65	51	54	53	60
GERMANY	61	53	55	66	68	62	68	70
GREECE	68	53	55	63	49	31	17	11
HUNGARY	37	27	46	24	23	35	30	29
IRELAND	77	71	75	69	56	57	57	50
ITALY	46	44	53	40	44	47	34	27
LATVIA	45	44	41	43	21	32	38	42
LITHUANIA	34	24	23	24	18	17	23	21
LUXEMBURG	83	82	83	73	90	83	88	84
MALTA	48	48	48	53	49	45	50	49
NETHERLANDS	71	71	75	80	72	75	75	75
POLAND	30	29	38	48	44	54	59	48
PORTUGAL	39	41	30	36	40	29	29	25
ROMANIA	/	/	/	36	18	20	22	13
SLOVAKIA	25	26	25	35	40	36	33	29
SLOVENIA	57	56	54	48	37	38	31	26
SPAIN	64	67	71	77	58	53	45	32
SWEDEN	76	71	74	80	81	84	87	86
UNITED KINGDOM	63	60	60	62	58	59	60	60
EU 25/27 AVERAGE	58	55	57	57	51	51	50	47

Sources: Table of results. Standard Eurobarometer 62 (Autumn 2004): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb62/eb62_en.htm (February 2013); Table of results. Standard Eurobarometer 63 (September 2005): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb63/eb63_en.pdf (February 2013); Table of results. Standard Eurobarometer 65 (January 2007): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb65/eb65_en.pdf (February 2013); Table of results. Standard Eurobarometer 68 (May 2008): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb68/eb_68_en.pdf (February 2013); Table of results. Standard Eurobarometer 72 (Autumn 2009): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb72/eb72_anx_vol1.pdf (February 2013); Table of results. Standard Eurobarometer 73 (November 2010): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb73/eb73_anx_full.pdf (February 2013); Table of results. Standard Eurobarometer 76 (December 2011): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb76/eb76_anx_en.pdf (February 2013); Table of results. Standard Eurobarometer 78 (November 2012): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb78/eb78_anx_en.pdf (February 2013).

Table 3: Trust in political institutions (tend to trust; in percent)

EU Member State	POLITICAL PARTIES					NATIONAL GOVERNMENT					NATIONAL PARLIAMENT				
	2004	2006	2008	2010	2012	2004	2006	2008	2010	2012	2004	2006	2008	2010	2012
AUSTRIA	23	38	38	40	33	45	55	50	54	49	51	56	54	52	50
BELGIUM	23	29	25	20	23	38	47	36	22	38	46	50	40	28	40
BULGARIA	/	/	7	15	14	/	/	15	43	25	/	/	8	25	18
CYPRUS	26	20	29	23	9	65	56	65	43	16	63	44	63	40	15
CZECH REPUBLIC	10	15	12	12	8	27	34	20	32	11	18	22	16	12	9
DENMARK	39	49	54	49	36	56	56	60	50	42	70	75	75	72	63
ESTONIA	17	21	19	20	16	47	54	48	53	35	41	41	37	39	29
FINLAND	26	36	36	30	36	67	65	68	49	62	68	69	71	55	66
FRANCE	13	10	13	14	12	29	20	31	25	30	38	31	36	36	32
GERMANY	13	22	22	19	21	33	39	42	32	41	39	40	41	39	46
GREECE	17	25	14	9	5	50	43	23	25	7	61	56	32	23	9
HUNGARY	18	29	8	29	18	40	48	16	40	27	38	47	16	41	29
IRELAND	18	32	23	17	12	39	42	33	21	18	40	44	36	22	18
ITALY	20	26	16	18	8	28	34	26	25	17	31	40	27	26	11
LATVIA	6	6	5	4	6	26	25	16	13	17	21	21	9	6	13
LITHUANIA	16	10	10	6	13	38	21	16	13	21	23	14	11	7	13
LUXEMBURG	35	41	39	40	22	67	65	60	66	57	64	58	56	52	48
MALTA	28	25	34	25	20	46	38	50	33	34	44	40	57	33	29
NETHERLANDS	34	42	51	45	33	38	42	66	47	47	49	55	64	54	53
POLAND	5	9	7	15	17	13	22	20	28	23	8	13	13	24	20
PORTUGAL	17	19	17	15	17	27	34	31	20	22	43	41	38	28	23
ROMANIA	/	/	14	10	9	/	/	25	12	20	/	/	19	10	13
SLOVAKIA	9	10	16	25	19	22	21	46	38	32	25	27	41	38	30
SLOVENIA	17	19	17	11	9	35	38	36	27	15	36	37	34	23	12
SPAIN	28	31	30	14	6	51	44	44	20	11	48	41	40	21	9
SWEDEN	24	23	34	37	35	41	36	56	57	59	56	56	64	66	68
UNITED KINGDOM	15	18	18	18	12	32	30	29	26	25	37	36	30	24	26
EU 25/27 AVERAGE	20	24	23	21	17	40	40	38	34	30	42	42	38	33	29
CEE 8/10 AVERAGE	12	16	12	15	13	31	33	26	30	23	26	28	20	23	19

Sources: Table of results. Standard Eurobarometer 62 (Autumn 2004): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb62/eb62_en.htm (February 2013); Table of results. Standard Eurobarometer 65 (January 2007): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb65/eb65_en.pdf (February 2013); Table of results. Standard Eurobarometer 70 (Autumn 2008): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb70/eb70_full_annex.pdf (February 2013); Table of results. Standard Eurobarometer 73 (November 2010): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb73/eb73_anx_full.pdf (February 2013); Table of results. Standard Eurobarometer 78 (November 2012): Public opinion in the European Union. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb78/eb78_anx_en.pdf (February 2013).

cy of the whole societal and political system and when the legitimacy of various political institutions is at risk. Nevertheless, dissatisfaction could also be connected to the outcomes of the democratic transition and consoli-

ation processes and not democracy as a type of social-political relations itself.² In this case, dissatisfaction can also be expressed through the existing mechanisms like elections, referendums, political protests, and so forth.

² This emphasis is supported by a number of public opinion polls. For instance “Democracy in Slovenia” survey, carried out in March 2011 among 907 respondents across the country, asked whether democracy is the best possible form of governance and whether democracy in spite of its imperfections, is still better than other types of social-political relations. Respondents strongly agreed with both statements; on the scale from 0 to 4, where 0 represents “strongly disagree” and 4 “strongly agree”, first statement got estimation 3.49 and the second one 3.38.

Table 4: Trust in politicians, political parties, and national parliaments in Europe (1995 and 2010)

Country	Trust in politicians (2010)	Trust in political parties (2010)	Trust in the national parliament (2010)	Trust in the national parliament (1995)
BELGIUM	3,86	3,85	4,46	5,0
DENMARK	5,04	5,17	5,83	6,2
FINLAND	4,43	4,54	5,38	5,8
FRANCE	3,19	3,07	4,15	4,5
GERMANY	3,29	3,26	4,18	4,5
GREAT BRITAIN	3,40	3,50	4,05	4,7
ISRAEL	2,95	2,95	3,64	4,7
NEDERLANDS	5,22	5,23	5,34	5,2
NORWAY	4,96	4,93	6,03	5,7
PORTUGAL	2,01	2,02	2,91	4,4
SPAIN	2,72	2,70	4,30	4,8
SWEDEN	5,04	5,11	6,28	5,9
SWITZERLAND	5,01	4,81	5,81	5,8
BULGARIA	1,99	2,01	2,38	-
CZECH REPUBLIC	2,63	2,69	3,27	3,6
ESTONIA	3,62	3,43	4,24	4,4
HUNGARY	3,12	3,14	4,22	5,0
POLAND	2,66	2,55	3,44	3,5
RUSSIA	3,09	3,11	3,58	-
SLOVENIA	2,25	2,24	2,98	4,0

Source: *European Social Survey*; <http://www.europeansocialsurvey.org> (January 2012). The question was as follows: "Tell me on a scale from 0 to 10 how much you personally trust each of the institutions. 0 means you do not trust institution at all, and 10 means you have complete trust."

Other research (Newton and Norris, 1999, 67–72) found out that there is positive connection between disintegration processes of contemporary societies (especially because of growing inequalities, that are with the impact of global economic crisis becoming even more evident), with drops of public trust towards key state political institutions.

If we take a look at the Politbarometer research,³ the trust in Slovenian democracy was on the rise up to 2002 when it reached its historical peak of 44 percent. After 2002 it slowly started to decrease, while dissatisfaction slowly has been growing, peaking in 2012, when Slovenia is among EU member states where largest parts of population express strong dissatisfaction with democracy.

Sometimes, the distrust does not apply solely to the democratic system but the personification of democracy—the political institutions (parliament, government, and political parties). Besides dissatisfaction with political institutions, another very important factor is the economic climate in the country. After the end of socialism, the safety net of social care has more or less been

deteriorating, leaving many marginalised. However, in Slovenia, economic stability prevented any greater dissatisfaction with democracy all the way until 2009, when consequences of the global economic crisis hit the country and the safety net of social care started to crack.

General trust in the country is also reflected in the trust in major political institutions (Inglehart, 1999). Table 3 shows trust towards three main political institutions (political parties, national parliament and national government) in all EU member states in period from 2004 to 2012, and compares average trust in all EU member states with average trust in all ten new member states from CEE. We can also quite clearly observe that levels of public trust towards all three political institutions are lower in ten new members states from CEE compared with other, mostly older member states with longer democratic tradition. We can also see, especially in recent period, that there is major difference in term of public trust in three political institutions between northern Europe (i.e. Finland, Sweden, Denmark) and southern Europe (i.e. Italy, Greece, Spain). If we take

3 See Politbarometer research, available at www.cjm.si (December 2013).

another look at the data presented in Table 2, it is not hard to see the connection between the satisfaction with democracy and public trust into major political institutions in various (groups of) countries in the EU.

If we compare public trust in institutions measured in other European countries in 1995 and 2010 in another research, *European Social Survey*, the conclusion is that the level of trust is much lower in new democracies of CEE than the level of trust in established democracies of Western and Northern Europe. The survey covered a range of questions, and in Table 4 we can see the level of trust in national parliaments, political parties, and politicians in all of the observed countries. Even among CEE countries, there is a significant difference in levels of trust. In Slovenia, for example, the level of trust is among the lowest in the region. This indicates that the variations in levels of trust show how different the political systems are and that the level of trust in the region is much lower than in other Western and Northern European countries, probably because of the change in the regime (Kasse, Newton and Toš, 1999).

If we compare trust levels in the national parliament from data sets of 1995 and 2010, we can clearly ascertain that levels of trust have fallen quite significantly, except in Norway, Sweden, and the Netherlands, where trust in the national parliament was actually higher in 2010 than it was in 1995. The average level of trust to the national parliament was 4.63 in 1995 and 4.32 in 2010. Only two of the observed countries' parliaments scored a lower level of trust in 1995 than in Slovenia (Poland and the Czech Republic), with two such examples again in 2010 (Bulgaria and Portugal). Besides that, we can see that the Northern and some Western European countries, on average, have a much higher level of trust, which could also be linked to their high levels of social capital that could play some role in their relatively high trust levels in general.

Public opinion surveys can sometimes be used to lend political decisions some legitimacy. Politicians and the media can use them to influence the policy-making process, strategic decisions, or the outcome of elections. In connection to our paper, the question still remains whether the publishing of public opinion surveys that show relatively low levels of trust in administrative and political institutions itself influences a further drop in trust levels among citizens.

(DIS)TRUST IN THE INSTITUTIONS OF THE RULE OF LAW

In democracy, the confidence of citizens in repressive institutions such as the police and the judiciary is of paramount importance. In a democratic political system, these institutions not only have the function of deterrence and forced submission, but also are important for the maintenance of the rule of law and the defence of a democratic regime against its advertisers. The police

and the judiciary, which some label as the fundamental institutions of the rule of law (Linde and Ekman, 2005), refer in this case to the processes of informed consent, which is tied to trust in the political system rather than in the legal system alone. Namely, it is equally important that citizens embrace these institutions as those with a legitimate right to exercise authority. Confidence in these institutions obviously bears significance for the legitimacy of a political system. Citizens expect these institutions to be just, impartial, efficient, and effective, and their operation has to be based on professionalism, procedural justice, and the provision of equal justice and protection to all of society.

From a wider comparative aspect, Europeans trust the police (42 percent) and the judiciary (41 percent) more than political representatives (6 percent) and EU institutions (5 percent), as far as fighting corruption is concerned (Special Eurobarometer 374, 2011, 102). Compared to 2009, the police gained an additional 8 percent, whereas the judiciary lost 2 percent. Of all the bodies, the police enjoy the highest confidence in 14 EU member states, with the greatest level of trust in Denmark (65 percent) and the lowest one in Slovenia (27 percent). Apart from Denmark, only in Ireland do a majority of survey respondents claim the police to be the trustworthiest institution (61 percent). The percentage of respondents who mention the judiciary system as the body they trust the most regarding problem solving, varies from 62 percent in Denmark to 20 percent in the Czech Republic, with Slovenia being just ahead of the latter with 21 percent (Special Eurobarometer 374, 2011, 103). Other than Denmark, there are seven other EU Member States where a majority of survey respondents mentioned the judiciary, namely Germany (59 percent), Austria (57 percent), Sweden (53 percent), Luxembourg (53 percent), France (52 percent), and Finland (51 percent). The judiciary enjoys the highest levels of confidence in 13 EU member states, with the highest one recorded in Germany (59 percent) and the lowest one in Latvia and Lithuania (34 percent). As a rule, the degree of confidence in the aforementioned institutions of the rule of law is much lower in the CEE than in the northern and western European democracies.

It has already been mentioned that the percentage of respondents in the EU who trust the police has increased (by 8 percent) since 2009 and in this manner has left behind the judiciary, albeit only by 1 percent. In all but two EU member states, the percentage of respondents who say the police are the trustworthiest institution has increased. The greatest increase has been recorded in Great Britain (+21 percent), Ireland (+17 percent), Austria (+1 percent), Bulgaria, Italy, Spain and Malta (+2 percent), and in the Czech Republic (+3 percent). The two EU member states that have witnessed a decline in confidence in the police are Slovenia (-6 percent) and Portugal (-9 percent) (Eurobarometer 374, 2011, 104).

The differences in the degrees of trust in the police are to a great extent related to the differences between

states, historical roles of the police, social orientation of the states, financial resources available for the police, the performance of other state institutions, the stratification of societies, and so forth. The degree of confidence in the police is to a great extent influenced by levels of corruption in state institutions and the status of institutions in charge of citizen security within the system of public services as a whole. Additionally, the comparison of the average values of the estimated confidence in the police on a scale of 0–10⁴ shows significant differences between individual parts of Europe. At the top, there are predominantly northern European countries (Finland 7.9, Denmark 7.58, Norway 7.04), followed by western and central European countries (Germany 6.58, Netherlands 6.34, Great Britain 6.24). The other half of the scale generally contains Mediterranean countries and new EU member states (Spain 6.1, Estonia 6.05, Cyprus 5.94; France 5.78) and at the lowest end of the scale, there are eastern European countries (Russia 3.7, Bulgaria 3.29). With an average value of 5.05, Slovenia does not significantly diverge from comparable states (Poland 5.12; Slovakia 4.8), as far as trust in the police is concerned.

According to the results of Slovenian public opinion polls (Political Barometer Survey, 2011), the police is ranked among those institutions where trust prevails over distrust, namely 34 percent versus 28 percent (the army enjoys an even greater level of confidence – 52 percent of trust versus 12 percent of distrust). According to the public opinion poll performed in 2009 by the School of Advanced Social Studies, trust in the police was fairly high, as police was trusted or completely trusted by 51.7 percent of all the respondents. Later on, the Political Barometer Survey (May 2011) showed greater percentage of distrust (31 percent) than trust (30 percent) in the police. The average values of responses concerning trust in the police (Political Barometer Survey, 2011) were calculated as follows: May 2010 (3.05), October 2010 (3.13), December 2010 (2.96), and March and May 2011 (in both cases 2.92, respectively), which showed a negative trend, similar to both trend observed earlier when analysing satisfaction with democracy and trust towards major political institutions.

Compared to the police, the judiciary ranks much lower; however, from among all three branches of power, the judiciary still enjoy the highest level of trust in Slovenia.⁵ Considering the fact that there is usually no formal connection between judges and citizens, this is somewhat surprising. Contrary to the executive and legislative, the judiciary has no institutionalised mechanisms that would guarantee the accountability of judges. Thus, the legitimacy of the judiciary is not ensured through institutionalised procedures, but is based on individual trust (Buhlmann and Kuntz, 2011, 317). In any case, these

data show that the legitimacy of all three branches of power is extremely low. The bodies of all three branches of power are at the bottom of the (public opinion) scale of confidence, as are the political parties; therefore, political institutions have undergone an extremely deep plunge in Slovenia. However, this is not to say that there is ubiquitous distrust or that this is a general atmosphere in the society, as people are nevertheless able to express their trust, even their utmost trust in, for instance, fire-fighters, who were ascribed average marks of 4.60 (of the maximum 5.00) in December 2010 (Political Barometer Survey, 2010). Additionally, oversight institutions of the state, the educational system, the military, the police, and the President of the Republic also enjoy high levels of trust. “This nevertheless has something to do with the question of a predominant political culture and its proponents who are embedded in political institutions,” (ibid., 23).

In spite of all this, the paradox remains that the number of new cases before the courts is inversely proportional to the rates of decline of trust in Slovenian courts. There were “only” 530,056 new cases in 2001, whereas 824,562 new cases were submitted to courts in 2009 and 969,955 in 2010 (The Ministry of Justice of the Republic of Slovenia, 2010). Together with judicial backlogs and delays accumulated over the preceding years, Slovenian courts had to deal with 1.45 million cases in 2010 alone. In the past, courts were unsuccessful in regular and timely resolution of cases, and the number of unsolved cases increased especially during the 1991–1998 period; the number of new cases, solved and unsolved alike, did not significantly change from 1998 to 2005; since 2005, the number of new and solved cases has been increasing, and the number of unsolved cases has been increasing somewhat faster, yet the total number of unsolved cases has been declining (Audit Report of the Audit Court of the Republic of Slovenia, 2011). Actually, the projects for the elimination of judicial arrears have been fairly successful in providing better conditions for the work of the courts, but they have not solved the problems of arrears as such. With the implementation of the projects for the elimination of judicial backlogs and the results they produce, the so-called systemic reasons for judicial backlogs have been diminishing and the subjective liability of the chairs of legal courts, judges, and judicial personnel has been coming to the forefront.

The mission of the judicial system – which should guarantee versatile, just, public, and timely legal services; the resolution of interests, obstacles, discord, or disputes; whose services would be accessible to everyone, performed by a due process of law, efficiently and within reasonable deadlines, protecting people’s rights and freedoms, keeping and interpreting the law – is

4 Zero stands for “don’t trust at all”; ten stands for “trust completely.”

5 Judiciary 18 percent in 2010, 15 percent in 2011; National Government 12 percent in 2010, 8 percent in 2011; National Assembly 11 percent in 2010, 5 percent in 2011 (Political Barometer Survey 2010, 2011).

hence not implemented in the manner envisioned. The causes behind this are multiple; from judicial backlogs to unpredictability of judicial decisions, bad legislation featuring unclear procedures, and absence of practical measurement of the effects, negative images of the judiciary in the media, a lack of understanding of the roles of the courts on the part of the public, the strike of the judges, poor management, and mechanisms too weak to enforce accountability within certain sub-systems of the judiciary, and so forth. The fundamental long-term objectives of Slovenia as regards the judicial system, hence, include a maximum possible level of legal safety (reliability and predictability based on lawfulness and impartiality) and the assurance of the right to be judged within a reasonable period of time, plus the achievement of greater confidence in the judicial system through increased openness and transparency of operation and enhanced orientation towards service users.

As noted above, the degree of confidence in institutions of the rule of law in Slovenia has undergone drastic decline after 2007 and poses serious problems from the aspect of political and legal culture. A low level of trust in the judicial system can be problematic for the legitimacy of the democratic regime. The judiciary needs a high degree of legitimacy, that is, public trust, as this is its main political capital. The support of the rule of law is a presumption of any democratic regime, whereas confidence in the judiciary is essential for the implementation of the rule of law. Hence, it is no coincidence that the doctrine and the practice of the rule of law place trust in the institutions of the latter among the very top legal values. However, the rule of law does not exist solely by itself, since it is connected to society, and so the values of the former have to be as present as possible in the latter; merely referring to them on the part of legal experts is thus insufficient. The rule of law entails a rule of common laws, equal for each and everyone, whereas a jurist state stands for a condition in which those with enough money and power can buy legal services. The characteristic of the jurist state is its legal system that is more or less a reflection of some kind of, mostly political, voluntarism, that is, of a will dictating how reason should follow it. The degree of the judiciary's independence influences its legitimacy and the public trust it enjoys. The decisions of judges have to be based on the law and not on political and/or other interests. The

confidence in the judicial branch of power is based on its independence, that is, on the impartiality, autonomy, and power of judicial institutions to assure their own *de iure* and *de facto* independence.

CONCLUDING THOUGHTS

The definite answer to the question of why trust in democracy and in various political institutions is decreasing in Slovenia and also in other EU member states remains hard to answer with high degree of confidence, although we can search for answers in recent drops of trust in political, judiciary, and administrative institutions in the global economic crisis that revealed majority of mishaps and deficiencies of contemporary democratic political and economic systems; later is especially true for Slovenia, where series of political scandals, corruption cases, cases of blunt political inefficiency and dubious role of media certainly contributed towards drops of public trust into political institutions and democracy as the form of political system itself.⁶ One can also wonder if one of the impacts of the economic crisis is also decrease of the importance of democratic values in the society. Inglehard (1997) claims that societies that are increasingly critical of hierarchical authorities are at the same time more participative and claim a more active role in the policy-making process. Political leaders and senior civil servants are interacting with ever more active and more informed and educated citizens, who are simultaneously more critical of their actions. An alternative approach reveals that sympathy does not necessarily mean trust, but it can also be interpreted as some sort of obvious predictability, meaning that citizens do not *a priori* trust the institution but, since we can foresee its reactions and behaviour in the future, which should be consistent with those in the past, we trust the bureaucratic processes instead. The dimensions of trust between citizens and political institutions cannot be measured only through the parameter of trust/distrust, but at best as a relationship of "inductive anticipation" (Warren, 1999). We can conclude that the legitimacy of the system increases with the level of trust in political institutions. However, is complete trust in favour of democracy, or could it be that a constant ongoing critique and sober judgment of the everyday actions of political bodies is, in fact, in the best interests of a consolidated democracy?

6 In analysis made by Bovens and Wille on Dutch case of decrease of public trust towards political institutions, they analyse ten possible explanations, divided into two major groups, a) political variables and b) economic and socio-cultural variables. Political variables listed are government performance deteriorated, dissatisfaction with Balkenende cabinets and policies, rise of drama democracy and Fortuyn, increase of political scandals and changing political culture. Economic and socio-cultural variables listed are deteriorating economy, changing role of media, change in expectations and values, generational change and loss of social capital (Bovens and Wille, 2008, 287).

PROCES DEMOKRATIZACIJE IN ZAUPANJA V POLITIČNE INSTITUCIJE V SLOVENIJI: KOMPARATIVNA ANALIZA

Miro HAČEK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: miro.hacek@fdv.uni-lj.si.

Marjan BREZOVŠEK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: marjan.brezovsek@fdv.uni-lj.si.

POVZETEK

Po propadu nedemokratičnih režimov v začetku 90. let prejšnjega stoletja so raziskave javnega mnenja postale pomemben dejavnik v političnem procesu, saj (lahko) prinašajo politični oblasti zaupanje državljanov in s tem pomemben del legitimnosti, ki ga le-ta potrebuje za sprejemanje – zlasti zahtevnejših – političnih odločitev. Da politična oblast lahko deluje učinkovito, nedvomno potrebuje vsaj neko minimalno stopnjo zaupanja državljanov in prav to zaupanje izmerijo raziskave javnega mnenja. Avtorja prispevka kot izhodišče svoje analize vzameta procese demokratizacije Slovenije, pri čemer temeljno pozornost namenjata predvsem odnosu državljanov do demokracije, politične situacije ter političnih in upravnih institucij, merjeno skozi raziskave javnega mnenja. Avtorja poseben poudarek v okviru svoje analize namenita (ne)zaupanju javnosti do sodnih institucij oz. sodne veje oblasti; gre za odnos, ki predstavlja enega temeljnih kamnov trdnosti vsake sodobne demokracije. Na osnovi dostopnih podatkov različnih raziskav avtorja primerjata (ne)zaupanje javnosti v nekatere ključne politične institucije tako v skupini nekdanjih socialističnih držav srednje in vzhodne Evrope, med katerimi je tudi Slovenija, kot tudi v skupini uveljavljenih zahodno in severnoevropskih demokracij. Avtorja ugotavljata, da je stopnja zaupanja v politične institucije v Sloveniji relativno nizka (enaka ugotovitev velja za sodno vejo oblasti, ki pa je, paradoksalno, kljub temu vedno bolj obremenjena z novimi primeri) in v zadnjih letih izkazuje negativni trend, hkrati pa se Slovenija v omenjeni dimenziji bistveno ne razlike od preostalih nekdanjih socialističnih držav, se pa seveda bistveno razlikuje od večine uveljavljenih zahodno in severnoevropskih demokracij.

Ključne besede: demokratizacija, zaupanje, politika, institucija, Slovenija.

REFERENCES

(2009): Public opinion research on police work. Nova Gorica, School of Advanced Social Studies.

(2010): Court Statistics. Ljubljana, The Ministry of Justice of the Republic of Slovenia.

(2011): Elimination of judicial backlog. Ljubljana, Court of Audit of the Republic of Slovenia.

(2011): Regular Annual Report. Ljubljana, Commission for the Prevention of Corruption of the Republic of Slovenia.

(2011): Politbarometer (Political Barometer Survey), 2007–2011. Ljubljana, Public Opinion and Mass Communication Research Centre, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana.

(2011): Raziskava Demokracija v Sloveniji (Democracy in Slovenia Survey), March 2011. Nova Gorica, School of Advanced Social Studies.

(2012): Corruption Report. Special Eurobarometer 374/Wave EB 76.1.

Amendments to the Civil Servants Act. Official Gazette of RS no. 20/2005, 24 February 2005, EPA 103/IV. Ljubljana, Official Gazette of RS.

SPO (Slovenian Public Opinion) Surveys of 1996–2006. Ljubljana, Public Opinion and Mass Communication Research Centre, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana.

Almond, A. G. & Powell, G. B. (1966): Comparative politics: A developmental approach. Boston, Little, Brown & Company.

Bianco, T. W. (1994): Trust: Representatives and Constituents. Ann Arbor, University of Michigan Press.

Bovens, M. and Wille, A. (2008): Deciphering the Dutch drop: ten explanations for decreasing political trust in The Netherlands. *International Review of Administrative Sciences*, 74, 2. London, 283–305.

Brezovšek, M. (1997): Upravna kultura v Sloveniji (Administrative culture in Slovenia). In: Brezovšek, M. (ed.): *Politološki dnevi – zbornik referatov*. Ljubljana, Slovensko politološko društvo.

Brezovšek, M. (2000): Uprava in demokratični prehod (Administration and democratic transition). In: Fink Hafner, D. & Haček, M. (eds.): *Demokratični prehodi I*. Ljubljana, Založba FDV, 239–257.

Buhlmann, M. & Kuntz, R. (2011): Confidence in the Judiciary: Comparing the Independence and Legitimacy

of Judicial system. *West European Politics*, 34, 2. Birmingham, 317–345.

Clark, J. & Wildavsky, A. (1990): *The Moral Collapse of Communism: Poland as a Cautionary Tale*. San Francisco, ICS Press.

Dahl, R. A. (1956): *A Preface to Democratic Theory*. Chicago, University of Chicago Press.

Elster, J., Offe, C. & Preuss, U. K. (1998): *Institutional Design in Post-communist Societies*. Cambridge, Cambridge University Press.

Fink Hafner, D. (2000): Teoretske premise proučevanja demokratičnih prehodov (Theoretical premises of democratic transitions studies). In: Fink Hafner, D. & Haček, M. (eds.): *Demokratični prehodi I*. Ljubljana, Založba FDV.

Gamson, W. A. (1968): *Power and Discontent*. Homewood, The Dorsey Press.

Gasiorovski, M. J. & Power, T. J. (1998): The Structural Determinants of Democratic Consolidation. *Comparative Political Studies*, 31, 6. London, 740–771.

Gray, V. & Lowery, D. (1988): Interest Groups Politics and Economic Growth in the U.S. *The American Political Science Review*, 82, 1. Texas, 109–131.

Heady, F. (2001): *Public administration: A comparative perspective*. New York and Basel, Marcel Dekker Inc.

Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Inglehart, R. (1999): Trust, Well-Being and Democracy. In: Warren, M. (ed.): *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kaase, M., Newton, K. & Toš, N. (1999): *Zaupanje v vlado (Trust in government)*. Ljubljana, Liberalna akademija and Znanstvena knjižnica FDV.

Linde, J. & Ekman, J. (2005): Sources of institutional trust in Central and Eastern Europe, *Arbeitsrapporter, Working Papers*, no. 96. Uppsala, Department of East European Studies, Uppsala University.

Meier, J. K. (2000): *Politics and the Bureaucracy*. Fort Worth, Harcourt College Publishers.

Mishler, W. & Rose, R. (1997): *Trust, Distrust and Scepticism: Popular Evaluations of Civil and Political*

Institutions in Post-Communist Societies. *The Journal of Politics*, 59, 2. Tucson, Washington, 418–451.

Mishler, W. & Rose, R. (2001): What are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies. *Comparative Political Studies*, 34, 1. London, 30–62.

Muller, E. N. & Jukam, T. O. (1977): On the Meaning of Political Support. *The American Political Science Review*, 71, 4. Texas, 1561–1577.

Newton, K. and Norris, P. (1999): Confidence in Public Institutions: Faith, Culture or Performance? Pharr, S. and Putnam, R. (eds.): *Disaffected democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton, NJ: Princeton University Press, 52–74.

Nye, J. S., Zelikow, P. D. & King, D. C. (eds.) (1997): *Why people don't trust government*. Cambridge, Ma. And London, Harvard University Press.

Page, I. B. & Shapiro, Y. R. (1981): Effects of Public Opinion on Policy. Paper presented on the annual meeting of APSA, New York, ZDA.

Peters, B. G. & Hogwood, W. B. (1985): *The Pathology of Public Policy*. Oxford, Clarendon.

Peters, B. G. (2001): *The politics of bureaucracy*. London and New York, Routledge.

Sartori, G. (1993): Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error. *Journal of Theoretical Politics*, 5, 1. London, 5–22.

Shlapentokh, V. (1989): *Public and Private Life of the Soviet People*. New York, Oxford University Press.

Sztompka, P. (1999): *Trust: a sociological theory*. Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University Press.

Udovič, B. and Bučar, M. (2008): Building the knowledge society: The case of European Union new member states. *Revija za sociologiju*, 39, 1–2. Zagreb, 29–49.

Warren, M. E. (ed.) (1999): *Democracy & Trust*. Cambridge, Cambridge University Press.

Weatherford, M. S. (1989): Political Economy and Political Legitimacy: The Link Between Economic Policy and Trust. In: Clarke, H. D., Stewart, M. & Zuk, G. (eds.): *Economic Decline and Political Change*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.

NEVOJAŠKI VIRI OGROŽANJA VARNOSTI SREDOZEMLJA

Anton ŽABKAR

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: anton.zabkar@fdv.uni-lj.si

Marjan MALEŠIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
marjan.malesic@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

Pozivi teoretikov, da je treba preseči vojaškodeterministični pristop k varnosti in v varnostno razpravo vključiti tudi druge dejavnike ogrožanja varnosti, so se sporadično pojavljali že med hladno vojno, po njej pa so pridobili težo. Varnost Sredozemlja, ki je vedno imelo velik geopolitični in vojaško-strateški pomen, je vse bolj povezana z obvladovanjem nevojaških virov ogrožanja, med katerimi izstopajo socialno-ekonomski, okoljski in demografski, pa tudi terorizem in mednarodni organizirani kriminal. Članek teoretično konceptualizira naštetih vire ogrožanja in jih analizira prek konkretnih podatkov, ki se nanašajo na sredozemski prostor. Ta je nevojaško zelo ogrožen, še posebej pa vzbujajo skrb kumulativni učinki posameznih virov ogrožanja in njihova medsebojna povezanost.

Ključne besede: varnost, Sredozemlje, ekonomska in socialna kriza, okolje, demografija, terorizem, organizirani kriminal

FATTORI NON MILITARI DI MINACCIA ALLA SICUREZZA DEL MEDITERRANEO

SINTESI

Abbiamo assistito a sporadici appelli di teorici che invitavano al superamento di approccio militare-deterministico alla sicurezza e all'inclusione di altri fattori di minaccia alla sicurezza già nel periodo di Guerra Fredda. Tuttavia, essi hanno acquisito un vero e proprio slancio soltanto nel suo seguito. La sicurezza del Mediterraneo, che ha sempre avuto una grande importanza geopolitica e strategico-militare, è sempre di più collegata con la gestione di fonti non-militari delle minacce alla sicurezza, tra le quali sono di particolare rilievo le fonti socio-economiche, ambientali e demografiche, nonché il terrorismo e criminalità internazionale organizzata. Il presente articolo teoricamente concettualizza le indicate fonti di minaccia e propone la loro analisi attraverso i dati concreti relativi alla regione del Mediterraneo, che è sottoposta a un rischio non militare elevato, in particolare a causa dell'effetto cumulativo delle singole fonti di minaccia e la loro interconnessione.

Parole chiave: Sicurezza, Mediterraneo, crisi economica e sociale, ambiente, demografia, terrorismo, criminalità organizzata

UVOD

Že med hladno vojno so nekateri znanstveniki sporadično opozarjali, da varnosti ni mogoče celovito obravnavati, ne da bi poleg njenih vojaških vidikov upoštevali tudi nevojaške. Morebiti je paradoks, da je bil tedaj med prvimi kritiki vojaškodeterminističnega razumevanja varnosti nekdanji ameriški obrambni minister McNamara (1968, 150), ki je menil, da se pri poimenovanju varnostnih pojavov izgublamo v »semantični džungli«, v kateri varnost enačimo izključno z vojaškim fenomenom, čeprav v dejanskosti ni tako. Taylor (1976, 3–4) je bil prav tako kritičen do tedaj prevladujočih pogledov na varnost, ki so jo enačili izključno z vojaško obrambo države pred vojaškim sovražnikom. Opozoril je na obstoj drugih virov ogrožanja, s tem pa tudi na potrebo, da varujemo vse pomembne družbene vrednote, materialne in nematerialne, pred vojaškimi in nevojaškimi nevarnostmi, zunanjimi ali notranjimi, pri čemer je treba uporabiti vse primerne oblike nacionalne moči. Brown (1982, 21–22) je prav tako poudaril, da se poleg konvencionalne vojaške ogroženosti pojavljajo številne nove oblike, proti katerim je tradicionalna organizacija nacionalne obrambe neuporabna. Opozoril je predvsem na okoljske in ekonomske vire ogrožanja, ki so bili zaradi prevlade vojaške ogroženosti pri varnostnem premisleku v večini neupoštevani. Pomemben je njegov pogled, da ogrožanje varnosti ne izvira zgolj iz odnosa med državami, ampak tudi iz odnosa med človekom in naravo. Stresi tega odnosa se najprej kažejo kot ekološki, kasneje se razvijejo v ekonomske strese, ki pa se že lahko pretvorijo v socialne nemire in politično nestabilnost. Danes vidimo, da številni analitiki negativnim kumulativnim učinkom okoljskih problemov pripisujejo pojav migracij in konfliktov, tudi oboroženih spopadov.

Konec hladne vojne je prinesel še več opozoril, da je treba koncept varnosti razširiti in pri tem poleg vojaških virov ogrožanja upoštevati tudi okoljske, demografske, zdravstveno-epidemiološke, socialno-ekonomske in informacijsko-komunikacijske vire ogrožanja. Analitiki so pri varnostnih prizadevanjih izpostavili tudi mednarodni organizirani kriminal, terorizem ter naravne in tehnične nesreče. Nekateri celo govorijo o »novih virih ogrožanja« (angl. *new threats*) (Worldwatch Institute, 1996, Wellens, 2003, Fukuda-Parr, 2003, Kanwal, 2013, Dörfer, 2013), vendar tega ne moremo nekritično sprejeti, saj so številni od naštetih virov ogrožanja obstajali že prej in so se države z njimi ukvarjale. Res pa je, da so nekateri viri novi že po naravi stvari, kar še posebno velja za informacijsko-komunikacijsko področje, ki je lahko postalo relevantno šele z razvojem ustrezne tehnologije. Prav tako je res, da so nekateri viri ogrožanja začeli dobivati nove razsežnosti, kot npr. ekonomski, demografski in okoljski, ki se napajajo v intenzivnem procesu globalizacije, torej povezanosti in soodvisnosti sodobnega sveta. Podobno velja za razvoj terorizma. Vsekakor je pomen nevojaških virov ogrožanja po hlad-

ni vojni narasel, hkrati pa se je v zvezi z njimi izostrila naša zaznava, saj jo je v preteklosti vojaško (jedrsko) tekmovalje velesil in vojaško-političnih blokov zameglilo. Očitno je šele odsotnost globalne vojaške (jedrske) ogroženosti omogočila prepoznavanje pomena drugih, nevojaških virov ogrožanja. To pomeni, da so nekatere spremembe na tem področju dejanske, druge pa so posledica kognitivnih procesov, zato je, ko govorimo o »novih« virih ogrožanja nujna kritična distanca.

Sredozemlje je vedno imelo velik vojaško-strateški in politično-ekonomski pomen, kar je razvidno iz dosedanjega proučevanja tega prostora. Pričujoča analiza pa se osredotoča na geopolitični in geostrateški vidik ključnih nevojaških dejavnikov, ki vse bolj vplivajo na varnost v Sredozemlju, saj podatki kažejo, da so se v zadnjem času ravno v tem prostoru, bolj kot v drugih delih sveta, izpostavile nevojaške prvine ogrožanja varnosti. Med njimi prav gotovo huda socialno-ekonomska kriza, predvsem v državah PIGS (*Portugal, Italy, Greece, Spain*), pa tudi v Franciji, Sloveniji in na Hrvaškem, da ne omenjamo stanja v arabskih državah, ki je med drugim pripeljalo do »arabske pomladi«, ki pa zaradi težav pri organiziranju političnega, ekonomskega in varnostnega ravnovesja postopno že prehaja v »arabsko zimo«. Tu so tudi okoljski problemi, značilni za sredozemski prostor, ki se kažejo v vplivu podnebnih sprememb kot globalnega pojava, v prekomernem izčrpavanju naravnih virov, onesnaževanju okolja, naravnih in tehničnih nesrečah ter v problemih energetske varnosti. Na to se navezuje tudi demografski vidik, saj smo v delu Sredozemlja soočeni z visoko stopnjo rasti prebivalstva in velikim deležem mladih, v delu pa s problemom osnovne reprodukcije prebivalstva in procesi njegovega staranja. Tu so še ilegalne migracije in begunci, tudi ti vplivajo na varnost, še posebno na občutek varnosti. Za ta prostor so hkrati značilne številne poti in destinacije delovanja mednarodnih kriminalnih skupin, vsekakor pa moramo omeniti tudi pogoste teroristične napade in grožnje z njimi.

Pri proučevanju varnostnih razsežnosti sredozemskega prostora bomo izhajali iz koncepta človekove varnosti, ki so ga v devetdesetih letih prejšnjega stoletja oblikovale kritične teorije varnosti, na politično-operativni ravni pa so ga začeli uveljavljati Združeni narodi (ZN) (Bilgin, 2008; Krause in Williams, 1997; Acharya, 2008; Vogrin, Prezelj in Bučar, 2008; Grizold in Bučar, 2011; Malešič, 2012). Ta koncept izhaja iz predpostavke, da je treba v žarišče varnostnega premisleka postaviti posameznika, družbene skupine in ne zgolj države, kot to počnejo tradicionalne varnostne paradigme, še posebno politični realizem, hkrati pa je treba poleg vojaške obravnavati tudi druge razsežnosti varnosti sodobnih družb. Kritične teorije pri prizadevanjih za zagotavljanje varnosti države sicer ne odpišejo, vendar opozarjajo, da država svojim državljanom velikokrat ne more zagotoviti varnosti ali pa jo celo sama ogroža. Osredotočenost na posameznika, ki naj bo ključni referenčni objekt varnosti, izpostavlja več njenih razsežnosti, kot so eko-

nomsko-socialna (temeljni dohodek, socialna pomoč), prehranska (dostop do hrane), zdravstvena (minimum zdravstvenega varstva), okoljska (zaščita pred naravnimi nesrečami in posledicami degradacije okolja), osebna (varovanje pred fizičnim nasiljem zaradi kriminala, obo-roženih spopadov in terorizma), skupnostna (varovanje pred izgubo tradicije in vrednot) ter politična (spošto-vanje temeljnih človekovih pravic, zavarovanje pred nadzorom oblasti nad idejami in informacijami) (prim. Human Development Report, 1994).

V članku bomo dokazovali podmeno, da se v zad-njem obdobju stanje človekove varnosti v Sredozeml-ju slabša, o čemer priča razvoj posameznih nevojaških virov ogrožanja varnosti in njihovo medsebojno pove-zovanje. Najprej bomo posamezen nevojaški vir ogro-žanja zgoščeno teoretično konceptualizirali, potem pa bomo izvedli podrobno analizo stanja glede tega vira ogrožanja v Sredozemlju, kar bomo ilustrirali s števil-nimi statističnimi podatki. Na koncu bomo sintetizirali teoretična izhodišča in empirične ugotovitve, ki jih po-nuja primer Sredozemlja, ter opozorili na medsebojne povezave različnih nezaželenih procesov, ki varnostne razmere praviloma še dodatno zaostrujejo.

Socialno-ekonomski vidiki varnosti

Varnost se v zadnjih desetletjih izrazito povezuje z ekonomsko-socialnim položajem ljudi, saj množičnega umiranja ljudi v manj razvitih državah zaradi lakote in pomanjkanja temeljnih življenjskih dobrin ne moremo obravnavati kot naravni proces. Tudi v razvitih državah ekonomsko-socialna marginalizacija določenih druž-benih slojev povečuje njihove občutke ogroženosti, o čemer pričajo javnomnenjski podatki in državljanski protesti. Državljeni svojo varnost vse bolj povežujemo s pojavi, kot so brezposelnost, recesija, gospodarski problemi, korupcija, revščina in razprodaja državnega premoženja, hkrati pa vojaške in teroristične ogrože-nosti skorajda ne zaznavamo.¹ V duhu kritičnih teorij varnosti lahko zatrdimo, da brez emancipacije ljudi na ekonomsko-socialnem področju o njihovi varnosti ne moremo govoriti, hkrati pa slabo ekonomsko-socialno stanje negativno vpliva na pogostost in intenzivnost dru-gih varnostnih pojavov, kot so stopnja samomorilnosti in kriminala ter zloraba mamil in zdravil, če omenimo zgolj najbolj izrazite pojave.²

Med bistvene strateške nevojaške spremembe, ki že vplivajo in bodo tudi v prihodnje še bolj vplivale na var-nost v Sredozemlju, spadata gospodarska in z njo tesno povezana politična kriza, ki je zajela Evropo, ogroža-joč razvoj in širjenje EU ter politična kriza, ki vse bolj pretresa Bližnji vzhod in severno Afriko, od koder bi se njene posledice lahko razširile proti jugu in severu. Pretekla praksa kaže, da so bili posledica takšnih kriz vedno ilegalni migracijski tokovi prek Sredozemskega morja, zato jih lahko z veliko verjetnostjo pričakujemo tudi v prihodnje. Jadranskih pomorskih poti pri tem ne moremo izključiti, saj so bile aktualne že v zadnjem de-setletju preteklega stoletja, med razpadom Jugoslavije in med neredi v Albaniji, ko so po njih skozi Otrantska vrata do južne Italije tihotapili ljudi.

Vzporedno s temi krizami se težišče gospodarskega razvoja premika z območja severnega Atlantika v Azijo, kjer se pospešeno odvija gospodarska rast držav, med katerimi imata vodilno vlogo Kitajska in Indija.³ Podatki o predvideni rasti nacionalnega bruto domačega proi-zvoda, ki je izračunana na podlagi predpostavke, da se bodo tudi v prihodnje obdržale sedanje stopnje gospo-darske rasti, kažejo, da bo po absolutni vrednosti BDP Kitajska (45 bilijonov ameriških dolarjev) že leta 2030 prehitela ZDA (38), Indija (16) pa bo takrat prehitela Rusijo (6), Nemčijo (4) in Veliko Britanijo (4). Podatki Mednarodnega denarnega sklada za leto 2010 kažejo, da je skupna vrednost azijskega BDP, upošteva je realno kupno moč, znašala 24,08 bilijonov, skupna vrednost BDP EU pa 15,17 bilijonov ameriških dolarjev.⁴ Isti viri tudi kažejo, da se spreminja razmerje med velikostjo BDP skupine razvitih držav G7 (Kanada, Francija, Nem-čija, Italija, Japonska, Velika Britanija, ZDA) in skupine držav BRIK (Brazilija, Rusija, Indija, Kitajska); BDP obeh skupin držav naj bi se do leta 2030 izenačil, leta 2040 pa naj bi države BRIK prevzele primat.

Povečuje se delež kitajskega in indijskega izvoza in uvoza, ki se letno realizirata na globalni ravni. Interes Kitajske za vlaganja prav tako raste, saj so njena državna podjetja v letu 2012 v Evropi vložila 9,6 milijard EUR, kar je 20 % več kot leto pred tem in je hkrati več, kot so znašala v istem času skupna kitajska vlaganja v Severni Ameriki in Aziji.⁵ Prisotno je povečanje kitajskega inte-resa za sodelovanje z vzhodnimi sredozemskimi drža-vami, kar se je najprej pokazalo v Grčiji (sodelovanje z lukko Pirej in interes za sodelovanje z lukko Solun, interes

1 Podatki raziskave SJM 2012-1 npr. kažejo, da so naštetih dejavniki zaznani kot najpomembnejši za varnost Slovenije, hkrati pa je iz podatkov mogoče razbrati, da ekonomsko-socialna kriza, v kateri se nahaja Slovenija, pri ljudeh znižuje splošen občutek varnosti (Malešič, 2014).

2 Po poročanju Evropske zdravstvene mreže se je v Grčiji samomorilnost v prvih petih mesecih leta 2011 glede na leto 2010 povečala za 40 % (<http://eurohealthnet.eu/sites/eurohealthnet.eu/files/press-release/News%20suicide%20rate%20Greece%20-%202020111006.pdf>).

3 Kitajska je imela leta 2010 10,3%, leta 2011 pa 9,6% rast BDP. V letu 2010 je dosegla drugo mesto na svetu po velikosti BDP. Znašal je 6,1 bilijonov ameriških dolarjev. Bila je največji izvoznik in drugi največji uvoznik na svetu. Dosegla je tudi prvo mesto po obsegu vlaganj v manj razvitih državah (http://www.izvoznookno.si/Aktualno/Kitajsko_gospodarstvo_v_letu_2010_in_napoved_za_letu_2011_14745.aspx; <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/update/02/>).

4 Gl. <http://en.wikipedia.org/wiki/BRIC>.

5 Gl. <http://www.spiegel.de/international/business/study-finds-massive-investment-in-europe-by-chinese-state-companies-a-894570.html>.

za železniške povezave) (Radović, 2013, 9–11). Naj k temu dodamo, da je trgovinska menjava med Turčijo in Kitajsko leta 2012 znašala 25 milijard EUR; turške oblasti so obenem napovedale, da bo do leta 2020 vrednost turškega trgovanja s Kitajsko dosegla 100 milijard EUR. Kitajska spretno izkorišča finančno krizo, tako da vloga na strateška gospodarska področja predvsem v malih sredozemskih državah (Malta, Ciper in Grčija). Kitajske delegacije se z Romunijo pogajajo o vlaganju v avtoceste, energetske sektor, telekomunikacije in izgradnjo plovnega kanala Siret–Baragan. Rast gospodarske in finančne prisotnosti Kitajske v vzhodni in južni Evropi najbolj ponazarja podatek, da je trgovinska menjava med državami tega območja in Kitajsko od leta 2001 do 2012 narasla s 4,3 na 53 milijard EUR. Naj k temu dodamo, da Kitajsko zaradi problemov s prehrano lastnega prebivalstva zelo zanimajo vlaganja v poljedelstvo, ne le v afriških, ampak tudi v evropskih državah.

Najbolj gospodarne in najkrajše plovne poti od Azije do Evrope potekajo prek Rdečega morja in Sueškega prekopa do luk v severnem Jadranu, zato so slednje (združene so v organizaciji NAPA – North Adriatic Ports Association) začele za Evropo in Kitajsko pridobivati vse večji gospodarski pomen. To velja tudi za kopenske komunikacije, ki te luke povezujejo s srednjo, severno in vzhodno Evropo. S tem je pridobila še večji pomen tudi varna plovba velikih ladij za prevoz kontejnerjev in tankerjev ter potniških križark skozi severni Jadran, v katerem so na utesnjenem prostoru zgrajene številne ploščadi za črpanje nafte in zemeljskega plina. To povečuje možnost nesreč in terorističnih napadov.

Okoljska varnost

Kot je mogoče razbrati iz uvoda, je okolje postopno postalo tema varnostne teorije. Razvojni model sodobne družbe, ki temelji na predpostavki o možnostih neomejene gospodarske rasti, je povzročil zapleteno okoljsko, ekonomsko, socialno in etično krizo, ki jo mora človeštvo preseči, če se želi izogniti poglobljanju problemov, kot so podnebne spremembe, prekomerno izčrpavanje naravnih virov, dezertifikacija, deforestacija, erozija prsti in pomanjkanje vode, ki povzročajo revščino, lakoto, okoljske migracije in konflikte (Malešič, 2012, 264). Različni naravni pojavi, ki smo jim priča po svetu v zadnjem obdobju (pogostejši in intenzivnejši orkani, poplave, suše, vročinski valovi, valovi hladnega zraka, požari v naravnem okolju ...), vzbujajo skorajda apokaliptične skrbi, da človeštvo uničuje biosfero in s tem edini planet, na katerem je mogoče življenje. Spodbujajo tudi strahove, da civilizacija, kot jo poznamo, postopno izginja (Dalby, 2010, 1). Nekateri avtorji v zvezi s tem pišejo o kolapsu (Lovelock) in o rdeči luči (Spratt in Sutton), ki že gori na področju podnebnih sprememb (cit. po Dalby, 2010, 2). Tudi Vogler (2011) ugotavlja, da člo-

veštvo živi nad nosilno zmogljivostjo Zemlje, vendar se okoljski odtis držav razlikuje, saj so k degradaciji okolja več prispevale razvite države. Gulden (2009, 167) pa opozarja, da tudi ranljivost ni enakomerno razporejena, saj so manj razvite države zaradi negativnih implikacij zgoraj naštetih pojavov bolj ranljive, ker imajo manj diferencirano gospodarstvo in pičle možnosti za prilagajanje spremembam. Hkrati so bolj odvisne od kmetijstva in imajo življenjski slog, ki je bolj povezan z (naravnim) okoljem.

Chalecki (2001, 1) opozarja, da je varnost posameznika, skupnosti, držav in celotne globalne družbe zaradi okoljskih problemov vse bolj ogrožena. Grožnje so samoprodukovane (angl. *self-generated*), saj smo ljudje tisti, ki onesnažujemo vodo, zrak in prst. S tem se strinja tudi Beck (2008, 5), ki je razvil teorijo o globalni družbi tveganja (angl. *global risk society*), za katero so značilne proizvedene negotovosti (angl. *manufactured uncertainties*), se pravi skupek problemov, med njimi tudi okoljskih, ki so stranski učinek tehnološkega in ekonomskega razvoja. Kljub očitni okoljski grožnji, meni Chalecki (2001, 1), pa okoljska vprašanja še vedno niso dovolj visoko na varnostnem dnevnem redu držav. Tisti, ki proučujejo okoljske probleme, običajno ne vidijo njihove povezanosti z varnostjo, tisti, ki se ukvarjajo s proliferacijo orožja, terorizmom in državljskimi konflikti, pa ne prepoznajo okoljskih korenin in učinkov teh problemov.

S tem se načeloma strinja tudi Giddens (2010, 2), ko pravi, da se mnogi ljudje še vedno ne zavedajo razsežnosti problemov, povezanih s podnebnimi spremembami,⁶ čeprav nekateri avtorji menijo, da bo spoprijemanje z njimi podobno »vojskovanju«, ne glede na to, da v tem primeru sovražnika ni mogoče jasno identificirati in se mu zoperstaviti. Poskusi povezovanja okoljskih sprememb in varnosti so pripeljali do oblikovanja koncepta okoljske varnosti, ki varnost povezuje z energijo, biološkimi sistemi, podnebnimi spremembami, prehranjevalnimi nevarnostmi in ekonomskimi viri ogrožanja (Brown, 1982), hkrati pa opredeljuje, da gre pri okoljski varnosti za sposobnost države in družbe, da se spopada s tveganji in škodljivimi spremembami ter z nasprotji in konflikti, povezanimi z okoljem (Chalecki, 2001). Kajfež Bogataj (2003, 172), ki se opira na dela Epsteina, Schwartza, Braucha, Parryja in drugih avtorjev obravnava podnebne spremembe kot vir »vsenacionalnega nevojaškega ogrožanja«, saj vplivajo na varnost posameznika, nacionalno varnost (varnost države in družbe) ter mednarodno varnost. Podnebne spremembe sprožajo politične, ekonomske, energetske, migracijske, socialne, zdravstveno-epidemiološke in druge krize, lahko pa sprožijo celo vojaške posege. Iz koncepta okoljske varnosti je izpeljana energijska varnost, ki zajema preskrbo zadostnih zalog energije za temeljne potrebe države ali nadnacionalne organizacije (npr. EU) ter zago-

6 Pritrjuje mu tudi Lukšič (2010, 423), ki pravi, da je okoljska kriza postala planetarna, zavest ljudi o tem pa je še šibka.

tovitev neovirane dostave energentov od proizvajalca do končnega uporabnika (Klare, 2008).

Najnovše poročilo Medvladnega panela za podnebne spremembe (IPCC), na katerem so obravnavali prispevke več kot 800 znanstvenikov iz 39 držav, vsebuje navzkrižno preverjene podatke o segrevanju ozračja, ki kažejo, da se je od leta 1880 do 2012 naš planet segrel za 0,85 stopinje Celzija, pri čemer je v večjem delu Sredozemlja povprečje višje od svetovnega. Napovedi sprememb po svetu do konca stoletja so v razponu od 0,3 stopinje (po najbolj optimističnem scenariju) do 4,8 stopinj Celzija (po pesimističnem scenariju). Poročilo navaja podatek, da se je posledično od leta 1961 do danes morska gladina letno dvigovala v povprečju za 1,8 mm. Napoved kaže, da se bosta segrevanje ozračja in dvig morske gladine v 21. stoletju nadaljevala, kar bo spremljal premik rastlinskih in živalskih pasov proti poloma (IPCC, 2013). Te globalne spremembe bodo vplivale tudi na Sredozemlje.

Dosedanja dolgoletna merjenja meteoroloških spremenljivk na Iberskem polotoku in v južni Franciji (temperatura, tlaka in vlažnosti zraka, količine in stopnje kislosti padavin, oblačnosti, smeri in hitrosti vetrov, vsebnosti ozona in CO₂ v zraku),⁷ ki so jih kombinirali s sistematičnimi in dolgotrajnimi opazovanji v širši regiji Sredozemlja, ter preigravanja v simulacijskih modelih kažejo na to, da bo v prihodnje podnebje v Sredozemlju še naprej zelo odvisno od sprememb na Atlantiku, v srednji Evropi, severni Afriki in Aziji. Ker se pričakuje, da se bo v Sredozemlju v obdobju do leta 2080 količina padavin zmanjšala za 4 do 27 %, da se bo dvignila raven gladine morja⁸ in prav tako tudi srednja temperatura zraka za 2,2 do 5,1 stopinj Celzija, znanstveniki v predvidevanjih zaključujejo, da se bo v Sredozemlju postopno podaljšalo trajanje sušnih obdobj, kar bo pripeljalo do upada poljedelske proizvodnje, zmanjšanja kakovosti poljedelskih pridelkov, širjenja puščav in še večje izpostavljenosti gozdov požarom.⁹ Vse to bo negativno vplivalo na vodotoke, poljedelstvo, turizem, na kakovost življenja prebivalcev, na njihove selitve z ogroženih območij ter na živalski in rastlinski svet, in to ne le na kopnem, ampak tudi v morju. Prav tako zaradi vse številnejših sušnih obdobj pričakujejo povečano možnost lakote.

S podnebnimi spremembami je tesno povezano tudi stanje vodotokov v vzhodnem in južnem Sredozemlju, kjer že dalj časa prihaja do suš in s tem povezanih na-

porov posameznih držav, da ta problem rešijo z velikimi gradbenimi zaježitvenimi projekti. To povzroča močna trenja med državami, ki ležijo v porečju Tigrisa, Evfrata, Jordana in njihovih pritokov, prav tako med državami, ki ležijo v porečju Nila in Ome (ki se izliva v jezero Turkana).¹⁰ Gradnja hidroelektrarn in akumulacijskih bazenov, ki jih gradijo države v zgornjem delu vodotokov, praviloma močno vpliva na stanje v državah v njihovem spodnjem delu, kjer prihaja do zmanjšanja pretokov vode, zvišanja njene temperature, znižanja in nihanja rečnih gladin, pogosto pa tudi do kontaminacije vode ter z njo povezanih epidemij. S tem niso vitalno prizadeti samo poljedelstvo, ribištvo, živinoreja, turizem, promet, energetski sektor in druge gospodarske panoge, ampak tudi življenje mestnih prebivalcev ob rekah ter rečna in obalna flora in favna.

V Sredozemlju se okoli 150 milijonov prebivalcev v glavnem prehranjuje z morskoro. Zaradi rasti prebivalstva so potrebe po tovrstni hrani vse večje, kar je pripeljalo do intenziviranja ribolova in s tem do izlova mnogih ribjih vrst, katerih normalna reprodukcija je ogrožena. Letni ulov v Sredozemskem morju je sredi osemdesetih let znašal skoraj 2 milijona ton rib, zdaj pa je upadel na 1,6 milijona ton,¹¹ pri čemer se količina ulova revnih držav južnega Sredozemlja povečuje, medtem ko se na severu Sredozemlja zmanjšuje, saj tam dosledneje izvajajo zaščitne ukrepe za ohranitev ribjega fonda.

Pri naravnih nesrečah moramo upoštevati, da je območje Sredozemlja na zelo občutljivi seizmični prelomnici, še posebno njegov južni in vzhodni rob, kjer so mnogi bolj ali manj aktivni vulkani (Vezuv, Etna, Stromboli in Santorini). Za ponazoritev letnih seizmičnih aktivnosti Zemlje naj omenimo, da je letno število potresnih sunkov v svetu od leta 2000 do leta 2012 variralo v razponu od 1341 do 2495, pri čemer je največ potresnih sunkov v Evropi vedno ravno v vzhodnem Sredozemlju.¹²

Med kritično infrastrukturo (gl. Prezelj in dr., 2012), ki zaradi možnosti okvar ali sabotaž in diverzij predstavlja potencialno grožnjo za kontaminacijo širšega okolja, moramo v Sredozemlju na prvo mesto uvrstiti številne obalne jedrske reaktorje, ki jih uporabljajo za pridobivanje električne energije in za raziskave, temu pa moramo dodati vojaške ladje in podmornice, ki imajo pogonske jedrske reaktorje in so tako kot letala oborožene z jedrskim orožjem. Leta 2013 so vse sredozemske države skupaj imele 61 jedrskih reaktorjev;

7 Podatki in predvidevanja so bili prikazani leta 2008 v študiji z naslovom *Climate change and energy in the Mediterranean* (<http://www.slideshare.net/guest33f29/femip-report-on-climate-change-in-the-mediterranean-presentation>).

8 Predvideva se, da se bo zaradi topljenja polarnega ledu gladina Sredozemskega morja do konca stoletja dvignila do 60 cm (<http://www.sciencedaily.com/releases/2009/03/090303084057.htm>).

9 Podatki evropske gasilske službe navajajo številne požare, tudi zaradi teroristične dejavnosti Al Kaide (http://forest.jrc.ec.europa.eu/effis/applications/firenews/?&from_date=20/06/2013&to_date=27/06/2013&sizeclass__exact=Small; http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_wildfires; <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/al-qaeda/9585098/Al-Qaeda-blamed-for-Europe-wide-forest-fires.html>).

10 Gl. <http://academic.evergreen.edu/g/grossmaz/OFORIAA>.

11 Gl. http://ec.europa.eu/fisheries/documentation/magazine/mag39_sl.pdf.

12 Gl. http://www.emsc-csem.org/Earthquake/?filter=no&view=1&min_lat=10&min_long=-30&max_long=65.

večina jih je v južni Evropi, kjer je za njihovo varnost poskrbljeno, to pa ne velja za 9 reaktorjev, ki se nahajajo v državah na južnih obalah Sredozemskega morja, v katerih so nestabilne razmere ter pogoste diverzije in druge akcije islamističnih skrajnežev. Če upoštevamo posledice nesreč v Černobilu in Fukušimi, ti reaktorji predstavljajo nenehno grožnjo za širše okolje.

Za razliko od jedrskih reaktorjev na kopnem, v katerih doslej v Sredozemlju ni bilo registriranih večjih okvar in nesreč, je na področju vojaške jedrske tehnologije že bilo več nesreč, ki so povzročile močno razburjenje prebivalstva in vlad v obalnih državah. Širši javnosti so med njimi najbolj znane naslednje:¹³ (1) marca 1950 se je v španskih vodah zgodila nesreča ameriškega bombnika B-47, oboroženega z atomskimi bombami: ne letala ne bomb niso nikoli našli; (2) maja 1962 so izvedli poskusno podzemno eksplozijo francoske jedrske bombe v Sahari, ki je s padavinami povzročila radioaktivno kontaminacijo tudi v Sredozemlju; (3) januarja 1966 je v Španiji v morje strmoglavil ameriški bombnik B-52 G, oborožen s štirimi jedrskimi bombami, ki so jih našli po večmesečnem iskanju, in (4) nesreča ameriške jedrske podmornice Scorpion v Španiji, po kateri so na dnu morja ostali jedrski reaktor in jedrski torpedi. Ker v Sredozemskem morju poleg jedrskih podmornic, ki jih zaradi podvodne plovbe širša javnost ne more videti, pogosto križarijo letalonosilke na jedrski pogon in oborožene z jedrskim orožjem, je prav njihova vsem vidna prisotnost pogosto povod za zaskrbljene ocene o jedrskih tveganjih in tudi za občasne množične protijedrske proteste ozaveščene javnosti.

Poleg možnih virov radioaktivne kontaminacije moramo med vire potencialnega onesnaženja uvrstiti tudi številna polja, na katerih črpajo nafto in zemeljski plin, prav tako pa tudi močno razvejane kopenske in podmorske naftovode in plinovode.¹⁴

Znano je tudi, da prek Sredozemskega morja v luke na njegovih obalah letno pripluje okoli 200.000 ladij z nosilnostjo večjo od 100 ton, ter da so med njimi tudi velikanski in manevrsko okorni tankerji, ki prevažajo nafto, utekočinjeni plin ali nevarne kemikalije, npr. fosfate, fenole in kisline.¹⁴ V primeru trkov z drugimi ladjami ali nasedanja na čeri lahko pride do izlitja njihovega tovora v morje, kar poleg onesnaženja okolja povzroči tudi druge vrste škode. Onesnaževanje okolja pa ne povzročajo samo ladje; podatki okoljevarstvenih agencij ZN kažejo, da v svetovna morja in oceane vsako leto

odvržemo 10 milijonov ton odpadkov, od tega dobršen del v Sredozemsko morje. 80 % odpadkov prihaja z obal Sredozemskega morja, še posebno nevarne so odpadne vode. V Sredozemskem morju plava 250 milijard kosov težko razgradljive plastike, s skupno maso 500 ton.¹⁵

Demografski vidiki varnosti

Varnost in demografska gibanja imajo več povezav, in sicer prek populacijske rasti oz. depopulacijskih procesov, procesa staranja prebivalstva, procesa urbanizacije ter ilegalnih migracij in beguncev. Globalno gledano se je med letoma 1967 in 2011 število prebivalcev Zemlje podvojilo, rast pa se še ne ustavlja. Hkrati pa so predeli sveta, posebno je to značilno za razvitejše države, v katerih imajo težave z osnovno reprodukcijo prebivalstva. Prav tako se v teh okoljih pričakovana življenjska doba ljudi podaljšuje, tudi preko osemdeset let. Že nekaj let več kot polovica svetovnega prebivalstva živi v mestih, kar je z vidika preskrbe in pritiska na okolje poseben izziv.

Množične migracije so v varnostni diskurz vstopile sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko so se zaradi napovedi dramatičnih političnih sprememb v vzhodni Evropi na Zahodu okrepili strahovi, kaj množično preseljevanje ljudi pomeni z vidika varnosti držav ali celo regij, ali kot pravi Weiner (1990, 1), gibanje prebivalstva lahko vpliva na varnost držav, in obratno, varnostni premisleki držav vplivajo na gibanje prebivalstva.¹⁷

Weiner (1990, 2–3) je za obravnavanje fenomena migracij v povezavi z varnostjo ponudil dva okvira, ki se med seboj dopolnjujeta. Prvi zadeva varnost in stanovitnost ter se osredotoča na politiko držav do imigrantov z vidika njihove notranje stanovitnosti in mednarodne varnosti. Ta okvir proučuje politične spremembe znotraj držav kot temeljno določnico mednarodnih migracijskih tokov, ki so lahko hkrati vzrok in posledica mednarodnih konfliktov. Drugi okvir pa se nanaša na mednarodno politično ekonomijo, ki migracije razlaga s pomočjo globalnih neenakosti ter ekonomskih povezav med emigrantskimi in imigrantskimi družbami, vključno z gibanjem kapitala, tehnologije, vloge mednarodnih institucij in strukturnimi spremembami na globalnem trgu dela. Dodamo lahko, da je velik del migracij povezanih s procesom globalizacije, v katerem pa številne zahodne države iščejo selektiven pristop: spodbujajo prost pretok blaga, kapitala, idej, vrednot in zahodnih vzorcev orga-

13 Gl. www.en.wikipedia.org/wiki/List-of-military-nuclear-accidents.

14 Najdaljši plinovod je Transmed (2475 km), ki alžirska polja zemeljskega plina prek Tunizije in Sicilije povezuje z Apeninskim polotokom. Letno se prek njega v Evropo transportira 33,5 milijarde kubičnih metrov plina (<http://www.hydrocarbons-technology.com/projects/trans-med-pipeline/>).

15 Med prometno najbolj obremenjenimi območji je morska ožina Bospor, skozi katero letno v obeh smereh pluje 55.000 ladij, od tega 6.000 tankerjev (<http://www.ctvnews.ca/world/turkey-connects-europe-asia-with-sub-sea-railway-tunnel-under-the-bosporus-1.1518079>).

16 Gl. www.metro-portal.hr/u-sredozemnom-moru_pluta_250_milijardi_otpadaka/59217.

17 Iraška vojska je po zasedbi Kuvajta poleti 1990 na sodelške lokacije razmestila zahodne migrante, da bi preprečila letalske napade zahodnih sil; palestinski begunci so v istem primeru sodelovali z iraškimi napadalci; Češkoslovaška in Madžarska sta odprli zahodne meje zaradi eksodusa Vzhodnih Nemcev poleti 1989 itn.

niziranja ekonomske in politične dejavnosti, zavračajo pa prost pretok ljudi in v ta namen sprejemajo strogo migracijsko politiko.¹⁸ Prav tako so te države selektivne glede strukture migracij, saj spodbujajo prihod višje izobraženih specialistov, zavračajo pa manj izobražene, nekvalificirane delavce. Kljub temu pa migracijskih tokov ne morejo v celoti zaustaviti, saj so ti sestavni del procesa globalizacije.¹⁹

Posebna kategorija migrantov, mimo katere v naši analizi ne moremo, so begunci (Malešič, 2002), ki jih je mednarodna skupnost zaščitila in jim izkazala naklonjenost, kar je razvidno iz sprejetja *Konvencije Združenih narodov o beguncih* in oblikovanja Visokega komisariata ZN za begunce (UNHCR, leta 1951). Sprejeti so bili še drugi dokumenti in oblikovane različne organizacije za pomoč beguncem, ki skupaj tvorijo mednarodni begunski režim (države donatorice, prostovoljna združenja, nevladne organizacije, mediji, pravniki in znanstveniki, ki se ukvarjajo z begunskim fenomenom ...), ki državam prvega zatočišča nalagajo, da beguncev ne zavračajo. Kljub temu pa države ob oblikovanju in izvajanju svoje begunske politike poleg mednarodnega begunskega režima upoštevajo še druge dejavnike, med njimi svoje absorpcijske zmožnosti, kulturni pomen beguncev, njihovo etnično in versko sestavo, hkrati pa opravijo tudi varnostno presojo prihoda beguncev.

S prej obravnavanimi okoljskimi problemi se tesno povezuje fenomen okoljskega begunca, ki je sicer v literaturi opredeljen kot oseba, ki se umika pred uničevanjem okolja, ki spodjeda možnost njenega preživetja v izvirnem okolju (Jacobsen, 1996), oz. oseba, ki je zaradi nenadnih ali postopnih sprememb v okolju prisiljena začasno ali trajno zapustiti svoje bivališče in se nahaja znotraj ali zunaj svoje države (International Organization for Migration, 2009). Vendar pa okoljski begunec (še) ni mednarodnopravna kategorija, kar sproža številne dileme in skrbi pri njihovem obravnavanju.²⁰ Problema se zaveda tudi Hirschman (2004), ki različne okoljske nesreče vidi kot pomemben vzrok migracij.

O povezanosti med varnostjo in migracijami (še posebej begunci) se je v razpravi oblikovalo večje število hipotez, pri čemer nekateri analitiki izpostavljajo predvsem varnostne potrebe beguncev samih, drugi pa ta fenomen presojajo z vidika varnosti držav in širših regij, v katerih se odvijajo oboroženi spopadi. Najpogosteje be-

remo, da migranti predstavljajo izziv integriteti in varnosti emigrantskih in imigrantskih držav, da množične migracije ogrožajo identiteto in kulturo skupnosti, v katero se zatečejo, da begunska politika posega v pomembne geopolitične in regionalne interese držav ter da begunska taborišča predstavljajo tarčo napadov oblasti, hkrati pa so lahko mesto novačenja različnih, tudi genocidnih milic. Ena ključnih hipotez je, da begunci za države praviloma ne predstavljajo klasičnih varnostnih problemov, povzročajo pa kulturne, socialno-ekonomske in administrativne težave. Vsekakor je treba veljavnost omenjenih hipotez preverjati od primera do primera, vendar pa je edini dolgoročno uspešen način ukvarjanja z begunskim fenomenom sistematična presoja in urejanje razmer, ki ustvarjajo tovrstna migracijska gibanja.

Za ponazoritev posledic migracijskih procesov, ki so se odvijali v EU in v Sredozemlju, naj omenimo, da je bilo leta 2010 15,5 % prebivalcev EU rojenih izven EU ali pa so bili potomci priseljencev, ki so bili rojeni izven EU. Med sredozemskimi državami imajo največje deleže priseljencev Francija (19 %), Španija (11 %), Grčija (11 %) in Italija (7,1 %).²¹ Za razliko od severnih držav Sredozemlja, kjer je leta 2010 živelo 193 milijonov prebivalcev, je v južnem in vzhodnem delu Sredozemlja živelo 235 milijonov prebivalcev. Za južni krizni lok Sredozemlja je pri tem značilna visoka stopnja letne rasti prebivalstva v arabskih državah, ki jo spremljata visok delež mladih v celotni populaciji ter visoka stopnja njihove brezposelnosti, ki povzroča trajno nezadovoljstvo. S tem so povezana medgeneracijska trenja v vseh arabskih državah, obenem pa obstaja pri mnogih pripadnikih mlajših generacij močna motivacija, da se iz Afrike in Azije izselijo v Evropo.²² Treba pa je poudariti, da problem brezposelnosti mladih vse bolj izrazite poteze dobiva tudi v evropskih sredozemskih državah, kot so Španija, Italija, Portugalska, Francija, Grčija, Hrvaška in Slovenija. Demografi sicer predvidevajo, da se bo visoka stopnja rasti arabskega prebivalstva zmanjšala, a vseeno sklepajo, da bo do leta 2025 prebivalstvo v celotnem Sredozemlju naraslo za 96 milijonov prebivalcev; ob tem bo prirastek v severnih sredozemskih državah samo 4 milijone, v arabskem delu pa 92 milijonov prebivalcev.²³ Visoka pričakovana življenjska doba evropskega prebivalstva in s tem povezane potrebe po uvozu delovne sile večino demografov napeljujejo k sklepu, da

18 Znan je primer strožje migracijske zakonodaje, ki jo je leta 2006 sprejel francoski parlament na pobudo tedanjega notranjega ministra in kasnejšega predsednika Nicholasa Sarkozyja, ki je bil sam otrok imigrantskih staršev, ki so se v Francijo preseli z Madžarske (Simmons, 2006, 5).

19 Simmons (2006, 7) predstavlja tabelo o demografskih gibanjih, iz katere je razvidno, da je za štirinajst najbolj zaželenih destinacij migrantov (razvite evropske države, ZDA, Avstralija in Tajska) značilno, da so države izvora največjih imigrantskih skupin pravzaprav sredozemske države.

20 V tem smislu je indikativen primer okoljskega begunca s potapljačnega se otoka Kiribati, ki mu novozelandske migracijske oblasti niso dodelile statusa begunca (<http://www.stuff.co.nz/world/south-pacific/7616419/No-refugee-status-for-Kiribati-man>).

21 Gl. http://en.wikipedia.org/wiki/Immigration_to_Europe.

22 Demografska struktura prebivalstva v letopisu IISS 2013 kaže, da je v Jemnu 36,8 % celotnega moškega prebivalstva mlajšega od 30 let, v Somaliji pa 35,4 %, kar sta rekordni ravni.

23 Gl. http://www.et2050.eu/ET2050_library/docs/med/demo_plan_bleu.pdf.

se bo do leta 2025 še bolj okrepila (i)legalna imigracija v države članice EU.

V sedanji ekonomski krizi, ki ima še posebno težke posledice v evropskih sredozemskih državah, so se okrepili ksenofobija, rasizem in šovinizem;²⁴ mednarodne konference,²⁵ na katerih so razpravljali o tem, kako preprečiti nasilje proti imigrantom iz Afrike in Azije, so pokazale, da so v nasilju sodelovali predvsem desničarski skrajneži, posredno pa so k temu velikokrat prispevali tudi mediji in brutalni posegi policije. Podoben pojav, a z veliko težjimi posledicami, opažamo tudi v severnih afriških državah; med vojno v Libiji so npr. oborožene libijske skupine izvajale množične pogrome proti imigrantom iz držav t. i. črne Afrike, ki ležijo južno od Sahare.

Sredozemsko morje, prek katerega vodi več relativno kratkih plovni poti do južne Evrope, predstavlja za migrante iz afriških in azijskih držav najhitrejšo (pa tudi nevarno) pot do območij, na katerih pričakujejo, da bodo dobili azil in se zaposlili ter tako rešili eksistenčne probleme. S tihotapljenjem ilegalnih migrantov se ukvarjajo brezobzirni lastniki praviloma dotrajanih ladij in čolnov, ki za preboj skozi območje nadzora obalne straže izrabljajo slabe vremenske razmere, ker je takrat manjša verjetnost, da bodo odkriti in kaznovani. Ker tihotapske ladje in čolni nimajo sredstev za zvezo in ustrezne reševalne opreme, pogosto prihaja do nesreč z velikim številom žrtev.²⁶ Opazno je, da se število beguncev, ki se poskušajo ilegalno prebiti skozi nadzorovano morska območja EU, spreminja skladno s stopnjo destabilizacije južnega sredozemskega kriznega loka.²⁷ Število ilegalnih vstopov posameznikov v sredozemske države EU se je med letoma 2010 in 2012 povečalo s 104.051 na 140.980, torej za 35 %.

Terorizem

Teroristične skupine in organizacije izvajajo nasilna dejanja, ki najbolj neposredno vplivajo na varnost ljudi. Teoretično in empirično je ta fenomen vsestransko in poglobljeno osvetljen, še posebno po terorističnih napadih na ZDA 11. septembra 2001. Tako npr. Pettiford in Harding (2005) pišeta o terorizmu po »11. septembru« kot o novi svetovni vojni, medtem ko Talas (2002, 7) ugotavlja, da ta dogodek varnost postavlja v povsem novo luč in sproža temeljite spremembe na številnih področjih

mednarodnih odnosov. Kljub temu priznava obstoj več možnih interpretacij odnosa med terorizmom in varnostjo ter opozarja na prevladujoč ameriški pogled na boj proti terorizmu, ki temelji na uporabi moči v mednarodnih odnosih. Sinai (2012) piše o terorizmu kot o prvovrstni globalni grožnji državam in mednarodni skupnosti, grožnji, ki želi svojim nasprotnikom povzročiti »katastrofalno škodo«, hkrati pa opozarja tudi na bolj lokaliziran teroristični boj, ki je značilen za Bližnji vzhod.

Terorizem je postal temelj za presojo varnostnega okolja in njegovo dinamiko v številnih državah, pa tudi za presojo njihovih varnostnih interesov, ciljev in strategij. V ZDA npr. »vojna proti terorizmu« zagotavlja ključno temo ameriške varnostne politike, kar državo postavlja v razmere permanentne vojne. To vsekakor ni ustrezen način ukvarjanja z varnostnimi izzivi po hladni vojni, na kar opozarjata dva paradoksa. Prvič, pretirano ukvarjanje s terorizmom zanemara druge vire ogrožanja varnosti, o čemer priča neustrezno odzivanje na naravne nesreče (npr. orkan Katrina avgusta in septembra 2005), na informacijsko bojevanje (Wikileaks, Anonymous, afera Snowden) in na politične krize (npr. v Ukrajini na začetku leta 2014). Drugič, bolj ko se vojna proti terorizmu širi in intenzivira, več je žrtev terorističnih napadov. Podatki kažejo, da »vojna proti terorizmu« po 11. septembru 2001 po svetu prinaša bistveno več smrtnih žrtev zaradi terorizma, kot jih je bilo pred tem datumom: približno štiri leta pred »11. septembrom« je bilo smrtnih žrtev v povprečju 176, približno štiri leta po tem datumu pa 444 mesečno.²⁸ Na to opozarjata tudi Pettiford in Harding (2005, 8), ki menita, da se proti terorizmu ne moremo boriti s terorizmom, saj nasilje rojeva novo nasilje, zato je treba poiskati »globlje vzroke in inteligentnejše rešitve, kot je nepotrebno ubijanje nedolžnih ljudi«.

V kontekstu neuspešnega boja proti terorizmu se pojavlja tudi trditev, da je terorizem težko opredeliti in da ni enotne oz. v mednarodni skupnosti splošno sprejete definicije terorizma, kar je z vidika obravnave tega pojava v sredozemskem prostoru zelo zanimivo. Menimo namreč, da problem ni v opredelitvi terorizma, saj je akademskih in političnih definicij tega pojava veliko in med njimi bi vsekakor lahko izbrali take, ki ga najbolj natančno pojasnijo. Vendar to ni semantični, ampak vsebinski problem. Namreč, ko se nasilno teroristič-

24 Okrepile so se politične stranke in gibanja, ki se zavzemajo za spremembo zakonov o priseljevanju. Medijsko zelo odmevne so akcije grške nacionalistične stranke Zlata zarja (stranka ima 12 % sedežev v parlamentu, njeni simpatizerji pa fizično obračunavajo s priseljenci) (<http://www.delo.si/novice/svet/zlata-zarja-hitro-rastoca-posast-grskega-neonacizma.html>). Ankete, ki so bile izvedene, da bi ugotovili odstotek ljudi, ki podpirajo omejitve za vstop imigrantov, kažejo, da takšne omejitve v Franciji podpira 60 %, v Veliki Britaniji 83 % in v Nemčiji 72 % vprašanih (Bešker, 2013, 32–34). Naj k temu dodamo, da so na volitvah v evropski parlament maja 2014 veliko podporo dobile politične stranke, ki se zavzemajo za omejevalno migracijsko politiko.

25 Gl. <http://osce.org/odihr/44453> in 38713.

26 Raziskovalci so ugotovili, da je v tem stoletju v Sredozemlju v nesrečah na morju izgubilo življenje okoli 20.000 ljudi oz. 1500 letno. Zadnja medijsko zelo odmevna nesreča se je zgodila jeseni 2013 pred italijanskim otokom Lampedusa (Videmšek, 2013; Bešker, 2013). Po podatkih italijanske obalne straže je utonilo najmanj 360 ljudi.

27 Gl. http://frontex.europa.eu/assets/Attachment_Featured/Annual_Risk_Analysis_2012.pdf.

28 Gl. <http://www.comw.org>.

no dejanje zgodi, ga države skladno s svojimi interesi različno ovrednotijo: to, kar je za Izrael in njegove zaveznike npr. pravica do samoobrambe, je za drugega lahko državni terorizem; in to, kar je za Palestince in njihove zaveznike pravičen narodov boj za samostojno državo, je lahko za drugega terorizem. Skratka, problem ni v opredelitvi pojava, ampak v vrednotenju konkretnih nasilnih dejanj, ali kot trdita Pettiford in Harding (2005, 23), »oseba, ki je za nekoga terorist, je za drugega borec za svobodo«.

Na obalah afriško-azijskega loka Sredozemlja že desetletja delujejo številne teroristične organizacije, ki poleg predstavnikov lokalnih oblasti napadajo predvsem tuje turiste, diplomate, pripadnike mednarodnih sil, novinarje, verske objekte ipd. V statistikah, ki prikazujejo podatke o dejavnostih teroristov v vseh svetovnih regijah, so organizacije z juga Sredozemlja že od leta 1970 praviloma vsako leto dosegale rekordne vrednosti.²⁹ Tako je bilo npr. leta 2006 od 12.000 ubitih ljudi v terorističnih napadih po svetu kar 10.000 ubitih v vzhodnem delu Sredozemlja (torej 80 %), prav tako je bilo istega leta od 350 samomorilskih terorističnih napadov po svetu kar 300 izpeljanih v vzhodnem Sredozemlju.³⁰ V zadnjem obdobju raziskovalne ustanove, ki se ukvarjajo z akcijami mednarodnih teroristov, navajajo, da za EU in Rusijo predstavljajo največjo nevarnost izurjeni evropski in ruski državljani, ki so sodelovali v terorističnih akcijah skrajnežev v severni Afriki in na Bližnjem vzhodu; kot najnevarnejša enota teh izkušenih povratnikov se navaja »Armada emigrantov«, ki jo tvori 600 pripadnikov iz evropskih držav in s Kavkaza. Ta »brigada« je že napovedala, da se bo aktivirala po povratku svojih pripadnikov v Evropo in Rusijo.³¹

Med hladno vojno so bile najbolj aktivne palestinske teroristične organizacije, ki so občasno sodelovale z evropskimi levičarskimi terorističnimi skupinami, v tretjem tisočletju pa so te skupine osredotočene na akcije proti Izraelu, medtem ko v akcijah v širšem prostoru Sredozemlja pobudo prevzemajo islamistični skrajneži iz Alžirije (GIA), Tunizije (TCG), Maroka (GICM), Libije (GICL) in skupina Al Kaida. Predstavljajo se kot bojovníki »svete vojne proti nevernikom«. ³² Ker se v sredozemskih lukah na ladje letno vkrca in izkrca okoli 200 milijonov turistov in je pri tako gostem prometu težko zagotoviti nadzor in varnost, so napadi na te vrste množičnih ciljev lažje izvedljivi kot na vse bolj varovana veleposlaništva, vojašnice mirovnih sil, lokalne institucije ipd. Obe-

nem so napadi na turiste v poročilih svetovnih medijev veliko odmevnejši od napadov na lokalne oblasti.

Med prve akcije mednarodnih terorističnih organizacij na morju spada napad palestinskih teroristov na turistične italijanske potniške ladje »Achile Lauro« leta 1985. Od takrat islamski skrajneži napade sicer še vedno izvajajo s težiščem na lažje dosegljivih in množičnejših ciljih, kot so skupine turistov na kopnem, vendar pa so samomorilski napadi z eksplozivnimi čolni na ameriški rušilec »USS Cole« v Jemnu in na francoski tanker »Limburg«, kakor tudi številni uspešni napadi somaljskih piratov na tovarne ladje in tankerje v širšem rajonu morske ožine Bab el Mandeb dokazali, da je mogoče na morju napasti večje in vrednejše cilje od tistih na kopnem.³³ Med nove sisteme, ki so občutljivi na diverzije in sabotaže, spadajo tudi mostovi in podmorski tuneli ter podmorski vodovodi, ki povezujejo Evropo z Azijo. Zgrajeni so med evropskim in azijskim delom Carigrada, največji pomen med njimi imajo viseči most, podmorski železniški tunel in podmorski vodovod na Bosporju.

Mednarodni organizirani kriminal

Mednarodni organizirani kriminal ima izrazite notranje varnostne učinke, vse bolj pa ogroža tudi mednarodno varnost. O slednjem priča sprejetje *Konvencije Združenih narodov o boju proti transnacionalnemu organiziranemu kriminalu*, ki organiziranim kriminalnim združbam pripisuje naslednje ključne prvine: obstoj določene strukture, trije ali več članov združbe, obdobje delovanja združbe, ki je lahko krajše ali daljše, ter izvajanje kaznivih dejanj z namenom pridobivanja finančnih ali drugih materialnih koristi.³⁴

Kot navaja Dobovšek (1996, 326), je bil organizirani kriminal v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja izrazito nacionalno obarvan, v osemdesetih letih pa je postal bolj sofisticiran in specializiran na področjih, kot so gospodarstvo, pranje denarja in računalništvo. V devetdesetih letih so se tradicionalnim kriminalnim skupinam (mafija, Cammora, Ndrangheta ...) pridružile različne etnično značilne kriminalne združbe, ki so se tudi mednarodno povezovale. Povezovanje se je v zadnjem desetletju intenziviralo, spodbujajo pa ga proces globalizacije, odpiranje meja v Evropi, razvoj informacijsko-komunikacijske tehnologije in drugi dejavniki. V tem obdobju je prišlo tudi do večje heterogenosti kriminalnih skupin, ki niso več nujno opredeljene po nacio-

29 Podatki o terorističnih dejavnostih (Global Terrorism Database) kažejo, da se to nanaša tudi na povzročeno škodo in število žrtev (http://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?chart=regions&casualties_type=&casualties_max=).

30 Podatki so povzeti po Filipu Spagnoliju (<http://filipsagnoli.wordpress.com/stats-on-human-rights/statistics-on-war-conflict/statistics-on-terrorism/>).

31 Gl. http://www.stratfor.com/analysis/european-jihadists-continuation-historical-trend?utm_source=free-list-f&utm_medium=email&utm_campaign=20130820&utm_term=FreeReport&utm_content=readmore&elq=a45f06bc7679448db76675b6e1e4869e.

32 Gl. več na www.stjohnshigh.org/.../terrorism_in_the_mediterranean.

33 Odziv Nata na opisane grožnje je protiteroristična pomorska operacija Active Endeavour, ki jo je zaveznitvo skladno s 5. členom *Washingtonske pogodbe* začelo izvajati 9. oktobra 2001.

34 Konvencijo je generalna skupščina ZN sprejela decembra 2000, veljati pa je začela leta 2003.

nalnem ali etničnem načelu, vendar pa dejavniki, kot npr. etnična sorodnost, jezikovne in zgodovinske vezi še vedno predstavljajo pomemben vir zaupanja in povezovalna skupin (SOCTA, 2013, 6).

Kot ugotavlja Dobovšek (2012, 24), je glavno gonilo mednarodnih kriminalnih združb dobiček, zato se tudi težišče kriminalne dejavnosti širi na področja, ki so najbolj donosna (od prostitucije prek tihotapljenja cigaret, alkohola, orožja, drog, ljudi do pranja denarja in računalniških goljufij). Dobovšek (2009, 133-135) pa opozori na še eno pomembno obliko kriminala v sodobnih kapitalističnih družbah, in sicer na pojav interesnih skupin, ki v hlastanju po dobičku prevzemajo zakonodajo in si podrejujejo državne institucije prek nezakonitega vpliva na samo oblikovanje zakonov, pravil in uredb, ki jih sprejemajo institucije oblasti. To po vsebini presega tradicionalno korupcijo, ki pomeni podkupovanje v smislu spreminjanja ali kršenja določenih pravil. Opazno spremembo pri razvoju mednarodnega organiziranega kriminala je prinesla ekonomska kriza, v kateri so kriminalci prepoznali priložnost za ponarejanje izdelkov ter nezakonito trgovino z dobrinami, ki ne dosegajo predpisanih kakovostnih, zdravstvenih in varnostnih standardov. Če so v preteklosti bili predmet tihotapljenja luksuzni izdelki, je v ekonomski krizi težišče na vsakdanjih potrošniških dobrinah (SOCTA, 2013, 7).

Za mednarodni organizirani kriminal so značilni visoka stopnja profesionalnosti, zelo dobra organiziranost in skorajda neomejena finančna sredstva (Dobovšek, 1996, 323). Ta so po eni strani vir investiranja v legalne posle (pranje denarja), po drugi strani pa vir korupcije, kar predstavlja tudi velik politični problem, o čemer smo se lahko v zadnjem času prepričali v Sloveniji. Boj proti takim pojavom zahteva angažiranje vseh državnih institucij in civilne družbe, temeljiti pa mora na celovitem programu notranje varnosti. Pav tako je nujno mednarodno sodelovanje organov pregona, kar zahteva poenotenje zakonodaje, doktrin in taktik policijskega

delovanja, poenostavljanja formalnosti in postopkov pri sodelovanju ipd. Intenzivno povezovanje v boju proti organiziranemu kriminalu poteka v okviru EU, sodelovanje pa dobiva tudi globalni značaj, o čemer pričajo tudi ameriška prizadevanja na tem področju, ki zajemajo prikrita operacije, zaupne vire, nadzor, zbiranje in izmenjavo obveščevalnih podatkov, forenzično sodelovanje ter medagencijske preiskave, pri čemer ameriški organi sodelujejo z mednarodnimi partnerji, si z njimi izmenjujejo osebe in rešujejo primere, ki omejujejo delovanje kriminalnih združb na globalni ravni (FBI, 2014).

Proces globalizacije je tudi v Sredozemlju omogočil razraščanje mednarodnega kriminala; ta je zlorabil odpiranje meja kot priložnost za prodor v dotlej težko dostopne države ter za povezovanje in koordinirano mednarodno sodelovanje zločinskih organizacij, njihovo vrvanje v legalne institucije in geografsko širjenje poslovanja, vključno z novimi dejavnostmi.³⁵ Raziskovalci, ki so v EU leta 2003 spremljali dejavnosti mednarodnih zločinskih organizacij, so prišli do ugotovitve, da je samo v EU delovalo 4000 zločinskih organizacij, ki so imele 40.000 članov.³⁶ Desetletje kasneje uradne institucije EU poročajo o 3600 skupinah organiziranega kriminala, ki delujejo na območju EU, vendar se kljub manjšemu številu, obseg in vpliv njihove dejavnosti povečujeta (EU SOCTA, 2013, 6, 9). Podatki mednarodnih organizacij o t. i. črnem trgu se nanašajo tudi na Sredozemlje.³⁷ Tako se za Italijo navaja, da je vrednost vseh vrst dejavnosti, ki se letno odvijajo na črnem trgu, 111 milijard, v Franciji 9,85 milijarde, v Avstriji 226 milijonov, na Hrvaškem 75 milijonov, v Črni gori 7 milijonov in v Albaniji 6 milijonov ameriških dolarjev.

Težišče dejavnosti mednarodnih zločinskih organizacij je na tihotapljenju in razpečevanju drog (marihuane, heroina, morfija, LSD, MDMA, metaamfetaminov, ekstazija idr.),³⁸ orožja,³⁹ ponarejenih izdelkov,⁴⁰ cigaret, ljudi, zaščiteneživalskih in rastlinskih vrst ter predmetov iz arheoloških najdišč, na pranju in ponarejanju denarja, trgovini s človeškimi organi, računalniških

35 Zveza ameriških znanstvenikov je ugotovila, da so na širjenje mednarodnega kriminala vplivali: (1) odstranitev ovir med nekdanjim vzhodnim blokom in zahodom, (2) liberalizacija trgovinskih in ekonomskih odnosov, (3) tehnološki napredek na področju komunikacij, (4) globalizacija poslovanja in (5) napredek na področju letalskega in pomorskega transporta (<https://www.fas.org/irp/threat/pub45270c-hap1.html>).

36 Podatki so prikazani v poročilu Paula Normana in Marka Buttona (*International crime in Mediterranean* – <https://www.cimicweb.org/cmo/medbasin/Documents/North%20Africa/Security/Criminal%20Activity/intl%20crime%20in%20Euromed.pdf>).

37 Gl. <http://www.havocscope.com/country-profile/>.

38 Največje zasluge dosegajo s tihotapljenjem heroina in kokaina ter njuno prodajo na črnem trgu. Cene heroina na črnem trgu naglo rastejo od vzhoda proti zahodu: v Turčiji znašajo 10 do 12 tisoč, v Avstriji 40 tisoč in na Norveškem 60 tisoč ameriških dolarjev za kilogram (www.humsec.eu).

39 V zvezi s tem se pogosto omenjajo balkanski tihotapci orožja, med katerimi sta na vrhu seznama iskanih oseb Tomislav Damjanović in Slobodan Tešić. Na seznamu preiskav OZN se nahaja tudi Albanija, od koder so bile na vrhuncu oboroženih spopadov (septembra 2011) v Libiji pretihotapljene večje količine orožja in streliva. V celotno operacijo so bila vmešana albanska in ukrajinska legalna podjetja, ki naj bi albansko orožje in strelivo odpeljala v Združene arabske emirate (ZAE). Prevoz je opravilo armensko transportno letalo nekega zasebnega podjetja, ki pa je orožje in strelivo, vkrcano v Tirani, namesto v ZAE izkrcalo v libijskem mestu Bengazi (<http://www.balkaninsight.com/en/article/albania-weapons-diverted-to-libyan-rebels-reports-says>).

40 Poročilo projekta Millenium za leto 2012 navaja primer italijanske finančne straže, ki je v zaporednih akcijah zaplenila kitajsko blago s ponarejenimi oznakami priznanih zahodnih znamk, vredno skoraj 3 milijarde ameriških dolarjev (http://www.millennium-project.org/millennium/Global_Challenges/chall-12.html).

prevarah⁴¹ in tatvinah intelektualne lastnine. V Sredozemlju poteka več poti za tihotapljenje orožja iz Evrope na krizna žarišča širšega Bližnjega vzhoda⁴² in droge v smeri jugovzhod–severozahod: (1) vzhodna, ki ima dva »kraka« – balkanskega, prek katerega prihaja heroin iz »zlatega trikotnika« (Burma, Laos, Kitajska) prek Turčije in Balkana, ter črnomoškega, prek katerega prihajata heroin in hašiš iz srednje Azije; (2) južna, prek katere prihaja po Rdečem morju droga, pridelana v Afriki, in (3) zahodna, prek katere prihaja po morju kokain iz Nigerije, v katero ga pretihotapijo iz južne Amerike.⁴³ Ključne geografske točke za prenos nezakonitih dobrin v EU so države zahodnega Balkana, Turčija in Združeni arabski emirati, predvsem Dubaj (OCTA, 2013, 12).

Kot ugotavljajo Eman et al. (2013), ki se ukvarjajo z razvojem »zelene kriminologije« v jugovzhodni Evropi, je za ta prostor značilna rast okoljskega kriminala, ki povzroča vse večjo škodo in različne nevarnosti, hkrati pa storilci zaradi spretnega prilagajanja novim družbenim okoliščinam, iskanja lukenj v zakonodaji in izrabljanja pomanjkljivosti delovanja organov pregona, velikokrat sploh niso kaznovani.⁴⁴

Visoki zaslužki zločinskim združbam, ki delujejo v sredozemskih državah omogočajo uporabo najsodobnejših transportnih in informacijskih tehnologij. Ko gre za velike zaslužke, je za mednarodne hierarhično organizirane kriminalne organizacije značilno, da sprejemajo visoke stopnje tveganja in se angažirajo na področjih, na katerih dosegajo najvišje dobičke. V akcijah spretno uporabljajo najnoveše tehnologije; varnost in informacije si pogosto zagotavljajo s podkupovanjem politikov, državnih uradnikov in predstavnikov mednarodnih organizacij. Značilno je tudi, da so dobro organizirani in se prožno prilagajajo razmeram v državah, v katerih delujejo. S takšnimi dejavnostmi se vrivajo v legalno gospodarstvo, banke in na druga področja, ogrožajoč tranzicijske procese, izvajanje reform in izhod iz ekonomske krize.

Sklep

Ne da bi želeli zanemariti ali podceniti vprašanje vojaške varnosti, primer Sredozemlja v celoti potrjuje podmeno o naraščanju pomena nevojaških virov ogrožanja ter o povezovanju in krepitvi njihovih učinkov. Podatki o analiziranih vidikih varnosti v Sredozemlju razkrivajo vi-

soko stopnjo ogroženosti na socialno-ekonomskem področju, ki jo še dodatno zaostrejata finančno-gospodarska, socialna in posledično politična kriza ter globalni premik težišča ekonomske dejavnosti proti vzhodu, kjer razvojno in naložbeno izjemno izstopa Kitajska. Tudi stanje v okolju je izredno zaskrbljujoče, pri čemer Sredozemlje prispeva h globalnim okoljskim problemom in tudi trpi zaradi njihovih posledic, hkrati pa ima lastne in specifične okoljske težave. Napetosti in konflikti se lahko v prihodnosti napajajo tudi v demografskih gibanjih, kjer ob rasti in pomlajevanju prebivalstva v enem delu Sredozemlja ter stagnaciji in staranju v drugem lahko pričakujemo še večji migracijski pritisk v smeri jugovzhod–severozahod. Podatki prav tako kažejo, da je globalno gledano največji del teroristične dejavnosti (količina terorističnih organizacij in skupin, napadov, žrtev, materialne škode) povezan z območjem Sredozemlja. Temu lahko dodamo zaskrbljujoče stanje na področju mednarodnega organiziranega kriminala, saj je Sredozemlje prostor delovanja številnih kriminalnih združb, hkrati pa po njegovem ozemlju potekajo pomembne kopenske, pomorske in zračne tihotapske poti.

Statična analiza posameznih dejavnikov ogrožanja varnosti Sredozemlja pa ne sme prikriti njenih dinamičnih značilnosti. Kritične socialno-ekonomske razmere so lahko podlaga za razvoj različnih konfliktov, množična migracijska gibanja, porast kriminala in terorizma, hkrati pa marginalizirajo pomen človekovega odnosa do okolja, saj kratkoročno preživetje prevlada nad dolgoročnim varnostnim premislekom. Okoljski problemi zaostrejujejo socialno-ekonomske razmere, povzročajo migracije in konflikte. Čeprav racionalistični pristop prek statističnih analiz tega morebiti ne more dokazati, pa sta konstruktivistični in kritični pristop, ki razumeta vzroke za konflikte in njihovo medsebojno povezanost, dovolj prepričljiva. Zaradi degradacije okolja se povečujeta tudi frekvenca pojavljanja nekaterih naravnih nesreč in njihova intenzivnost. Prav tako je za sredozemski prostor značilna rast okoljskega kriminala. Demografski trendi spodbujajo migracijska gibanja, ta pa lahko imajo varnostne implikacije, predvsem pa so sami migranti v novem okolju velikokrat ogroženi. Z ilegalnimi migracijami je povezana dejavnost kriminalnih združb, ki izkoriščajo nemoč migrantov. Pri njihovem množičnem preseljevanju na neprimernih prevoznih sredstvih se po-

41 Vrednost škode, dosežene s prevarami na tem novem področju kriminala, na katerem ima vodilno vlogo mednarodna zločinska združba Carderplanet, je po ocenah FBI iz leta 2005 dosegla 67 milijard dolarjev (<http://www.pcworld.com/article/126664/article.html>).

42 V tretjem tisočletju je postala najbolj razpita orožarska tihotapska pot z Balkana, kjer so po končanih vojnah na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter na Kosovu ostale velike količine orožja in streliva, do katerih imajo dostop zločinske organizacije, ki so pogosto povezane s podkupljivimi lokalnimi oblastmi. Zadnja odmevna mednarodna afera je izbruhnila septembra 2013, ko so na Reki odkrili večjo količino vodljivih protiletalskih in protioklepni raket, ki naj bi bila namenjena v Sudan in v ZAE. Francoski viri so ob tej priložnosti omenjali »panslovansko mrežo«, drugi viri pa podjetje Temex in »orožarskega mogotca« Tešiča, ki so ga pred tem pogosto omenjali tudi ameriški viri (Einspieler, 2013, 28).

43 Analiza Vincenza Delicata vsebuje prikaz dejavnosti, pri katerih se Sredozemlje pojavlja kot tranzitni prostor za vstop droge v Evropo (Maritime Security and the fight against drug trafficking in the Mediterranean and the Atlantic Approaches 2010 – http://www.gmfus.org/galleries/ct_publication_attachments/Delicato_drugs_final_Sept10.pdf).

44 EU SOCTA (Serious and Organised Crime Threat Assessment) poroča predvsem o nedovoljenem trgovanju z nevarnimi odpadki, kjer sta glavni destinaciji zahodna Afrika in Kitajska ter o tihotapljenju ogroženih živalskih in rastlinskih vrst (OCTA, 2013, 30).

gosto dogajajo tragične nesreče. Povezana sta tudi terorizem in kriminal, saj je bilo v več primerih ugotovljeno, da se teroristične organizacije opirajo na informacijske, logistične in druge storitve mednarodnih kriminalnih organizacij, slednje pa sprejmejo vsako nelegalno opravilo (tudi tihotapljenje jedrskih in radioaktivnih snovi za potrebe teroristov), če le prinaša velik zaslužek. Pred-

vsem pa se teroristične skupine vse pogosteje zatekajo h kriminalni dejavnosti, ki jim prinaša zaslužke potrebne za pokrivanje stroškov novačenja, logistične podpore in potovanja ob izvajanju napadov. Z navedenimi povezavami se sredozemski varnostni mozaik še bolj zapleta in bi moral postati prioriteta delovanja nacionalnih in mednarodnih varnostnih struktur.

NON-MILITARY THREATS TO THE SECURITY OF THE MEDITERRANEAN

Anton ŽABKAR

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: anton.zabkar@fdv.uni-lj.si

Marjan MALEŠIČ

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
marjan.malesic@fdv.uni-lj.si

SUMMARY

We witnessed sporadic appeals of theoreticians to understand security beyond military deterministic approach even during the Cold War. However, they acquired a real momentum only in its aftermath. The Mediterranean has always occupied an important geopolitical and military strategic position, although its security has recently become crucially related to non-military threats, such as socio-economic, environmental and demographic ones. Other important threats in this area are terrorism and international organized crime. The authors accomplished a brief theoretical conceptualization of the above-mentioned threats and analysed them by exploring the concrete data pertaining to the Mediterranean. The latter faces unfavourable economic, social, and consequently political developments; the degradation of environment and several threats stemming from it: rising air temperatures and sea levels, polluted rivers with less water, depletion of natural resources (oil, gas, fish...), frequent extreme natural phenomena; unfavourable demographic trends and a lot of legal and illegal migrations; terrorist activity that is uniquely high in global terms: the quantity of terrorist groups, attacks, victims and material cost; and intensive international criminal activity where Mediterranean is a final destination and a route for trafficking arms, counterfeited commodities, drugs, cigarettes, people, human organs and archaeological items. The cumulative effects of individual threats and their mutual reinforcements represent a huge security challenge for the Mediterranean.

Key words: security, Mediterranean, economic and social crisis, environment, demography, terrorism, international organized crime.

VIRI IN LITERATURA:

- Acharya, A. (2008):** Človekova varnost. V: Baylis, J., Smith, S., Owens, P. (ur.): Globalizacija svetovne politike: Mednarodni problemi. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 382-403.
- Beck, U. (2008):** World at Risk: The New Task of Critical Theory. *Development and Society*, 37, 1, 1-21.
- Bilgin, P. (2008):** Critical Theory. V: Williams, P. D. (ur.): Security Studies. An Introduction. London, New York, Routledge, 89-102.
- Brown, L. R. (1982):** An Untraditional View of National Security. V: Reichart, J. F., Sturm, S.F. (ur.): American Defense Policy (fifth edition). Baltimore and London, Johns Hopkins University Press.
- Chalecki, E. L. (2001):** Environmental security: A case study of climate change. http://www.pacinst.org/environment_and_security/env_security_and_climate_change.pdf. dostop (8. 2. 2012).
- Dalby, S. (2010):** Security and Environmental Change. Cambridge, Polity Press.
- Dobovšek, B. (1996):** Organized Crime: Can We Unify the Definition? V: Pagon, M. (ur.): Policing in Central and Eastern Europe. Comparing Firsthand Knowledge with Experience from the West. Ljubljana, College of Police and Security Studies, 323-327.
- Dobovšek, B. (2009):** Intertwining between state and economy – state capture. V: Shapland, J. and Ponsaers, P. (ur.): The informal economy and connections with organised crime. The Hague, Bju Legal Publishers, 131-149.
- Dobovšek, B. (2012):** Transnacionalna kriminaliteta. Študijsko gradivo. Ljubljana, Univerza v Mariboru, Fakulteta za varnostne vede.
- Delo. Ljubljana, Delo, 16. 8. 2013:** V reškem pristanišču zasegli srbske rakete, 28.
- Delo. Ljubljana, Delo, 14. 10. 2013:** Evropski mejni režim je smrtonosen, 6.
- Delo. Ljubljana, Delo, 4. 10. 2013:** Lampeduza – pokopališče na morju, 7.
- Delo. Ljubljana, Delo, 5. 10. 2013:** Tragedija na Lampeduzi, 5.
- Dörfer, I. (2013):** Old and New Security Threats to Europe. Stockholm, Swedish Defence Research Agency, 2.
- Eman, K., Meško, G., Dobovšek, B., Sotlar, A. (2013):** Environmental crime and green criminology in South Eastern Europe – practice and research. *Crime, Law and Social Change*, 59, 341-358.
- FBI.** It's not just a Mafia anymore. <http://www.fbi.gov/> (23. 3. 2014).
- Fukuda-Parr, S. (2003):** New Threats to Human Security in the Era of Globalization. *Journal of Human Development*, 4, 2, 167-179.
- Giddens, A. (2010):** The Politics of Climate Change. Cambridge, Polity Press.
- Grizold, A., Bučar, B. (2011):** Izzivi sodobne varnosti: od nacionalne in mednarodne do človekove varnosti. *Teorija in praksa* 48, 4. Ljubljana, 827-851.
- Gulden, T. (2009):** The security challenges of climate change: who is at risk and why? V: Matthias, R., Ibarra-ran, M. E. (ur.): *Distributional Impacts of Climate Change and Disasters*. Cheltenham, Northampton, Edward Elgar, 166-182.
- Hirschmann, C. (2004):** Migration and National Security. July 18. faculty.washington.edu/charles/new%20PUBS/.../U2.pdf (13. 3. 2014).
- http://ec.europa.eu/fisheries/documentation/magazine/mag39_sl.pdf (5. 5. 2013).
- <http://en.wikipedia.org/wiki/BRIC> (20. 5. 2013)
- http://en.wikipedia.org/wiki/Immigration_to_Europe (6. 5. 2013).
- http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_wildfires (30. 5. 2013).
- http://en.wikipedia.org/wiki/Mediterranean_Sea (5. 6. 2013).
- <http://filipspagnoli.wordpress.com/stats-on-human-rights/statistics-on-war-conflict/statistics-on-terrorism/> (15. 6. 2013).
- http://forest.jrc.ec.europa.eu/effis/applications/firenews/?&from_date=20/06/2013&to_date=27/06/2013&sizeclass__exact=Small (15. 5. 2013).
- http://frontex.europa.eu/assets/Attachment_Featured/Annual_Risk_Analysis_2012.pdf.
- <http://osce.org/odihr/44453> in 38713 (18. 5. 2013).
- <http://www.balkaninsight.com/en/article/albania-weapons-diverted-to-libyan-rebels-reports-says> (19. 5. 2013).
- <http://www.ctvnews.ca/world/turkey-connects-europe-asia-with-sub-sea-railway-tunnel-under-the-bosporus-1.1518079> (22. 5. 2013).
- <http://www.delo.si/novice/svet/zlata-zarja-hitro-rastoca-posast-grskega-neonacizma.html> (25. 5. 2013).
- http://www.emsc-csem.org/Earthquake/?filter=no&view=1&min_lat=10&min_long=-30&max_long=65 (5. 5. 2013).
- http://www.et2050.eu/ET2050_library/docs/med/demo_plan_bleu.pdf (25. 5. 2013).
- <http://www.explorecrete.com/nature/mediterranean.html> (19. 5. 2013).
- <http://www.havocscope.com/country-profile/> (4. 5. 2013).
- <http://www.hydrocarbons-technology.com/projects/trans-med-pipeline/> (27. 5. 2013).
- http://www.izvoznookno.si/Aktualno/Kitajsko_gospodarstvo_v_letu_2010_in_napoved_za_leto_2011_14745.aspx. (20. 3. 2014).
- <http://www.sciencedaily.com/releases/2009/03/090303084057.htm>. (5. 5. 2013).
- <http://www.slideshare.net/gueste33f29/femip-report-on-climate-change-in-the-mediterranean-presentation>. (26. 5. 2013).
- <http://www.spiegel.de/international/business/study-finds-massive-investment-in-europe-by-chinese-state-companies-a-894570.html> (22. 2. 2013).

http://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?chart=regions&casualties_type=&casualties_max. (30. 5. 2013).

http://www.stratfor.com/analysis/european-jihadists-continuation-historical-trend?utm_source=freelist-f&utm_medium=email&utm_campaign=20130820&utm_term=FreeReport&utm_content=readmore&elq=a45f06bc7679448db76675b6e1e4869e (18. 5. 2013).

<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/al-qaeda/9585098/Al-Qaeda-blamed-for-Europe-wide-forest-fires.html> (23. 5. 2013).

http://www.unep.org/regionalseas/marinelitter/publications/docs/anl_oview.pdf (15. 5. 2013).

<https://www.cimicweb.org/cmo/medbasin/Documents/North%20Africa/Security/Criminal%20Activity/intl%20crime%20in%20Euromed.pdf> (27. 5. 2013).

<https://www.fas.org/irp/threat/pub45270chap1.html> (30. 5. 2013).

http://www.millennium-project.org/millennium/Global_Challenges/chall-12.html (3. 5. 2013).

<http://www.pcworld.com/article/126664/article.html> (21. 5. 2013).

http://www.gmfus.org/galleries/ct_publication_attachments/Delicato_drugs_final_Sept10.pdf. (5. 5. 2013).

<http://eurohealthnet.eu/sites/eurohealthnet.eu/files/press-release/News%20suicide%20rate%20Greece%20-%20%2020111006.pdf> (8. 5. 2014).

<http://www.stuff.co.nz/world/south-pacific/7616419/No-refugee-status-for-Kiribati-man>.

Human Development Report, UN Development Programme, 1994. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf (3. 3. 2014)

International Organization for Migration (2009): <http://www.iom.int/> (21. 3. 2014).

IPCC (2013): Summary for Policymakers. V: Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of WG I to the Fifth Assessment Report of the IPCC. Cambridge, New York, Cambridge University Press.

Jacobsen, K. (1996): Factors Influencing the Policy Responses of Host Government to Mass Refugee Influxes. *International Migration Review*, XXX, 3. New York, 655-678.

Jutranji list. Zagreb, Jutranji list, 2. 11. 2013: Bauk imigracije, 32-34.

Jutranji list. Zagreb, Jutranji list, 13. 10. 2013: Nova tragedija imigranata, 8-9.

Kajfež Bogataj, L. (2006): Podnebne spremembe in nacionalna varnost. Ljubljana, Ujma, 20, 170-176.

Kanwal, G. (2013): New Threats to Security. *Indian Strategic Studies*, October 17, New Delhi.

Klare, M. T. (2008): Energy Security. V: Williams, P. D. (ur.): Security Studies. An Introduction. London and New York, Routledge, 483-496.

Krause, K., Williams, M. C. (ur.) (1997): Critical Security Studies. Concepts and Cases. London, UCL Press.

Lukšič, A. A. (ur.) (2011): Politološke refleksije: znanstvena produkcija Centra za kritično politologijo. Ljubljana, FDV, IDV, Center za kritično politologijo.

Malešič, M. (2012): Teoretske paradigme sodobne varnosti in okolje kot varnostno vprašanje. *Teorija in praksa*, 49, 2. Ljubljana, 264-282.

Malešič, M. (2014): Slovenska javnost: spoznavni in zaznavni vidiki varnosti. Ljubljana, Založba FDV.

McNamara, R. (1968): The Essence of Security. New York, Harper & Row.

Pettiford, L., Harding, D. (2005): Terorizem, nova svetovna vojna. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Prezelj, I., Kopač, E., Svete, U., Žiberna, A. (2012): Cross-sectoral scanning of critical infrastructures: from functional differences to policy relevant similarities. *Journal of homeland security and emergency management*, 9, 1. Berlin, Boston, Birmingham, 1-29.

Vreme. Beograd, Vreme, 22. 8. 2013: Kina radi, Srbija se gradi, 9-11.

Simmons, A. D. (2006): Globalization and its Effect on National Security. The Forum on Public Policy, Arnold, MD, <http://forumonpublicpolicy.com/archive-sum07/simmons.pdf> (15. 3. 2014).

Sinai, J. (2012): Terrorism Bookshelf: Top 150 Books on Terrorism and Counterterrorism. Perspectives on Terrorism, <http://www.terrorismanalysts.com/pt/index.php/pot/article/view/sinai-terrorism-bookshelf> (18. 3. 2014).

SOCTA 2013, European Police Office, 2013.

Talas, P., (ur.) (2002): Responses to Terrorism: Is There a Route from the »Huntdown« in Afghanistan to Sustainable Globalization? Budimpešta, SVKH, 7-9.

Taylor, M. D. (1976): Precarious Security. New York, Norton.

The UN Convention against Transnational Organized Crime. <https://www.unodc.org/unodc/it/organized-crime/index.html>. (23. 3. 2014) (19. 5. 2013).

Vogler, J. (2011): International Relations theory and the environment. V: Kuetting, G. (ur.): Global environmental politics: concepts, theories and case studies. Milton Park and New York, Routledge, 11-26.

Vogrin, A., Prezelj, I., Bučar, B. (2008): Človekova varnost v mednarodnih odnosih. (Knjižna zbirka Mednarodni odnosi). Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Weiner, M. (1990): Security, Stability, and International Migration. Massachusetts, MIT.

Wellens, K. (2003): The UN Security Council and New Threats to the Peace: Back to the Future. *Journal of Conflict & Security Law*, 8, 1, 15-70.

Worldwatch Institute (1996): New Threats to Human Security. Study Documents Causes of »New World Disorder« (<http://www.worldwatch.org/new-threats-human-security-study-documents-causes-new-world-disorder>) (5.5. 2014).

www.en.wikipedia.org/wiki/List-of-military-nuclear-accidents (23. 5. 2013).

www.humsec.eu (25. 5. 2013).

www.stjohnshigh.org/.../terrorism_in_the_mediterranean (29. 5. 2013).

NEZAKONITA TRGOVINA Z MORSKIMI DATLJI V ISTRI

*Bojan DOBOVŠEK*Univerza v Mariboru, Fakulteta za varnostne vede, Kotnikova 8, 1000 Ljubljana,
e-mail: bojan.dobovsek@fvv.uni-mb.si*Tadeja JENIĆ*Tbilisijska ul. 8, 1000 Ljubljana
e-mail: tadeja_jenic@hotmail.com

IZVLEČEK

Namen prispevka je opredeliti trgovino z morskimi datlji v Istri in opozoriti na nevarnosti, ki jih tovrstna ilegalna trgovina povzroča okolju in njegovi kulturni dediščini. Zato so podrobno analizirani mednarodni in drugi predpisi, ki urejajo tovrstno tematiko in problemi s katerimi se srečujejo institucije in njihovi predstavniki, ki odkrivajo in preprečujejo prepovedano trgovino z morskimi datlji. V raziskovalnem delu je bilo opravljenih več usmerjenih intervjujev z izbranimi predstavniki Zavoda RS za varstvo narave, Inšpektorata za lovstvo in ribištvo, ARSO v Ljubljani, Carinskega urada, Inšpektorata za okolje, Postaje Pomorske policije in Sektorja kriminalistične policije v Kopru, veterinarskim inšpektorjem, zdravstvenim inšpektorjem in nabiralcem morskih datljev v Istri. V zaključku so izpostavljeni institucionalni in preprečevalni ukrepi, ki se osredotočajo na ozaveščanje potrošnikov in ohranjanje naravnega okolja v Istri.

Ključne besede: okoljevarstvena kriminaliteta, morski datelj, CITES, nezakonita trgovina, Istra

COMMERCIO ILLEGALE DI DATTERI DI MARE IN ISTRIA

SINTESI

Lo scopo del servizio è quello di individuare il commercio illegale di datteri di mare in Istria e richiamare l'attenzione sui pericoli che tale commercio rappresenta per l'ambiente e il patrimonio culturale. Pertanto sono analizzate nel dettaglio le disposizioni internazionali e nazionali che regolano tale materia e i problemi affrontati dalle istituzioni e dai loro rappresentanti, che individuano e impediscono il commercio illecito di datteri di mare. Durante l'attività di ricerca sono state condotte varie interviste mirate con i rappresentanti scelti dell'Istituto RS per la conservazione della natura, dell'Ispettorato per la caccia e la pesca, dell'Agenzia ambientale di Lubiana, dell'ufficio doganale, dell'Ispettorato per l'ambiente, della stazione di polizia marittima e del Reparto di polizia criminale di Capodistria, con ispettori veterinari, ispettori sanitari e pescatori di datteri di mare in Istria. In conclusione, sono esposte le misure istituzionali e preventive che si concentrano sulla sensibilizzazione dei consumatori e sulla conservazione dell'ambiente naturale in Istria.

Parole chiave: criminalità ambientale, datteri di mare, CITES, commercio illegale, Istra

PROLOG

Pri okoljski problematiki zaznavamo vse večji porast okoljevarstvene kriminalitete, ki se kaže v obliki nelegalnega odlaganja nevarnih odpadkov, uničujoče sečnje gozdov, prepovedane trgovine s snovmi, ki tanjšajo ozonski plašč ter prepovedane trgovine z zaščitenimi živalskimi in rastlinskimi vrstami. To škodo povzročajo predvsem posamezniki, podjetja in korporacije, različne interesne skupine, idr., ki pa ne povzročajo škode samo okolju, temveč posledično ogrožajo tudi ljudi (Eman, Meško, Dobovšek, Sotlar, 2013), (Eman, 2011). Na področju Istre se čutijo vplivi Sredozemlja, Alp, Dinarskega gorstva in Jadranskega morja, vse to pa se odraža v pestri paleti rastlinskih in živalskih vrst, tako, da spada med območja z najvišjo biotsko raznovrstnostjo v Evropski uniji. Biotsko raznovrstnost poleg tujerodnih invazivnih vrst in spreminjanja življenjskega prostora ogrožajo tudi nabiranje, lov, ribolov in trgovanje z ogroženimi vrstami. Erjavac (2010) poudarja, da število ogroženih vrst kljub zakonom in predpisom iz dneva v dan narašča, zato mnoge organizacije za ohranjanje narave opozarjajo, da kljub nekaterim lokalnim uspehom zastavljenega cilja samo s predpisanimi akti niso dosegle. Stanje je še bolj pereče zaradi prepričanja o razširjenosti korupcije v javnih službah, lokalni samoupravi, uradnih postopkih in delu inšpektorjev (Tičar et. al., 2010).

V Sloveniji smo leta 2000 sprejeli tudi konvencijo CITES¹ v okviru takratnega Ministrstva za okolje in prostor in Agencije RS za okolje. Konvencija CITES spada med najbolj znane svetovne sporazume na področju varstva prosto živečih živalskih in rastlinskih vrst. V trgovino z ogroženimi živalskimi in rastlinskimi vrstami na področju Slovenije so najpogosteje vključene mrtve živali ali rastline, njihovi deli ali izdelki iz njih, med katerimi se največkrat pojavlja prav tihotapljenje morskih datljev in mrtvih ptic, zavarovanih z Bernsko konvencijo. Prav na področju trgovanja z morskimi datlji se kažejo uničujoče posledice, ki jih ima nabiranje teh školjk za okolje. Posledica nabiranja morskih datljev, ki so razširjeni po celotni Istrski obali, se kaže v degradaciji morskega okolja in uničevanju morskega ekosistema, zato je potreba po sodelovanju vseh držav na področju morske politike z dodatnim vključevanjem in osveščanjem širše javnosti še kako potrebna.

MORSKI DATELJ V ISTRI

Morski datelj (*Lithophaga lithophaga*) je školjka iz družine morskih klapavic, ki je razširjena po celi Sredo-

zemski obali. Kot pionirska vrsta poseljuje gole apnenčaste skale, v slovenskem morju pa večinoma skale peščenjaka. Je endolitska školjka. Živi v rovih, ki jih izvrtja s pomočjo izločka železnih celic ter vertikalnih in rotacijskih gibov. Raste zelo počasi, saj potrebuje za doseg ekonomske velikosti, ki je med 5 cm in 6 cm, približno 25 let (Lipej, 2010). Prstak ali morski datelj po barvi in obliki spominja na sadež dateljnovke palme. Svoj dom v območju zgornjega sublitorala² si vrta v apnenčasto skalo in betonske pomole v obliki dolgega valjasto izbrušene rova. Ko rov načne, je školjka majhna, zato je odprtina rova manjša kot notranji rov; prstak se ne more vrniti na »prostost«, dolbe lahko samo naprej. Skozi majhno odprtino mu prinaša morje pičlo planktonsko hrano, zato raste počasi. Nabiranje prstakov ali »rušenje obalnih podmorskih skal« je težavno, cena prstakov visoka. Zaradi rušenja obale pri nabiranju in zaradi skrajno počasne rasti so te školjke zakonsko zaščitene (Zei, 1988).

Morske datlje se je včasih nabiralo na dah, pretežno za lastno uporabo, medtem, ko se v današnjem času nabirajo s kisikovo bombo in v večjih skupinah ljudi, ki na različnih mestih hkrati in pri časovno daljšem potopu z razbijanjem skal s pnevmatskimi kladivi in eksplozivi povsem uničijo morsko dno. Školjka morski datelj je zaščiten predvsem zaradi uničevanja morskega ekosistema. Morsko dno je ob obalah Jadranskega morja in predvsem v Istri že dodobra uničeno. Narava bo potrebovala vrsto let, da se bo morski ekosistem obnovil, ponekod pa je že tako uničen, da se tudi obnavljati več ne more, saj je krhek in občutljiv na vsakršne posege. Potrebno bo vložiti več truda v osveščanje javnosti, saj se marsikdo niti ne zaveda, da je morski datelj zavarovan prav zaradi uničevanja njegovega življenjskega okolja, ki posledično ogroža tudi življenjski prostor ostalih organizmov. V nekaterih delih Jadranskega morja je bilo nezakonito nabiranje datljev tako intenzivno, da je obala pričela spreminjati svojo prvotno obliko.

Lipej (2010) opozarja, da z nabiranjem morskih datljev uničujemo velike skalne balvane. Zaradi razbijanja teh balvanov peščenjaka pa se skale zaradi uporabe pnevmatskih kladiv razkosajo na manjše dele. Posledično nastane manjše kamenje, ki ga valovi prevračajo sem ter tja, odnašajo in premikajo, to pa vodi do izgube bivališč za številne vrste morskih nevretenčarjev, alg in rib. Novejše raziskave kažejo, da ilegalno pobiranje morskih datljev povzroča spremembe v številu osebkov in strukturi ribje favne skalnatih habitatov v Jadranskem morju, sočasno pa povzroča upad populacije tistih rib, ki so odvisne od goste algalne vegetacije (zaradi skrivališč, gnezdenja in prehranjevanja).

1 Morski datelj (*Lithophaga lithophaga*) je bil v Sloveniji prvič zavarovan leta 1993, z Uredbo o prosto živečih živalskih vrstah. Ob vstopu Slovenije v EU je bila ARSO kot upravni organ pobudnica uvrstitve morskega datlja na seznam CITES, s čemer je bil morski datelj na seznamu CITES uvrščen v dodatek 2, ki vključuje vrste, ki jim ne grozi izumrtje, vendar bi lahko postale ogrožene.

2 Sublitoral »se razprostira izpod najnižje oseke do globin okoli 200 m, kjer prehaja obrobna celinska plošča (šelf) v strm celinski spust, kar štejejo v globoko ali abisalno morje. Plitvomorska obala ima najugodnejše življenjske razmere (svetloba, prezračevanje, raznolikost dna, spreminjanje slanosti ob rečnih izlivih, velika vsebnost fosfatov in nitratov, spranih s kopnega in privalovanih z dna) in zato najbujnejše življenje.« (Zei, 1988)

Ob nenehnem nabiranju in razbijanju skal se življenje v morskem ekosistemu enostavno ne more obnoviti. Tako izginjajo majhne ribe, posledično velike, ohromljeno je ribištvo, potapljanje in turizem. Proces obnavljanja namreč poteka celo dvajset, ponekod tudi do petdeset let. Takšno uničevanje zaradi nabiranja datljev bi lahko primerjali z gozdom, če bi ga zorali zato, da bi lahko nabrali gobe ali spodili divjad. Umetno gojenje ni mogoče zaradi njihove počasne rasti, prav tako obstaja bojazen, da bi se nezakonita trgovina še bolj razrasla in bi bilo težje ugotavljati, katere školjke so umetno gojene in katere ne.

Po podatkih dokumenta »Upoštevanje predlogov za spremembe dodatkov I in II na listi CITES« (v nadaljevanju CITES) iz leta 2004, ki sta ga v imenu držav članic evropske skupnosti pripravili Slovenija in Italija, je navedeno, da mednarodna nezakonita trgovina z morskimi datlji poteka po celotnem Sredozemlju; predvsem med SZ Afriko in JV evropskimi državami, prav od tu pa potem pridejo v države EU. Najpomembnejše države, med katerimi poteka organizirana nezakonita trgovina, so: Albanija, Alžirija, Bosna in Hercegovina, Srbija in Črna gora, Hrvaška, Slovenija, Italija, Ciper, Egipt, Francija, Grčija, Izrael, Libanon, Libija, Malta, Mavretanija, Monako, Maroko, Portugalska, Senegal, Španija, Sirija, Tunizija in Turčija (CITES, 2004).

Po podatkih Agencije Republike Slovenije za okolje (ARSO, 2013), ki so jih poslali na Komisijo EU, v Sloveniji poteka nezakonita trgovina v glavnem prek kopenske in morske meje s hrvaško, školjke pa so namenjene predvsem v sosednjo Italijo. Tihotapljenje se je v zadnjih nekaj letih preselilo na morske poti prav zaradi uspešnih akcij carinikov na kopenski meji. Morski datelj je naveden kot strogo zaščitena vrsta v številnih mednarodnih sporazumih. Države, članice CITES, so tako dodatno sprejele Bernsko konvencijo, Barcelonsko konvencijo in Direktivo o habitatih (CITES, 2004).

V Italiji je nabiranje in trgovanje z morskimi datlji še vedno zelo razširjen pojav, čeprav obstaja zakonska prepoved s strani državnih organov in Evropske unije (Uredba ES 1967/2006, ki prepoveduje „ulov“ oz. nabiranje, ki je kaznivo dejanje). Odločitev EU je posledica dejstva, da je problem nabiranja morskih datljev pereč v državah ob Sredozemskem morju, kjer se morski datlji množično nabirajo. S tem se uničuje celotni ekosistem, saj za krožnik testenin z datlji nabiralci uničijo deset kvadratnih metrov morskoga dna (Macri, 2012).

Kazni za tiste, ki v Italiji nabirajo, posedujejo in prodajajo morske datlje, so visoke, tako denarne kot tudi zaporne. Na črnem trgu v Italiji lahko ti mehkužci dosežejo ceno med 100 in 300 evri za kilogram. Profesionalni nabiralec datljev lahko nabere med 15 in 25 kilogramov datljev na dan, ter s tem povzroči dezertifikacijo obale v razmahu petih kilometrov (Hostaria Chez Nojo, 2012). Predvidene kazni za tiste, ki nabirajo, posedujejo in prodajajo datlje, se gibljejo med 516 do 3.098 evrov, zaporne kazni pa od enega meseca do enega leta. Divji

lovci ne prodajajo teh školjk po običajnih komercialnih poteh, ampak direktno posameznikom, najpogosteje prestižnim restavracijam, te pa jih nato ponujajo svojim strankam izven menija »pod mizo«. Nevarnosti se morajo zavedati tudi gostinci. Vprašanje je, če je vredno ogrožati okolje, potrošiti veliko denarja za nakup teh školjk in s tem ogromno tvegati (Macri, 2012). Po podatkih CITES (2004) so v Italiji med leti 1999 in 2004 policisti zasegli 4.720 kilogramov morskih datljev. Že pred desetimi leti so v Italiji morski datlji dosegali cene med 35 in 60 evri za kilogram.

Ob Jadranskem morju trgovina z morskimi datlji cveti že od nekdaj. CITES (2004) navaja, da je na Hrvaškem morski datelj zelo cenjen v kulinariki in velja za pravo poslastico. Z razvojem turizma je ta vrsta školjke kljub prepovedi nabiranja postala zelo iskana na nelegalnem trgu. Problem nezakonitega izkoriščanja in izvoza je vsako leto bolj viden. Po podatkih hrvaške carine je bilo med leti 2000 in 2002 vsako leto zaplenjenih okoli 700 kilogramov morskih datljev. Od leta 2003 je morski datelj strogo zaščiteno. Prepovedano je vsakršno nabiranje, posedovanje, kupovanje, prodajanje, uvoz in izvoz, ter uničenje habitata (CITES, 2004).

Nadzor v srednji in južni Dalmaciji se je očitno pričel zaostrovati, saj lastniki restavracij še lansko leto niso bili tako prestrašeni zaradi izvajanja inšpekcijskega nadzora, do katerega zaradi prijav osveščenih ljudi prihaja vse pogosteje. Hrvaška je ena izmed držav bivše Jugoslavije, ki bi jo lahko poimenovali pionirka osveščanja javnosti glede nezakonite trgovine z morskimi datlji. Že leta 2001 je takratno Ministrstvo za okolje izvedlo nacionalno kampanjo proti nabiranju in trgovini z morskimi datlji v sodelovanju z nevladno organizacijo Zelena Istra. Med leti 2001 in 2003 so s finančno pomočjo mesta Rovinj in turističnih organizacij iz Rovinja, Umaga, Pulja in Labina tiskali in distribuirali letake, nalepke in prospekte, da bi javnost informirali o nezakonitosti in škodi, ki jo z nabiranjem morskih datljev povzročajo v morju. Nabiranje morskih datljev in nezakonita trgovina z njimi naj bi po podatkih naravovarstvenih organizacij naraščala, saj so imeli represivni organi v zadnjih nekaj letih rekordne ulove, kar bi lahko pomenilo, da gre v teh primerih tudi za posledico gospodarske krize (Radojčić, 2013).

Hrvaška zakonodaja podobno kot italijanska določa precej visoke kazni, tako za gostince, kot za nabiralce in tihotapce. Osnovna kazen za posedovanje je okrog 1.000 evrov, obenem pa kršitelja doleti še kazen za škodo, ki jo z nabiranjem naredi v morju. Tudi te kazni so precej visoke in se gibljejo med 12.000 in 20.000 evrov. V primeru, če obsojeni ne plača kazni, se mu lahko vzame celo nepremičnina ali pripadajoče posestvo. Nabiralce lahko kaznujeta inšpektor za okolje in ribiški inšpektor, o vrsti kazni pa se odločita skupaj (Radojčić, 2013).

Po obsežni policijski akciji leta 2010, ki so jo izvedli puljski kriminalisti v sodelovanju s slovensko policijo, je reško sodišče zaradi tihotapljenja dobre tone

morskih datljev, 20 kilogramov Jakobovih pokrovač in 3 kilograme ladink iz Hrvaške v Slovenijo obsodilo štiri prebivalce iz Umaga. Pravnomočno so bili obsojeni na večmesečne zaporne kazni (13 mesecev, 10 mesecev, 7 mesecev in 6 mesecev), odvzeli pa so jim tudi plovila, s katerimi so prepovedane sadeže organizirano tihotapili. Sodišče je po poročanju hrvaških medijev škodo, ki so jo povzročili, sodišče ocenilo na okrog 400.000 evrov. Cena za kilogram morskih datljev, pretihotapljenih iz Hrvaške, je bila v Sloveniji do 34 evrov za kilogram, v restavracijah pa so cene zrasle do 125 evrov za kilogram školjk (Stojiljković, 2013). Po podatkih Zelene Istre se precejšen del morskih datljev tihotapi prav v Slovenijo, kjer prodaja morskih datljev ni kaznivo dejanje, denarne kazni za prekrške pa so zelo nizke. Zato je znano, da gostinci raje plačajo kazen, saj se jim to bolj splača, kot, če bi prenehali s prodajo morskih datljev (Radojčić, 2010)³.

V Sloveniji se rastišče morskih datljev nahaja predvsem na območju Naravnega rezervata Strunjan; in sicer na območju med Villo Tartini in rtičem Strunjan, od rtiča Strunjan do Mesečevega zaliva, na območju rta Ronek, na območju pri Belih skalah ter pri Belvederju. Bogata nahajališča morskih datljev so predvsem med rtičem Strunjan in Mesečevim zalivom ter na območju rta Ronek. Za te predele so značilne velike plošče peščenjaka, ki merijo tudi deset in več metrov v dolžino ter do dva metra v višino (rt Ronek) in skalni balvani (Mesečev zaliv, rtič Strunjan). Kjer so nizke ploščate terase, jih ni, manj številni pa so tudi v zalivih. Pojavljajo se od plitvin vse do globine sedmih metrov. Prazne rove morskih datljev je bilo v nekaj primerih moč zaslediti tudi globlje, do desetih metrov, v terasah iz peščenjaka (Lipej, Marvič, in Bonaca, 2012).

Slovenska policija morske datlje zasega predvsem s klasičnimi metodami zbiranja obvestil in na podlagi obvestil s strani drugih organov. Kršitelje lahko kaznujejo na podlagi Kazenskega zakonika, če gre za kaznivo dejanje tihotapstva po 250. členu KZ-1, za hudodelsko združevanje po 294. členu KZ-1, ter za kaznivo dejanje nezakonitega ravnanja z zaščitenimi živalskimi in rastlinskimi vrstami po 344. členu KZ-1 (Kazenski zakonik, 2008). Veterinarska inšpekcija na podlagi 50. člena Zakona o prekrških, začne postopek za prekršek po Uredbi o določitvi prekrškov za kršitve odločb uredb Skupnosti s področja Zakona o veterinarskih merilih skladnosti, in kršitelja oglobi če: da v promet živila, ki niso varna; ne zagotovi sledljivosti, da v promet živila iz obrata, ki ni registriran ali odobren, ne uporabi oznake zdravstvene ustreznosti ali identifikacijske oznake ali ne zagotovi, da so pošiljke živil opremljene s certifikati ali drugimi dokumenti. Kazni za prekršek se gibljejo od 1.670.84

evrov do 62.656,64 evrov. Veterinarska inšpekcija dobro sodeluje tudi z italijanskimi kolegi, saj so školjke, ki jih tihotapijo preko Slovenije, večinoma namenjene v sosednjo Italijo. Ko policija, Carina ali ribiški inšpektor ugotovijo kršitev, najprej pokličejo Veterinarsko inšpekcijo, ki lahko kršitelja posebej oglobi.

Carinski organi so primere kršenja konvencije beležili že leta 2002, večina kršitev pa je bila plod nepoznavanja pri trgovanju z zavarovanimi vrstami, pojavljali pa so se tudi elementi organiziranega kriminala, predvsem pri tihotapljenju morskih datljev. Po podatkih Carinske uprave RS (2012) je bil od zadnje velike akcije leta 2010, ki so jo izvedli koprski kriminalisti v sodelovanju s hrvaškimi organi pregona, le en primer tihotapljenja morskih datljev, in sicer v letu 2012, ko je carinik pri kontroli potniškega prometa ob vstopu v EU odkril 20,9 kilogramov zaščitenih morskih datljev, ki jih je prevahal hrvaški državljani, namenjeni pa so bili v Slovenijo. Školjke so bile skrite v prtljažniku avtomobila med osebno prtljago in v rezervnem kolesu, zavite v polivinil vreče. Cariniki so proti hrvaškemu državljanu podali kazensko ovadbo (Carinska uprava republike Slovenije, 2012).

KVALITATIVNA ANALIZA INTERVJUJEV O NELEGALNI TRGOVINI Z MORSKIMI DATLJI V ISTRI

Za podrobnejšo analizo stanja smo v letu 2012 izvedli več usmerjenih intervjujev z izbranimi osebami, ki se ukvarjajo s problematiko nelegalne trgovine z morskimi datlji v Istri⁴. Med šestmesečnim raziskovanjem in po opravljenih intervjujih s sogovorniki institucij, ki pokrivajo zakonodajo in nadzor nad prepovedanim nabiranjem, trgovino in gostinsko ponudbo morskih datljev, smo ugotovili, da se vse službe v okviru svojih pristojnosti trudijo, da bi čim bolj opravile svoje delo na področju varovanja okolja in ogroženih vrst, tudi morskih datljev. Pri tem ugotavljamo, da je morski datelj kot vrsta dobro zavarovan s številnimi predpisi in zakoni. Težave nastajajo predvsem pri nadzoru restavracij in občutno prenizkih globah za lastnike restavracij, kjer morske datlje strežejo.

Predstavniki državnih institucij so si enotni, da zakon omenja le nekatere inšpekcijske službe, ki naj bi se z dotično težavo ukvarjale, pa še te svoje delo prelagajo na službe, ki zanj zakonsko sploh niso pristojne, saj je po zakonu izrecno določeno, kateri inšpektorji naj bi nadzor opravljali. Potrebno bi bilo razmisliti o spremembi Zakona o ohranjanju narave in pristojnosti prenesti na ribiško inšpekcijo, ki se s to problematiko največ ukvarja. Inšpektorat RS za kmetijstvo, gozdarstvo, hrano in okolje je dal pobudo tudi Inšpektoratu RS za okolje,

3 Zakon o morskem ribištvi v 17. členu prepoveduje vsakršno dejanje s prstaci - člen (NN 46/97) za izlov, trgovino in/ali izvoz prstacev se kaznujejo v višini od 20.000 do 300.000 kun (8. odstavek 108. člena) ali 5.000 kun za kilogram prstacev (Radojčić, 2013).

4 Zavod RS za varstvo narave, Inšpektorat za lovstvo in ribištvo, ARSO v Ljubljani, Carinski urad, Inšpektorat za kmetijstvo, gozdarstvo in hrano oz. Inšpektorat za okolje, Postajo Pomorske policije in Sektor kriminalistične policije v Kopru, veterinarski inšpektor, zdravstveni inšpektor in nabiralcem morskih datljev v Istri.

da bi nadzor nad restavracijami opravljali skupaj, saj so tudi okoljski inšpektorji pristojni za nadzor nad zaščitenimi vrstami. Okoljski inšpektorat bi lahko temu problemu namenil več pozornosti vsaj z nenapovedanimi akcijami okoljskih inšpektorjev po vsej Sloveniji.

Na vprašanje, zakaj inšpektorji ne stopijo v skupne akcije, pristojni odgovarjajo, da so imeli intelektualno delavnico na temo skupnih akcij le enkrat, leta 2010 v Izoli. Na sestanku so svoje poglede na problematiko usklajevali predstavniki ribiške, veterinarske in zdravstvene inšpekcije, predstavniki Zavoda za varstvo narave, Zveze potrošnikov Slovenije, Carine, Morske biološke postaje in društva Morigenos. Kljub dobrim predpisom o zavarovanju te ogrožene vrste školjk se vsi inšpektorji strinjajo, da so kazni za gostince prenizke in da bi osveščanje potrošnikov ogromno pripomoglo k zmanjšanju nezakonite trgovine. Inšpektorji so tudi poudarili, da razmere v gostinstvu glede nadzora niso tako slabe, prav tako veliko delajo na seznanjanju inšpektorjev z dotično problematiko, predvsem z deljenjem brošure, ki so jo izdali. Zaključek posveta v Izoli je bil, da je edina prava pot še naprej delati na osveščanju potrošnikov, pripomoglo pa bi tudi to, da bi vsaka inšpekcija v sklopu svojih pristojnosti lahko gostincem izdajala globe na licu mesta.

Sodelovanje policije s carino in inšpektoratom poteka zelo dobro, saj se medsebojno obveščajo in če je potrebno, tudi sestanejo in uskladijo. Prav tako dobro sodelujejo glede operativnega vidika pridobivanja podatkov na terenu. Težave nastajajo predvsem pri odkrivanju nezakonitih dejanj na morju, saj s svojim čolnom redkokdaj dosežejo dobre rezultate. Strinjajo se, da bi bila policija na morju veliko bolj učinkovita z uporabo več majhnih čolnov, ki dosegajo višje hitrosti, kot s čolnom, ki ga imajo na razpolago in ki ga v šali večkrat primerjajo s Titanikom, ki pluje v kopalni kadi.

Sodelovanje z okrožnim tožilstvom v Kopru v zadnjih dveh letih poteka dobro, pred tem pa so imeli na sektorju kriminalistične policije težave s povratnimi informacijami, saj niso vedeli, ali je tožilstvo sploh vložilo obtožni predlog ali je ovadbo zavrglo. Pogosto se srečujejo s problemom, ko na Okrožno državno tožilstvo podajo pobudo in tožilec predlaga izdajo odredbe, sodišče pa ne izdaja odredb, češ, da ni utemeljenih razlogov za sum kaznivega dejanja. Težave imajo tudi pri pridobivanju odredb za hišne preiskave, predvsem kadar gre za konkretne primere trgovine s prepovedanimi drogami in orožjem, saj morajo policisti najprej zbrati dokaze, da lahko pridobijo odredbo sodišča.

Kaznovalna politika slovenskega sodstva je zelo mila, večina obtožencev je obsojenih le na pogojne kazni, kar pomeni, da so tudi udeleženci v tihotapskih verigah bolj ali manj povratniki. Problem slovenskega sodstva je predvsem v tem, da trgovine z ogroženimi školjkami ne jemljejo resno, ker o njej očitno niso dovolj poučeni. Za izboljšanje zakonodaje bi morali uvesti višje zaporne in denarne kazni. Kriminalisti menijo, da

bi šla večina tihotapcev raje v zapor, kot da bi plačali visoko denarno kazen. V primerjavi s sosednjo Italijo in Hrvaško imamo v Sloveniji nizke kazni, kar vodi v nezakonita dejanja. Kriminalistična policija je odkrila nekaj gostiln in restavracij, ki jih je predala v postopek ribiškem inšpektorju, saj policija gostinca lahko ovadi zgolj kot sostorilca, ki je sodeloval v združbi in zaščitene školjke prodajal naprej in ukrepa, če pri tem ugotovi znake kaznivega dejanja.

Na sektorju kriminalistične policije v Kopru menijo, da bi se moralo uživanje prepovedanih sadežev obravnavati kot prekršek, kazni za gostince pa bi se morale zvišati na vsaj 5.000 evrov za ugotovljeno kršitev. Danes takšna kazen znaša zgolj okrog 1.000 evrov, zato ta znesek vsak gostinec nekako že vnaprej prišteje k ceni školjk. Če bi se enaka kazen pri posameznem gostincu ponovila, bi bilo smiselno zapreti restavracijo, gostincu pa izreči prepoved opravljanja dejavnosti in mu odvzeti licenco. Podobno prakso že izvajajo na Hrvaškem in v Italiji.

Tudi inšpektorji bi se lahko posluževali ukrepa, da po Zakonu o prekrških lahko podajo predlog za izvedbo hišne preiskave, vendar se tega ne poslužujejo, saj s tem področjem niso dobro seznanjeni. Na Postaji pomorske policije izrecno poudarjajo, da je njihova prioriteta naloga varovanje in nadzor državne meje ter Piranskega zaliva, sicer pa dobro sodelujejo s Carinsko upravo RS in njihovo skupino za analizo tveganja. Izpostavljajo zgolj problem pri sodelovanju z ribiškim inšpektoratom, ker ta deluje le v dopoldanskih urah, saj so obravnavali primer nabiralca morskih datljev, ki so ga odkrili zvečer, vendar je imel ribiški inšpektor že izklopljen službeni telefon, saj uradno ni bil več na delu. Pomorski policisti tako morskih datljev niso zasegli, saj je to v izrecni pristojnosti ribiškega inšpektorja.

Postaja pomorske policije bi se z uvedbo kaznovalne politike tudi za potrošnike strinjala zgolj v primeru, da bi bile v vsaki restavraciji na stenah izobešeni napisi s prepovedjo uživanja morskih datljev. Prav tako se ne strinjajo s tem, da zloženke razdeljuje policija, saj menijo, da je glavna naloga policije varovanje ljudi in premoženja, razdeljevanje letakov pa sodi v pristojnost Pošte. Predlagajo, da bi bilo smiselno razdeljevati letake prav preko Pošte Slovenija, in sicer v vsak nabiralnik. S Carinske uprave RS svojega mnenja o smiselnosti uvedbe kaznovalne politike za potrošnike niso posredovali, poudarjajo pa, da bi v primeru možnosti uporabe plovila rade volje nadzirali tudi trgovino z morskimi datlji.

Med vladnimi institucijami je torej precej nejasnosti tako glede pristojnosti, kot tudi glede nadzora. Čeprav nekatere službe med seboj dobro sodelujejo, se zdi, da nekatere med njimi odgovornost raje prelagajo druga na drugo, namesto da bi bolj striktno izpolnjevale svoje pristojnosti, ki jim jih narekuje zakon. Po podatkih ARSO (2013) so v Zakonu o ohranjanju narave iz leta 2004 kazni za kršitelje še vedno navedene v nekdanjih slovenskih tolarjih, višina kazni pa se ni spreminjala že

devet let. Zakon o ohranjanju narave v 160. členu ureja kazni za pravne osebe, in sicer od enega do desetih milijonov, inšpektor pa lahko izreče zgolj najnižjo kazen, torej milijon. Ker večina gostincev ni pravnih oseb, temveč samostojnih podjetnikov, se kazen zanje spremeni na 250 tisoč do 5 milijonov nekdanjih tolarjev, inšpektor pa jih lahko oglobi zgolj z najnižjo kaznijo, torej 250 tisoč nekdanjimi tolarji. Danes je ta znesek enak tisočim evrov, kar je za gostinca izredno nizka kazen. Inšpektorji so imeli le en primer v letu 2010, ko je bil eden izmed pregledanih gostinskih lokalov registriran kot pravna oseba in so mu lahko izrekli višjo kazen.

Analiza intervjujev pokaže, da morske datlje, odkar so zaščiteni, nabirajo celo leto, pomembno je le, da ni premrzlo in da na plažah ni preveč ljudi. Zaradi sonca, ki lahko pokvari ulov, jih nabirajo predvsem zjutraj in pred večerom. Nabiralci skrijejo orodja v gozdu ali nekje blizu, potem pa se vrnejo in pazijo, da na obali ni veliko ljudi. Večkrat imajo na obali pomočnike, ki potapljača v vodi z žvižgi ali metanjem kamnov opozarjajo, če se približuje morebitna nevarnost v obliki policistov ali ribiških inšpektorjev. Školjke, ki jih naberejo v morju, pustijo skrite v vodi in jih pridejo iskat kasneje, spravijo pa jih v platnene vreče. Pri nabiranju niso pozorni na brstenje, niti na to, kakšno velikost dosega. Morske datlje iz kamnov, kamor se zavrtajo školjke, vlečejo s pincetami, še prej pa kamne razbijejo s pnevmatskimi kladivi. Včasih so jih nabirali tako, da so iz morja izvlekli skale na obalo, kjer so jih razbijali z navadnimi kladivi, danes pa se za to uporabljajo močnejša orodja, predvsem podvodna pnevmatska kladiva. Razbijanje skal pod vodo je preveč slišno, zato so pozorni na morebitne ljudi na obali.

Potrošnike bi lahko označili za glavne krivce, da se morski datlji še vedno nabirajo in prodajajo. Večino so seznanjeni z dejstvom, da je ta školjka prepovedana, vendar v nobenem izmed zakonov ni izrecno zapisano, da se kaznuje tudi uživanje teh morskih sadežev. Zato se gostinci tej dobičkonosni morski poslastici nočejo upreti in še dodatno spodbujajo nezakonito trgovino in jih strežejo svojim »posebnim« gostom, ki navadno, ko pridejo na večerjo, že vedo, kaj bodo dobili ali pa hodijo na večerje prav v restavracije, kjer vedo, da jih pogosto imajo. Ugotovili smo, da jih skoraj vsi radi jedo, večina se jim ne bi odrekla niti za ceno uničenja morskega ekosistema, medtem, ko se jih nekateri, malo bolj osveščeni, načrtno izogibajo prav zaradi varovanja okolja. Tisti, ki živijo ob Istrski obali in si želijo porcijo teh školjk, pa si sem ter tja privoščijo kakšen kilogram, ki ga preko znancev naročijo od nabiralcev na Hrvaškem. Predvsem pa gostinci menijo, da če ne bi imeli morskih datljev, bi italijanski gostje zahajali drugam. Tako pa poleg porcije datljev naročijo še drugo hrano, sladice, pijačo, kar gostincem prinaša lep zaslužek. Prepričani so namreč, da bodo tuji gostje, če morskih datljev ne bodo imeli, pač poiskali gostilno, kjer jih imajo.

EPILOG

Zaradi agresivnega nabiranja morskih datljev in razbijanja skal se življenje v morskem ekosistemu enostavno ne more obnoviti. Tako izginjajo majhne ribe, posledično velike, ohromljeno je ribištvo, potapljanje, predvsem pa turizem kot ena od gonilnih sil razvoja Istre. Najboljše ukrepe lahko dosežemo s preventivnimi ukrepi namesto osredotočenja le na kaznovalno politiko. Izobraževalne in osveščevalne akcije v regiji, ki so namenjene potrošnikom, delujejo v primeru, da so v vsaki restavraciji na stenah izobešeni napisi s prepovedjo uživanja morskih datljev. Predlaga se, da bi bilo smiselno razdeljevati letake preko Pošte Slovenije v vsak nabiralnik in akcijo prenesti na mednarodni splet, ki doseže tudi mlade. Kaznovalna politika je zelo mila, večina obtožencev za kazniva dejanja je obsojenih le na pogojne kazni. Pri prekrških, kjer so kazni večje, večina namesto, da bi plačala visoko kazen za prekršek, raje izbere prestajanje zaporne kazni. V primerjavi s sosednjo Italijo in Hrvaško imamo v Sloveniji nizke kazni, predvsem pri kaznivih dejanjih, kar vodi v storilce v nezakonit zaslužek. Zato moramo v prihodnje več poudarka dati na odkrivanje ponudbe datljev v gostinskih lokalih, kar bo delovalo tudi preventivno. Če bi se enako kaznivo dejanje pri posameznem gostincu ponovilo, bi bilo smiselno razmišljati o ukrepih kot so zaprtje restavracije ali pa gostincu pa izreči prepoved opravljanja dejavnosti in mu odvzeti licenco.

Trgovina z morskimi datlji se odvija že vrsto let in sega vzdolž celotne obale Istre. Ker je morski datelj zavarovan s številnimi mednarodnimi predpisi, menimo, da sprejemanje novih zakonov ne bi doprineslo k pozitivnim rešitvam, pač pa bi morali inšpektorji bolj sistematično izvajati predpise, ki urejajo varstvo narave. Policija bi tako odkrivala kazniva dejanja, poudarek pa bi bil na delu inšpekcijskih organov na celotnem teritoriju Istre z osredotočenjem na ponudbo v gostinskih lokalih. V Sloveniji se morskih datljev ne nabira pogosto, saj je slovenska obala prekratka in njihovo rastišče majhno, prav tako pa so ribiški inšpektorji v zadnjih petih letih poostri nadzor, del svojega dela bi lahko prenesli na druge inšpekcije, ki so bolj usposobljene za takšen nadzor. Tako bi ribiški inšpektorji, katerih primarno delo je preverjanje ribiških čolnov in športnih ribičev, del izvajanja nadzora v restavracijah, prepustili svojim kolegom - okoljskim in tržnim inšpektorjem, del nadzora ob obalah pa bi lahko prepustili v skrb tudi naravovarstvenim nadzornikom. Vsekakor pa bi morali inšpektorji delovati usklajeno in si pri delu pomagati, po potrebi pa vključiti tudi policijo in druge institucije.

Glede na analizo intervjujev lahko zaključimo, da moramo več pozornosti posvetiti gostincem in gostom, ki zaradi neosveščenosti posredno vplivajo na ohranitev okolja in rastlinskih ter živalskih vrst. Restavracije morske datlje največkrat ponudijo same, češ, da so školjke ravnokar dobili in so še čisto sveže. Gostinci znajo premeriti svoje goste, zato točno vedo, komu in na kakšen

način datlje lahko ponudijo. Ko gost v restavraciji želi naročiti morske datlje, ga mora gostinec seveda osebno poznati. Šifra za naročilo datljev je »morski krompir«, »morski njoki« ali »morski čevapčiči«. Vzor pa morajo dati naše elite, saj so bili pred leti morski datlji že v času, ko so bili zakonsko prepovedani, celo na pladnjih protokolarnih snidenj in so jih z jedilnikov umaknili šele po urgiranju Zavoda RS za varstvo narave. Nekdanji nabiralec in trgovec je povedal, da je imel v primeru, ko se je v kakšno izmed obalnih restavracij na kosilo vozila politična elita, celo posebna naročila, da mora nujno priskrbeti kilogram ali dva morskih datljev, ker se je

na kosilo najavil pripadnik elite, še posebej, če je imel gosta iz drugih držav. Potrošnike bi lahko označili za glavne krivce, da se morski datlji še vedno nabirajo in prodajajo. Večinoma so seznanjeni z dejstvom, da je ta školjka prepovedana, vendar v nobenem izmed zakonov ni izrecno zapisano, da se kaznuje tudi uživanje teh morskih sadežev. Zato se gostinci tej dobičkonosni morski poslastici nočejo upreti in še dodatno spodbujajo nezakonito trgovino in jih strežejo svojim »posebnim« gostom, ki navadno, ko pridejo na večerjo, že vedo kaj bodo dobili ali pa hodijo na večerje prav v restavracije, kjer vedo, da jih pogosto imajo.

ILLEGAL TRADE WITH DATE MUSSELS IN THE HISTRIA

Bojan DOBOVŠEK

University of Maribor, Faculty of Criminal Justice and Security
e-mail: bojan.dobovsek@fvv.uni-mb.si

Tadeja JENIĆ

Tbilisijska ul. 8, 1000 Ljubljana
e-mail: tadeja_jenic@hotmail.com

SUMMARY

The date mussel is included in several international multilateral agreements and treaties and is endangered especially in Histria. The need for protection of the species arose because of the frequent threat to the marine ecosystem, as gatherers of date shells smash the rocks in which the bivalve mollusks live, principally with pneumatic hammers, and in some cases even with the use of explosives. The supervisory authorities, such as customs, police and inspection services, have faced the illegal trafficking of date mussels for many years, and in spite of all the regulations for the protection of this illicit shellfish, they have failed to stop the trade. The analysis of the illicit date mussel trade provides an overview of the relevant legislation, and a comparative survey of the situation in the countries where this mollusk occurs, with an emphasis on the situation along the Adriatic coastline. In the Mediterranean countries, and particularly in Histria, where the illegal trade is most frequently confronted, a greater degree of control will be required, as well as an increased effort put in the promotion of public awareness, and in the education of catering and tourist workers.

Key words: environmental crime, date mussel, CITES, illegal trade, Histria

VIRI IN LITERATURA

ARSO. (2013): Agencija Republike Slovenije za okolje. Pridobljeno na: <http://www.cites.org/eng/cop/13/prop/E13-P35.pdf>

Carinska uprava republike Slovenije (2012): Skoraj 21 kg zaščitenih morskih datljev v osebnem avtomobilu. Pridobljeno na http://www.carina.gov.si/si/novosti/sgd/2012/skoraj_21_kg_zascitenih_morskih_datljev_v_osebnem_avtomobilu/

CITES. (2004): Convention on international trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora. CONSIDERATION OF PROPOSALS FOR AMENDMENT OF APPENDICES I AND II: Inclusion of Lithophaga lithophaga in Appendix II, in accordance with Article II, paragraph 2 (a). Pridobljeno na <http://www.cites.org/eng/cop/13/prop/E13-P35.pdf>

Eman, K. (2011): Ekološka kriminaliteta v kriminologiji: razvoj nove veje kriminologije v Sloveniji. Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 62(4), 312-324.

Eman, K., Meško, G., Dobovšek, B. in Sotlar, A. (2013): Environmental crime and green criminology in South Eastern Europe - practice and research. Crime, Law, and Social Change, 59(3), 341-358. doi: 10.1007/s10611-013-9419-0.

Erjavec, T. (2010): Biotska raznovrstnost je naše življenje- mednarodno leto biotske raznovrstnosti. Pridobljeno na <http://www.biotskaraznovrstnost.si/knjiznica/geomix.pdf>.

Hostaria Chez Nojo. (2013): Ostuni (BR). Una campagna per... Datteri di mare? No, grazie! Ostuni.tv. Pridobljeno na <http://www.ostuni.tv/cheznojo/Datteri/Approfondimento%20datteri.htm>

Kazenski zakonik. (2008): Uradni list RS, (55/08)

Lipej, L. (2010): Vidiki ogroženosti in ohranjanja biološke raznovrstnosti diverzitet. Pridobljeno na http://www.zrss.si/projektiess/skladisce/usposabljanje_zacunne_nacrte/predmeti/biologija/vidiki_dr.%20lipej.doc

Lipej, L., Mavrič, B. in Bonaca, Orlando M. (2012): Opredelitev stanja populacij leščurja in morskega datlja ter habitatnih tipov morski travniki in podmorski grebeni v Naravnem rezervatu Strunjan in priporočila za usmerjanje obiska morskega dela rezervata: zaključno poročilo o projektu. Nacionalni inštitut za biologijo, Morska biološka postaja. Pridobljeno na http://www.zrsvn.si/dokumenti/64/2/2013/porociloMEDPANdecember_S_3174.pdf

Macrì, A. (15. 6. 2012): Arresto di quattro datterari. Sicurezzalimentare.it. Pridobljeno na <http://www.sicurezzalimentare.it/arresto-di-quattro-datterari.html>

Radojčić, D. (20. 5. 2013): Zapaliti šumu, da bi se istjerala divljač- najbolja usporedba s učinkom izlova prstaca u moru. Zelena-istra.hr. Pridobljeno na <http://www.zelena-istra.hr/?q=hr/node/557>

Stojiljković, G. (30. 6. 2013): S sosedi Hrvati tihotapili zaščitene školjke. SIOL.net. Pridobljeno na http://www.siol.net/novice/crna_kronika/2011/01/zaradi_tihotapljenja_morskih_sadezev_kazensko_ovadili_17_oseb.aspx

Tičar, B., Bohinc, R., Nahtigal, M. (2010): Recepcija rimske antične vrednote fides - poštenosti in zvestobe dani besedi - v sodobnem slovenskem upravnem pravu. Acta Histriae, 2010, letn. 18, št. 4, str. 847-864.

Zeï, M. (1988): Sprehodi v naravo: Življenje v morju. Ljubljana: Cankarjeva založba.

DIVERZIFIKACIJA MORSKEGA RIBIŠTVA V TURISTIČNO DEJAVNOST NA SLOVENSKI OBALI

Tanja MIHALIČ

Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, Kardeljeva ploščad 17, 1000 Ljubljana
e-mail: tanja.mihalic@ef.uni-lj.si

Gorazd SEDMAK

Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije - Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož
e-mail: gorazd.sedmak@turistica.si

Saša PLANINC

Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije - Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož
e-mail: sasa.planinc@turistica.si

Janez BOGATAJ

e-mail: janez.bogataj@telemach.net

Matic JELOČNIK PELICON

e-mail: m.jelocnik@me.com

IZVLEČEK

Namen članka je proučiti možnosti diverzifikacije morskega gospodarskega ribištva v turistične dejavnosti v slovenskem prostoru z namenom, da se zagotovi trajnostni razvoj dejavnosti in primerne poslovne priložnosti, ki bi omogočale preživetje ribiškega sektorja in višjo kakovost življenja ljudi, ki so z ribištvo povezani. Metodologija je vključevala analizo sekundarnih virov, opazovanje na terenu in strukturirane globinske intervjuje, v katerih so kot informatorji sodelovali ključni deležniki ribištva in turizma na Obali. Rezultati intervjujev so nakazali, da interes po razvoju ribiškega turizma obstaja, vendar so zaradi različnosti nosilcev in njihove različne komercialne in podjetniške pozicije sinergije slabe. Zato ne prihaja do razvoja proizvodov ribiškega turizma kot bi za obmorsko destinacijo pričakovali. Ključne ovire, ki bi jih bilo treba odpraviti so pomanjkanje podjetnosti in podjetniških znanj na strani ribičev, pomanjkanje kapitala in percepcija rigorozne in ribiškega turizmu nenaklonjene zakonodaje.

Ključne besede: turizem, ribištvo, diverzifikacija dejavnosti, Obala

DIVERSIFICAZIONE DELLE ATTIVITÀ DI PESCA COMMERCIALE MARINA IN ATTIVITÀ DEL SETTORE TURISTICO NELL'AREA SLOVENA

SINTESI

Il presente articolo si propone di esaminare la possibilità della diversificazione delle attività di pesca commerciale marina in attività del settore turistico nell'area slovena con l'obiettivo di garantire così lo sviluppo sostenibile dell'attività e anche opportunità commerciali che renderebbero possibile la sopravvivenza del settore della pesca e una qualità di vita più alta della popolazione che è legata alla pesca. La metodologia usata comprende l'analisi di fonti secondarie, osservazioni su campo e interviste strutturate in profondità nelle quali hanno collaborato come informatori i rappresentanti delle principali parti interessate del settore della pesca e del settore del turismo del Litorale. I risultati delle interviste suggeriscono l'esistenza dell'interesse per lo sviluppo del pescaturismo, ma che, date le differenze tra i protagonisti e le loro divergenze a livello commerciale e imprenditoriale, la sinergia è scarsa.

Per questi motivi non c'è lo sviluppo dei prodotti del pescaturismo che ci si aspetterebbe da una destinazione costiera. Gli ostacoli principali che andrebbero sormontati sono la mancanza di imprenditorialità e delle conoscenze imprenditoriali da parte dei pescatori, la mancanza di capitale e la percezione della legislazione che è rigorosa e sfavorevole al pescaturismo.

Parole chiave: turismo, pesca, diversificazione delle attività, Litorale

UVOD

Povezovanje ribištva in turizma na slovenski obali je aktualna razvojna tema območja, ki ga kratko imenujemo Obala ali Slovenska Istra. Morsko ribištvo je sestavni del življenja obalnega prebivalstva že stoletja. Dana geografska lokacija je nudila ugodne pogoje za razvoj morskega ribištva, predvsem ker je bila obala dostopna in je omogočala razvoj pristanišč. Ribištvo je del zgodovine in identitete tega področja. Ohranjanje ribištva in tradicije je zato smiselno, tako zaradi ohranjanja delovnih mest, kot tudi zaradi njegove dediščinske in kulturne vrednosti.

Po drugi strani pa je Obala ena izmed vodilnih turističnih regij Slovenije. Pričetki razvoja sodobnega turizma na tem območju segajo vse tja do Avstro-Ogrske monarhije in danes je to področje močno odvisno od turistične dejavnosti. Govorimo lahko o visoko razvitem obalnem turizmu, ki na eni strani temelji na namensko izgrajeni turistični infrastrukturi in superstrukturi, na drugi strani pa na dejavnostih in značilnostih prostora, kot so solinarstvo in solinarski proizvodi, ugodna klima, ribištvo, beneška arhitektura itd., ki so omogočile razvoj turizma in pravzaprav tudi zagotavljajo njegov obstoj. Tako imenovani »novi turisti« (Poon, 1998) so vedno bolj dovzetni za pristne naravne in kulturne značilnosti okolja, ki ga obiskujejo, in iščejo avtentičnost in originalnost turističnih destinacij.

Posledično na eni strani slabo razvita ribiška dejavnost, ki predstavlja del avtentičnih značilnosti prostora in na drugi strani visoko razvita turistična dejavnost, ki potrebuje avtentičnost in lokalne posebnosti za oblikovanje uspešnih turističnih proizvodov, predstavljata odlične pogoje za povezovanje. Turistični obiskovalci predstavljajo tako dodaten argument kot tudi možnost za ohranjanje ribiške dejavnosti in z njo povezane tradicije na tem področju. Z vzajemnim sodelovanjem in povezovanjem bi obe dejavnosti vsekakor lahko utrdili svoj položaj.

Na ravni slovenskega gospodarstva je prispevek dodane vrednosti sektorja ribištva, predvsem na račun majhnosti ribolovnega območja, zanemarljiv. V obdobju med letoma 1998 in 2003 je ribištvo predstavljalo 0,16 % slovenskega BDP-ja (MKGP, 2007, 7). Podoben je delež zaposlenih v ribištvu in gojenju vodnih organizmov, ki je v letu 2011 predstavljal 0,26 % vseh zaposlenih v Republiki Sloveniji (SURs, 2012a, 225). Glede na sprejeti Nacionalni strateški načrt za razvoj ribištva

v Republiki Sloveniji 2007-2013 (MKGP, 2007) pa ribogojstvo, predelava in trženje lahko zagotovi nekaj delovnih mest. Ne gre pa tudi zanemariti prispevka z ribištvom povezanih dejavnosti (predelovalna industrija, trgovina, turizem, gostinstvo, transport...).

Precejšen del ribiškega ladjevja in ribičev je zaradi prekomernega izlova morskih organizmov in povečane ponudbe iz tujine soočen z vse manjšim ulovom, naraščajočimi poslovnimi stroški in z izgubami. Vse to postavlja ribiško dejavnost v izredno slab položaj. Nujno je torej prestrukturiranje oz. diverzifikacija dejavnosti. Da bi povečali ekonomski in kulturno-družbeni ter tudi sonaravni razvojni potencial dejavnosti, je potrebno najti moderne, tržno prodorne načine, ki bodo omogočali valorizacijo z ribištvom povezanih virov in povečanje dodane vrednosti dejavnosti. Povezovanje ribištva in turizma je v navedenem, turistično razvitem okolju izredna razvojna in komercialna priložnost. S pomočjo ribištva in njegove kulturne dediščine je moč izboljšati turistično ponudbo in privlačnost okolja za turizem (ustvarjanje turistične privlačnosti na kopnem, na primer ribiški muzeji, ladje - muzeji, ribiška mesta, trgovine z ribiški izdelki, turistični ogledi popravila plovil in ribolovnega orodja, prikaz tehnik ribolova, kulinarika in povezavi z ribištvom, proizvodi v povezavi z ribiško floto, ribiška doživetja za obiskovalce ipd.). S pomočjo turističnega interesa se odpirajo možnosti za diverzifikacijo ribiške dejavnosti in izboljšanje njenega ekonomskega in družbenega položaja, ob upoštevanem manjšem izlovu.

Na področju morja, ribištva in turizma v slovenskem prostoru ni študije, ki bi celovito obravnavala turistično valorizacijo ribiških virov v priobalnem pasu oziroma na morju (stanje leta 2010 v sistemu SICRIS). Nacionalni strateški načrt za razvoj ribištva (MKGP, 2007) pa na več mestih navaja priložnosti, ki lahko nastanejo s povezovanjem med obema dejavnostima, zlasti na področju doseganja trajnosti, promocije ribiških proizvodov in diverzifikacije dejavnosti. Z izjemo vključevanja v kulinarčno ponudbo praktično tudi ni turističnih proizvodov, ki bi v večji meri povezovali morsko ribištvo in turizem.

Namen članka je proučiti možnosti diverzifikacije morskega gospodarskega ribištva v slovenskem prostoru z namenom, da se zagotovijo trajnostni razvoj dejavnosti in primerne poslovne priložnosti, ki bi omogočale preživetje ribiškega sektorja in višjo kakovost življenja ljudi, ki so z ribištvom povezani. Najprej je prikazana zgodovina ribištva in turizma na Obali, sledi pa kvaliteta

tivna raziskava, s katero poskušamo odgovoriti na vprašanja katere so obstoječe oblike povezovanja ribištva in turizma, katere bi bile možne oblike, kdo so nosilci povezovanja ribištva in turizma in kakšni so, na področju diverzifikacije ribištva skozi turizem, izgledi za prihodnost. Odgovore na vprašanja smo zbrali s strukturiranimi globinskimi intervjuji, v katerih so kot informatorji sodelovali ključni deležniki ribištva in turizma na Obali. Informacije smo pridobivali in preverjali tudi z opazovanjem na terenu. Za globinske intervjuje in opazovanje smo se odločili na podlagi pregleda literature, kjer so se raziskovalci v primeru podobnih tem večinoma prav tako odločili za ta pristop (Chen, 2010; Delaney & Zbicinski, 2010; Di Domenico & Miller, 2012; Henichart, Lesueur, Fontenelle & Boude, 2010; Lowitt, 2011; Rogelja, 2006). Ta pristop svetujeta tudi Haugenova in Vik (2008), ki navajata, da je bil med uporabljenimi metodami dosedanjih primerljivih raziskav, predvsem zaradi slabe raziskanosti področja, kompleksnosti problematike, relativno majhnega števila deležnikov in specifik območij, kjer so raziskave potekale, poleg opazovanja najpogosteje uporabljen prav poglobljen intervju. Na osnovi analize globinskih intervjujev in opazovanja so v zaključku podani tudi nekateri konkretni predlogi diverzifikacije morskega gospodarskega ribištva v turistično dejavnost.

PROBLEMATIKA DIVERZIFIKACIJE MORSKEGA GOSPODARSKEGA RIBIŠTVA

Problematika diverzifikacije ribištva in povezovanja ribištva s turizmom je, kljub nedvomni aktualnosti in geografski razširjenosti, v znanstveno-raziskovalnemu smislu bila doslej dokaj zapostavljena. Kauppila in Karjalainen (2012) ugotavljata, da nimamo niti modela, s katerim bi lahko ovrednotili ekonomske vplive (npr. športnega) ribištva. Sharpley in Vass (2006) pa menita, da je predvsem razumevanje odnosa nosilcev aktivnosti (kmetov in ribičev) do diverzifikacije v turizmu zelo pomembno in zahteva nadaljnje poglobljene raziskave. Za področje slovenske Obale je bila problematika povezovanja ribištva in turizma poglobljeno obravnavana v raziskavi Rogelje (2006), vendar le z vidika ribičev, niso pa bili obravnavani drugi deležniki - zasebni turistični sektor, javni in civilni sektor.

Ellis (2000) za primer malih ribičev definira diverzifikacijo kot proces, v katerem gospodinjstvo poveča število svojih dejavnosti z namenom pridobitve dodatnih dohodkov in zmanjšanja odvisnosti od enega vira. Zaznani potencial diverzifikacije ribištva je botroval nekaj praviloma eksploratornim raziskavam na različnih delih sveta. Delaneyeva in Zbicinski (2010) sta proučevala možnosti diverzifikacije in učinkovitejše valorizacije ribištva v severni Nemčiji, Steadova (2005) je na primeru Škotske proučevala možnosti in ovire preusmeritve tradicionalnih ribiških področij v druge dejavnosti, vključno s turizmom, Henichartova s soavtorji (2010) so

oblikovali klasifikacijo različnih možnih oblik diverzifikacije ribištva v Bretaniji, med katerimi ima pomembno vlogo turizem, Chenova (2010) je na Tajskem raziskovala možnosti vključevanja ribičev v turistično ponudbo, predvsem z nudenjem svojih bivaljšč za turistično nastanitev, Lowittova (2011) je v Novi Fundlandiji proučevala sinergijske učinke povezovanja ribištva in turizma, Claesson, Robertson in Hall-Arberjeva (2005) so analizirali pomen in vplive prireditev vezanih na ribiško dediščino v Kanadi, Cortés Rodríguez, Jiménez Toribio, García del Hoyo in Castilla Espino (2011) pa so za primer profesionalnih ribičev v ZDA identificirali vrsto obstoječih oblik diverzifikacije njihove dejavnosti.

Poleg nudenja nastanitvenih kapacitet in vključevanja v gastronomsko ponudbo, se ribiči preusmerjajo in vključujejo v tehnološko predelavo in pakiranje rib, neposredno prodajo preko spleta, različna izobraževanja (npr. o ribolovu in ribogojstvu), v katerih aktivno sodelujejo, športno-ribiški turizem in vodene turistične ogledje (npr. kitov). Boude s soavtorji (2010) navedenim oblikam dodajajo možnosti komercialnega okoljevarstvenega delovanja (nadzor, zbiranje morskih odpadkov) in dajanja plovil v najem. Holmefjordova (2000) pa v povezavah med ribištvom in turizmom vidi predvsem potencial sinergij za (mednarodno) trženje, saj gre v obeh dejavnostih za valorizacijo lokalnih virov, ki so tipični in avtentični določenemu okolju, ki mora postati mednarodno prepoznavno. Na drugi strani Sharpley in Vass (2006) opozarjata, da lahko nekritično kopiranje rešitev in diverzifikacija "na silo" privede do resnih humanitarnih težav, kar so občutili predvsem ponekod v tretjem svetu (Brugère, Holvoet & Allison, 2008; Cinner & Bodin, 2010). Wendejeva in Gothallova (2008) na primeru Islandije ugotavljata celo, da sta si osnovni dejavnosti ribičev - kitolov in vodenje turističnih ogledov kitov v neposrednem konfliktu in (so)ustvarjata nekonsistenten imidž destinacije.

Nekaj več raziskav vezanih na diverzifikacijo je bilo opravljenih za klasično kmetijstvo (poljedelstvo in živinorejo), npr. Ilbery (1991) in McNally (2001), kjer pa so težave, ki narekujejo nujnost sprememb, pravzaprav zelo podobne tistim, s katerimi se srečujejo ribiči. Te izvirajo predvsem iz upadanja prihodkov zaradi nezmožnosti konkuriranja velikim (tujim) pridelovalcem, ki z ekonomijo obsega dosegajo bistveno nižje lastne cene, neprilučnosti dejavnosti za mlade, velikih nihanj v cenah in visokih stroškov, predvsem zaradi cene goriva (Chen, 2010; Delaney & Zbicinski, 2010; Di Domenico & Miller, 2012). Pri kmetijstvu igra pomembno vlogo tudi proces emancipacije žensk na kmetijah, do katere je prišlo v zadnjih desetletjih (Nilsson, 2002), v ribištvu pa je v primerjavi s kmetijstvom težavna tudi naključnost ulova, ki ne omogoča konstantne ponudbe, kar predstavlja za gostince veliko oviro (Lowitt, 2011), in prekomerni izlov v določenih morskih področjih (Chen, 2011; Claesson et al., 2005; Muallil et al., 2011). Loureirova in Jervell Moxnesova (2004) sta na primeru Norveške analizirala

dejavnike, ki vplivajo na pripravljenost diverzifikacije v turizmu. Ugotovila sta, da igrajo pri tem ključno vlogo socio-demografski podatki nosilcev aktivnosti.

V splošnem so si avtorji enotni, da ima ohranjanje tradicionalnega ribištva in kmetijstva, temelječega na manjših podjetjih oz. družinski tradiciji, izredno pozitivne učinke na lokalno skupnost, trajnostni razvoj regij in nenazadnje kakovost živil in življenja ljudi (Henichart et al., 2010). Delaneyeva in Zbicinski (2010) ter Lowittova (2011) izrecno poudarjajo kulturni pomen ohranjanja ribiške dediščine, ki je, poleg tega, da ima vlogo ključnega gradnika identitete lokalnega prebivalstva, lahko osnova za razvoj doživljajskega turizma. Tudi sami ribiči se pogosto zavedajo, da je potencial dediščine lahko celo večji od ulova samega (Claesson et al., 2005). Marsikje so zato nacionalne (in nadnacionalne) vlade sprejele strategije za diverzifikacijo ribištva v turizem in sorodne dejavnosti (Brugère et al., 2008; Chen, 2010).

Sta pa intenzivni razvoj turizma in popolna preusmeritev ribičev v turistične dejavnosti ponekod tudi prispevala k razkroju ribiške identitete lokalnega prebivalstva (Logar, 2010). Vsekakor predstavlja kultura ribištva in kmetovanja pri diverzifikaciji v turistično ponudbo tako velik potencial, ki izhaja iz avtentičnosti ponudbe, kot tudi oviro, saj sta miselnost in način dela, ki ju ne moremo spremeniti čez noč, v storitvenih dejavnostih bistveno drugačna kot v primarnem sektorju (Busby & Rendle, 2000; Di Domenico & Miller, 2012). Claesson s soavtorji (2005) tako ugotavljajo, da imajo ribiči pogosto nekakšen odpor in strah pred aktivno udeležbo na različnih "ribiških prireditvah". Hjalagerjeva (1996) vidi težavo tudi v dejstvu, da je predvsem v primerih, ko je osnovna dejavnost relativno industrializirana, kombiniranje s turistično dejavnostjo zaradi različnih narav dela otežkočeno.

SLOVENSKO MORSKO GOSPODARSKO RIBIŠTVO

Zgodovina in kulturna dediščina slovenskega ribištva

Kulturna dediščina morskega ribištva v slovenskem morju oz. ob slovenski obali Jadranskega morja je za potrebe njene aplikacije v turistično ponudbo ter oblikovanje novih turističnih proizvodov razmeroma skromno raziskana. Posamezna pričevanja niso tako strnjeno predstavljena, tako kot je to značilno za slovensko ribištvo v Tržaškem zalivu, nekdanjo značilno gospodarsko panogo slovenskega prebivalstva, ki še danes pomeni eno njihovih temeljnih zgodovinskih identifikacij. Tudi če primerjamo faktografske opise in poznejše raziskave sladkovodnega in morskega ribištva, ugotovimo, da je prvo veliko bolje zastopano oz. obdelano.

Pregled literature pokaže, da morsko ribištvo v Tržaškem zalivu celovito prikazuje delo Bruna Volpija Lisjaka (1995) z naslovom Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave. Avtor je sicer pisec številnih

prispevkov s področja ribištva v Tržaškem zalivu. O ribištvu na tem delu Jadrana so pisali tudi Rado Lenček (1947), Zorko Jelinčič (1967) idr. Za ribištvo ob slovenski obali je nekaj študij, ki prinašajo spoznanja npr. o življenju ribičev v Izoli (Kramar, 1987), esejistično navajajo zgodovinski razvoj ribištva (Gaberc, 1996), strokovno navajajo temelje zgodovinskega razvoja (Umek, 1970) ali z etnografsko-antropološkim pristopom analizirajo ekonomske, ekološke in simbolno-ideološke vidike ribiškega življenja na severno-istrski obali (Rogelja, 2006). Kulturna dediščina morskega ribištva v slovenskem morju ni tematsko muzeološko predstavljena tako, kot je to načrtovano v Križu pri Trstu, torej kot samostojna zbirka ali muzej, se pa s to tematiko ukvarjata tako Pomorski muzej v Piranu in Pokrajinski muzej v Kopru.

Ribiško kulturno dediščino predstavljajo gospodarske in družbene dejavnosti, od ribolova, prodaje in uporabe, tudi predelave rib, do ribiških združenj. Pojem sestavljajo tudi vsa dela in opravila, orodja, naprave in pripomočki. Pomembno sestavino predstavlja nesnovna kulturna dediščina morskega ribištva, ki jo predstavljajo znanja in vedenja o morju, življenju v njem, tudi znanja, povezana z ribolovnimi načini, tehnikami, izdelovanjem ribolovnih orodij, naprav idr.

Kulturna dediščina morskega ribištva v tem delu Jadranskega morja pokaže, da je bil ribolov slovenskega prebivalstva razvit predvsem ob obali med Trstom in Timavo, kjer je dosegel vrhunec na začetku 20. stoletja (Križ, Nabrežina), ko je sestavljalo njegovo ladjevje približno 400 plovil. Značilna vrsta ribolova je bil tunolov (Volpi Lisjak, 1995). Na današnji Obali je bilo stoletja vodilno ribiško mesto Izola. V istrskih mestih (Koper, Izola, Piran) je bilo ribištvo dejavnost pretežno italijanskih ribičev. To se odraža v ribiški terminologiji, tudi v tehnikah ribolova, vrsti in poimenovanju plovil. Značilna vrsta ribolova je bil lov na ciplje. Lov je bil izrazito množičnega značaja in je potekal med januarjem in marcem, tudi v Piranskem zalivu in že takrat turističnem Portorožu. Prvi pisni viri o lovu na ciplje so že iz 13. stoletja. Ulov cipljev ni bilo le delovno opravilo ampak tudi "ritual" in lokalni praznik, znano pa je, da so že v preteklosti ciplje po ulovu prodajali na portoroškem glavnem pomolu, kar je bila vselej svojevrstna atrakcija (Gaberc, 1994; Kramar, 1987).

Pogled v zgodovinski razvoj morskega ribištva pokaže, da je bila ribolovna pravica vsaj do 9. stoletja popolnoma prosta. Z uvajanjem fevdalizma v Istri in s priključitvijo frankovski državi pa so si pravico do ribolova začela prisvajati cerkvena in posvetna gospoda. Od 10. stoletja je tako vladar podeljeval ribolovne pravice cerkveni in posvetni gospodi. Ribolovna pravica je bila v lasti zemljiških gospodov le za skrajni severni del Tržaškega zaliva. Ribolovno področje ob istrski obali pa je bilo v upravi primorskih mest od Milj do Pulja. Kljub beneški oblasti, so mestne skupnosti Kopa, Izole in Pirana tudi v fevdalni dobi ohranile pravico in dohodek od ribolova. Pravice do ribolova in trgovanje z ribami so

urejali normativni viri, od mestnih statutov do predpisov beneških oblastnikov in v 18. stoletju predpisov predsednikov tržaškega gubernija. Ribolov so najpogosteje odajali v zakup na dražbah, zakupnik pa je za izvajanje ribolova najemal ribiče. V Piranu so vodili tudi register ribolovnih območij.

Beneška republika je propadla 1797 in po prihodu Francozov je bila uvedena svoboda ribolova. Vendar so z letom 1913 spet Avstrijci uvedli prvotno stanje. V 30. letih 20. stoletja je bil ribolov v svobodni domeni lokalnega prebivalstva, vendar le 1 miljo od obale, morje pa je bilo izrazito svobodno. V tridesetih letih 19. stoletja je morje postalo svobodno s posebnim predpisom, le 1 miljo od obale je bil ribolov namenjen obalnemu prebivalstvu, ki je ribarilo v občinskih mejah (Gaberc, 1994; Kramar, 1987).

Leta 1954 so bila mesta Koper, Izola in Piran priključena k Jugoslaviji in od 1950 je veljal nov Splošni zakon o morskem ribolovu, ki ga je dopolnil leta 1965 Temeljni zakon o morskem ribištvi. Na podlagi slednjega je Slovenija sprejela leta 1967 svoj zakon in ga leta 1976 nadomestila z novim. V celotnem zgodovinskem razvoju so veljale razne omejitve ribolova, ki so se v glavnem nanašale na lovne pripomočke in čas ulova.

Pri razvoju ribištva je imelo pomembno vlogo tudi povezovanje in združevanje ribičev. Leta 1888 so v Trstu ustanovili Avstrijsko ribolovno in ribogojško društvo, ki naj bi skrbelo za izboljšanje položaja ribičev. Društvo je delovalo od Devina do Dalmacije. Poleg tega je pomorska oblast v Trstu pospeševala tudi ustanavljanje ribiških zadrug. Leta 1908 je bila ustanovljena zadruga slovenskih ribičev v Križu pri Trstu. V Piranu so ribiči ustanovili zadrugo 1933 in so imeli pravico do ulova cipljev v Piranskem zalivu. Zadrugi sta delovali tudi v Izoli in Kopru. Po drugi svetovni vojni so leta 1949 ustanovili še drugo zadrugo, obe pa sta se 1955 pridružili novemu državnemu podjetju Ribič. Po drugi svetovni vojni se je močnejše razvil tudi industrijski ribolov na temeljih iz konca 19. stoletja, ko je v Izoli že delovalo več tovarn za predelavo rib. Več manjših podjetij se je v sedemdesetih letih 20. stoletja združilo v kombinat konzervne industrije Delamaris, ki je posodobil floto in načine ribolova ter začel loviti ribe tudi na odprtem morju (Umek, 1970).

Po drugi svetovni vojni se je močno spremenila tudi narodnostna sestava ribičev, saj so italijanski emigrirali v Italijo, priseljevati pa so se začeli ribiči iz Dalmacije. Za izobraževanje novih ribičev so ustanovili leta 1951 v Piranu ribiško šolo, ki je imela tudi svojo lastno šolsko ribiško ladjo Soča. Večina dijakov se je zaposlovala v ribolovnih podjetjih v Izoli in Piranu. Šola je prenehala delovati leta 1986.

Nekatere najbolj značilne ribe in drugi morski organizmi, ki so jih na tem področju tradicionalno lovili, so bili (Pahor, 1982; Volpi Lisjak, 2007):

- ribe kostnice: ugor (Conger conger), mali gavun - angodela (*Atherina boyeri*), veliki gavun - agon (*Athe-*

rina hepsetus), sardela (*Sardina pilchardus*), sardon (*Engraulis encrasicolus*), mol (*Merlangius merlangus*), cipelj oz. ševol (*Mugil spp.*), šur (*Trachurus spp.*), menola (*Spicara smaris*), brancin (*Dicentrarchus labrax*), trlja (*Mullus barbatus*), lokarda (*Scomber japonicus*), skuša oz. škomber (*Scomber scombrus*), špar (*Diplodus annularis*), pic (*Diplodus puntazzo*), šarg (*Diplodus sargus*), ovčica - mormora (*Lithognathus mormyrus*), salpa (*Sarpa salpa*), orada (*Sparus aurata*), morska plošča oz. pase-
ra (*Pleuronectes platessa*), romb (*Psetta maxima*), morski list (*Solea solea*), škarpna (*Scorpaena spp.*);

- ribe hrustančnice: morski pes (*Mustelus spp.*), morski golob (*Myliobatis aquila*);

- glavonožci: ligenj oz. kalamar (*Loligo spp.*), hobotnica oz. folpo (*Octopus spp.*), sipa (*Sepia officinalis*);

- raki: morska bogomolka oz. kanoča (*Squilla mantis*), jastog (*Homarus gammarus*).

Veliko vrst rib je postopoma izginjalo, kar je še vedno ena od značilnosti sodobnega ribolova ob slovenski obali. RIBE so imele izjemen pomen za prehrano vseh slojev prebivalstva v mestih in tudi v vaseh. RIBE niso bile pomembne le za prehrano prebivalcev obalnih mest in vasi ampak tudi za celotno Istro, Kras, Brda in Vipavsko dolino, Kraški rob, Brkine, del Soške doline in Notranjskega. V preteklosti so se ribiči bolj ali manj ukvarjali še s kmetijstvom. To pomeni, da jim ribištvo ni bila glavna gospodarska panoga. Ulovljene ribe so jim bile pomembno dopolnilo v prehrani in vsekakor tudi pomemben vir prodaje in zaslužka.

Slovensko morsko gospodarsko ribištvo danes

Po letu 1991 se je število ribičev začelo zmanjševati, z njimi pa tudi ulov. Po uradni statistiki je bilo na področju ribištva leta 2009 zaposlenih 117 delovno aktivnih oseb (velika večina moških), od tega 53 zaposlenih in 64 samozaposlenih in/ali neposredno plačanih. Polni delovni čas naj bi delalo 92 oseb, s skrajšanim delovnim časom, kot priložnostno delo, pa 25 oseb. Delo ribiča in školjarja v ribištvi naj bi opravljalo 98 oseb, ostalih 19 pa druga dela (SURS, 2009a).

Dejanski podatki so precej drugačni, saj naj bi od približno 140 ribičev na Obali, bilo le približno 60 polno-aktivnih ribičev. Imamo tipično sezonski ribolov s koncentracijo zaslužka na 4 mesece. ZMR-2 (Zakon o morskem ribištvi) omogoča možnost opravljanja dejavnosti kot fizične osebe, večina ribičev pa je registriranih kot samostojni podjetnik. Danes je tako registriranih 50 manjših ribiških podjetij (pretežno s.p.) od teh jih je največ v Kopru (14), sledijo Izola (13), Piran (12), Portorož (6), Ankarani (2) in po eno v Škofijah, Dekanih in Črnem Kalu (Levstik, 2007).

Globalna ribiška dejavnost se je po letu 1970 intenzivno industrializirala. Hitri ekspanziji dejavnosti so sledili marsikateri nezaželeni vplivi, ki sprva niso bili popolnoma prepoznani. Šele v zadnjih dveh desetletjih se je počasi začelo ugotavljati, da prekomeren razvoj

posledično prekomerno obremenjuje naravne vire in z njimi povezane ekosisteme. Danes se tako na ravni Evropske unije (EU) ocenjuje, da je ribiška flota EU dvakrat večja kot bi morala biti, če bi želeli trajnostno izkoriščati razpoložljive staleže rib (Evropska komisija, 2009, 4). Cilj novejših pravnih norm, ki urejajo ribištvo, je zmanjšati ribiško floto in obenem poskrbeti za to, da samo prestrukturiranje ribištva ne bo prevelik udarec za gospodarsko dejavnost, ki je na evropski ravni vendarle pomemben soustvarjalec bruto domačega proizvoda in delovnih mest.

Med pomembnejše pravne norme na evropski ravni sodi leta 2002 sprejeta Uredba Sveta št. 2371/2002 o ohranjanju in trajnostnem izkoriščanju ribolovnih virov v okviru skupne ribiške politike, ki je postavila nove temelje za skupno ribiško politiko in razširila njeno vsebino. Pravila skupne ribiške politike skušajo doseči trajnostno ribištvo in vzdrževanje morskih ekosistemov. Evropska unija je prav tako razvila več programov, imenovanih "strukturni skladi", katerih cilj je spodbujati razvoj zaostalih regij in podpirati posodobitev gospodarskih sektorjev. Evropski sklad za ribištvo sodi pod strukturne sklade in v njem je za obdobje 2007-2013 na voljo 4,3 milijarde evrov sredstev, ki se lahko porabijo za vse segmente ribiške industrije. Projekti se financirajo na podlagi nacionalnih strateških načrtov in operativnih programov, ki jih oblikujejo države članice. Eden od takih projektov je Nacionalni strateški načrt za razvoj ribištva v Republiki Sloveniji 2007-2013 (MKGP, 2007), ki obsega pregled stanja v ribiškem sektorju, SWOT analizo ribiške industrije, oceno razpoložljivih finančnih virov za ribiško dejavnost, njegov najpomembnejši del pa je opredelitev ciljev in prednostnih nalog Slovenije pri izvajanju ukrepov v okviru uredbe o Evropskem skladu za ribištvo. Poleg tega določa tudi ukrepe, ki so del Strategije razvoja ribištva v Sloveniji do leta 2013. V delu Strategije za ribištvo, ki se nanaša na izvajanja strukturnih ukrepov skupne ribiške politike, si je Slovenija zastavila tudi cilj pospešiti razvoj obalnih ribiških območij in doseči dolgoročno blaginjo z diverzifikacijo dejavnosti in povezovanjem ribištva in z njim povezane dediščine s turizmom.

Z vidika povezovanja ribištva in turizma je pomemben predvsem zadnji cilj, ki je osredotočen na pospeševanje razvoja obalnih ribiških območij in sodi pod četrto prednostno os skupne ribiške politike, ki skuša doseči trajnosti razvoj ribiških območij. Izvedbeni dokument Nacionalnega strateškega načrta za razvoj ribištva v Republiki Sloveniji 2007-2013 je Operativni program za razvoj ribištva v Republiki Sloveniji 2007-2012 (MKGP, 2009) za katerega je pristojno Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano.

TURIZEM NA SLOVENSKE OBALI

Obala je zaradi bogate naravne in kulturne dediščine, ugodne geografske lege, lahke dostopnosti, pe-

stre eno-gastronomске ponudbe med najbolj turistično obiskanimi destinacijami v Sloveniji. Turizem predstavlja za Obalne občine pomemben vir zaposlitev in prihodkov in v zadnjih 50-ih letih je postal ena najpomembnejših gospodarskih panog. Destinacija je znana predvsem po kopališkem turizmu, obiskovalci pa jo obiskujejo predvsem z namenom oddiha in rekreacije. V zadnjih desetletjih se je veliko naredilo tudi na področju kongresnega, wellness, zdraviliškega in igralniškega turizma, s čemer se je nekoliko omililo sezonska nihanja. Turistična infrastruktura je v priobalnem delu dobro razvita, v zaledju pa je skromnejša. V zadnjem času je opazen porast individualnih turistov, predvsem eko-turistov, avanturistov in kulturnih turistov, ki iščejo drugačnost, izzive in avtentičnost (Brezovec, Sedmak & Vodeb, 2007; Jurinčič, Planinc & Luk, 2011).

Zgodovina Obalnega turizma

Začetki sodobnega turizma na Obali segajo v začetek 19. stoletja, ko se je v Portorožu začel razvijati kopališki turizem. V tem času je bilo izgrajenih več vil, kar se je nadaljevalo še tudi v 2. polovici 19. stoletja. Konec 19. stoletja je tako Portorož postal že uveljavljeno kopališče in klimatsko zdravilišče z več vilami, penzoni in hoteli; leta 1897 pa so ga tudi uradno razglasili za zdraviliški kraj. Leta 1910 je začel goste sprejemati zdraviliški Hotel Palace Portorož, ki je bil namenjen najzahtevnejšim gostom, predvsem iz Avstro-Ogrske monarhije. Slovel je kot eden največjih in luksuznih na Jadranu, kopališki Portorož pa je z njim pridobil igralnico. Temu je sledilo še dodatno povečanje nastanitvenih kapacitet in števila prireditev, v začetku 20. stoletja pa je bila skozi Portorož speljana še ozkotirna železnica Porečanka, ki je povezovala Trst s Porečem, postajališče pa je bilo tudi v Luciji. Portorož je v tem času štel tudi do 8.000 obiskovalcev letno (Brezovec, 2006).

Prva svetovna vojna je nato močno zavrla razvoj turizma. Po vojni se je začel širiti kopališki turizem tudi v drugih krajih (Koper, Izola, Ankarani), elitne goste pa so zamenjali dnevni obiskovalci iz bližnjih krajev. Tudi 2. sv. vojna je imela negativen vpliv na razvoj turizma, po njej pa se je začel razvijati masovni turizem. Sprva je bil izrazitejši domači turizem, po veliki obnovi v 2. polovici 20. stoletja, ko so se razvila tudi nova turistična naselja (Bernardin, Strunjan, Belveder, Simonov zaliv in Žusterna), pa so postali pomembnejši tuji turisti. Vrhnec je masovni turizem doživel v 80-tih letih 20. stoletja, ko je Obalo obiskalo že prek 400.000 turistov letno. Konec 20. stoletja so vojni nemiri na Balkanu znova zavrli turistični obisk, po tem pa je masovni turizem znova začel izpodrivati individualni turizem (Brezovec, 2006; Pucer, 1985).

Turizem danes

Ponudba in povpraševanje z medsebojnimi prilagaja-

Tabela 1: Prenočitvene zmogljivosti po občinah in skupinah nastanitvenih objektov za leto 2011

Občine Zmogljivosti		Izola	Koper	Piran	Skupaj
Sobe	Nastanitveni objekti skupaj	1.460	1.617	5.866	8.943
	- hoteli in podobni nastanitveni objekti	627	653	3.000	4.280
	- kampi	315	451	1.188	1.954
	- ostali nastanitveni objekti	518	513	1.678	2.709
Ležišča	Nastanitveni objekti skupaj	4.351	4.927	15.253	24.531
	- hoteli in podobni nastanitveni objekti	1.682	1.561	6.836	10.079
	- kampi	840	1.353	2.742	4.935
	- ostali nastanitveni objekti	1.829	2.013	5.675	9.517

Vir: SURS, 2011a

njem, globalizacija in splošni trendi v svetu so privedli do tega, da je sedaj na Obali veliko turističnih ponudnikov, ki imajo prepogosto povsem globalno ponudbo, ki ne izpostavlja specifične identitete območja. V vseh treh občinah prevladujejo manjši poslovni subjekti s prehrabeno gostinsko dejavnostjo (okoli 400), med njimi restavracije in podobni obrati ter obrati za strežbo pijač, ki so večinoma registrirani kot samostojni podjetniki. Največ jih je lociranih v Kopru, nekaj manj v Piranu in še manj v Izoli. Bistveno manj je hotelov in podobnih obratov (okoli 30), ki pa zaposlujejo večje število ljudi. Teh je največ v občini Piran, posebej v Portorožu (AJPES, 2010). Kljub dejstvu, da so skoncentrirani na približno 2% površine Slovenije, predstavljajo skoraj četrtino celotnih nastanitvenih kapacitet v Sloveniji. Skupno je namreč v vseh treh občinah okrog 9.000 sob, ležišč v njih pa je okrog 25.000 (SURS, 2011a). Vpogled v prenočitvene zmogljivosti Obale nam nudi tabela 1.

V treh obmorskih občinah so v letu 2011 zabeležili preko 600.000 prihodov turistov in preko 2 milijona prenočitev (SURS, 2011b). Med tujimi gosti je daleč največ italijanskih gostov, sledijo pa avstrijski in nemški (SURS, 2012b). Iz ankete, ki jo med tujimi turisti izvaja Statistični urad Republike Slovenije, lahko povzamemo še, da je skoraj polovica takih gostov, ki v kraju letujejo prvič, zadržijo pa se cel teden (SURS, 2009b).

Zanimiv je še vpogled v percepcijo Istre kot turistične destinacije v očeh njenih obiskovalcev. Zaznani elementi turistične privlačnosti Istre so v največji meri morje, zrak, plaže, obmorska letovišča, kulinarika, narava, stara mestna jedra in arhitektura. Nesnovna kulturna dediščina je relativno slabo prepoznavna in predstavlja neizkoriščen potencial destinacije (Brezovec *et al.*, 2007).

Potovalnih agencij in organizatorjev potovanj je nekaj manj kot 50, od ostalih dejavnosti, pa gre kot pomembnejše delodajalce izpostaviti še organizatorje dogodkov, igralnice in marine (AJPES, 2010). Vse tri slovenske marine (za plovila s privezom v morju ali na kopnem) imajo skupno nad 1.400 privezov (brez komunalnih) in skupno površino akvatorija slabih 200.000

m². Skupno je bilo leta 2010 v njih preko 6.700 plovil (SURS, 2010). Prevladujejo slovenska in italijanska plovila (vsakih je približno četrtnina), sledijo pa nemška in avstrijska (vsakih je približno desetina).

Turistično ponudbo dopolnjujejo tudi številne prireditve, med katerimi so pomembnejše navtični in drugi sejmi, glasbeni festivali in eno-gastronomske prireditve, kot so Ribiški praznik, Dnevi oljk, vina in rib, Od vinarja do oljkarja, Praznik Refoška, Sladka Istra, idr. (Jurinčič *et al.*, 2011).

MOŽNOSTI POVEZOVANJA IN DIVERZIFIKACIJE RIBIŠTVA V TURISTIČNO DEJAVNOST

Metodologija

V sklopu raziskave je bil najprej opravljen pregled sekundarnih virov, tj. dostopne literature in virov. Poseben poudarek je bil na analizi primerov dobrih praks v tujini. Primarna raziskava pa je temeljila na globinskih intervjujih deležnikov na področju ribištva in gostinstva. Uporabljena metodologija temelji na konstruktivistični paradigmi. V kontekstu različnih deležnikov oziroma informatorjev je svet viden v različnih perspektivah in obstajajo multiple realnosti. Strukturiran globinski intervju, ki je bil uporabljen kot raziskovalna metoda, raziskovalcu omogoča, da zajame različne perspektive. Tako informatorji z izjavami in odgovori na strukturirana raziskovalna vprašanja pomagajo raziskovalcu, sestaviti realnost. Kot navajajo Saunders, Lewis in Thornhill (2007, 315), nudi uporaba delno strukturiranih intervjujev raziskovalcem možnost, da v primeru nejasnih odgovorov zastavijo respondentom dodatna vprašanja, s pomočjo katerih se lažje analizira zadevno tematiko.

Z namenom odgovoriti na zastavljena raziskovalna vprašanja, smo ustrezno prilagodili strukturo vprašalnika. Obsegal je štiri sklope, ki se nanašajo na obstoječe stanje, možne oblike povezovanja, možne nosilce povezovanja ter vizijo prihodnosti na področju sinergij med ribištvo in turizmom (Tabela 2).

Tabela 2: Tematski sklopi in vprašanja za izvedbo strukturiranega intervjuja o povezovanju turizma in ribištva na Obali

Tematski sklopi raziskave	Strukturirani intervju - podlage
Obstoječe povezovanja ribištva in turizma	Ali bi lahko na kratko našli turistične proizvode, ki temeljijo na naravnih in kulturnih virih ribištva na Obali? Katere izmed navedenih turističnih proizvodov tržite svojim gostom? Ali lahko navedete kateri segmenti gostov so zainteresirani za posamezni turistični proizvod (kvalitativni opis segmenta: država porekla, starost, način potovanja, preference, poraba, ipd.)? Ali so obstoječi turistični proizvodi, ki temeljijo na kulturnih in naravnih danosti ribištva, konkurenčni?
Možne oblike povezovanja ribištva in turizma	Glede na vaše izkušnje in na trenutno turistično povpraševanje, katere turistične proizvode bi lahko razvili na podlagi naravnih in kulturnih virov ribištva na Obali? Ali poznate kakšen primer dobre prakse povezovanja naravnih in kulturnih virov ribištva s turizmom (oblikovanje turističnega proizvoda) v tujini (Italiji, na Hrvaškem, ipd.)? Prosimo, da jih na kratko opišete ter ocenite ali je smiselna in možna njihova implementacija v Sloveniji? Prosimo vas, da ocenite za katere segmente gostov bi predlagani turistični proizvodi bili ustrezni?
Identifikacija nosilcev povezovanja ribištva in turizma	Kdo bi po vašem mnenju moral sodelovati pri oblikovanju tovrstnih turističnih proizvodov (kdo bi morali biti nosilci)? Ali lahko ocenite, kakšno je trenutno sodelovanje in komunikacija med ponudniki ribištva in turizma na Obali? Kje so po vaši oceni priložnosti za povezovanje? Kdo so akterji, ki bi se mogli povezovati in oblikovati turistične proizvode, ki bi temeljili na danostih ribištva?
Načrti za prihodnost	Kaj lahko naredimo v prihodnje, da trenutno stanje izboljšamo? Kakšni so strateški načrti bodočega razvoja turizma in ribištva in kako se lahko sinergije izkoriščajo v prihodnje?

Za potrebe pričujoče študije je uporabno Freemanovo (1984, 46) razumevanje deležnika, ki ga opredeljuje kot "katerokoli skupino ali osebo, ki lahko vpliva ali pa je deležna vpliva, za doseganje ciljev gospodarskega interesa". To definicijo, ki izvira iz teorije organizacije in managementa, Sheehan in Ritchie (2005) preslikata tudi na področje turizma in v tem kontekstu opredeljujeta deležnika kot katerokoli interesno skupino, ki vpliva ali pa je deležna vpliva v območju, kjer se izvaja turistična dejavnost.

Pri identifikaciji deležnikov povezovanja ribištva in turizma na Obali, smo poleg zgoraj navedenih teoretičnih opredelitev, uporabili tudi zemljevid deležnikov turizma (Sautter & Leisen, 1999). Ta avtorja predlagata, da bi v procesu razvijanja novih ribiško - turističnih vsebin morali računati na sodelovanje oziroma upoštevati interese tako na strani ponudbe (države, lokalne skupnosti, zasebnega sektorja ter interesnih združenj in lokalne skupnosti), kot tudi na strani povpraševanja (interes turistov). Turistov v primarni raziskavi nismo zajeli, ker smo se oprli na že obstoječe raziskave o turistih in turističnem povpraševanju (Brezovec *et al.*, 2007; Sedmak & Mihalič, 2008). Te kažejo na velik pomen in potencial avtentičnosti in kulturne dediščine v turistični ponudbi. Za področje piranske občine oz. celotne Obale je bilo v omenjenih raziskavah ugotovljeno, da imata tako tipična kulinarika Istre kot njena etnološka dediščina izredno velik in relativno slabo izkoriščen potencial. V splošnem

turisti slabo poznajo kulturno dediščino (vključno s kulinariko) področja, obenem pa izražajo velik interes zanj. Poleg tega socio-demografski in drugi trendi napovedujejo, da bo v bodoče zanimanje turistov za tipične, avtentične vsebine destinacije še naraščalo (Sedmak & Mihalič, 2008).

Na strani ponudbe smo v raziskavi identificirali vrsto deležnikov, ki so relevantni za proučevanje možnosti združevanja ribištva in turizma. Potencialne deležnike smo uporabili za informatorje v kvalitativni raziskavi. Tabela 3 prikazuje porazdelitev informatorjev glede na sektor in vrsto deležnika. Med informatorji sta bili dve osebi ženskega spola in osem oseb moškega spola.

Intervjuje smo izvedli v prvem in drugem mesecu leta 2012. Opazovanje terena je potekalo v letih 2011 in 2012. Respondente smo kontaktirali preko telefona oz. elektronske pošte, in tako določili tudi čas intervjuja. Intervjuji so bili izvedeni na različnih lokacijah na Obali. Podlago za razgovor so predstavlja vnaprej pripravljena vprašanja (Tabela 2), pri čemer je bila njihova konkretna izvedba prilagojena situaciji in toku pogovora ter vrsti dejavnosti, v kateri posameznik deluje. Rezultati izvedenih intervjujev so bili v prvi fazi zapisani v obliki transkripta. Druga faza je zahtevala analizo dobljenih rezultatov, kjer smo združevali izjave na podlagi opredeljenih tematskih sklopov ter delali povzetke. Konstrukt realnosti na osnovi proučevanih sklopov je predstavljen v nadaljevanju.

Tabela 3: Informatorji po sektorju

Sektor	Informator
Ribištvo	I1: ribič I2: ribič in prevoznik I3: ribogojec I4: predstavnik ribiškega društva
Turizem	I5: hotelir I6: predstavnik turistične agencije I7: predstavnik turističnega združenja I8: predstavnik turističnega združenja I9: predstavnik turističnega združenja
Lokalna skupnost	I10: predstavnik lokalne skupnosti

Obstoječe povezovanje ribištva in turizma

Zagotovo bi za primer obmorske turistične destinacije, kot je Obala pričakovali, da bodo intervjuvanci našli vrsto obstoječih ribiško obarvanih turističnih proizvodov in aktivnosti. Ravno nasprotno pričakovanjem, pa sta informatorja iz turističnega sektorja opredelila dejansko stanje takole:

“O nekem turističnem produktu, ki vključuje ribištvo na slovenski obali in da je ta splošno dostopen turistu bi težko govoril. Po mojem znanju nimam podatka, da bi kakšen tak produkt obstajal” (I5) in “Na slovenski obali je trenutno še zelo malo narejeno na področju ribištva” (I3).

Edini, ki je izpostavil konkreten proizvod, je bil predstavnik turističnega združenja. Informator (I7) je menil, da *“... če povzamem vse skupaj, gre pri turističnih proizvodih predvsem za gastronomijo”*. Iz nadaljevanja razgovora je bilo razvidno, da se ribje specialitete, predvsem v povezavi z blagovno znamko Piranski brancin uporabljajo kot promocijsko sredstvo za predstavitev slovenskega turizma v tujini. Piranski brancin pa je sicer kot *“à la carte”* jed naprodaj v nekaterih obalnih gostinskih lokalih ter tudi v notranjosti Slovenije in postaja eden prepoznavnejših kulinaričnih proizvodov.

Intervjuvanci so posebej opozorili na akvarij, ki sicer sodi na področje izobraževanja, a ima turistični potencial (I3). Vzporedno pa obstajajo tudi, po mnenju enega izmed informatorjev (I5), tako imenovane *“fluidne oblike”* ali *“ad hoc”* oblike povezovanja, ki se našajo na občasne izlete, *“... ko se gre s kakšnimi ribiči na ribičijo”*, nekatere občasne vsebine, ko turistično gospodarstvo bolj za VIP goste vključi dogovorjen ribolov, ogled ribogojnice ali kulinarično izkušnjo. Po podatkih I8 obstaja sicer možnost, da se gost dogovori za ribolov s praviimi ribiči, vendar se proizvod ne trži. Po besedah informatorja iz hotelirstva (I5) ponudba za skupine gostov, ki želijo izkusiti lovljenje rib s praviimi ribiči sicer obstaja, *“... a v zadnjih letih te ponudbe ni izkoristil nihče”*. Razen ogledov ribogojnice, ki so v porastu pa so

ostale oblike v upadanju. Med relativno nestalne oblike bi lahko šteli tudi obstoječe ribiške *“fešte”* na obali. Tudi lov cipljev je izkoriščen bolj v medijske (promocijske) namene, manj pa kot turistični proizvod. Problem je predvsem v nepredvidljivosti časa ulova in v sezonski kratkočasni prisotnosti večjega števila cipljev ter posledično pri pretvarjanju v turistični proizvod.

Na vprašanje ali obstajajo turistični proizvodi, ki vključujejo elemente ribištva in turizma, so torej odgovori prvenstveno kazali v smer enega ponudnika, to je na ribogojnico in blagovno znamko Piranski brancin. V ribogojnici poleg direktne prodaje na debelo in drobno, nudijo tudi možnost ogleda ribogojnice po dogovoru. Obiskovalcem, ki prihajajo pretežno iz Slovenije in tudi Italije in Avstrije, predstavijo piranskega brancina kot tudi ribištvo, kar nadgradijo s kulinarično ponudbo. Moč je reči, da je to edini pravi turistični proizvod, ki zajema tako elemente ribištva kot tudi turizma. Žal pa so resursi podjetja za nudenje tega proizvoda na turističnem trgu v večjem obsegu preskromni in omejeni in zato tudi ta proizvod širšim turističnim množicam v resnici (še) ni dostopen.

Tudi ostali odgovori so potrjevali, da proizvod, ki bi bil na voljo neprestano, in obsegal tako ribištvo in turizem, na Obali praktično ne obstaja. Najbližje temu so proizvodi, kot so denimo teden cipljev, dnevi pedočev, ribiška fešta v Izoli, itd. Vsi ti proizvodi imajo izredno veliko sezonsko komponento, kar pomeni, da se na trgu pojavijo, ko se pojavi glavni input te ponudbe, torej ribe. Ko le-teh ni več na trgu, se ponudba ustavi, zato govorimo o t. i. *“ad hoc”* proizvodih. Podoben proizvod je bil tudi ogled kita, ki je priplaval v Piranski zaliv leta 2009. Ribiško društvo pa je v letu 2011 organiziralo poletno šolo, ki je otrokom približala ribolov in ribištvo. Povpraševanje po poletni šoli je bilo veliko in razmišljajo, da bi jo ponovili (I4).

Nekateri ribiči v poletnih mesecih zaradi slabšega ulova dopolnijo svojo dejavnost s prevozi turistov ob slovenski obali (I2). Takšne panoramske prevoze nudijo tudi v povezavi z lovom in piknikom. Tudi tukaj kljub združevanju obeh dejavnosti, torej ribištva in turizma, še vedno govorimo o *“ad hoc”* proizvodu, ki se ne ponuja tekom celotnega leta, ampak je odvisen od povpraševanja na eni strani, in naravnih danosti na drugi. Tudi zakonodajna ureditev opravljanja te dejavnosti še ni dorečena in ponudniki pogosto izgubijo motivacijo, ker se srečajo s standardi s področja nujenja gostinskih storitev, ki jih težko zagotovijo. Tudi gostinska ponudba, ki se nudi na nekaterih barkah je pretežno ne-regulirana, občasna in nestalna, odvisna od ulova, vremena in tudi volje ponudnikov, da storitve ponudijo. Izjema so ladje, predelane v zasidrane gostinske lokale v Kopru in Portorožu, ki pa z ribiško tradicijo na Obali nimajo dosti skupnega. Takšen primer je na primer angleški vlačilec, ki je predeljen v gostinski obrat na vodi. Tudi nekatera podjetja, ki ponujajo izlete z ladjico, hrano in ogled morskega dna, nimajo z ribiči in ribištvom nobene povezave.

Tabela 4: Povezovanje ribištva in turizma: Primeri dobrih praks (Mihalič et al., 2012)

Obalni tematski park	Notranji tematski park, ki se navezuje na naravne pojave povezane z obalo in morjem (veter, voda ipd.) ter predstavitev življenja v morski vodi in aktivnosti povezanih z ribištvom.
Akcije za desezonalizacijo turizma	Adaptacija ribiških plovil z namenom izvajanja rekreacijskega ribolova tudi v zimski sezoni (gretje na plovilih, pokriti prostori ipd.)
Prenova in oživitev "hotdog carts" v pristaniščih	Hotdog carts so tradicionalni prostori na Danskem, namenjeni srečanju in druženju ribičev z domačini in turisti.
Rekonstrukcija ribiške kmetije	Rekonstrukcija stare ribiške kmetije in aktivnosti (lov rib, priprava rib, izobraževanje o vrstah rib, nudenje ribjih jedi, aktivno vključevanje v pripravo jedi, predstavitev kulturne in naravne značilnosti regije).
Plaža celo leto	Cilj projekta je ohranjanje privlačnosti plaž skozi celo leto. Postavijo se učne poti oziroma turistične table z informacijami o živalskih vrstah in lokalni kulturi. Namen je izobraževanje turistov in prebivalcev.
"Marine square "	Postavitev akvarija v pristanišču, kjer se predstavijo ribe iz regije.
Rekonstrukcija stare ribiške ladje	Ribiška ladje se prenove in postane turistična privlačnost. Poveže se ribištvo, zgodovina in turizem.
Rekonstrukcija tradicionalne ribiške hiše	Stara ribiška hiša je pomemben del lokalne pristaniške arhitekture. Predstavlja tudi kulturno zgodovinsko vrednost. Poleg turistične valorizacije, lahko predstavlja tudi prostor za srečanje lokalnih prebivalcev in shrambo za ribiče.
Rekonstrukcija transportne železnice in železniške postaje	Rekonstrukcija železnice, ki je pomembna povezava med skladiščem in pristaniščem.
Odkritja pod vodo - podvodna pot okoli pristanišča	Konstrukcija podvodne poti ima namen odpreti naravno podvodno okolje turistom in prebivalcem. Podvodna pot je trajnostna rešitev saj poleg turističnih in izobraževalnih namenov, projekt vključuje tudi oblikovanje grebena, ki je pomemben za preživetje rib in manjših prebivalcev morja.
Kot riba v vodi	Dijaki obišejo lokalne ribiče v okviru šolske ekskurzije.
Prireditev v pristanišču	Združenje ribičev organizira dvodnevni dogodek v ribiškem pristanišču. Obiskovalci imajo spoznajo različne vrste rib, različne ribje jedi, tehnike čiščenja in rezanja rib.
Gurmanski Baltic	Združenje ribičev organizira tekmovanje v najboljšem kulinaricnem dosežku iz rib v okviru poletnega festivala.

Zaradi redkosti ribiških turističnih proizvodov, je bilo informacije o njihovi konkurenčnosti težko zbrati. Ker pa je rib v naravi vedno manj in se ribiči vračajo v pristanišča z nepolnimi mrežami, je ponudba rib na krožniku tudi zanje vedno bolj privlačna možnost. Tako se dodatno ovrednoti ulov, hkrati pa se valorizira tudi vrednost ribiškega poklica. Grosistično se npr. klapavice prodajajo po 0,5 evra/kg, na krožniku pa po 6 evrov za porcijo. Pri ribah je "... razmerje tako veliko, da je skoraj *nemerljivo*" (I3). V kilogramu rib so približno tri porcije, ki se na krožniku v boljšem lokalno lahko prodajo tudi po do 15 evrov, torej do 45 evrov za kilogram (I3). Ribič, ki ulov prodaja v svoji kantini, večino dohodkov (80 odstotkov) realizira na račun gostinske dejavnosti (I1). Ribič, ki je svojo dejavnost nadgradil s prevozništvom, je s tem svoje prihodke povečal za dvakrat in danes z ribištvom zasluži le eno tretjino prihodkov. (I2).

Možne oblike povezovanja ribištva in turizma

Naslednji sklop vprašanj je zadeval analizo možnih oblik povezovanja ribištva in turizma na Obali. Študija primerov v svetu, ki je bila izpeljana kot preliminarna faza raziskave, je pokazala, da poleg ribje kulinarike in prevoznitva z ribiškimi ladjami obstaja cela vrsta inovativnih proizvodov in projektov, ki valorizirajo ribiško dediščino in ribiške vsebine v povezavi z turizmom. Omenili smo že, da je s pomočjo ribištva moč izboljšati turistično ponudbo in privlačnost na različne načine, kot so na primer ribiški muzeji, ladje - muzeji, ribiške vasi, trgovine z ribiškimi izdelki, turistični ogledi popravila plovil in ribolovnega orodja, prikazovanje tehnik ribolova, kulinarika v povezavi z ribištvom, proizvodi v povezavi z ribiško floto, ribiška doživetja za obiskovalce ipd. Povezovanje ribištva in turizma je možno na

osnovi podjetniške iniciative posameznikov, ki ponujajo tudi turistično zanimive ribiško obarvane proizvode. Hkrati pa je možno tudi kompleksnejše projektno povezovanje, kjer se v okviru projekta ustvari komercialni prostor za vrsto posameznih podjetniških iniciativ. Na primer, ribič-prevoznik sodi v prvo skupino, prenove ribiških prostorov, ladij, muzeji, akvariji pa v skupino širših projektov v okolju.

Takšni projekti so namenjeni tudi lokalnim prebivalcem, ker dvigujejo njihovo kakovost življenja in povečujejo zavest in samozavest lokalnega okolja o pomenu ribištva. Ribištvo se na ta način lahko intenzivneje vključi v gospodarske tokove hkrati pa se poveča njegova prepoznavnost med turisti in med lokalnim prebivalstvom. Evropska Unija v okviru projektov četrte prednostne osi Evropskega Ribiškega Sklada (European Fisheries Fund) spodbuja trajnostni razvoj ribištva. Program ima za končen cilj izboljšanje kakovosti življenja lokalnih prebivalcev posebej v regijah v katerih v opažen upad ribiške dejavnosti in pomaga financirati različne ribiško obarvane projekte. Nekatere od teh projektov kot primere dobrih praks prikazujemo v tabeli 4.

Na primeru Obale informatorji niso posedovali konkretnih idej za nove oblike turistične ponudbe, ki bi obsegala elemente ribištva oz. ribiške dediščine. Izjema je bil predstavnik lokalne skupnosti I10, ki je predstavil razvito idejo za organizacijo ribiškega dogodka (npr. teden pedočev), ki bi ga tržili in oglaševali. Ko bi se sezona pedočev pričela, bi školjke ponujali gostom, v zato pripravljenih objektih. Sicer pa je bilo opaziti izredno malo idej za oblikovanje ponudbe turističnih proizvodov, ki bi obsegali tudi elemente ribištva. Naklonjenost za tako ponudbo je velika, a pravih podjetniških ali komercialnih idej za trajne proizvode nismo zaznali. Prav tako nismo zaznali idej, ki bi lahko črpale iz primerov dobrih praks v tujini. V okviru opazovanja terena v času projekta smo sicer zaznali, da obstaja interes za postavitev ribiškega muzeja, vendar slednjega informatorji niso izpostavili.

Identifikacija nosilcev povezovanja ribištva in turizma

Iz samega namena proučevanja sinergij med ribištvom in turizmom, z namenom izboljšati položaj ribištva, izhaja, da bi motivacija za nove ribiško obarvane proizvode morala priti iz ribiškega sektorja. Turistični komercialni sektor je sicer zainteresiran za vsakršne atraktivne dodatne proizvode, ki so lahko tudi ribiški. Na splošno pa oblikovanje ali pospeševanje ribiških vsebin trenutno ni na listi prioritet turističnega sektorja:

“... nimamo virov, da bi bili nosilci razvoja tega produkta, z veseljem bomo pa sprejeli in vključili ta produkt v našo ponudbo. Potrebujemo nosilca, ki bo projekt ustvaril” (I5).

Informator iz zasebnega sektorja je izrazil visok interes, da bi takšne proizvode vključili, če bi obstajali in bi

bila zagotovljena njihova standardna kakovost. Informator z izkušnjami s področja turističnega posredovanja (I6) je iz preteklih izkušenj opisal številne probleme, ko so razvijali ribarjenje z ribiči in izlete z ribiči, a naleteli na zakonske, varnostne, higienske ovire in zato preprosto prenehali tržiti takšne proizvode.

Vendar smo zaznali jasno izražen interes, da se takšni proizvodi oblikujejo. Četudi je prevladovalo mnenje, da bi moral biti zasebni interes gonilna sila, so tako predstavniki zasebnega kot tudi javnega sektorja močno naklonjeni oblikovanju gospodarsko-interesnega združenja, ki bi povezovalo vse ključne deležnike ribiškega turizma in bi skrbelo za oblikovanje, promocijo in razvoj proizvodov ribiškega turizma. Pot razvoja bi bila lahko podobna kot pot razvoja kolesarskega proizvoda, kot navaja informator iz hotelirstva:

“Za lažjo predstavo pa lahko samo omenim kolesarstvo, saj bi bila podobna zgodba tudi z ribištvom. Namreč lani smo razvili kolesarski produkt, za katerega smo mi (opomba: hotelsko podjetje) dali pobudo na turistično združenje s katerim smo tudi potem šli skupaj na sejme...” (I5).

Pri uvajanju ribiških proizvodov bi prav gotovo potrebovali sodelovanje javnega sektorja, da bi podjetnikom olajšali prodor na trg in zmanjšali stroške prilaganja zakonodaji na področju izvajanja nove dejavnosti.

Načrti za prihodnost in ovire

Analiza vizije prihodnjega povezovanja ribištva in turizma na Obali je razkrila voljo po razvijanju in trženju ribiških vsebin znotraj interesnega turističnega združenja. V turističnem združenju se zelo zavedajo pomena avtentičnih značilnosti, vključno ribiških za turizem na Obali. Vendar v obstoječih razmerah računajo predvsem na promocijsko vrednost ribiških vsebin:

“Naši načrti vključujejo predvsem promocijo in v zvezi s tem bomo imeli promocijske dogodke... Ne glede ali bo do produkta prišlo ali ne, bomo mi zagotovo nekaj delali (opomba: sodelovali z ribogojnico in ribiči v promocijske namene)” (I7).

Zasebni turistični sektor je za nove ribiške proizvode zainteresiran, vendar pri tem ne načrtuje aktivne vloge. V projekte se bodo vključili, ko bodo komercialno dozoreli:

“Mi rabimo vsak proizvod, ki pritegne dodatne goste v to destinacijo, tako da takšen proizvod z veseljem pozdravljam in zagotavljam, da bi ga pomagali tržiti po naših kanalih. Ampak žal pa nismo v takšni situaciji, da bi lahko sami razvijali takšen produkt. Lahko sodelujemo, ne moremo pa biti nosilci razvoja tega produkta” (I5).

Ribiči imajo voljo, da bi dopolnili svojo osnovno dejavnost ribolova z drugimi dejavnostmi. V to jih silijo razmere, manj pa v tem sami vidijo dejansko poslovno priložnost:

“Akvatorij je omejen, cena rib pada, cena gorivu raste, preveč ribičev je na morju in potrebno je zmanjšati ribolovni napor, EU to tudi zahteva, dopolnitev osnovne dejavnosti ribolova z drugimi dejavnostmi je edina možnost. Ribiči bi se lotili dodatnega dela, a ne vedo kaj in kako” (I2).

Iz razgovorov je razvidno, da je problem “kaj” lažje rešljiv. Obstajajo ideje od peke rib na ribjih “feštah”, na pomolih, v lokalih in na barkah do kompleksnejših aktivnih ribiških počitnic, ko bi ribič sprejel goste na svojo barko in z njimi podoživljal od ribolova do čiščenja rib, zgodb, peke rib na barki ali na obali itd. Informator (I1) meni, da je povpraševanje po takšnih proizvodih veliko, vendar obstajajo zakonske ovire pri zagotavljanju zahtevanih standardov, da bi se združilo izpolnjevanje pogojev tako za ribolov kot tudi za “turistični” del dejavnosti v enem. Zakonodajne težave je omenjalo več informatorjev, vendar je očitno, da so se v preteklosti reševale od primera do primera in zato sistematičnih rešitev nismo zaznali. Zagotovo pa bo to področje potrebno sistematično in sistemsko urediti in potencialnim interesentom za opravljanje teh dejavnosti pomagati.

Ravno v času te raziskave se je pričel uresničevati ukrep zmanjševanja ribolovnega navora. Dvanajst lastnikov slovenskih ribiških ladij se je odločilo, da ladje razrežejo za staro železo, v zameno za 2,2 milijona evrov iz naslova evropskega ukrepa “Trajna ukinitvev ribolovnih dejavnosti”. Tudi največji slovenski ribiški barki Riba 1 in Riba 2, ki sta včasih nalovili več kot 1500 ton rib na leto, sta namenjeni za razrez (Šuligoj, 2012). To pomeni dokončno uničenje teh virov za morebitne bodoče projekte povezovanja ribiške zgodovine in tradicije in turizma in še dodatno zmanjšanje manevrskega prostora, v katerem bi si ribiči odgovorili na vprašanje “kaj in kako” razviti, da bi ostali aktivni v ribištvu in razvili dodatne dejavnosti, ki bi jim to omogočale.

RAZPRAVA IN ZAKLJUČEK

V primeru razvoja ribiškega turizma je na podlagi izvedenih intervjujev moč povzeti, da med deležniki ne obstaja zadosten vzajemni kooperativni in podjetniški odnos, ki je potreben za pričetek intenzivnega povezovanja turizma in ribištvu. To je eden izmed razlogov, da se ribiške vsebine relativno malo ali občasno in premalo organizirano vključujejo v podobo in komercialno ponudbo Obale. Predstavniki ribičev, turističnih združenj, turističnih agencij, hotelov in občine so nakazali, da je za oživitvev ribiškega turizma potrebno sprva povezati vse deležnike. Pri tem dejanski interes za aktivno sodelovanje lahko razdelimo v dve skupini.

Prva skupina so tisti turistični podjetniki, ki čakajo, če se bo ribiški turistični proizvod razvil in ga bodo v ponudbo vključili. V trenutnih razmerah pa se niso pripravljene angažirati, da bi se takšen proizvod razvil. Hotelirji so usmerjeni pretežno v svojo osnovno dejavnost, želijo pa ugoditi zahtevam in željam svojih gostov in če slednji izkažejo interes po storitvah ribiškega turizma, v sodelovanju z izvajalci storitev, pripravijo ponudbo. Torej interes na strani hotelirjev tudi obstaja. Domnevamo tudi, da bi v primeru, če bi se ustvarila zadostna kritična masa interesa in pojavile prepričljive poslovne podjetniške ideje, bili pripravljene aktivneje sodelovati. Na to nakazuje tudi dejstvo, da je sodelovanje s podjetniško najbolj profiliranim ribiškim partnerjem - ribogojnico bistveno intenzivnejše kot sodelovanje z drugimi potencialnimi akterji ribiškega turizma in v porastu.

Prav tako obstaja interes na strani turističnih agencij, ki so po naravi svoje dejavnosti zainteresirane za posredovanje in prodajo ribiških proizvodov. Takšne proizvode so v preteklosti že posredovali in oblikovali, a so zamrli zaradi zakonodajnih in praktičnih problemov, katerih reševanja se ni nihče resneje lotil. Prav tako so v primeru podjetniškega premika na strani ribiške ponudbe pripravljene sodelovati.

Imajo pa turistična združenja in društva ter lokalna skupnost jasno izraženo voljo, ne pa konkretnih primerljivih projektov. Infrastrukturni projekti, kot npr. prenova pristanišč, ki sicer so v teku, pa nimajo vsebin, ki bi jih povezale z ribiči in slednjim odprle prostor za dodatno komercialno dejavnost.

Druga skupina so tisti akterji razvoja turizma, ki so odgovorni za oblikovanje destinacijskega proizvoda in za trženje destinacije in v razvijanju novih proizvodov vidijo tudi svojo priložnost. Ti bi se bili pripravljene aktivno vključiti tudi v oblikovanje novih proizvodov, vendar v okviru nekega projekta, ki bi za to zagotovil sredstva. Nihče od anketiranih ni izrazil dvoma v smiselnost turističnega proizvoda, ki bi se navezoval na ribiške vsebine ali ribiče. Po besedah večine respondentov je oblikovanje gospodarskega interesnega združenja potrebna rešitev in prvi korak, za oživitvev ribiškega turizma.

Rezultati intervjujev so nakazali, da nekateri ribiči že kombinirajo prihodke iz naslova ribištvu s prihodki, ki jih realizirajo na turističnem trgu, zlasti na področju prevoznitva in nudenja rib s pomočjo ribiških piknikov, kantin ali ribiških prireditvev. Izkazalo se je, da slednji dosegajo večje prihodke iz naslova turizma kot pa iz naslova ribištvu, zato imajo resen poslovni interes za razvoj še novih proizvodov. Tisti deležniki, ki so že krepko posegli na področje turističnega trga, so kljub morebiti družinski usmerjenosti svoje dejavnosti nakazali interes po dodatnem povezovanju, s pomočjo katerega bi seveda razširili dejavnost in trg.

Torej interes po razvoju ribiškega turizma obstaja, vendar so zaradi različnih nosilcev in njihove različne komercialne in podjetniške pozicije sinergije slabe. Zato ne prihaja do razvoja proizvodov ribiškega turizma kot

Koprčanke šivajo ribiško mrežo (Starec, Coprire per mostrare, Trst, 2002).

bi za obmorsko destinacijo pričakovali. V komercialnem in podjetniškem smislu je zagotovo močnejša stran turizem oz. turistična podjetja, ki od ribiških partnerjev pričakuje profesionalizem in podjetnost. Zato bi na strani ribičev veljalo oceniti njihov podjetniški potencial. Premajhna naravnost v podjetništvo, pomanjkanje znanja, informacij ter ustreznih veščin, strah pred predpisi in njihovo nepoznavanje so lahko pomemben zaviralni dejavnik. Podobni poizkusi prestrukturiranja v turizem na primeru tradicionalnih dejavnosti kot npr. iz premogovništva ali železarske industrije so sicer pokazali, da prehod iz primarnih v storitveno dejavnost za delovno silo ni enostaven in da takšna delovna sila težko sprejme zakonitosti in zahteve storitvene dejavnosti. To je lahko dodatni zaviralni dejavnik.

Domnevamo tudi, da se na osnovi preteklih izkušenj predvideva, da so ovire za komercialno pripravo proizvodov (pre)visoke, interesi pa razdrobljeni. Te ovire se nanašajo predvsem na preprečevanje morebitnih nesreč in zagotavljanje varnosti, zagotavljanje higienskih standardov in stalne kakovosti proizvodov, zagotavljanje standardov za opravljanje določene dejavnosti, bodisi prevoznitva ali ladijske kantine ali peke rib na pomolu. Dodatno je ovira za komercializacijo tudi relativno nizka zmogljivost slovenskega ribiškega sektorja, saj ima sektor po zadnjih podatkih samo okrog 60 oseb v tej dejavnosti, registriranih sicer približno še enkrat toliko (Mihalič *et al.*, 2012).

Na področju interesa ribičev za razvoj ribiškega turizma kaže navesti, da je morebiti ta interes nezadostno določen z vidika "kaj in kako" bi posamezniki diverzificirali dejavnost. Pričakovali bi bolj jasno izražene podjetniške ideje, ki bi bile zadosti močne, da bi se bilo vredno soočiti in spopasti z ovirami pri njihovem uresničevanju. Pomanjkanje kapitala in percepcija rigorozne in ribiškega turizmu nenaklonjene zakonodaje sta tista dejavnika, ki zavirata podjetniški interes ribičev po razvoju ribiškega turizma. Jasnih odgovorov, ki bi nakazali kaj na področju zakonodaje nepremagljivo zavira ribiški turizem ni bilo moč slišati. Informatorji pa so navedli vrsto turistično-ribiških dogodkov, ki so v preteklosti naleteli na številne administrativne ovire, a jih občasno uspejo tudi premagati. Morebiti gre zgolj

za nepoglabljeno in nesistematično spopadanje z administrativnimi zahtevami za razvoj nove dejavnosti, ki je posledica tega, da deležniki niso primerno organizirani ali imajo pomanjkljive in nezadostne informacije in znanje. Temu bi lahko pripomogle tudi občine, ki bi z dodatnimi olajšavami (npr. privezi) in podjetniškim svetovanjem, izdajo dovoljenj lahko okrepile interes ribičev za ribiški turizem.

V celoti pa smo najmanj zaznali neko obsežnejšo projektno vizijo povezovanja ribištva in turizma v smislu projektov, ki so jih na Danskem ali Finskem razvili v okviru četrte osi. Gre za projekte, ki ohranjajo ribištvo in povezujejo ribiško tradicijo in ribiče z lokalnim prebivalstvom in obiskovalci ter hkrati ustvarjajo možnost za dodatne zasluge. S tega vidika je zgolj razmišljanje, kako in s čim naj posamezni ribiči na Obali sami izboljšajo svoj gospodarski in socialni položaj relevantno, vendar preozko. Za izboljšanje "ribiške" identitete in prepričljivosti obalnega turističnega proizvoda bo potrebno razmišljati širše in poglobljeno z vidika zagotavljanja trajnostnega razvoja ribištva, turizma in celotne destinacije. S tega vidika so relevantni projekti, ki bodo koristili tako ribištvu in ribičem, kot turizmu in obiskovalcem ter tudi lokalni skupnosti v najširšem pomenu.

Menimo, da je bil namen naše raziskave - proučiti možnosti diverzifikacije morskega gospodarskega ribištva v slovenskem prostoru z namenom identifikacije poslovnih priložnosti pa tudi ovir za trajnostno usmerjeno povezovanje sektorjev ribištva in turizma - dosežen. Tovrstno povezovanje je možno in koristno, tako z ekonomskega vidika, saj lahko zagotovi ribičem alternativni ali dodatni zaslužek, turističnim podjetjem in destinaciji pa vzvod diferenciacije in vsebine novih oblik ponudbe, kot tudi z vidika ohranjanja kulturne dediščine in s tem dela identitete lokalnega prebivalstva. Za dejansko implementacijo predlaganih rešitev so zdaj vrsti konkretni operativni koraki - v prvi vrsti sistematično informiranje vseh deležnikov o možnostih in koristih povezovanja in t. i. interni marketing, saj kaže, da je ravno komunikacijska ločenost obeh strani in pomanjkanje zavedanja o obsegu neizkoriščenih potencialov prva in največja ovira za začetek intenzivnejšega povezovanja.

THE DIVERSIFICATION OF THE SEA FISHING ON THE SLOVENE COAST
INTO TOURISM*Tanja MIHALIČ*University of Ljubljana, Faculty of economics, Kardeljeva ploščad 17, 1000 Ljubljana
e-mail: tanja.mihalic@ef.uni-lj.si*Gorazd SEDMAK*University of Primorska, Faculty of Tourism Studies - Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož
e-mail: gorazd.sedmak@turistica.si*Saša PLANINC*University of Primorska, Faculty of Tourism Studies - Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož
e-mail: sasa.planinc@turistica.si*Janez BOGATAJ*

e-mail: janez.bogataj@telemach.net

Matic JELOČNIK PELICON

e-mail: m.jelocnik@me.com

SUMMARY

For centuries, fishing has been an important part of seaside people's history and identity. The geographic features of this area and accessibility created favourable conditions for harbour development. Preserving fishing traditions is important not only in terms of jobs creation for local people but also for their heritage and cultural value. The aim of this paper is to explore the potentials for diversifying sea fishing by connecting it with tourism activities. The ultimate purpose of our study is to find ways to keep local fishing traditions alive in a sustainable manner and to enhance the fishermen's quality of live. The methodology was based on a state-of-art review of research and in-depth interviews with all crucial stakeholders connected to fishing on the Slovene coast. The results show that potentials for fishing tourism development do exist, however, due to differences between stakeholders in terms of their commercial and entrepreneurial strength/competencies at the moment synergies are very weak. Furthermore, there is a lack of will for cooperation among the stakeholders, which is the first precondition for any action. Thus, fishing traditions are currently included in tourism-related activities only sporadically and to a small extent. Representatives of fishermen, tourism associations, hotels and local municipalities indicated that the first necessary step would be to connect all the stakeholders. Presently, the main hindrances seem to be: lack of entrepreneurship and related knowledge, lack of capital, and negative perceptions of the legislation regulating fishing tourism. Possibly, the real, underlying problem regarding the latter is the unsuitable, non-systematic approach to administrative procedures. Namely, stakeholders have insufficient information and knowledge; besides, they are not organized properly. We believe municipalities could play an important role - through tax reliefs, entrepreneurship consultations and permissions issues which would foster fishermen's interests in tourism activities. Finally, perhaps the main overall problem is the lack of vision and strategy how to valorise fishing in tourism. Many good examples can be found in Denmark and Finland, where programs were developed within the fourth axis. These programs managed to preserve fishing, link fishing traditions to tourism and local community and opened additional options of income. Ad hoc and independent actions cannot lead to considerable improvement of the »fishing identity« and a breakthrough in tourism product development. What is needed is a wide perspective and a vision of sustainable fishing, tourism and the whole destination.

Key words: tourism, fishing, industry diversification, Slovene seaside

VIRI IN LITERATURA

VIRI

AJPES (2010): Agencija Republike Slovenije za javnopravne evidence in storitve. Finančni podatki. [Http://www.ajpes.si/fipo/dejavnosti.asp](http://www.ajpes.si/fipo/dejavnosti.asp) (18.10.2010).

Brezovec, T. (2006): Sto let turističnih perspektiv slovenskih obmorskih krajev (katalog razstave). Portorož, Turistum.

Evropska komisija (2009): Evropska komisija. Urad za uradne publikacije Evropskih skupnosti. Skupna ribiška politika - Priročnik za uporabnike. [Http://ec.europa.eu/fisheries/documentation/publications/pcp2008_sl.pdf](http://ec.europa.eu/fisheries/documentation/publications/pcp2008_sl.pdf) (11. 2. 2013).

Gaberc, S. (1996): Ribiške štorije in baldorije skozi čas: Zgodovinski razvoj ribištva na severnem Jadranu. Delo, 17. 2. 1996.

Lenček, R. (1947): Ob Jadranu: Etnografski zapiski in študije. Trst, [s. n.].

Levstik, S. (2007): Ribišstvo. In: KGZ-NG (Kmetijsko gozdarski zavod Nova Gorica). [Http://www.kgz-ng.si/panoge/ribstvo](http://www.kgz-ng.si/panoge/ribstvo) (10. 1. 2011).

Mihalič, T., Kuščer, K., Gregorinčič, Ž., Planinc, S., Sedmak, G., Knežević Cvelbar, L., Pohar, J., et al. (2012): Proučevanje sinergijskih učinkov ribištva in turizma: Končno poročilo o delu na projektu. Ljubljana, Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in ribištvo.

MKGP (2007): Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano. Nacionalni strateški načrt za razvoj ribištva v Republiki Sloveniji 2007-2013. [Http://www.mko.gov.si/fileadmin/mko.gov.si/pageuploads/podrocja/Ribstvo/nacionalni_strateski_nacrt_ribstvo_2007_2013.pdf](http://www.mko.gov.si/fileadmin/mko.gov.si/pageuploads/podrocja/Ribstvo/nacionalni_strateski_nacrt_ribstvo_2007_2013.pdf) (11. 2. 2013).

MKGP (2009): Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano. Operativni program za razvoj ribištva v Republiki Sloveniji 2007-2013. [Http://www.mko.gov.si/fileadmin/mko.gov.si/pageuploads/podrocja/Ribstvo/op_razvoj_ribstva_2007_2013.pdf](http://www.mko.gov.si/fileadmin/mko.gov.si/pageuploads/podrocja/Ribstvo/op_razvoj_ribstva_2007_2013.pdf) (11. 2. 2013).

Pahor, Š. (1982): Privatno ribištvo v Piranu od konca druge vojne do danes - s posebnim ozirom na današnje stanje (seminarska naloga). Piran, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, FZE za etnologijo.

SURS (2009a): Statistični urad Republike Slovenije. Morsko ribištvo - delovno aktivne osebe, ribiška plovila in oprema. [Http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=3143](http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=3143) (10. 1. 2011).

SURS (2009b): Statistični urad Republike Slovenije. Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji. [Http://www.stat.si/tema_ekonomsko_turizem_anketa_2009.asp](http://www.stat.si/tema_ekonomsko_turizem_anketa_2009.asp) (11. 2. 2013).

SURS (2010): Statistični urad Republike Slovenije. Navtični turizem. [Http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=3867](http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=3867) (11. 2. 2013).

SURS (2011a): Statistični urad Republike Slovenije. SI-Stat podatkovni portal. Prenosljive zmogljivosti

po skupinah nastanitvenih objektov po občinah. [Http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp](http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp) (11. 2. 2013).

SURS (2011b): Statistični urad Republike Slovenije. SI-Stat podatkovni portal. Prihodi in prenočitve turistov po skupinah nastanitvenih objektov in po državah ter občinah. [Http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp](http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp) (11. 2. 2013).

SURS (2012a): Statistični urad Republike Slovenije. Statistični letopis Republike Slovenije. Aktivno prebivalstvo. [Http://www.stat.si/letopis/2012/12-12.pdf](http://www.stat.si/letopis/2012/12-12.pdf) (11. 2. 2013).

SURS (2012b): Statistični urad Republike Slovenije. Statistični letopis Republike Slovenije. Turizem. [Http://www.stat.si/letopis/2012/25-12.pdf](http://www.stat.si/letopis/2012/25-12.pdf) (11. 2. 2013).

Šuligoj, B. (2012): Delo. Ponos slovenskega ribištva bodo dali v razrez: Konec največjih ribiških bark Riba 1 in Riba 2 - Kako bo evropski ribiški sklad obglavil slovensko ribištvo. [Http://www.delo.si/novice/slovenija/ponos-slovenskega-ribistva-bodo-dali-v-razrez.html](http://www.delo.si/novice/slovenija/ponos-slovenskega-ribistva-bodo-dali-v-razrez.html) (11. 2. 2013).

LITERATURA

Boude, J. P., Lesueur, M., Hénichart, L. M., Ropars, C., Roussel, F., Sérazin, T., Merrien, V., idr. (2010): Improving revenues through diversification of fisheries activities. Workshop EAFE Helsinki. In: Agrocampus Ouest. [Http://halieutique.agrocampus-ouest.fr/pdf/636.pdf](http://halieutique.agrocampus-ouest.fr/pdf/636.pdf) (11. 2. 2013).

Brezovec, A., Sedmak, G. & Vodeb, K. (2007): Srce Istre: Kulturna dediščina skozi oči turistične javnosti. Knjižnica Annales. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales.

Brugère, C., Holvoet, K. & Allison, E. H. (2008): Livelihood diversification in coastal and inland fishing communities: Misconceptions, evidence and implications for fisheries management. Working paper. Sustainable Fisheries Livelihoods Programme. In: FAO/DFID. [Ftp://ftp.fao.org/FI/DOCUMENT/sflp/wp/diversification_june2008.pdf](ftp://ftp.fao.org/FI/DOCUMENT/sflp/wp/diversification_june2008.pdf) (11. 2. 2013).

Busby, G. & Rendle, S. (2000): The transition from tourism on farms to farm tourism. *Tourism Management*, 21, 6, 635-642.

Chen, C. L. (2010): Diversifying fisheries into tourism in Taiwan: Experiences and prospects. *Ocean and Coastal Management*, 53, 8, 487-492.

Chen, C. L. (2011): From catching to watching: Moving towards quality assurance of whale/dolphin watching tourism in Taiwan. *Marine Policy*, 35, 1, 10-17.

Cinner, J. E. & Bodin, Ö. (2010): Livelihood diversification in tropical coastal communities: A network-based approach to analyzing 'livelihood landscapes'. In: PLoS ONE. [Http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0011999](http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0011999) (11. 2. 2013).

Claesson, S., Robertson, R. A. & Hall-Arber, M. (2005): Fishing heritage festivals, tourism, and commu-

nity development in the Gulf of Maine. In: Peden, J. G. & Schuster, R. M.: Proceedings of the 2005 northeastern recreation research symposium Gen. Tech. Rep. NE-341. New York, U.S. Forest Service, Northeastern Research Station, Bolton Landing, 420-428. <http://nsgl.gso.uri.edu/mit/mitr05010.pdf> (11. 2. 2013).

Cortés Rodríguez, C., Jiménez Toribio, R., García del Hoyo, J. J. & Castilla Espino, D. (2011): Diversification strategies in the USA fishing sector. UHU Report of Project PRESPO. In: Universidad de Huelva. <http://www.cripsul.ipimar.pt/PRESPO/images/documento/13214032996718.pdf> (11. 2. 2013).

Delaney, A. & Zbiciński, M. (2010): Assessment of the status, development and diversification of fisheries-dependent communities: Rügen Island Case Study Report. In: European Commission, MRAG Consortium. http://ec.europa.eu/fisheries/documentation/studies/regional_social_economic_impacts/rugen_en.pdf (11. 2. 2013).

Di Domenico, M. L. & Miller, G. (2012): Farming and tourism enterprise: Experiential authenticity in the diversification of independent small-scale family farming. *Tourism Management*, 33, 2, 285-294.

Ellis, F. (2000): The Determinants of Rural Livelihood Diversification in Developing Countries. *Journal of Agricultural Economics*, 51, 2, 289-302.

Freeman, E. R. (1984): Strategic management: A stakeholder approach. Boston, Pitman.

Gaberc, S. (1994): Ribiška preteklost Izole. *Ljubljana, Gea*, 4, 10, 42-43.

Haugen, M. S. & Vik, J. (2008): Farmers as entrepreneurs: the case of farm-based tourism. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 6, 3, 321-336.

Henichart, L.-M., Lesueur, M., Fontenelle, G. & Boudé, J. P. (2010): Diversification of fisheries activities and construction of sustainability. IIFET 2010 Montpellier Proceedings. In: Agrocampus Ouest. <http://halieutique.agrocampus-ouest.fr/pdf/323.pdf> (11. 2. 2013).

Hjalager, A. M. (1996): Agricultural diversification into tourism: Evidence of a European Community development programme. *Tourism Management*, 17, 2, 103-111.

Holmefjord, K. (2000): Linking products, industries and place: Synergy effects from the interaction of tourism and other local industries in Lofoten and Hardanger. Working paper No. 85/00. In: Foundation for research in economics and business administration. http://brage.bibsys.no/nhh/bitstream/URN:NBN:no-bibsys-brage_22777/1/A85_00.pdf (11. 2. 2013).

Ilbery, B. W. (1991): Farm diversification as an adjustment strategy on the urban fringe of the West Midlands. *Journal of Rural Studies*, 7, 3, 207-218.

Jelinčič, Z. (1967): Razvoj slovenskega ribištva ob tržaški obali (ponatis iz Primorskega dnevnika). Trst, Založništvo tržaškega tiska.

Jurinčič, I., Planinc, S. & Luk, N. (2011): Istra - avtentična destinacija dobrega počutja. Portorož, Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije.

Kaupilla, P. & Karjalainen, T. P. (2012): A process model to assess the regional economic impacts of fishing tourism: A case study in northern Finland. *Fisheries Research*, 2012, 127-128, 88-97.

Kramar, J. (1987): Izola - mesto ribičev in delavcev. Koper, Lipa.

Logar, I. (2010): Sustainable tourism management in Crikvenica, Croatia: An assessment of policy instruments. *Tourism Management*, 31, 1, 125-135.

Loureiro, M. L. & Jervell Moxnes, A. (2004): Analyzing farms' participation decisions in agro-tourism activities in Norway: Some welfare implications. In: American Agricultural Economics Association Annual Meetings. Denver, American Agricultural Economics Association. <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/19959/1/sp04lo02.pdf> (11. 2. 2013).

Lowitt, K. (2011): Examining the foundation for stronger fisheries-tourism synergies and increased local seafood consumption in the Bonne Bay region of Newfoundland. St. John's, The Community University Research for Recovery Alliance, Memorial University of Newfoundland. http://www.curra.ca/documents/CURRA_Fisheries-Tourism_Full_Report_Nov_2011_Final.pdf (11. 2. 2013).

McNally, S. (2001): Farm diversification in England and Wales - what can we learn from the farm business survey? *Journal of Rural Studies*, 17, 2, 247-257.

Muallil, R. N., Geronimo, R. C., Cleland, D., Cabral, R. B., Doctor, M. V., Cruz Trinidad, A. & Aliño, P. M. (2011): Willingness to exit the artisanal fishery as a response to scenarios of declining catch or increasing monetary incentives. *Fisheries Research*, 111, 1-2, 74-81.

Nilsson, P. Å. (2002): Staying on farms: An ideological background. *Annals of Tourism Research*, 29, 1, 7-24.

Poon, A. (1998): Tourism, technology and competitive strategies. Oxon, New York, CAB international.

Pucer, A. (1985): Sprehod skozi čas - Portorož: 100 let organiziranega turizma. Ljubljana, Pak.

Rogelja, N. (2006): Ribiči pripovedujejo: Etnografija ribištva med Miljskim in Savudrijskim polotokom. Knjižnica Annales. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Saunders, M., Lewis, P. & Thornhill, A. (2007): Research methods for business students. Harlow, Pearson Education Limited.

Sautter, E. T. & Leisen, B. (1999): Managing stakeholders a tourism planning model. *Annals of Tourism Research*, 26, 2, 312-328.

Sedmak, G. & Mihalič, T. (2008): Authenticity in mature seaside resorts. *Annals of Tourism Research*, 35, 4, 1007-1031.

Sharpley, R. & Vass, A. (2006): Tourism, farming and diversification: An attitudinal study. *Tourism Management*, 27, 5, 1040-1052.

Sheehan, L. R. & Ritchie, B. J. R. (2005): Destination stakeholders exploring identity and salience. *Annals of Tourism Research*, 32, 3, 711-734.

Stead, S. M. (2005): Changes in Scottish coastal fishing communities - Understanding socio-economic dynamics to aid management, planning and policy. *Ocean & Coastal Management*, 48, 9-10, 670-692.

Umek, E. (1970): Ribištvo in ribolov. In: Blaznik, P., Grafenauer, B. & Sergij V.: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev* (enciklopedična obravnava po panogah), Zgodovina agrarnih panog, Agrarno gospodarstvo, zv. 1. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Institut za zgodovino, Sekcija za občo in narodno zgodovino, Državna založba Slovenije, 495-520.

Volpi Lisjak, B. (1995): Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja med Trstom in Timavo. Trst, Mladika.

Volpi Lisjak, B. (1999): Delamaris 1879 - 1999: 120 let iz morja v konzervo. Izola, Delamaris.

Volpi Lisjak, B. (2007): Tradicije dveh skupnosti v Tržaškem zalivu: Dejavnosti skozi stoletja povezane z morjem. Morje. Trst, KD Ribiški muzej Tržaškega primorja.

Volpi Lisjak, B. (2010): Tržaško morje: kraška obala, mesto in vasi: Prezrti del zgodovine Slovencev. Koper, Libris.

Wende, B. D. & Gothall, D. E. (2008): Match point: Watching versus catching the influence of whaling for the whale watching tourism industry in Iceland (master thesis). Gothenburg, Göteborg University, The School of Economics and Commercial Law. https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/9617/1/2007_26.pdf (11. 2. 2013).

VISITOR STRUCTURE AS A BASIS FOR DESTINATION REPOSITIONING -
THE CASE OF A NORTH MEDITERRANEAN DESTINATION*Helena NEMEC RUDEŽ*University of Primorska, Faculty of Tourism Studies – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož, Slovenia
E-mail: helena.nemec@turistica.si*Gorazd SEDMAK*University of Primorska, Faculty of Tourism Studies – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož, Slovenia
E-mail: gorazd.sedmak@turistica.si*Ksenija VODEB*University of Primorska, Faculty of Tourism Studies – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož, Slovenia
E-mail: ksenija.vodeb@turistica.si*Štefan BOJNEC*University of Primorska, Faculty of Management, Cankarjeva 5, 6000 Koper, Slovenia
E-mail: stefan.bojnec@siol.net; stefan.bojnec@fm-kp.si

ABSTRACT

In order to avoid the phase of decline, many North Mediterranean 3S destinations have been trying to reposition in the tourism market. However, the repositioning many times lacks sound market analysis. In this regard, the liaison between market repositioning strategy and push motivation-based market segments of visitors in summer season was studied for the case of the North Mediterranean 3S destination Portorož. In-depth quantitative survey on summer foreign leisure visitors was conducted for this purpose. The results show that repositioning efforts are not congruent with the structure of leisure visitors attracted to Portorož in summer season as they are still prevalingly motivated by 3S-based push motivations. Destination Portorož has actually not been repositioned in the market; it has only diversified its tourism products. In conclusion, possible implications of these findings for DMO's are suggested.

Keywords: 3S destinations, North Mediterranean destination, push motivations, summer season

STRUTTURA DEI VISITATORI COME BASE PER IL RIPOSIZIONAMENTO DELLA
DESTINAZIONE - IL CASO DELLA DESTINAZIONE DEL NORD MEDITERRANEO

SINTEZI

Per evitare la fase di declino nella scelta di destinazioni del Nord Mediterraneo, molte destinazioni mare-spiaggia-sole hanno cercato di riposizionarsi sul mercato del turismo. Tuttavia, molte volte il riposizionamento non è basato sull'analisi del mercato. A questo proposito è stata studiata durante la stagione estiva a Portorose (una destinazione mare-spiaggia-sole del Nord Mediterraneo) la correlazione tra la strategia di riposizionamento sul mercato e i segmenti basati sui fattori di spinta. Nell'ambito dello studio è stata condotta una ricerca quantitativa sui visitatori di piacere stranieri. I risultati mostrano che le attività di riposizionamento non sono congruenti con la struttura di visitatori di piacere stranieri a Portorose nella stagione estiva, dato il fattore di spinta prevalente: mare-spiaggia-sole. La ricerca svolta espone che la destinazione non è stata effettivamente riposizionata, ma ha solo diversificato prodotti turistici. L'analisi conclusiva offre possibili implementazioni di questi risultati per organizzazioni di marketing.

Parole chiave: destinazioni mare-spiaggia-sole, destinazione del Nord Mediterraneo, i fattori di spinta, la stagione estiva

1. INTRODUCTION

Between the late 1970s and the 1990s many 3S (sun, sea, sand) destinations, defined as beach-based mass destinations focusing on the summer season, reached the mature stage of the life cycle and faced serious problems, such as aging resort amenities and environmental pressures (Chapman & Speake, 2011), decreased economic viability, due to declining profit margins, reduction of tourist arrivals and average spending per head. In addition, changes in holiday habits and underlying demographics occurred (Agarwal, 2002).

In order to recover and to adapt to the new conditions, Mediterranean 3S destinations had to improve their traditional littoral products (Apostolopoulos & Sönmez, 2000; Mir & Baidal, 2001), differentiate their offer and reposition (Chapman & Speake, 2011; Kozak & Martin, 2012; Priestley & Mundet, 1998). This has been achieved in two ways: firstly, by creating large-scale up-market products, such as golf courses, marinas, conference centres, casinos, and secondly, by creating small-scale tourism products for special interest tourism (SIT) including cultural, historical, and ecological products and nature (Agarwal, 2002; Bramwell, 2004). On the other hand, some destinations have successfully repositioned through development of wellness products with health services (Crabtree, 2007).

The understanding of motivations that visitors seek in a given destination gives important guidelines for its positioning. Haley (1968) stated that benefits sought by visitors predict consumer behaviour better than personality, demographic, geographic and other measures. Since then, a vast body of research on benefits sought by consumers and motivations¹ to travel has been undertaken. Generally, 3S destinations tend to attract the so called "hard core sun-seekers" (Kozak & Martin, 2012). Their motivations are associated with "old tourism" (Poon, 1993), reflecting passive ways of spending time and standardized tourism products.

The aim of the current study is to investigate the present structure of summer foreign leisure visitors to Portorož, in order to find a solid basis for a sensible repositioning of the destination. More specifically, the study tries to find out whether the visitors are still prevalently driven by motivations characterized by 3S destinations or whether their motives are related to a wide range of newly introduced tourism products satisfying needs of modern, demanding visitors.

Accordingly, the paper contributes to the body of literature in two directions. The first contribution is to fill the gap in the market segmentation literature of small Mediterranean seaside tourism destinations by empirical analysis of push motivations during the summer season. The second contribution is a practical implication for

tourism management and tourism marketing in Portorož during the main summer season. Destinations need accurate information on the structure of tourism demand in order to be able to develop coherent positioning strategy, innovative diversification and marketing mixes for specific segments, and reposition the destination successfully.

2. THE CASE OF PORTOROŽ

Portorož, a small seaside destination in Slovenia, located on the Adriatic coast of the Mediterranean, shared the fate of other mature North Mediterranean destinations. There was a strong decrease in tourism of Portorož after the disintegration of Yugoslavia in 1991 (Prasnikar *et al.*, 2007). Portorož tried to reposition itself in the international tourism market according to the trends, investing in modern accommodation, wellness, spa and congress centres, and nautical tourism. However, this process has not been strategically coordinated and the repositioning was actually achieved on the company level only, while on the destination level the market position remained indistinct (Sedmak & Mihalič, 2008). While a part of hoteliers have changed or widened their focus towards wellness, gaming or/and MICE tourism, some of them still stick to the type of supply that was tailored for mass tourists. In order to achieve a coherent market position of the destination, a coordinated pre-concerted action based on solid information should take place.

3. LITERATURE REVIEW

Market positioning is a part of strategic planning which, unlike operational planning, is claimed to have an enduring effect on a company or destination. It has to be based upon thorough internal and external environment analysis. Depending on its specific mission, a destination can decide to pursue all, or just one, or several segments of tourists (Greenley, 1989). According to Hassan and Craft (2005), market positioning makes possible effective allocation of the marketing resources among intended market segments.

Market repositioning at the level of tourism destination is a very complex process, owing to the heterogeneity of the supply and variety of stakeholders (Crouch & Ritchie, 2004). Marketing activities are far more effective when they are directed towards visitors identified by the destination management as the main target segments. Sensible marketing must "convey appropriate cues to connect with particular groups of customers' values, in that the messages must position the destination in such a way as to make it attractive to specific target groups" (McCabe, 2009). According to Buhalis (2000), understanding the characteristics of a destination is cru-

¹ Motivations to travel have been often identified as benefits sought by visitors. In fact, benefits sought by visitors and motivations of visitors are researched with the same measurement statements (Frochet & Morrison, 2000).

cial, too, since each destination can attract only certain types of visitors.

McCabe (2009) suggests an integrated segmentation, targeting and positioning (STP) approach that enables the destination to gain a sustainable competitive advantage through matching of its organizational capabilities to the needs of particular, well-defined target group of visitors. Segmentation should thus be performed within the integrated framework. It provides “guidelines for resource allocation not only among products but also among markets” (Ibid). The holistic segmentation process is compound by segmentation analysis, evaluation of segmentation directed towards the selection of target markets, implementation into strategy and resource allocation and, finally, control of segment stability and effectiveness of marketing strategies (Goller *et al.*, 2002).

The need for in-depth analysis of the demand side of the market, based on segmentation analysis as the first phase of this process, seems to have been overlooked in the repositioning of many Mediterranean destinations. Indeed, if a destination wants to focus on the most receptive tourist segments, the first step is to learn about the needs of these tourists (Leisen, 2001). Just the information on nationality structure of visitors to a given destination and carbon-copying of policies from other destinations might not be enough (Ioannides & Holcomb, 2003). Benefit respectively motivation segmentation seems to lead to most effective predictions of consumer behaviour and buying decision-making process in tourism (Crompton, 1979; Fodness, 1994; Haley, 1968; Lundberg, 1971; Middleton *et al.*, 2009).

The motivations to travel can be divided into pull motivational factors, which are external motivations, and referred to as destinations’ attributes, and push motivational factors, which are internal motivations of people to travel, their individual desire and/or need (for instance, Klenosky, 2002; Kim *et al.*, 2003; Sirakaya *et al.*, 2003; Boo & Jones, 2009). According to Frochot and Morrison (2000) the design of tourism products and promotional messages should rely on push motivations of visitors in a destination. In the field of destination marketing, many studies of push motivations have been undertaken (for instance, Bieger & Laesser, 2002; Dolnicar & Leisch, 2003; Johns & Gyimonty, 2002; Sirakaya *et al.*, 2003; Sarigollu & Huang, 2005; Frochot, 2005; Hu & Yu, 2006; Molera & Albaladejo, 2007; Park & Yoon, 2009; Rittichainuwat & Mair, 2012). Kozak (2002) identified four dimensions of push motivations of visitors in two Mediterranean seaside destinations, Mallorca and Turkey, in the summer season: culture, pleasure-seeking/fantasy, relaxation and physical activity. Further, Yoon and Uysal (2005) identified eight dimensions underlying push motivations of visitors in Northern Cyprus. They were: excitement, knowledge/education, relaxation, achievement, family togetherness, escape, safety/fun, getting away and sightseeing. However, so far, no *a posteriori* segmentation based on push motivations has

been carried out focusing on a North Mediterranean seaside destination in the summer season. Although there are several segmentation studies referring to the Mediterranean area (for instance, Juaneda & Sastre, 1999; Sirakaya *et al.*, 2003; Diaz-Perez *et al.*, 2005; Molera & Albajadero, 2007; Figini & Vici, 2011; Kozak & Martin, 2012; Nemeč Rudež *et al.*, 2013), there is a lack of segmentation studies based on push motivations in the summer season when typical 3S tourism offer takes place. Nemeč Rudež *et al.* (2013) researched the segmentation in the spring season in Portorož using push motivational factors. They identified four distinct segments: *friends-oriented visitors*, *well-being visitors*, *curious passive visitors* and *holiday enjoyers*. Prašnikar *et al.* (2006) researched segments in the Northern Adriatic using pull motivation factors. They found five segments of tourists: *families*, *highly demanding guests*, *gourmet fans*, *feeling good* and *fun fans*.

After reviewing the body of literature regarding destination repositioning and motivations to travel, it is evident that there is a gap in the literature on the liaison between destination repositioning strategies and in-depth segmentation of visitors in the Mediterranean seaside resorts. It has been argued that repositioning of a destination should be directed in line with the target segments. The segmentation of visitors to Portorož would help to fill this gap and provide the understanding of segments of visitors based on push motivations. It would also develop the positioning strategy which would be most suitable to meet the push motivations of visitors.

Thus, the present research is focused on the following two research questions. Firstly, are the summer foreign leisure visitors to Portorož still prevalently motivated by “3S push motivations”? Secondly, what are the practical implications for tourism management and tourism marketing of Portorož during the summer season?

The answers to these questions can improve knowledge and indicate whether the structure of visitors is harmonized with the new market position of the 3S destinations in the Mediterranean. Although the study is limited to only one destination in the North Mediterranean, it has to be stressed that Portorož is a typical North Mediterranean destination in terms of reaching the mature stage of the life cycle.

4. METHOD

The research performs a market segmentation analysis of visitors in the summer season. The questionnaire was designed based on the comprehensive review of benefit segmentation literature (Galloway, 2002; Dolnicar & Leisch, 2003; Frochot & Morrison, 2000; Frochot, 2005; Sarigollu & Huang, 2005; Beh & Bruyere, 2007; Park & Yoon, 2007) and modified considering the characteristics of Portorož as a tourism destination. It was already used in the study investigating benefits sought by visitors in Portorož in the spring season (Nemeč Rudež

et al., 2013). The questionnaire consisted of three sections. The first section contained 17 items of push motivations of visitors on the five-point Likert-type scales. In the second section, respondents were asked about activities they undertake during their stay in Portorož. The total of 13 activities which can be undertaken by visitors to Portorož were chosen and included in the questionnaire in order to describe the activities which can be undertaken by visitors to Portorož. The third section of the questionnaire examined demographics and travel related characteristics of visitors.

The study is focused on foreign visitors. They represent 60.0 % of visitors in Portorož (SORS, 2011). Foreign market is much more volatile than domestic market, especially in high season (*Ibid*). Seasonal structure shows that Portorož is perceived almost exclusively as a summer destination for foreign visitors while this is not true for domestic market. Moreover, summer domestic tourists in Portorož are, on contrary to foreign visitors, to a great extent repeat visitors. They represent 75 % of domestic visitors in Portorož (Sedmak et al., 2011). Thus, domestic and foreign markets should be investigated separately having different demand characteristics. The study is limited only to leisure visitors as they represent 99% of summer visitors in Portorož (Sedmak et al., 2011). As a rule, business visitors search for different benefits than leisure ones (Swarbrooke & Horner, 2007), thus inclusion of this market segment could distort the results.

The questionnaire started with a screening question asking whether the respondent is a foreign leisure visitor to Portorož in order to exclude residents, expatriates and domestic and business visitors to Portorož from the survey. The questionnaire was available in the English, German and Italian language in order to include in the study the most typical language groups of foreign leisure visitors to Portorož.

In order to represent the population structure of foreign visitors by their country of origin, proportional quota sampling of the population of foreign leisure tourists in destination was used. The base for the structure of foreign leisure visitors was used from statistical data of tourists' arrivals of the previous summer season. A face-to-face survey was carried out in various public locations in Portorož by three specially trained interviewers. A total of 404 usable questionnaires were collected between June 15 and August 31, 2010.

The collected data were analyzed employing the Statistical Package for Social Science (SPSS) version 17.0. The Principal Component Analysis with Varimax rotation was used to reduce the number of variables of push motivations to fewer dimensions which underline the 17 push motivations of visitors to Portorož in the summer season. Factor scores were calculated using the regression method. Further, the cluster analysis was employed to group the visitors into appropriate segments.

A posteriori or data driven method is used to define

segments after data on push motivations are acquired; on the contrary, for example, the demographic segmentation basis is known in advance (Yannopoulos & Rotenberg, 1999, 45). In sum, push motivation segmentation can improve the understanding of the market and the prediction of visitors' behaviour and, finally, it offers to DMOs and managers a solid basis for marketing mix formation.

The hierarchical clustering method was used for identification of outliers and K-means clustering method was undertaken for the final formation of segments. Analysis of variance ANOVA and subsequent Scheffe tests were conducted to identify significant differences between clusters with respect to each factor. Finally, chi-square tests were calculated to investigate significant differences between the clusters.

5. RESULTS

5.1 Characteristics of the sample

Regarding the sample profile, Tables 1 and 2 summarize demographics and travel related profiles of the respondents. Based on the 404 usable questionnaires, the largest group of the respondents were aged between 40 and 49 (106 or 26.2%). As regards the country of origin, there were 29.2% respondents from Italy, 21.0% from Austria, 14.4% from Germany and 35.4% from other countries. In terms of professional occupation, most of the respondents (208 or 51.5%) were employed.

Two thirds of respondents (66.6%) stayed at the hotel. The reported spending of the respondents shows that almost two thirds of them (61.6%) spent more than 60 Euros per person per day during their stay in Portorož. The sample included 8.9% respondents who travelled to Portorož in organized tour groups. Moreover, 41.8% of the respondents were in Portorož with children. 55.4% of the respondents were for the first time in Portorož. The Internet turned out to be the most important source of information for visitors to Portorož (46.8%).

5.2 Factor analysis

The first research objective was to examine underlying common dimensions of push motivations of the respondents. Principal Component Analysis with Varimax rotation was used. The five-factor Varimax rotation was selected as containing the best representation of the factors. Table 3 shows factor loadings, eigenvalues, explained variance and Cronbach's alpha of selected factors. Factor analysis resulted in five common factors with eigenvalue greater than 1. Cronbach's alpha was computed to test internal consistency of items within each factor.

The first common factor, *Learning and seaside enjoyment*, explains 17.19% of total variance with Cronbach's alpha of 0.812. Five items loaded on this common factor

with weights greater than 0.5 are: *to get new experience, to learn new things, to have fun, to enjoy the seaside, and to meet people*. These benefits are concerned with active ways of spending time in destination; therefore, it can be derived that item *to enjoy seaside* reflects active ways to enjoy the seaside. The second common factor was labelled *Relaxation* and accounted for 12.44% of total variance with Cronbach's alpha of 0.761. It reflects four items: *to release tensions, to relax physically, to get batteries recharged, and to get away from everyday life*. The third common factor, *physical activity and price convenience*, explained 11.83% of total variance with a reliability coefficient Cronbach's alpha of 0.620. It comprised three items including *to be engaged in physical activity, to get fit, and affordable price*. Thus, this factor consists of rationally related benefits regarding health and price. The fourth common factor was labelled *Passivity* explaining 10.42% of total variance and had Cronbach's alpha of 0.568. It included three items: *to enjoy comfort, to do nothing, and to enjoy tranquillity*. The fifth common factor labelled *Enjoy good company* included two items, *have good time with friends, and spend time away from family*. The latter was reverse coded and negatively rewarded from *have good time with family*

because of the negative orientation of the factor. This factor had Cronbach's alpha of 0.305 and was excluded from the further analysis. The first four common factors cumulatively accounted for 54.92% of total variance. Each of the items had factor loadings greater than 0.5.

5.3 Cluster analysis

The second research objective was to identify the segments of visitors according to dimensions of push motivations. The hierarchical clustering method detected one outlier that was eliminated from the further analysis. Two-, four-, five- and six-cluster solutions were suggested. K-means was undertaken on these solutions. Cluster analysis is performed on the factor scores for the four factors. Four-cluster solution was chosen as the most appropriate. F-values obtained from ANOVA indicate that there are significant differences ($p = 0.000$) among the four clusters with respect to each of the four factors (Table 4). According to the post hoc Scheffe test, significant differences exist between the clusters ($p < 0.05$) with respect to each factor except between clusters 1 and 3 regarding the factor *Relaxation*, between clusters 3 and 4 regarding the factor *Physical activity*

Table 1: Sample's and clusters' demographic characteristics of visitors to Portorož (in a percentage)

	Sample* n = 404	Cluster 1 Holiday enjoyers n = 128 (31.8%)	Cluster 2 Indifferent visitors n = 83 (20.6%)	Cluster 3 Relaxers n = 108 (26.8%)	Cluster 4 Curious visitors n = 84 (20.8%)	Chi-square value**
<i>Age</i>						
19 and below	4.2	5.5	6.0	0.9	3.6	46.4 (0.000)
20 to 29	15.3	7.8	12.0	15.7	29.8	
30 to 39	19.8	14.4	14.5	27.8	23.8	
40 to 49	26.2	25.8	25.3	29.6	23.8	
50 to 59	19.1	25.8	20.5	17.6	9.5	
60 and over	15.3	21.1	21.7	8.3	9.5	
<i>Occupation</i>						30.0 (0.037)
Employed	51.5	47.4	48.2	51.9	59.5	
Self-employed	20.3	18.0	18.1	28.7	15.5	
Student	7.7	7.8	7.2	6.5	8.3	
Unemployed/ housewife	2.5	3.9	1.2	0.9	4.8	
Retired	15.3	20.3	21.7	6.5	11.9	
Other	2.7	2.4	3.6	5.6	0.0	
<i>Country of origin</i>						38.3 (0.000)
Italy	29.2	26.6	36.1	41.7	10.7	
Germany	14.4	20.3	12.0	6.5	17.9	
Austria	21.0	18.0	21.7	25.9	19.0	
Other	35.4	35.2	30.1	25.9	52.4	

*Sample includes all 404 respondents, while columns representing clusters in sum include 403 respondents (the case of outlier is excluded)

** p-values are in parentheses

Table 2: Sample's and clusters' travel related characteristics of visitors to Portorož (in a percentage)

	Sample* n = 404	Cluster 1 Holiday enjoyers n = 128 (31.8%)	Cluster 2 Indifferent visitors n = 83 (20.6%)	Cluster 3 Relaxers n = 108 (26.8%)	Cluster 4 Curious visitors n = 84 (20.8%)	Chi-square value**
<i>Accommodation</i>						
Hotel	66.6	68.0	73.5	72.2	51.2	40.4 (0.019)
Apartment	13.9	17.2	8.4	14.8	13.1	
Private room	3.5	3.9	3.6	1.9	4.8	
Farmhouse	0.7	0.0	0.0	1.9	1.2	
Campsite	4.2	2.3	2.4	3.7	9.5	
Friends and relatives	2.7	2.3	1.2	1.9	4.8	
Stay in other destination	5.7	4.7	8.4	0.9	10.7	
Only in transit	1.7	1.6	2.4	0.0	3.6	
Other	1.0	0.0	0.0	2.8	1.2	
<i>Spending per person per day</i>						
Up to 30 Euros	11.9	7.0	12.0	7.4	25.0	35.3 (0.000)
31 to 60 Euros	26.5	34.4	20.5	18.5	31.0	
More than 60 Euros	61.6	58.6	67.5	74.1	44.0	
<i>Organization</i>						
Tour group	8.9	13.3	9.6	2.8	9.5	8.1 (0.044)
Not with tour group	91.1	86.7	90.4	97.2	90.5	
<i>Children</i>						
Travel with children	41.8	39.1	43.4	47.2	36.9	2.6 (0.456)
Travel without children	58.2	60.9	56.6	52.8	63.1	
<i>First visit to destination</i>						
Yes	55.4	53.9	61.4	35.2	76.2	33.8 (0.000)
No	44.6	46.1	38.6	64.8	23.8	
<i>Information source***</i>						
Brochures	22.7	28.1	27.7	18.5	15.5	-
Mass media	4.5	4.7	3.6	6.5	2.4	
Guide books	17.6	23.4	15.7	8.3	22.6	
Internet	46.8	49.2	36.1	47.2	53.6	
Relatives and friends	31.2	35.2	26.5	27.8	34.5	
Tourism office in Slovenia	3.7	3.1	3.6	6.5	1.2	
Tourism fair	0.7	0.0	2.4	0.9	0.0	
No need of information	14.9	14.1	20.5	13.9	11.9	
Other	3.5	2.3	3.41	2.8	5.9	

*Sample includes all 404 respondents, while columns representing clusters in sum include 403 respondents (the case of outlier is excluded)

** p-values are in parentheses

*** Due to multiple responses the percentage sum can be more than 100%

Table 3: Factor analysis results of benefits sought by visitors (n = 404)

Factors and items	Factor loading	Eigen-value	Variance (%)	Alpha
Factor 1: Learning and seaside enjoyment		4.469	17.194	0.812
To get new experience	0.831			
To learn new things	0.816			
To have fun	0.690			
To enjoy the seaside	0.648			
To meet new people	0.518			
Factor 2: Relaxation		2.509	12.438	0.761
To release tensions	0.766			
To relax physically	0.766			
To get batteries recharged	0.720			
To get away from everyday life	0.638			
Factor 3: Physical activity and price convenience		1.394	11.828	0.620
To be engaged in physical activity	0.760			
To get fit	0.712			
Affordable price	0.606			
Factor 4: Passivity		1.349	10.462	0.568
To enjoy comfort	0.717			
To do nothing	0.691			
To enjoy tranquility	0.557			
Factor 5: Enjoy good company		1.013	7.575	0.305
Have good time with friends	0.783			
Spend time away from family	0.666			

Note: KMO = 0.814, Bartlett's Test of Sphericity = 2151.352 at df = 136 with a significance of p = 0.000.

and *price convenience*, between clusters 1 and 2, between clusters 1 and 3 and between clusters 2 and 3 regarding the factor *Passivity*. Furthermore, comparing the clusters, significant differences were found for all demographic characteristics (Table 1), travel related characteristics except for the variable *travelling with children* (Table 2) and 7 out of 13 activities that visitors undertake (Table 5). Although there were three possible answers about the level of engagement of visitors in the given activities in Portorož (never, sometimes and often), only answers regarding often undertaken activities were decided to be further analyzed because only these undertaken activities by visitors to Portorož are supposed to be of vital relevance for the tourism supply of Portorož tourism destination.

Cluster 1, labelled *holiday enjoyers*, is characterized by positive scores on all the four factors showing a larger positive value on the factor *physical activity and price convenience*. *Holiday enjoyers* mainly stay at the hotel (68.0%). Regarding age, this cluster is quite similar to *indifferent visitors* having predominantly visitors aged 40 and above and somewhat older than *relaxers*

and *curious visitors*. Their countries of origin are rather equally distributed. Although only 13.3% of visitors in this cluster travel with the tour group to Portorož, it is the highest percentage of respondents travelling in the tour group among the four clusters. The Internet is, like in other clusters, the most important information source for *holiday enjoyers*. Regarding their engagement in various activities, they are engaged in activities connected with passive and active ways of spending time.

Cluster 2, labelled *indifferent visitors*, is characterized by positive but low scores on factors related to *physical activity and price convenience* and *passivity*. Almost three quarters of *indifferent visitors* (73.5%) stay at the hotel and 67.5% of them spend more than 60 Euros per person per day during their stay in Portorož. They are mostly first time visitors (61.4%). *Indifferent visitors* are, like *holiday enjoyers*, represented by retired people in more than one fifth of cases represented; it is much more than in the other two clusters. *Indifferent visitors* use the Internet as a source of information about Portorož much less (36.1%) than visitors who belong to the other three clusters. *Indifferent visitors* were en-

Table 4: Results of cluster analysis of visitors (n = 403)

	Factor: Learning and seaside enjoyment	Factor: Relaxation	Factor: Physical evidence and price convenience	Factor: Passivity
Cluster 1: Holiday enjoyers n = 128 (31.8%)	0.55861	0.50127	0.81816	0.22023
Cluster 2: Indifferent visitors n = 83 (26.8%)	-0.39972	-1.40973	0.12551	0.20018
Cluster 3: Relaxers n = 108 (20.6%)	-0.96562	0.64570	-0.48522	0.15280
Cluster 4: Curious visitors n = 84 (20.8%)	0.83233	-0.19905	-0.78274	-0.70208
F-value (sig.)	160.917 (0.000)	207.282 (0.000)	94.735 (0.000)	20.658 (0.000)
Scheffe test Mean difference (sig.)				
Cluster 1 – Cluster 2	0.96 (0.000)	1.91 (0.000)	0.69 (0.000)	0.02 (0.999)
Cluster 1 – Cluster 3	1.52 (0.000)	-0.14 (0.378)	1.30 (0.000)	0.06 (0.958)
Cluster 1 – Cluster 4	- 2.74 (0.000)	0.70 (0.000)	1.60 (0.000)	0.92 (0.000)
Cluster 2 – Cluster 3	0.57 (0.000)	-2.06 (0.000)	-0.69 (0.000)	0.04 (0.989)
Cluster 2 – Cluster 4	-1.23 (0.000)	-1.21 (0.000)	0.91 (0.000)	0.90 (0.000)
Cluster 3 – Cluster 4	-1.79 (0.000)	0.84 (0.000)	0.29 (0.066)	0.85 (0.000)

gaged in a variety of different activities, not showing any deviations from the other clusters.

Relaxers, forming cluster 3, are characterized by positive factor scores on two factors reflecting motives related largely with *relaxation* and mildly with *passivity*, which are motivations underlying typical 3S tourism. *Relaxers* mostly stay at the hotel (72.2%) and are mainly represented by regular Italian visitors. Compared to other clusters, *relaxers* tend to spend more than visitors who belong to other clusters. *Relaxers* prefer more than others lying on the beach, eating out, going to the spas and going out in the evening, confirming the preference to passivity and relaxation.

Curious visitors, forming cluster 4, are characterized by positive score just on the factor *learning and seaside enjoyment*. This cluster is dominated by young and middle-aged visitors having the lowest rate of visitors aged 50 and above. Understandingly, among *curious visitors* is a quite high percentage of first time visitors searching

to learn new things and getting new experience at the seaside. More than a half of *curious visitors* (52.4%) do not come from the three most important tourist generating markets of Portorož (Italy, Austria, and Germany), but from a variety of different countries, such as Hungary, the United States of America, the Czech Republic, the United Kingdom, and Switzerland. *Curious visitors* differ from visitors in other clusters, staying less at a hotel and more at campsite or visiting Portorož while staying in another destination during the vacation. As expected, cluster *curious visitors* has the lowest percentage of visitors who spend their time lying on the beach and eating out in the evening, and the highest percentage of visitors who visit historical and cultural sites during their visit to Portorož.

The review of engagement in activities confirms the distinctions among the segments. *Relaxers* are engaged more in passive ways of spending time which is in line with their motivations. *Curious visitors* engage less in so

Table 5: Activities often undertaken by the visitors in the sample and in the clusters

	Sample* n = 404	Cluster 1 Holiday enjoyers n = 128 (31.8%)	Cluster 2 Indif-ferent visitors n = 83 (20.6%)	Cluster 3 Relaxers n = 108 (26.8%)	Cluster 4 Curious visitors n = 84 (20.8%)	Chi-square value**
Lying on the beach	230 (56.9%)	76 (59.4%)	47 (56.6%)	74 (68.5%)	32 (38.1%)	25.1 (0.000)
Water sports	26 (6.4%)	11 (8.6%)	4 (4.8%)	4 (3.8%)	7 (8.3%)	3.2 (0.364)
Lying by the pool	64 (15.8%)	22 (17.2%)	18 (21.7%)	18 (16.7%)	6 (7.1%)	7.1 (0.069)
Eating out	175 (43.3%)	50 (39.1%)	34 (40.9%)	64 (59.3%)	27 (32.1%)	16.6 (0.001)
Going to spas	36 (8.9%)	12 (9.3%)	5 (6.0%)	16 (14.8%)	3 (3.6%)	8.5 (0.037)
Visit historical sites	107 (26.5%)	37 (28.9%)	16 (19.3%)	21 (19.4%)	33 (39.3%)	12.4 (0.006)
Visit cultural sites	88 (21.8%)	34 (26.6%)	13 (15.7%)	13 (12.0%)	28 (33.3%)	16.1 (0.001)
Visit events	24 (5.9%)	12 (9.4%)	2 (2.4%)	5 (4.6%)	5 (5.9%)	4.9 (0.181)
Going out in the evening	196 (48.5%)	47 (36.7%)	44 (53.0%)	71 (65.7%)	33 (39.3%)	23.5 (0.000)
Going for walks	251 (62.1%)	79 (61.7%)	46 (55.4%)	72 (66.7%)	54 (64.3%)	2.7 (0.439)
Gamble in casino	33 (8.2%)	10 (7.8%)	5 (6.0%)	16 (14.8%)	2 (2.4%)	10.6 (0.014)
Shopping	101 (25.0%)	37 (28.9%)	16 (19.3%)	28 (25.9%)	19 (22.6%)	2.8 (0.423)
Participate in excursions	17 (4.2%)	4 (3.1%)	4 (4.8%)	3 (2.8%)	6 (7.1%)	2.8 (0.426)

*Sample includes all 404 respondents, while columns representing clusters in sum include 403 respondents (the case of outlier is excluded). In the brackets are the percentages calculated as the number of answers in the total number of the respondents in the sample or in the total number of respondents in each cluster.

** p-values are in parentheses

called passive activities and more in activities related to learning, such as visiting cultural and historical sites. Moreover, *holiday enjoyers* and *indifferent visitors* are somewhere in the midst between passive and active ways of spending time, confirming their motivational orientation.

6. DISCUSSION AND CONCLUSION

Although nowadays in the academic research, discussions and practice of tourism management and marketing a strong emphasis is put on so called "new tourism" and active holidays, the Mediterranean seaside destination Portorož is halfway to reaching the stage of a modern tourism destination from the demand-side standpoint. Indeed, through analyses of dimensions of

push motivations and segments of foreign leisure visitors it is clear that the demand for 3S tourism in the summer season is still important in Portorož.

Factor analysis reveals that foreign leisure visitors to Portorož are motivated by 3S summer tourism which is reflected in two underlying dimensions of push motivations: *relaxation* and *passivity*. The former was found also in other studies on push motivations in the Mediterranean seaside destinations (Kozak, 2002; Yoon & Uysal, 2005). The dimension *passivity* was not highlighted in the previous studies but it is clearly expressing the characteristics of 3S tourism through push motivations, such as enjoying comfort and tranquillity, and doing nothing. Underlying dimensions of push motivations *learning and seaside enjoyment* and *physical activity and price convenience* are representing the motivations for active

ways of spending time, learning and getting new experiences, away from impersonalized 3S tourism. Similar factors were also identified in studies of Kozak (2002) and Yoon and Uysal (2005). Thus, there is the diversity of push motivations related to so called "old tourism", expressed in Mediterranean seaside destinations as 3S tourism, and experience-based tourism.

Regarding the segments of visitors, there is the segment labelled *relaxers* who exhibit characteristics of old tourism, such as releasing tensions, relaxing physically, doing nothing, enjoying tranquillity, comfort and similar motivations. It seems that wellness and supply related to passive ways of spending time would be appropriate for this segment. Target marketing for this segment should be oriented towards the neighbouring Italian market. Repeat visitors represent an important share of this segment. Visitors included in the segment of *curious visitors* are expressing the push motivations related to so called "new tourists", interested mainly in active ways of spending time, learning and activities, such as visiting historical and cultural sites. Visitors belonging to *holiday enjoyers* are motivated by 3S tourism and modern active tourism representing in sum around one third of visitors during the summer season to Portorož. Finally, *indifferent visitors* seem to have weak motivations to visit Portorož and further analysis should be made to find out why this segment comes to Portorož and what competitive advantage attracts them to the given destination.

In regard to *relaxers*, their average spending in Portorož is higher than for the other three segments. Therefore, *relaxers* are being the most important segment in terms of spending. A question arises whether it is advisable to replace *relaxers* with other types of visitors. Obviously more research should be done in this regard in terms of profitability of segments as well as environmentally friendly behaviour of segments.

Efforts to attract *holiday enjoyers* and *indifferent visitors*, who are motivated by a mixture of 3S and "new" tourism, are suggested to be oriented towards different countries and older visitors who travel without children. A high percentage of the first time visitors inside these two segments (*holiday enjoyers* and *indifferent visitors*) suggest that there is a need to create awareness and raise interests about Portorož in foreign tourist-generating markets. The Internet, brochures and recommendations of friends and relatives as well as guide books are important sources of information for the both clusters, showing that media selection for geographically disperse tourist-generating markets of the two segments is suggested to focus on the social media and podcast enabling cost-effective target marketing.

Further, tourism products designed and promoted for *curious visitors*, related to getting experiences and learning, are suggested to be promoted towards geographically dispersed tourist-generating markets through social media, since the Internet and recommendations of rela-

tives and friends are two of the most used information sources for this segment. Moreover, the first time visitors to Portorož are mainly represented in the segment of *curious visitors*. They tend to spend less than visitors of the other segments. It is in line with the study of Perez and Sampol (2000) who also found that first-time visitors tend to spend less than repeat visitors.

Because of the absence of similar studies, no direct comparison of findings can be undertaken. Yet, the present research can serve as a reference on destination repositioning for any further research on push motivations in small seaside destinations in the Mediterranean. In contrast to the study of Prašnikar et al. (2006) who investigated pull motivations of visitors to Portorož, push motivations, undertaken in the present study, show different segments of visitors although some similarity can be found between *relaxers* and *indifferent visitors* in the present study and the segments *families* and *feeling good* in the study of Prašnikar et al. (2006). However, there is a lag of six year period of time between the studies undertaken in 2004 and in 2010 respectively.

To sum up empirical contribution and practical implications, Portorož attracts four diverse segments of visitors who are motivated by a complexity of so called "old" and "new" tourism. An aggregate view to the segments shows that there is a traditional segment called *relaxers*, a segment of experience oriented visitors called *curious visitors* and two segments of specific visitors – *holiday enjoyers* and *indifferent visitors* – wherein both types of push motivations are present. It can be derived that, answering the first research question, foreign leisure visitors to Portorož in the summer season are pre-vaillingly motivated by 3S-based push motivations.

Although its product has been diversified, no liaison between the repositioning efforts and the change in visitor structure has been found. From the view of benefits sought by foreign leisure summer visitors, Portorož faces positioning imbalances among tourism suppliers because of not coordinated positioning efforts towards a modern summer destination. This suggests that tourism suppliers in Portorož should collaborate in a fully integrated way, possibly mediated by destination marketing organization, to properly reposition in the market.

From the managerial and tourism policy standpoints, the present study highlights three important implications answering the second research question. Firstly, the study shows that the seaside Mediterranean destination Portorož in the summer high season attracts different segments of foreign leisure visitors. From the view of different segments, development of traditional 3S tourism products as well as products related with education and heritage is important for Portorož tourism destination management and marketing. Secondly, the study helps to better understand the opportunities of tourism management and development of Portorož, and indicates the direction to develop segmentation positioning strategy and marketing mixes for distinct market segments of foreign

leisure visitors to Portorož to deliver innovative tourism products to the target segments efficiently in the summer season. Finally, the research gives the unique insight into the visitor segments and their characteristics in high season that are of managerial and tourism policy relevance. Considering this, but also in line with philosophy and resources of destination, tourism suppliers can develop products and promotion in order to more efficiently (re) position Portorož in the regional and global tourism market. However, considering the size and spending of segments, *relaxers* seem to remain an important segment for Portorož indicating potential to continue in the present direction. On the other hand, an innovative diversification towards new tourism products to attract “new tourists” should also be taken into consideration.

7. STUDY LIMITATIONS AND FURTHER RESEARCH

The findings of the present study should be viewed in the light of its limitations. These limitations should be discussed to suggest further research. The research is limited to a specific market. The summer season, which is far the most important season for Portorož, is investigated. Further, population of the study comprises foreign leisure visitors to Portorož; thus, the findings are restricted to them. Further research can extend to include domestic market as well as business tourists. Application of profitability and compatibility of distinct segments would be welcome to produce valuable findings for practical implications. Moreover, among the issues worth of a broader research, it is suggested to direct towards tourists’ perceptions on destination market position.

STRUKTURA OBISKOVALCEV KOT OSNOVA ZA REPOZICIONIRANJE DESTINACIJE – PRIMER SEVERNO SREDOZEMSKA DESTINACIJE

Helena NEMEC RUDEŽ

Univeza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož, Slovenija
E-mail: helena.nemec@turistica.si

Gorazd SEDMAK

Univeza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož, Slovenija
E-mail: gorazd.sedmak@turistica.si

Ksenija VODEB

Univeza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož, Slovenija
E-mail: ksenija.vodeb@turistica.si

Štefan BOJNEC

Univerza na Primorskem, Fakulteta za management, Cankarjeva 5, 6000 Koper, Slovenija
E-mail: stefan.bojniec@siol.net; stefan.bojniec@fm-kp.si

POVZETEK

Veliko t. i. 3S destinacij («morje-sonce-plaža») je doseglo fazo zrelosti življenjskega cikla v obdobju med poznimi sedemdesetimi in devetdesetimi leti prejšnjega stoletja in se tako soočilo s problematiko zastarelih zmogljivosti in preobremenjenosti okolja. Tudi Portorož, majhna slovenska destinacija, je delil usodo mnogih severno sredozemskih destinacij. Razumevanje motivov obiskovalcev za obisk destinacije podaja pomembne usmeritve za njeno pozicioniranje, zato pričujoča študija ugotavlja, ali pri obiskovalcih destinacije še vedno pretežno prevladujejo motivi povezani s 3S destinacijami, ali pa so njihovi motivi povezani z novimi turističnimi proizvodi, ki jih iščejo sodobni in zahtevni obiskovalci destinacije. Pri repozicioniranju sredozemskih destinacij namreč pogosto niso bile opravljene poglobljene analize povpraševanja obiskovalcev, ki temeljijo na segmentiranju trga. Na to področje posegamo v pričujoči raziskavi, ki je bila izvedena med poletno sezono. S strani obiskovalcev smo pridobili podatke o motivatorjih potiska in uporabili a posteriori metodo opredelitve segmentov. S klustersko metodo smo identificirali posamezne segmente, z analizo variance pa značilne razlike med klastri v pogledu posameznih faktorjev. S hi-kvadrat testom smo nato raziskali značilne razlike med klastri pri udeležbi obiskovalcev pri posameznih aktivnostih. Analiza je odkrila, da so motivi tujih prostočasnih obiskovalcev Portoroža povezani s poletnim 3S turizmom, ki ga odsevata dve dimenziji motivatorjev potiska: oddih in pasivnost. Dimenziji motivatorjev potiska učenje in uživanje na obali in fizična aktivnost in cenovna ugodnost pa predstavljata motivacijo za aktivno preživljanje časa, učenje in pridobivanje novih izkušenj. V naslednji fazi raziskave so bili identificirani štirje segmenti obiskovalcev, ki odražajo kompleksnost tako imenovanega »starega« in »novega« turizma. Celovit pogled na strukturo obiskovalcev kaže naslednje segmente: tradicionalni segment obiskovalcev, ki išče sprostitve, segment obiskovalcev, ki išče izkušnje in jih lahko imenujemo radovedni obiskovalci, in dva specifična segmenta, kjer sta prisotni obe vrsti motivacije – uživalci počitnic in ravnodušni obiskovalci glede na motive. Študija pripomore k boljšemu razumevanju priložnosti za management turizma in razvoj Portoroža ter nakazuje smer oblikovanja strategije pozicioniranja in trženjskega spleta za obiskovalce Portoroža z namenom učinkovitega oblikovanja inovativnih turističnih proizvodov v poletni sezoni.

Ključne besede: "sonce-morje-plaža" destinacija, severno sredozemska destinacija, motivatorji potiska, poletna sezona

REFERENCES

- Agarwal, S. (2002):** Restructuring seaside tourism. *Annals of Tourism Research*, 29, 25–55.
- Apostolopoulos, Y., & Sönmez, S. (2000):** New directions in Mediterranean tourism. Restructuring and cooperative marketing in the era of globalization. *Thunderbird International Business Review*, 43, 381–392.
- Beh, A., & Bruyere, B. L. (2007):** Segmentation by visitor motivation in three Kenyan national reserves. *Tourism Management*, 28, 1464–1471.
- Bieger, T., & Laesser, C. (2002):** Market segmentation by motivation: The case of Switzerland. *Journal of Travel Research*, 41, 68–76.
- Boo, S., & Jones, D. L. (2009):** Using a validation process to develop market segmentation based on travel motivation for major metropolitan areas. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 26, 60–79.
- Bramwell, B. (2004):** Mass tourism, diversification and sustainability in Southern Europe's coastal regions. In B. Bramwell (Ed.), *Coastal mass tourism: Diversification and sustainable development in Southern Europe* (pp. 1-31). Clevedon (UK): Channel View Publications.
- Buhalis, D. (2000):** Marketing the competitive destination of the future. *Tourism Management*, 21, 97–116.
- Chapman, A., & Speake, J. (2011):** Regeneration in a mass-tourism resort: The changing fortunes of Bugibba, Malta. *Tourism Management*, 32, 482–491.
- Crabtree, A. (2007):** Coastal/marine tourism trends in the Coral Triangle and strategies for sustainable development interventions. Retrieved from http://www.responsibletravel.org/resources/documents/reports/FINAL_REPORT_Alice_Crabtree_Jan_08.pdf Accessed December 19, 2011.
- Crouch, I. G., & Ritchie, J. R. B. (2004):** Application of the audit concept for destination diagnosis. In S. Weber and R. Tomljenović (Eds.) *Reinventing a Tourism Destination* (pp. 7–25). Zagreb: Institute for Tourism.
- Crompton, J. L. (1979):** Motivation of pleasure vacation. *Annals of Tourism Research*, 6, 408–428.
- Diaz-Perez, F. M., Bethencourt-Cejaz, M., & Alvarez-Gonzales, J. A. (2005):** The segmentation of Canary Islands tourism markets by expenditure: implications for tourism policy. *Tourism Management*, 26, 961–964.
- Dolnicar, S., & Leisch, F. (2003):** Winter tourist segments in Austria: Identifying stable vacation styles using bagged clustering techniques. *Journal of Travel Research*, 41, 281–292.
- Figini, P., & Vici, L. (2011):** Off-season tourists and the cultural offer of a mass-tourism destination: The case of Rimini. *Tourism Management*, doi: 10.1016/j.tourman.2011.09.005.
- Frochot, I. (2005):** A benefit segmentation of tourists in rural areas: a Scottish perspective. *Tourism Management*, 26, 335–346.
- Frochot, I., & Morrison, A. M. (2000):** Benefit segmentation: A review of its applications to travel and tourism research. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 9, 21–45.
- Fodness, D. (1994):** Measuring tourist motivation. *Annals of Tourism Research*, 21, 555–581.
- Galloway, G. (2002):** Psychographic segmentation of park visitor market: evidence for the utility of sensation seeking. *Tourism Management*, 23, 581–596.
- Goller, S., Hogg, A., & Kalafatis, S. P. (2002):** A new research agenda for business segmentation. *European Journal of Marketing*, 36, 252 – 271.
- Greenley, G. E. (1989):** An Understanding of Marketing Strategy. *European Journal of Marketing*, 23, 45–58.
- Haley, R. (1968):** Benefit segmentation: A decision-oriented research tool. *Journal of Marketing*, 32, 30–35.
- Hassan, S. S., & Craft, S. H. (2005):** Linking global market segmentation decisions with strategic positioning options. *Journal of Consumer Marketing*, 22, 81 – 89.
- Hu, B., & Yu, H. (2006):** Segmentation by craft selection criteria and shopping involvement. *Tourism Management*, 28, 1079–1092.
- Ioannides, D., & Holcomb, B. (2003):** Misguided policy initiatives in small-island destinations: why do up-market tourism policies fail? *Tourism Geographies*, 5, 39–48.
- Johns, N., & Gyimothy, S. (2002):** Market segmentation and the prediction of tourist behaviour: The case of Bornholm, Denmark. *Journal of Travel Research*, 40, 316–327.
- Juaneda, C., & Sastre, F. (1999):** Balearic Islands tourism: a case study in demographic segmentation. *Tourism Management*, 20, 549–552.
- Kim, S. S., Lee, C.-K., & Klenosky, D. B. (2003):** The influence of push and pull factors at Korean national parks. *Tourism Management*, 24, 169–180.
- Klenosky, D. B. (2002):** The “pull” of tourism destinations: A means-end investigation. *Annals of Tourism Research*, 40, 385–395.
- Kozak, M. (2002):** Comparative analysis of tourist motivations by nationality and destination. *Tourism Management*, 23, 221–232.
- Kozak, M., & Martin, D. (2012):** Tourism life cycle and sustainability analysis: Profit-focused strategies for mature destinations. *Tourism Management*, 33, 188–194.
- Leisen, B. (2001):** Image segmentation: the case of a tourism destination. *Journal of Services Marketing*, 15, 49–66.
- Lundberg, D. E. (1971):** Why tourists travel. *Cornell HRA Quarterly*, February, 75–81.
- McCabe, S. (2009):** Marketing communications in tourism and hospitality: concepts, strategies and cases. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Middleton, V., Fyall, A., & Morgan, M. (2009):** Marketing in travel and tourism. Amsterdam: Elsevier.
- Mir, V. M. M., & Baidal, J. A. I. (2001):** Towards a sustained competitiveness of Spanish tourism. In: Y. Apo-

stolopoulos, P. Loukissas & L. Loentidou (Eds.) *Mediterranean Tourism* (pp. 18–38). London: Routledge.

Molera, L., & Albaladejo, I. P. (2007): Profiling segments of tourists in rural areas of South-Eastern Spain. *Tourism Management*, 28, 757–767.

Municipality of Piran (2009): Strategija razvoja turizma v občini Piran 2009-2015 (Strategy of development of tourism in the Municipality of Piran, 2009-2015). Piran: Municipality of Piran.

Nemec Rudež, H., Sedmak, G., & Bojnec, Š. (2013): Benefit segmentation of seaside destination in the phase of market repositioning: the case of Portorož. *International Journal of Tourism Research*, 15, 138-151.

Park, D. B., & Yoon, Y.-S. (2009): Segmentation by motivation in rural tourism: A Korean case study. *Tourism Management*, 30, 99–108.

Perez, E. A., & Sampol, C. J. (2000): Tourist expenditure for mass tourism markets. *Annals of Tourism Research*, 27, 624–637.

Poon, A. (1993): *Tourism, technology and competitive strategies*. Wallingford: CAB International.

Prašnikar, J., Brenčič-Makovec, M., & Knežević-Cvelbar, L. (2006): Exploring the challenges of destination management: comparison of the supply and demand characteristics in four destinations in North Adriatic and Gorica region. In J. Prašnikar (Ed.) *Competitiveness, social responsibility and economic growth* (pp. 247–270). New York: Nova Science Publishers.

Prasnikar, J., Zabkar, V., & Rajkovic, T. (2007): Should Italians, Croats and Slovene Work Together in Developing a Northern Adriatic Tourist Destination? *South East European Journal of Economics and Business*, 2, 57-68.

Priestley, G., & Mundet, L. (1998): The Post-stagnation Phase of the Resort Cycle. *Annales of Tourism Research*, 25, 85–111.

Rittichainuwat, B., & Mair, J. (2012): Visitor attendance motivations at consumer travel exhibitions. *Tourism Management*, 33, 1236-1244.

Sarigöllü, E., & Huang, R. (2005): Benefit segmentation of visitors to Latin America. *Journal of Travel Research*, 43, 277–293.

Sedmak, G., & Mihalič, T. (2008): Authenticity in Mature Seaside Resorts. *Annals of Tourism Research*, 35, 1007-1035.

Sedmak, G., Nemec Rudež, H., Podovšovnik, E., Zabukovec Baruca, P., Kociper, T., & Gržinič, N. (2011): Tržna raziskava o turistih v Portorožu, poletje 2011. Portorož: Fakulteta za turistične študije – Turistica.

Sirakaya, E., Uysal, M., & Yoshioka, C. F. (2003): Segmenting the Japanese tour market to Turkey. *Journal of Travel Research*, 41, 293–304.

SORS (2011): Statistical Office of Republic of Slovenia. *Data Portal*.

Swarbrooke, J., & Horner, S. (2007): *Consumer Behaviour in Tourism*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Yannopoulos, P., & Rotenberg, R. (1999): Benefit segmentation of the near-home tourism market: The case of Upper New York State. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 8, 41–55.

Yoon, Y., & Uysal, M. (2005): An examination of the effects of motivation and satisfaction on destination loyalty: a structural model. *Tourism Management* 26, 45–56.

THE EDUCATIONAL LEVEL AND THE FIRM SIZE OF TOURISM ORGANIZATIONS IN SLOVENIA

Marjan TKALČIČ

University of Primorska, Faculty of Tourism Studies – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož, Slovenia
University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
marjan.tkalcic@turistica.si

ABSTRACT

The purpose of this paper is to find out the influences of the size-related structure of Slovenian tourism organizations on their educational structure and the influence of business volume of Slovenian tourism organizations on their educational structure. Based on our empiric quantitative research, conducted as a questionnaire-based survey, some characteristics of the sample organizations and respondents were explained using the descriptive method. For the comparison, the evaluation and the interpretation of the individual causal relations, we have applied the correlational-explanatory method. We reveal an interesting correlation between the 'Educational level of organization' and 'Size-related structure of organization', but we have not identified any influence of change business volume on the educational structure of tourism organizations in Slovenia. In our case it is clear that the small organizations are better employers for workers with higher education compared to large organizations.

Key words: human resources management, educational level of tourism organization, Slovenian tourism

IL LIVELLO DI ISTRUZIONE E LA DIMENSIONE DELLE ORGANIZZAZIONI DEL TURISMO IN SLOVENIA

SINTESI

Il contributo fornito da questo articolo è quello di scoprire l'influenza delle dimensioni delle organizzazioni turistiche slovene sulla loro struttura educativa e l'influenza del volume d'affari delle organizzazioni turistiche slovene sulla loro struttura educativa. Sulla base della nostra ricerca quantitativa empirica, condotta tramite un'indagine basata su questionari, alcune caratteristiche delle organizzazioni del campione sono stati spiegati con il metodo descrittivo. Per la valutazione e l'interpretazione delle singole relazioni causali abbiamo applicato il metodo correlazionale-esplicativo. Sveliamo un'interessante correlazione tra il 'livello educativo delle organizzazioni' e 'la dimensione dell'organizzazione', ma non abbiamo individuato alcuna influenza del volume d'affari sulla struttura educativa delle organizzazioni turistiche in Slovenia. Nel nostro caso è evidente che le organizzazioni di piccole dimensioni sono datori di lavoro migliori per i lavoratori con un livello di educazione superiore rispetto alle grandi organizzazioni.

Parole chiave: gestione delle risorse umane, livello di istruzione delle organizzazioni del turismo, turismo sloveno

1. INTRODUCTION

For the countries in transition, the globalisation era requires certain adjustments and modernisations in the sphere of tourism in order to keep pace with (i) the changes in political and economic systems, as well as expectations and needs of citizens on one hand, and (ii) the need for compliance with European standards on the other hand. Tkalčič (2012) argued that tourism must cope with the need to adapt the hospitality capacities and innovate new activities to respond to the new trends of global economy. Although tourism as an industry and social phenomenon has gone through an extreme expansion worldwide, we can concurrently point to the mismatch of tourism services in its widest sense. The quality of services in tourism is largely determined by human resources.

The concurrent processes of globalisation (interdependence in the world) and individualization (personal uniqueness) impose the requirement for a complex (comprehensive) and individualized product, which is all the more true for the tourism industry. According to Tkalčič (2012), the demand for new skills and knowledge is on the rise, in particular the needs for conceptual and integral know-how for various fields and levels. Apart from the knowledge related to high technology, business and organizational aspects, the focus has shifted to social and communication skills. On that basis we can presume that in the future, the level of complexity of tourism professions will be increasing and the expected educational /qualification profile will rise also in the operational segment of the staff (also corresponding to a higher average educational profile of tourists – especially of more demanding, individuals).

The system of tourism higher education in Slovenia is changing rapidly. In last two decades, Slovenia gained several colleges and faculties for tourism and hospitality studies. Ovsenik, (2013) stressed that the educational system within the field of tourism struggles to provide the industry with the qualified personell needed. It became obvious that education is one of the fundamental factors of a Slovenian tourism industry. Sánchez Cañizares and López-Guzmán Guzmán (2010) argued that there is no doubt that the human factor is a differentiating element in the tourist services which plays a fundamental role in the achievement of the adequate levels of service quality.

According to statistics, the majority of tourism services are offered by small and medium sized enterprises (SMEs) which are commonly concentrated in tourism areas or dispersed around other parts of the country (www.statistischesdaten.de). Such a morphology can be found in all European countries and it has a strong impact on ownership structure (self-employed), educational profile and skills of the employees in tourism. Slow, gradual but on-going changes have occurred in the structure and management of tourism trade lately. On the level of structural organization there is a visible growth of

large companies, particularly in catering industry. An important change is found in the management segment, where tourism companies tend to merge through voluntary mergers or by concession agreements. The trend of fragmentation of the hospitality industry in individual countries is quite apparent and attributable to the need for a well spread-out corporate network over the entire territory of the country. Hand in hand with this development goes the trend of managerial flow and organizational sharing among tourism organizations (companies) and within individual organization (company) as well. Largely, these new trends contribute to a diverse supply of jobs in tourism, which is characteristic for the service sector, in particular for services offered to individuals directly. The data perceived in individual EU Member States announce the trends that are already present on both sides - demand and supply – on the labour market in tourism industry. An underlying trend on the demand side of the labour market has been towards diversity and stratification. The concept of holidays, mode of consumption and behaviour, demand and motivation for travelling point to notable differences among present-day tourists. Tkalčič (2011) argued that due to a rising number of knowledgeable, well-informed and refined tourists on the one hand, and the stratified market on the other, service providers have to appropriately customize their approach to tourists, quality, choice and range of offered services.

The Development Plan and Directives of Slovene Tourism for the term 2007-2011 (Uran et al., 2006) reveals that tourism provides 54,000 jobs and employs 6.4% of the whole workforce who create 10% of the export of goods and services in the Republic of Slovenia (EUR 1.6 billion in 2005). The qualification structure of the employed workers in Slovenian tourism is unfavourable, there is an explicit lack of staff with higher (university or college) education. It is vital to enable the further professional growth of current employees with a scheme for continuing training programmes. Tourism is an opportunity for progress for less-developed regions, as well as for regions with a strong depopulation process. "Tourism is an economic activity capable of generating growth and employment in the EU, while contributing to development and economic and social integration, particularly of rural and mountain areas, coastal regions and islands, outlying and outermost regions or those undergoing convergence. With some 1.8 million businesses, primarily SMEs, employing approximately 5.2% of the total workforce (approximately 9.7 million jobs, with a significant proportion of young people), the European tourism industry generates over 5% of EU GDP, a figure which is steadily rising. Tourism therefore represents the third largest socioeconomic activity in the EU after the trade and distribution and construction sectors. Taking into account the sectors linked to it, tourism's contribution to GDP is even greater; it is estimated to generate over 10 % of the European Union's GDP and provide

approximately 12% of all jobs. In this regard, observing the trend over the last ten years, growth in employment in the tourism sector has almost always been more pronounced than in the rest of the economy.” (European Commission, 2010)

The quality of services in tourism is largely determined by human resources. According to Ovsenik and Ambrož (2006), management in tourism is a key element that has a vital influence on changing and streamlining the concepts and values, as well as on monitoring the career growth and satisfaction of employees. Bukovec (2006) hold that effectiveness of an organizational system and its quality cannot be achieved without a continual organizational development and a comprehensive focus on the creative potential of human resources and guidance thereof. Understanding of what the term “human resources” and its management encompasses, Baum (2007) reveals that “this ambiguity includes the consequences of changes that have taken place at a functional level as the traditionally accepted concept of personnel management has given way to a broader functional application in human resource management, operating as part of a company’s wider business and strategic environment.”

Tourism as a highly labour-intensive economic sector has a relevant bearing on the labour market. It offers jobs to people of a variety of profiles and talents (Page and Connell, 2006). Nieves and Haller (2014) argued that a higher level of knowledge, skills and experience gives individuals greater ability to acquire and apply new and valuable knowledge, thus encouraging the renewal of a firm’s resource base. According to Jenkins (in Potokar and Jug, 2003), tourism is seen as a catalyst of development that generates an increasing demand for a variety of services. That means new jobs. As the author highlights, tourism creates more jobs per unit of investment than other economic sectors.

Nemec Rudež (2010) argued that “knowledge management plays an important role in making Slovenian hotel companies competitive in the European single market where the competitiveness is very strong. Knowledge management is required to achieve the requested service quality and success in the Slovenian hotel industry after the accession to the EU.” The importance of staff level of education for the tourism industry has been indicated by several researchers (Williams and DeMicco, 1998; O’Mahony and Sillitoe, 2001; Jayawardena, 2001; Knowles et al., 2003; Littlejohn and Watson, 2004; Ovsenik and Ambrož, 2006; Connolly and McGing, 2006). According to Sánchez Cañizares

and López-Guzmán Guzmán (2010) the education of human resources has to be considered a valuable asset, which may generate commitment and good services for the clients, but only when it is well implemented and managed. Otherwise, skills and talent, which belong to individuals and not to the organization, may disappear with the high turnover of highly qualified professionals.

The main purpose of this paper is to analyze the relationship between (i) the level of education in tourism organizations and their size on one hand and (ii) their business volume on the other hand. We were particularly interested in the next two hypotheses:

H1: Educational level and size-related structure of tourism organization are in characteristic correlation.

H2: The educational level of tourism organization and its volume of business are in characteristic correlation.

The implications of the correlations of the educational level in tourism organizations with their size and business volume have not been extensively addressed in the existing literature. We checked (browsed) scientific articles on next sources: JSTOR¹ ScienceDirect² Emerald³ Sage⁴ EBSCOHost⁵ SpringerLink⁶ Wiley Oline⁷. We did not find any article in connection with the main purpose of our research, but we found some general (business and management) oriented articles. This confirms the originality of our research result. Bouchard and Basso (2011) examine that SMEs adopt entrepreneurial postures when they compete in hostile or turbulent environments. Bahadir, Bharadwaj and Parzen (2009) stressed that large organizations are more formal and standardized, probably because their size enables them to take a more pioneering, innovating and risk-taking approach. These characteristics are inversely related to innovation and creativity. Bigger organisations depend on organizational learning processes less than smaller ones, usually they have more resources to invest in organizational learning (Jiménez-Jiménez and Sanz-Valle, 2011). The influence of learning orientation on organizational learning is greater in SMEs than in large organizations (Real, Roldán and Leal, 2014).

2. METHOD

Based on our empiric quantitative research conducted as a questionnaire-based survey, some characteristics of the sample organizations and respondents were explained with the descriptive method. For the comparison, evaluation and interpretation of individual causal relations, we applied the correlational-explanatory me-

1 <http://www.jstor.org/>

2 <http://www.sciencedirect.com/>

3 <http://www.emeraldinsight.com/>

4 <http://online.sagepub.com/>

5 <http://ebscohost.com/>

6 <http://www.springerlink.com/>

7 <http://onlinelibrary.wiley.com/>

thod. The data contributed by the questionnaire were processed in accordance with statistical methods. The statistical processing was performed by the software Statistica of the manufacturer StatSoft and Microsoft Office Excel 2003. The data of attributive type are shown in the form of frequencies and percentages of responses (frequency distribution - hereafter referred to as f. d.). The component analysis was applied for deriving the correlations between the variables and contingency tables for displaying the correlations. The strength of the correlation was tested using the contingency coefficient (CC) (derived from the Chi-square statistic and yielding equal statistic characteristics as Chi-square). The hypotheses were tested using the Chi-square statistics. The degrees of freedom are displayed in the contingency tables. The data in the form of rangs were normalized as a test. The processing of the normalized data did not differ essentially from the analysis of the non-normalized values.

The questionnaire-based survey "The Impact of Top Management in Tourist Organizations on Education for Tourism" was comprised in the form of the responses from 161 tourism organizations ranging from the hospitality industry, tourism and travel agencies, other business or trade related to tourism, and organizations of the public sector related to tourism. The sample used in our research is representative for the target case study in tourism, which is an explicitly multidisciplinary activity. Tourism represents not only the conventional or core activities in tourism trade (such as hospitality industry and travel agency which are covered by the Statistical Office of the Republic of Slovenia, but also numerous economic activities directly related to tourism (spas and natural resorts, gaming, meetings industry, providers of sport-related services, entertainment organizers, economic interest associations for tourism) and public institutions or services (local tourism and organizations for the promotion of tourism and civil societies for tourism). In other words, we can affirm that we have included in our sample of respondents and organizations in which they are employed, both the conventional activities of tourism trade and also the more propulsive players in the Slovenian tourism economy; the latter have already announced, also supported by the results of our research, a more promising and professional attitude to new knowledge that is indispensable for an increased added value of the tourism products of Slovenia and beyond.

The data in this article were taken from a doctoral dissertation research entitled "Impact of tourism organization's management on the tourism education – example of Slovenia" (Tkalčič, 2009) at the Faculty of Organizational Sciences Kranj, University of Maribor. We used the list of organizations from the database of the Slovenian Chamber of Commerce and Industry – the Association of Catering and Tourism, and the Slovenian Chamber of Crafts – Section for Catering and Tourism, and the partner lists of the Slovenian Tourist Board

(participating in the Slovenian Incoming Workshop). The respondents entered their responses or chose the appropriate answers in the questionnaire by themselves. We handed out 240 copies of the questionnaire and 161 were returned to us.

3. RESEARCH OUTCOMES

3.1 Respondent Characteristics

More than two thirds of the population surveyed has had up to five years of service, and less than one in four has had longer working experience - from 6 to 20 years. The share of respondents with more than twenty years of work experience is negligible. The results show that the young segment of respondents was the highest, which is typical of the age structure in tourism industry offering a lot of first-job opportunities due to its labour-intensive profile and higher fluctuation rates. The number of respondents who did not answer this question was negligible. We also obtained similar results to the question on their service period in tourism trade. The service period in a concrete tourism organization is low: more than one half of respondents had been employed there for 2 years or less. Although tourism is a dynamic activity and the work is demanding, the advanced tourism countries show a tendency for people to remain in their workplaces for a longer period for two reasons: remuneration and the communicative character of the jobs.

Slightly more than one half of the surveyed population (55%) works in operational workplaces and is concerned with implementation; nearly three in ten respondents (29%) are executives, and only one in ten has a managerial position. The results reflect the classic pyramidal structure of our tourism organizations, with the least staff in managerial, slightly more in executive positions and the majority of staff in operational jobs. Compared with the situation in the Slovenian tourism economy, these data show that we have captured a slightly broader sample in the segment of executive and managerial staff, which is favourable for the needs of our research.

3.2 Tourism Organization Characteristics

More than one third of tourism organizations from our research (Table 1) are classified in hospitality sub-sector and less than one in five are tourism/travel agencies. In other words: more than one half of tourism organizations involved in our survey represents the core tourism business (hospitality industry and tourism/travel agencies). Economic activities directly related to tourism (spas and natural resorts, gaming, meetings industry, providers of sport-related services, entertainment organizers, economic interest associations for tourism) are represented with one of fourth of our sample and less than one in five are tourism organizations from public

Table 1: The sphere of activities of organizations

Sphere of activities of organizations	f _i	f _{i%}
Hospitality industry	59	36,6
Tourism/travel agency	26	16,2
Economic activities directly related to tourism	40	24,8
Public sphere	28	17,4
No answer	8	5,0
Σ	161	100,0

Source: Author's research

sphere (local tourism organizations and organizations for the promotion of tourism and civil societies for tourism).

According to the size-related structure of organizations from which the respondents came (Figure 1), the structure of the population involved in our survey corresponds to the well-known fragmentation of the Slovenian tourism sector consisting of a number of small organizations. Just among less than two in five sample (26%+12%=38%) were comprised of respondents coming from organizations with up to twenty employees, which are classified as small organizations. One fifth of all respondents (11%+9%=20%) came from medium-sized entities (relative for tourism industry) with 21 to 100 employees, and only 14% (9%+5%) from large entities (relative for tourism industry) with more than 100 employees. More than one in four respondents or 28% did not provide an answer to this question. The size-related structure of organizations from which our respondents came corresponded to the structure of organizations in Slovenian tourism trade, in which small

entities prevail; large organizations are few in number and their profile usually reflects a diversified scope of business - tourism is just added to their core business (e.g. transportation, trade, etc.).

According to the data from Table 2 slightly more than one half respondents, have secondary education (3 and 4 years secondary school). Weak sign is high share (more than one fourth) of employees with elementary school or below. Relative high is the share of employees with higher vocational and higher education (more than one fifth) which is more than the Slovenian tourism average (9.27% - SORS, 2012). We can explain the high share of employees with higher vocational and higher education in our research with a different sample which was used in the research of SORS (SORS include only hospitality industry and do not other subsectors of tourism which are for our research crucial). We can also explain the high share of employees with higher education with the high share (near 60% of our sample) of organizations which are dynamic in their physical growth and development (Figure 2). In other words, we can

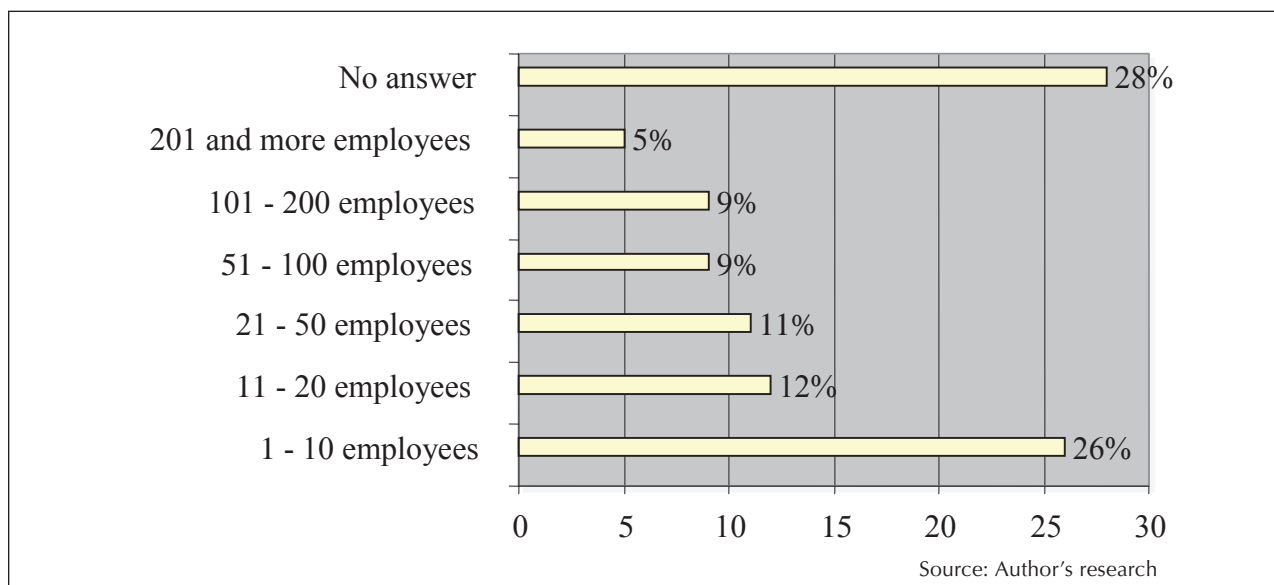

Figure 1: Respondents share with regard to size-related structure of organizations

Table 2: The educational level in organizations in comparison with size-related structure of organizations of our respondents

		Size-related structure of organizations							
		1-10	%	11-50	%	50 <	%	Σ	%
Educational level	Elementary or below	9	5.1	228	26.0	2348	26.4	2585	26.0
	Secondary education	63	35.6	472	53.9	4636	52.1	5171	51.9
	Higher vocational education	35	19.8	67	7.7	841	9.4	943	9.5
	Higher education	70	39.5	109	12.4	1081	12.1	1260	12.6
	Σ	177	100.0	876	100.0	8906	100.0	9959	100.0

Source: Author's research

affirm that we have included in our sample the more propulsive players in the Slovenian tourism economy; the latter have already announced, also supported by the results of our research, a more promising and professional attitude to new knowledge that is indispensable for an increased added value of the tourist products of Slovenia and beyond.

Small enterprises with less than 10 employees are a special case. These companies employ a negligible share of employees that don't have at least secondary education. The employees in small enterprises are mostly highly educated. The reason for this distribution lies in the fact that these companies usually deal with demanding development and promotional activities (local tourism organizations, development agencies, congress organizers etc.) that usually require highly skilled employees.

In the case of large organizations, with 51 employees and more, we can notice that there is a typical employees' educational structure, significant for large tourism organizations, where only managers have higher education while other segments of employees have secondary education or a lower one.

3.3 The correlation between the 'Educational level of organization' (ELO) and 'Size-related structure of organization'

Depending on the type of the questionnaire we introduced a metrics for the calculation of the educational level in a tourism organization, which will help us to identify the relations between the educational level and other parameters.

By grouping data and using the assessment of education at different levels we assessed the education level in a company as follows. The educational profile of a company is a set of employees with the corresponding educational levels (e.g. a company has an employee with less than secondary school, 11 with secondary school, none with vocational high school and 2 with high school or more, which yields the profile (1, 11, 0, 2)) an individual with less than the secondary school weighs one point, with secondary school 1.90 points,

higher vocational school 3.11 points and high school or more 4.09 points. The educational level of a company is thus a weighted average of the points brought by the educational levels of individual employees. For example, the company with the profile (1, 11, 0, 2) has 14 employees and its educational level is

$$ELO = \frac{1}{14}(1 \cdot 1 + 11 \cdot 1.9 + 0 \cdot 3.11 + 2 \cdot 4.09) = 1.45.$$

We define 4 classes of company educational levels:

$$C1 = [1 \leq ELO < 1.9], \quad C2 = [1.9 \leq ELO < 3.11],$$

$$C3 = [3.11 \leq ELO < 4.09], \quad C4 = [4.09 \leq ELO].$$

When calculating the educational level of a company we used weights with which we calculated the contribution of each employee to the company's educational level. To the best of our knowledge, there is no related work on defining such weights. Hence we devised the following mechanism for determining the weights. The basic unit was the level "less than secondary school". A rough comparison of the amount of knowledge acquired in secondary school is 1.9 times the knowledge acquired in elementary school. Following this pattern, the ratio of knowledge between secondary school and vocational high school is 1.63 yielding the weight 3.11 and the high school weight 4.09. We acknowledge that such a methodology is questionable. However the statistical analysis confirmed that the chosen approach makes sense.

The educational level of an organization (ELO) and the mentioned clusters were used to investigate the relations between the educational structure of organizations and other parameters.

We were in particular interested in the correlation between the 'Educational level of organization' (ELO) and 'Size-related structure of organization' (number of employees) which was checked by Chi-square test in the Contingency Table 3.

To satisfy the requirements of the test we appointed new classes of Educational level C1, [C2, C3, C4] and of Size-related structure [1-20], [>20]. The new contingency table is Table 4.

Table 3: The correlation between the ‘Educational level of organization’ and ‘Size-related structure of organization’

		Size-related structure							Σ
		no data	1-10	11-20	21-50	51-100	101-200	200 <	
Educational level	no data	34	0	0	0	0	0	0	34
	C1 Elemen. or below	0	2	4	9	3	7	3	28
	C2 Second. education	0	22	15	8	12	7	5	69
	C3 Higher vocat.educ.	0	10	2	3	2	1	0	18
	C4 Higher education	0	11	1	0	0	0	0	12
	Σ	34	45	22	20	17	15	8	161

Source: Author’s research

The calculated value of Chi-square statistics is $\chi^2 = 14,143$ and the calculated p-value $p = 0,00017$, reveals that there is a characteristic correlation between both these groups (‘Educational level’ and ‘Size-related structure’). The strength of correlation was tested by contingency coefficient $C = 0,317$. Thus it affirms the Hypothesis 1: “Educational level and size-related structure of tourism organization are in characteristic correlation”.

Table 4: The correlation between the ‘Educational level of organization’ and ‘Size-related structure of organization’ – new classes

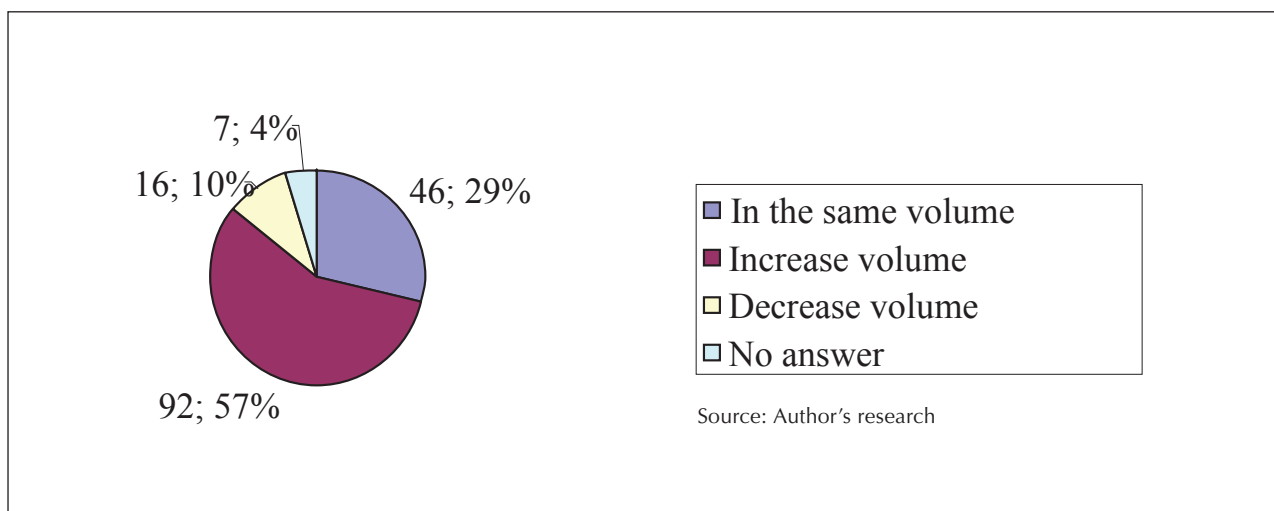
	1-20	>20
C1	6	22
C2,C3,C4	61	38

Source: Author’s research

3.4 The correlation between the ‘Educational level of tourism organization’ and ‘Volume of business of tourism organization’

According to the data from Figure 2 our sample of tourism organizations surveyed obviously comprises a group of organizations that is dynamic in its physical growth and development (almost three out of five). Almost three out of ten respondents answered that their organization is working in the same volume and only one out of ten respondents answered that their organization is working in decrease volume. In comparison with world trends of tourism growth we pick out the suitable group of tourism organizations.

We were in particular interested in the correlation between the ‘Educational level of organization’ (ELO) and ‘Volume of business of tourism organization’ which was checked by the Chi-square test in the Contingency Table 5.

Source: Author’s research

Figure 2: Volume of business of tourism organization

Table 5: The correlation between the 'Educational level of tourism organization' and 'Volume of business of tourism organization'

VOLUME EDUCATION	No data	B1 In the same volume	B2 Increase volume	B3 Decrease volume	Σ
No data	6	10	17	1	34
C1 Element. or below	0	5	16	7	28
C2 Second. education	0	18	43	8	69
C3 Higher vocat.educ.	0	10	7	1	18
C4 Higher education	1	3	8	0	12
Σ	7	46	91	17	161

Source: Author's research

To satisfy the requirements of the test we appointed new classes of Educational level C1, [C2, C3, C4] and of 'Volume of business B1, B2, B3. The new contingency table is Table 6.

The calculated value of Chi-square statistics is $\chi^2 = 5,752$, which is less than the critical value with a significant grade 0,05 ($\chi^2_{0,05;2} = 5,991$). We therefore conclude that there is no significant correlation between the 'Educational level of organization' and 'Volume of business of tourism organization', which was also confirmed by the p-value $p=0,056$. Thus we reject the Hypothesis 2: "The educational level of tourism organization and its volume of business are in characteristic correlation".

With the Chi-square test we compared the relation between the educational structure and the business volume of an organization independently on the merging of clusters. We have not performed the inter-class comparison but just the comparison between the two characteristics.

4. DISCUSSION AND CONCLUSIONS

More than two thirds of the population surveyed has had up to five years of service, and less than one in four has had longer working experience - from 6 to 20 years. We also obtained similar results to the question on their service period in tourism trade. These results notice on the problem which was accentuated by Sánchez Cañizares and López-Guzmán Guzmán (2010): "the commitment should not be just from the workers toward the organization but the organization must also make an effort toward quality-management

... otherwise, skills and talent, which belong to individuals and not to the organization, may disappear with the high turnover of highly qualified professionals." The results of our research (high fluctuation of workforce in Slovenia) have confirmed also the finding of Nemeč Rudež (2005) that the Slovenian tourism management has a rather low awareness of the know-how dedicated to tourism trade and is still hesitant about the eligibility of investing in knowledge and HR development. These results also indicate that Slovenian tourism management is still far from insight into what Nordström and Ridderstrål (2001) meant by "vital competitive advantage of an organization is its ability for learning and implementing the knowledge obtained into practice as soon as possible" and Burke (2002, p. 15, 16) in his "from idea to learning society".

Our sample of tourism organizations surveyed obviously comprises a group of organizations that is dynamic in its physical growth and development. But it is still lagging behind in terms of qualitative growth, which is confirmed with low educational level of organizations included in our research especially in comparison of the graduate employees' rate between hospitality in Slovenia, Spain and Portugal. The graduate employees' rate in hospitality of these three countries is: Spain-Andalusia 39.1% (Sánchez Canizares & López-Guzmán Guzmán, 2010); Spain-Balearic Islands 15-17% (Ramos et al, 2004); Portugal-Algarve region 14% (López-Guzmán Guzmán et al. 2009); Slovenia 9.27% (SORS, 2012); Slovenia (hospitality and tourism) 12.6% (our research). The result of our research is higher from that one of SORS because the SORS include only hospitality indus-

Table 6: The correlation between the 'Educational level of tourism organization' and 'Volume of business of tourism organization' – new classes

	B1	B2	B3
C1	5	16	7
C2,C3,C4	31	58	9

Source: Author's research

try and do not other subsectors of tourism which are for our research crucial.

We reveal interesting correlation between the 'Educational level of organization' and 'Size-related structure of organization'. The calculated value of Chi-square statistics reveals that there is a characteristic correlation between both these groups, thus it affirms the Hypothesis 1: "Educational level and size-related structure of organization are in characteristic correlation". In our case it is clear that are small organizations better employers for workers with higher education than large organizations. In small enterprises there is a dominant share of higher educated employees while the share of employees that don't have at least secondary education is negligible. The reason for this distribution lies in the fact that these companies usually deal with demanding development and promotional activities (local tourism

organizations, development agencies, congress organizers etc.) that usually require highly skilled employees.

Through results of our research we can not confirm the Hypothesis 2: "The educational level of tourism organization and its volume of business are in characteristic correlation". There is no significant correlation between these two variables, increasing or decreasing volume of business has no influence on the educational structure of tourism organizations in Slovenia.

In the future study it will be necessarily to analyse the influence of the level of education in Slovenian tourism organizations on:

(i) Overall job satisfaction of workers which has directly influences on the clients' satisfaction in tourism organizations and destinations;

(ii) Organizational commitment of workers which influences the worker into acting according to the organization's targets.

STOPNJA IZBRAZBE IN VELIKOST TURISTIČNIH ORGANIZACIJ V SLOVENIJI

Marjan TKALČIČ

Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož, Slovenija
Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija
marjan.tkalcic@turistica.si

POVZETEK

V članku predstavljamo vpliv velikosti slovenskih turističnih organizacij na njihovo izobrazbeno strukturo in vpliv obsega poslovanja slovenskih turističnih organizacij na njihovo izobrazbeno strukturo. Na podlagi empirične kvantitativne raziskave, ki smo jo izvedli v obliki vprašalnikov, smo s pomočjo deskriptivne metode pojasnili lastnosti vzorca turističnih organizacij. Interpretacija vzročnih razmerij je bila izvedena s pomočjo korelacijsko pojasnjevalne metode. Ugotovili smo korelacijo med 'izobrazbeno strukturo organizacije' in 'velikostjo organizacije', nismo pa ugotovili vpliva na spremembo obsega poslovanja s strani izobrazbene strukture v turističnih organizacijah v Sloveniji. V našem primeru smo ugotovili, da so majhna podjetja boljši delodajalci za delavce z visoko izobrazbo v primerjavi z velikimi podjetji.

Ključne besede: upravljanje človeških virov, izobrazbena struktura turističnih organizacij, slovenski turizem

REFERENCES

- Bahadir, S. C., Bharadwaj, S. and Parzen, M. (2009):** A metaanalysis of the determinants of organic sales growth. *International Journal of Research in Marketing*, 26, 263–275.
- Baum, T. (2007):** Progress in Tourism Management. Human resources in tourism: Still waiting for change. *Tourism Management*, 28, 1383-1399. www.elsevier.com/locate/tourman.
- Bouchard, V. and Basso, O. (2011):** Exploring the links between entrepreneurial orientation and intrapreneurship in SMEs. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 18, 219–231.
- Bukovec, B. (2006):** Management človeških virov in obvladovanje organizacijskih sprememb. *Organizacija*, 39(2), 117-123.
- Burke, W.W. (2002):** Organization Change: Theory and Practise, Sage Publications, Inc. Connolly, P. and McGing, G. (2006), Graduate education and hospitality management in Ireland. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 18(1), 50-59.
- European Commission. (2010):** *Europe, the world's No 1 tourist destination – a new political framework for tourism in Europe*. Brussels: Author.
- Jayawardena, C. (2001):** Creating hospitality management educational programmes in developing countries. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 13(5), 259-266.
- Jiménez-Jiménez, D. and Sanz-Valle, R. (2011):** Innovation, organizational learning, and performance. *Journal of Business Research*, 64, 408–417.
- Knowles, T., Meira, R. and Egan, D. (2003):** Tourism and hospitality education in Brazil and the UK: A comparison. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 15(1), 45-51.
- Littlejohn, D., and Watson, S. (2004):** Developing graduate managers for hospitality and tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 16(7), 408-414.
- López-Guzmán Guzmán, T.J., Sánchez Cañizares, S. and Nascimento, M. (2009):** A competitividade dos destinos turísticos internacionais na perspectiva dos recursos humanos. Um estudo de caso. *Revista Portuguesa e Brasileira de Gestao*, 8, 19-28.
- Nemec, R. H. (2010):** Knowledge Management in the Hotel Industry Before and After the Entry in the EU: The Case of Slovenia. *Organizacija*, 43(4), 197-202.
- Nemec, R. H. (2005):** Ravnanje z znanjem kot dejavnik tekmovalnosti v turistični dejavnosti. *Organizacija*, 38(1), 13-21.
- Nieves, J. and Haller, S. (2014):** Building dynamic capabilities through knowledge resources. *Tourism Management*, 40, 224-232.
- Nordström, K. and Ridderstrale, J. (2001):** *Funky Business: Talent Makes Capital Dance*, Financial Times Prentice Hall.
- O'Mahony, G.B. and Sillitoe, J.F. (2001):** Identifying the perceived barriers to participation in tertiary education among hospitality employees. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 13(1), 21-29.
- Ovsenik, M., Ambrož, M. (2006):** *Upravljanje sprememb poslovnih procesov*. Portorož, Turistica – Visoka šola za turizem.
- Ovsenik, M. (2013):** Challenges for tomorrow tourism education – the case of Slovenia. *Informatologia*, 46(2), 99-110.
- Page, S. and Connell, J. (2006):** *Tourism: A Modern Synthesis*. Second Edition, Thomson Learning, London.
- Potokar, F., Jug, J. (2003):** Vpliv kadrovskih virov in vloga managementa pri izobraževanju odraslih za potrebe sodobnega turizma. J. Jesenko & I.Kiereta, (eds). *Management v turizmu*. Kranj: Moderna organizacija.
- Ramos, V., Rey-Maqueira, J. and Tugores, M. (2004):** The role of training in changing an economy specializing in tourism. *International Journal of Manpower*, 20(1), 55-72
- Real, J.C., Roldán, J.L. and Leal, A. (2014):** From entrepreneurial orientation and learning orientation to business performance: Analysing and mediating role of organizational learning and the moderating effects of organizational size. *British Journal of Management*, 25, 186–208.
- Sánchez Cañizares, S.M. and López-Guzmán Guzmán, T.J. (2010):** The Relationship between Level of Education, Organizational Commitment and Job Satisfaction: An Analysis in Hotel Establishments in Andalusia (Spain). *Acta turistica*, 22(1), 37-67.
- SORS. (2012):** Statistical Yearbook 2012. Statistical Office of the Republic of Slovenia.
- Tkalčič, M. (2009):** Impact of tourism organization's management on the tourism education – example of Slovenia, Faculty of Organizational Sciences, University of Maribor, doctoral dissertation, Kranj.
- Tkalčič, M. (2011):** Tourism Employees' Attitude towards Work and the Achievement of Personal Goals. A. Brezovec & T. J. Lazanski, (eds). *Tourism management: Perspectives and opportunities*. Portorož: Faculty of Tourism Studies Turistica, University of Primorska.
- Tkalčič, M. (2012):** The superior-subordinate relationship and work climate in the Slovenian tourism industry. *Academica Turistica - Tourism and Innovation Journal*, 5(1), 31-45.
- Uran, M., Ovsenik, R., Ovsenik, M., Jerman, J., Radič, D., Tkalčič, M., Batagelj, Z. (2006):** Slovenian tourism strategy 2007-11, Ministry of economy, Ljubljana.
- Williams, J. and DeMicco, F. (1998):** The Challenge of Multi-department Management for Future Hospitality Graduates. *Journal of Hospitality and Tourism Education*, 10(1), 13-17.

original scientific article
received: 2013-08-08

UDC UDK 314.151.3(=163.6):338.48-2-054.72(497.4)"1920/1940"

SLOVENSKI IZSELJENCI IN TURISTIČNI OBISK DRAVSKE BANOVINE S POSEBNIM POUČENJEM NA POROČANJU IZSELJENIŠKEGA VESTNIKA

Petra KAVREČIČ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, 6000 Koper, Garibaldijska 1, Slovenija
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

Miha KODERMAN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, 6000 Koper, Garibaldijska 1, Slovenija
e-mail: miha.koderman@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava obiske slovenskih izseljencev in njihovih potomcev v nekdanji domovini v obdobju med obema vojnama. V dvajsetih letih preteklega stoletja je obiskovanje slovenskih izseljencev iz evropskih držav, kasneje pa tudi iz Združenih držav Amerike, postalo v veliki meri organizirano in je bilo v Kraljevini Jugoslaviji deležno precejšnje pozornosti takratnih oblasti. Izleti slovenskih izseljencev iz evropskih držav so bili najpogosteje organizirani s strani katoliških društev in verskih voditeljev, obiske iz Združenih držav Amerike pa so praviloma vodili predstavniki posameznih podpornih organizacij ali uslužbenci potovalnih uradov, ki so v tem obdobju uspešno delovali znotraj tedanje slovensko-ameriške izseljenske skupnosti.

Ključne besede: slovenski izseljenci, obiski nekdanje domovine, izseljenski turizem, Dravska banovina, Družba sv. Rafaela

VISITE TURISTICHE DEGLI EMIGRATI SLOVENI NELLA BANOVINA DI DRAVA COME RIPIPORTATE SUL GIORNALE »IZSELJENIŠKI VESTNIK«

SINTESI

L'articolo tratta le visite degli emigrati Sloveni e dei loro discendenti nel paese d'origine, nel periodo tra le due Guerre mondiali. Negli anni venti e trenta del novecento il fenomeno delle visite degli emigrati provenienti dai paesi europei ed in seguito anche dagli Stati Uniti diventò in gran parte organizzato ed ricevé una considerevole attenzione da parte del governo del Regno di Jugoslavia. Le visite da parte degli emigrati Sloveni provenienti dai vari stati europei furono di solito organizzate dalle associazioni cattoliche e dai leader religiosi, le visite dagli Stati Uniti invece furono generalmente svolte dai rappresentanti delle organizzazioni di sostegno o dalle agenzie di viaggio, che in questo periodo operarono con successo tra la comunità degli emigrati sloveno-americana.

Parole chiave: emigrati Sloveni, visite del paese d'origine, turismo di ritorno, Banovina della Drava, Società di San Raffaele

UVOD

Pojav izseljenstva je močno zaznamoval evropsko družbo 19. in zlasti 20. stoletja, ko smo bili priča množičnemu izseljevanju v industrijsko bolj razvite evropske države in severno Ameriko. Izseljenci so si v novem bivalnem okolju kmalu po izboljšanju materialnega blagostanja želeli ponovne (vsaj začasne) vrnitve v domovino. Obiskovanje nekdanje domovine s strani izseljencev in njihovih potomcev bi lahko uvrstili med eno izmed pojavnih oblik turizma. Vračanje izseljencev v izvorno domovino je namreč staro prav toliko kot sam proces izseljevanja. Premožnejši izseljenci so bili tako poleg misijonarjev, diplomatov in bogatejših predstavnikov meščanstva med številnejšimi mednarodnimi obiskovalci posamezne države. Proces »začasnega vračanja« v izvorno domovino, ki ga obravnavamo v pričujočem prispevku, je v drugi polovici 20. stoletja postopoma prerasel v obliko turističnega obiskovanja.

Ob tem je treba poudariti, da v splošnem ločimo dve vrsti povratnih izseljenskih migracij: prva se nanaša na izseljence, ki se po preteku določenega obdobja v tujini želijo ponovno trajno vrniti v izvorno državo, druga pa zajema izseljence, ki se v izvorno državo vračajo le za krajša obdobja, največkrat v času letnega dopusta. Sčasoma lahko takšni obiski izseljencev v domovini postanejo redkejši in dobijo pretežno turističen pridih, saj si izseljenci v tujini ustvarijo dom, osnujejo družine in s procesom asimilacije postanejo vedno bolj integrirani v družbo (ne več) novega bivalnega okolja. Kljub vključevanju v novo okolje so si izseljenci prizadevali ohraniti svojo identiteto z druženjem v društvih in župnijah ter z branjem tiskanih medijev v izvornem jeziku, k obiskovanju izvorne države pa so jih gnala tako sorodstvena oziroma družinska kakor tudi narodnostna čustva. Omenjeni dejavniki predstavljajo močan emocionalni element, ki se je ob prostorski in časovni oddaljenosti med izseljenci, tudi tistimi slovenskega porekla, še stopnjeval in se pogosto ohranil več generacij kot ključni motiv za obisk nekdanje domovine. Čeprav turistično obiskovanje zdraviliških krajev, mest in obmorskih letovišč zaradi zgoraj predstavljenih razlogov praviloma ni bilo na seznamu njihovih prednostnih destinacij, ki bi si jih ogledali ob povratku v nekdanjo domovino, so z uporabo transportnih in nastanitvenih storitev nedvomno pripomogli k razvoju lokalnega gospodarstva.

Območje slovenskega etničnega prostora je bilo vse od druge polovice 18. stoletja izpostavljeno več selitvenim tokovom, ki so dodobra zaznamovali tedanjo družbo.¹ Na pomembnost povratnih obiskov izseljencev so na omenjenem območju začele prve opozarjati izseljenske organizacije, ki so od začetka 20. stoletja delovale v avstro-ogrski monarhiji. O tem, da so bila potovanja slovenskih izseljencev že v tistem obdobju lahko zanimiva tudi z ekonomskega vidika, pa pričajo številni potovalni uradi in agencije, ustanovljene v sredini dvajsetih let 20. stoletja v Združenih državah Amerike (v nadaljevanju ZDA).

V prispevku bomo z vsebinskega vidika analizirali vlogo potovanja izseljencev in njihovih potomcev v nekdanjo domovino, pri čemer bomo skušali prikazati tudi vpliv, ki so ga tovrstni obiski v prvi polovici 20. stoletja imeli na državne in lokalne oblasti ter razvijajoči se turistični sektor, s poudarkom na območju Dravske banovine.² Podatke, ki jih navajamo, smo črpali iz redkih znanstvenih razprav s tega področja, statističnih letopisov ter zlasti iz pregleda relevantnih periodičnih publikacij, ki so obravnavale izseljensko problematiko v nekdanji Jugoslaviji in Sloveniji.

PROCES IZSELJEVANJA SLOVENCEV OD DRUGE
POLOVICE 19. STOLETJA DO PRIČETKA DRUGE
SVETOVNE VOJNE

Podobno kot drugod po Evropi se je tudi na območju slovenskih dežel oziroma slovenskega etničnega prostora odvijal proces izseljevanja, pri katerem so bili vsaj v prvi fazi v ospredju ekonomski razlogi. Množičnejše izseljevanje beležimo od sredine 19. stoletja dalje, ko so se v slabše razvitih in pretežno agrarnih predelih avstrijske monarhije pričeli soočati z vrsto neugodnih okoliščin, med katerimi so bili visoki davki in razkosa na kmečka posest, dodatno pa je položaj prebivalstva otežil povečan naravni prirastek (Gestrin, Melik, 1966; Klemenčič, 1987, 36–43). Slovensko prebivalstvo se je izseljevalo v druge dele monarhije in izven države, zlasti v gospodarsko razvitejša mesta in industrijska središča (Valenčič, 1990, 44–45).

Slovensko zgodovinsko proces izseljevanja deli v več obdobjih, pri čemer prvo postavlja v čas do 70-ih let 19. stoletja.³ V tem obdobju je bil delež izseljencev, ki ga je beležila avstrijska statistika, zelo majhen, kar je veljalo tudi za izseljevanje iz slovenskih dežel.⁴ To prvo fazo so v glavnem zaznamovala izseljevanja političnih

1 S tematiko izseljevanja iz slovenskega etničnega prostora se v zgodovinsko opisju ukvarjajo Drnovšek (2012), Friš (1995, 1996), Kalc (2002), Klemenčič (1987, 1995, 1998, 2001), Valenčič (1990) in drugi.

2 Dravska banovina je bila ena od devetih upravno-administrativnih enot Kraljevine Jugoslavije, ki so bile ustanovljene leta 1929. Obsegala je nekdanji območji ljubljanske in mariborske oblasti.

3 Izseljevanje se je v monarhiji pričelo sicer regulirati z izseljenskim patentom leta 1832, ko je deželna oblast pričela izdajati dovoljenja za zakonito izselitev (Friš, 1995, 22; Valenčič, 1990, 46). V patentu je bilo določeno, da mora vsak, ki zapušča državo, dobiti dovoljenje s strani deželne oblasti, od leta 1862, ko je bila dovoljena večja svoboda gibanja, pa so deželne statistike postale manj zanesljive. Za natančnejše podatke je bilo treba upoštevati tudi sezname potnikov v pristaniščih, ki prikazujejo realnejšo sliko o številu izseljencev (Klemenčič, 2001, 228).

4 Izseljenski patent je zelo ozko definiral pojem izseljenstva, izseljenec je bil le tisti, ki je v tujino odšel z namenom, da se v domovino ne vrne (Valenčič, 1990, 47).

emigrantov po letu 1848, izseljevanja iz pustolovskih namenov in misijonarsko delo. Med naštetimi oblikami izseljevanja vsaj dveh primerov, in sicer »pustolovcev« in misijonarjev, ne moremo v celoti uvrščati v kategorijo splošne definicije izseljenstva, ki označuje izselitev dela ali skupine prebivalstva v določenem zgodovinskem obdobju in naselitev izven slovenskega etničnega prostora (Klemenčič, 1998, 175–176). Misijonarji, kot denimo tisti v ZDA (F. I. Baraga, F. Pirc, I. Mrak), so delovali med staroselci, belimi priseljenci in med prvimi slovenskimi priseljenci, katerim so nudili podporo ob prihodu ter ustanavljanju prvih naselbin (Friš, 1995, 20). Misijonarji, ki so poklicno odhajali v tujino in se občasno vračali v domovino, so v slednjo prihajali tudi zaradi pridobivanja novih mladih semeniščnikov in duhovnikov za nadaljnje spodbujanje misijonarskega delovanja (Friš, 1996, 166–168). Tako jih težko označimo kot ekonomske izseljence in turistične obiskovalce, čeprav so nedvomno nastopali kot znanilci vesti o dogajanju v tujini in so o tem poročali ob obisku stare domovine.

Intenzivnejšemu izseljevanju smo priča v obdobju po marčni revoluciji oziroma od konca 70-ih let 19. stoletja do začetka prve svetovne vojne (oziroma v ZDA leta 1924⁵). Razlogi za izseljevanje so bili v tem obdobju najpogosteje ekonomske narave, saj so bile, kakor že omenjeno, (pretežno agrarne) slovenske dežele znotraj habsburške monarhije gospodarsko manj razvite.⁶ Država izseljevanju načeloma ni nasprotovala, ni pa ga tudi posebej spodbujala, saj na ozemlju monarhije ni dovoljevala ustanavljanja izseljenskih agencij.⁷ Izseljevanje v evropske države in Ameriko je kljub temu že v 60-ih letih 19. stoletja postalo številčnejše, kar je razvidno tudi iz (sicer nepopolnih) popisov prebivalstva.⁸ Valenčič ocenjuje (1990, 50–54), da sta bili najbolj za-

nimivi državi za izselitev z območja Kranjske Nemčija in Amerika. Nemčija je bila najbolj pogosta država tudi za izseljevanje s Štajerske in Koroške, z območja Trsta pa se je največ ljudi izseljevalo v Italijo. Z Goriškega je izseljevanje ravno tako potekalo v smeri Italije ter Turčije in Egipta, v Istri pa so se omenjenim trem destinacijam⁹ pridružile še države severne ter južne Amerike. V naslednjih letih se je izseljevanje v omenjene države še stopnjevalo.

Klemenčič ocenjuje, da se je v prvih dveh omenjenih obdobjih iz slovenskega etničnega prostora izselilo okoli 300.000 oseb (Klemenčič, 1987, 36–43).¹⁰ Izseljevanje je bilo usmerjeno v različne kraje: okoli 60.000 ljudi se je izselilo v druge dele Habsburške monarhije, okoli 30.000 je boljše življenje odšlo iskat na rudarska območja Nemčije (zlasti v Vestfalijo), preostali del pa se je večinoma izselil v Severno in Južno Ameriko (Klemenčič, 1998, 176). Število Slovencev, ki so se izselili, je težko oceniti, saj avstrijske statistike¹¹ prikazujejo le podatke za celotno monarhijo, in ne posamezne dežele. Redko lahko podatke o številu slovenskih izseljencev v posameznih državah zasledimo tudi v drugih statističnih virih. Tak primer je popis prebivalstva ZDA iz leta 1910, ki navaja, da je tistega leta tam živelo 183.431 Slovencev (tako so se opredelili glede na materni jezik), od tega jih je bilo 123.631 rojenih v Avstro-Ogrski, rojenih v ZDA pa je bilo 59.800. Že ob naslednjem popisu leta 1920 je bilo število vseh evidentiranih slovensko govorečih prebivalcev v ZDA 208.552 (od tega 102.744 prve generacije in 105.808 druge generacije) (Klemenčič, 1987, 51).

Naslednji intenzivnejši izselitveni tok z območja slovenskega etničnega prostora je nastopil ob nastanku novih političnih razmer in meja po prvi svetovni voj-

5 V tem letu je bil v ZDA sprejet nov Priseljenski zakon, angleško imenovan »Immigration Act of 1924«, ki je znatno omejil priseljevanje v to državo (Friš, 1995, 15).

6 Samo kmetovanje pogosto ni več zadoščalo za preživetje in tudi druge dejavnosti, kot so prevoznništvo, obrti in trgovina, so v tem obdobju pričele propadati (Valenčič, 1990, 49).

7 Izseljevanje v ZDA so promovirale razne parobrodne družbe, ki so v ta namen ustanovljale posebne agencije. Tovrstni propagandi smo bili po pisanju Izseljeniškega vestnika priča tudi v slovenskem prostoru. Izseljevanje je bilo konec 19. stoletja najbolj razširjeno v najrevnejših predelih Dolenjske, Notranjske in vzhodne Gorenjske (Izseljeniški vestnik, januar 1934: Naša krvaveča narodna rana, 4–5).

8 Ko za izselitev ni bilo več treba pridobiti dovoljenja, je bil sam nadzor nad številom izseljencev veliko težji in je vodenje izseljenske statistike postalo manj zanesljivo (Valenčič, 1990, 48).

9 Z območja zahodnega slovenskega etničnega prostora so bile v drugi polovici 19. stoletja pogoste selitve v Egipt. Tu govorimo o začasni migraciji iz ekonomskih razlogov, kjer so ženske v Egipt emigrirale kot delovna sila, in sicer kot dojiteljice in služkinje. Pojav je po drugi svetovni vojni zamrl. Po prvi svetovni vojni, s priključitvijo Julijske krajine k Italiji, je bila zelo prisotna tudi emigracija Primorcev v Jugoslavijo ter nekatere evropske in izvenevropske države (Francija, Belgija, Južna Amerika) (Kalc, 2002).

10 Ob tem dodajmo, da je Izseljeniški vestnik leta 1930 pisal o preko 400.000 slovenskih izseljencih, ki naj bi živeli na različnih kontinentih. Od tega naj bi jih okrog 250.000 živelo v ZDA, v Argentini (vključno z izseljenci s Primorske) naj bi jih bilo naseljenih okoli 20.000, v Braziliji, Urugvaju, Čilu in ostalih državah Latinske Amerike so število ocenili na skupno 5.000, v Kanadi naj bi jih bilo (ravno tako vključujoč izseljence Primorske) okoli 6.000, za Avstralijo so navedli podatek o 200 izseljencih (Izseljeniški vestnik, 1930 (Izseljeniška knjižnica št. 2): IV. Število izseljencev, 7). Prihodnje leto je Izseljeniški vestnik objavil naslednje okvirne podatke o številu izseljencev: v ZDA 250.000, Argentini 20.000, ostalih deželah Južne Amerike 5.800, Kanadi 6.000, Avstraliji 200, Nemčiji 30.000, Franciji 16.000, Belgiji 3.000 in na Nizozemskem 3.000. Skupno število naj bi doseglo 336.000 slovenskih izseljencev z območja Dravske banovine (torej brez slovenskega etničnega prostora, ki je bil po prvi svetovni vojni priključen drugim državam). Izseljeniški vestnik je ob tem opozarjal tudi na nekatere težave in pomanjkljivosti pri vodenju statistike izseljencev, zaradi česar so prikazane številke le okvirnega značaja (Izseljeniški vestnik, 25. 6. 1931: Za pozdrav jugoslovanskim izletnikom iz Amerike, II. Statistika izseljencev, 16–17).

11 Z letom 1876 je bila statistika izseljevanja v Avstro-Ogrski objavljena v *Statistische Monatschrift* (Valenčič, 1990, 48).

ni. Takrat je izselitveni val zajel zlasti politične (in narodnostne) emigrante z območja Primorske, od koder so se ljudje izseljevali večinoma v smeri Argentine, in Koroške, od koder so selitve potekale v smeri ZDA ter nekaterih drugih držav zahodne Evrope. Ekonomski razlogi so poleg tega še naprej botrovali selitvi na rudarska območja Nemčije (Vestfalija). Podobno so se po drugi svetovni vojni pričele politične emigracije v Kanado, Južno Ameriko, Avstralijo in ZDA (Klemenčič, 1998, 177; Drnovšek, 2012a).

Sam proces izseljevanja lahko v obdobju med obema vojnama opazujemo tudi preko publikacije Statističnega letnika, ki jo je v Kraljevini Jugoslaviji med letoma 1929 in 1941 izdajal »Urad za obč. državno statistiko« v Beogradu. Ob tem je treba poudariti, da v evidencah statistik, ki so podatke zbirale po posameznih banovinah, ni zajet znatni del slovenskega etničnega prostora, ki je bil po prvi svetovni vojni priključen drugim državam. Poleg tega se lahko ob statistikah, ki jih predstavljamo v nadaljevanju in vsebujejo tudi podatke o destinaciji posameznikove izselitve, kritično vprašamo, kako je bilo s spremljanjem odselitve oseb, ki se v tujino niso podale po uradni poti (denimo z ilegalnim prehodom državne meje). Predstavljeni podatki s tega vidika prikazujejo le uradne ocene, ki jih združene prikazujemo v prilogi 1.

V obdobju od leta 1929 do leta 1939 (glej prilogo 1) se je iz Dravske banovine največje število prebivalcev izselilo v Francijo in Nemčijo, v manjši meri pa tudi v Avstrijo, Nizozemsko in Belgijo. V obravnavanem obdobju se je iz Dravske banovine v Francijo izselilo vsaj 1.500 prebivalcev letno (v letu 1937 je bilo takšnih celo preko 4.200 oseb), pri čemer je število izseljencev iz Dravske banovine dosegalo tudi do 85 odstotkov vseh izseljenih iz Kraljevine Jugoslavije, ki so se izselili v to državo. Za prebivalce Dravske banovine je bila zanimiva tudi Nemčija, ki je v letih 1938 in 1939, ko je njen sestavni del postala tudi Avstrija, pritegnila največje število izseljencev v vseh obravnavanih letih. Državi Belgija in Nizozemska sta bili kot državi priseljevanja prebivalcev Dravske banovine aktualni predvsem ob pričetku obravnavanega obdobja, torej od konca dvajsetih in v začetku tridesetih let 20. stoletja.

V istem obdobju so med izvenevropskimi državami kot destinacija izseljencev iz Kraljevine Jugoslavije prevladovali predvsem ZDA, med izseljenimi osebami v to državo pa je bil tudi od 15- do 20-odstotni delež izseljencev iz Dravske banovine. Iz slednje so večji selitveni tokovi potekali še v Kanado in Argentino, medtem ko

so bile druge države Južne Amerike in Avstralija med letoma 1929 in 1939 privlačne predvsem za izseljence iz drugih banovin Kraljevine Jugoslavije (glej prilogo 1). Vendar to izseljevanje po obsegu ni doseglo številčnosti izseljevanja pred prvo svetovno vojno (Valenčič, 1990, 65–66).

OBISKI IZSELJENCEV IN NJIHOVIH POTOMCEV V SLOVENIJI (JUGOSLAVIJI)

Kakor smo videli, je bilo izseljevanje od druge polovice 19. in v 20. stoletju tudi v slovenskem prostoru močno prisoten pojav. Z izseljensko problematiko so se v evropskih državah od konca 19. stoletja naprej ukvarjale posebne organizacije, kakršna je bila tudi Družba sv. Rafaela. Ta je skrbela za izseljensko problematiko, varstvo izseljencev, nudila je svetovanje in pomoč pri pripravi na pot v tujino. V Avstriji je bila Družba sv. Rafaela ustanovljena leta 1890 in je delovala kot cerkvena¹² bratovščina na Dunaju. Namen družbe je bila pomoč izseljencem »pri pripravi na odhod, med potjo in pri prihodu v »novo domovino« (Friš, 1995, 36; Kolar, 1990, 109). Predstavniki družbe, večinoma duhovniki, so med drugim delovali v pristaniščih¹³ ter posebnih izseljenskih uradih, pomembno vlogo pa so imeli tudi v okviru posameznih škofij, kjer so informirali in usmerjali izseljence. Na začetku 20. stoletja, leta 1903, je v okviru dunajske družbe pričel delovati tudi pomožni odbor družbe za ljubljansko škofijo (Friš, 1995, 36). Slovenska podružnica družbe za varstvo izseljencev v Ljubljani je bila ustanovljena leta 1907 in je skrbela zlasti za katoliške izseljence (Friš, 1995, 40). Financirala se je na več načinov, in sicer preko cerkvenih in državnih ustanov, karitativnosti, članarine in z zbiranjem sredstev. Nudila je pomoč izseljencem že ob pripravi na odhod, pa tudi med samo potjo in po pristanku v novi deželi.¹⁴ Podružnice družbe so bile v Trstu, Gorici, Mariboru in New Yorku. Po prvi svetovni vojni je bila sicer ukinjena, njeno delovanje v obliki samostojne družbe pa obnovljeno oktobra 1927 (Drnovšek, 2012a, 48). Od leta 1929 je izdajala svoje glasilo, *Izseljenski vestnik*.¹⁵ Dejavnost je bila tudi na drugih področjih: prizadevala si je za vpeljavno dneva, posvečenega izseljencem (*Izseljenska nedelja*), sodelovala pri izdaji pridig, organizaciji iger, kongresov ter predavanj na temo izseljenstva in z njim povezane problematike, predvajanju izseljenske ure na radiu itd. Družba je bila ponovno ukinjena po drugi svetovni vojni (Friš, 1996, 170–171) in obnovljena leta 1990. Od leta 1995 deluje pod imenom Rafaelova družba. Ravno

12 Na splošno je bila katoliška cerkev zelo prisotna pri pojavu izseljevanja, saj je posvečala pozornost in skrb slovenskim izseljencem v tujini ter si prizadevala ohraniti vero, moralno in slovenstvo tudi v novem okolju (Drnovšek, 2012a, 9).

13 Predstavniki družbe so delovali v izseljenskih uradih, in sicer v Bremnu, Hamburgu, Antwerpnu, Trstu ter drugih krajih (Kolar, 1990, 113).

14 Družba je občasno tudi finančno spodbujala obiskovanje stare domovine.

15 Glasilo, ki ga je izdajala Družba sv. Rafaela od leta 1929 do leta 1940, je spreminjalo svoje ime. Prvotno se je imenovalo *Izseljenski vestnik*, leta 1935 je dobilo ime *Izseljenski vestnik Rafael* – takrat se je Rafael, ki so ga v obdobju 1931–1935 izdajali slovenski izseljenski duhovniki na Nizozemskem, združil z *Izseljenskim vestnikom* (Drnovšek, 2012a, 279) – ter leta 1938 *Izseljenski vestnik*. V prispevku zanj uporabljamo termin *Izseljenski vestnik*.

glasilo Izseljenski vestnik, ki je izhajal do leta 1940, nam omogoča vpogled, analizo in predstavitev bolj ali manj organiziranih izseljenskih (turističnih) potovanj v nekdanjo domovino v obdobju med obema vojnoma.

Slovenci, ki so se do prve svetovne vojne izseljevali predvsem v države zahodne Evrope in v ZDA, so si z ustanavljanjem slovenskih organizacij in društev, župnij ter šol, izdajanjem časnikov in literarnih del v slovenskem jeziku v novem okolju prizadevali ohraniti svojo etnično pripadnost. V prvih letih po naselitvi v tujini je bilo le malo tistih, ki so si lahko privoščili potovanje v domači kraj, še zlasti če se je posameznik naselil izven evropske celine. Tako so bili obiski sprva izrazito individualnega značaja in so si jih lahko privoščili le premožnejši, saj so bili stroški (še zlasti prekooceanskega) potovanja v domovino precej visoki. Prvim številčnejšim organiziranim izletom izseljencev smo tako priča šele v 20-ih letih prejšnjega stoletja (Friš, 1996, 175).

Obiski stare domovine so potekali tako na individualnem kot tudi skupinskem nivoju. Obiskovalcem slovenskega rodu, ki so v okviru organiziranega potovanja v domovini obiskovali tudi turistične kraje, je zaradi množičnosti in pozornosti, ki so je bili pogosto deležni v časopisnih medijih, lažje slediti. Individualna potovanja so namreč predvidela lastno organizacijo potovanja v staro domovino ter obisk sorodnikov, kar načeloma ni vključevalo turističnih izletov. Turističnemu obisku izseljencev lahko iz različnega (zgodovinskega) gradiva sledimo zlasti od 30-ih let 20. stoletja dalje, pred tem so v večini prevladovali le individualni obiski s strani slovenskih misijonarjev in drugih vidnejših posameznikov, ki pa jih ne moremo obravnavati kot obliko turističnih potovanj. O organiziranih množičnejših obiskih je poročalo tudi slovensko časopisje, med drugim je v tridesetih letih o obiskih izseljencev podrobno poročal Izseljenski vestnik (Friš, 1996, 170), kar obširneje predstavljamo v nadaljevanju. O enem izmed takšnih obiskov je poročal tudi časnik Slovenec leta 1932, ko je pisatelj Louis Adamič za binkošti prišel na obisk v staro domovino, od koder se je izselil pri 14-ih letih. V Jugoslaviji sta se z ženo zadržala skoraj leto dni.¹⁶ Leta 1933 je svojo rodno Ljubljano obiskal tudi argentinski izseljenec, uspešni podjetnik Friderik Eber, ki je bil na službenem potovanju po nekaterih evropskih državah (Friš, 1996, 168).¹⁷

Med organiziranimi skupinami, ki so v obdobju pred drugo svetovno vojno potovale na obisk v staro domovino, so prevladovale predvsem katoliško usmerjene skupine,¹⁸ pri organizaciji obiskov pa so imele pomembno vlogo najrazličnejše slovenske organizacije, v ZDA pa tudi potovalne agencije (Friš, 1996, 176), kot podrobneje pojasnjujemo v nadaljevanju. Pomena obiska iz-

seljencev so se zavedale tudi tedanje državne oblasti, kar je razvidno iz odnosa in propagande obiska, ki ga je v 30-ih letih prejšnjega stoletja oznanjal krščanski Izseljenski vestnik. Ta opozarja na odnos in pomembnost toplega sprejema izseljencev, saj se bodo le-ti »po nekoliko tednih vrnili nazaj v svojo novo domovino. Ni pa vseeno s kakšnimi vtisi se bodo vračali. Ti izseljenci bodo v tujini ali naši najboljši zavezniki in pomočniki, ali naši najnevarnejši sovražniki«.¹⁹ Za temi besedami se skriva tudi interes za to, da se na nek način ohranja dober spomin na staro domovino, ki se jo bo v prihodnje še obiskovalo, se ji namenjalno gmotno in finančno pomoč ter v tujini predstavljalo pozitivno sliko obiskane države. Izseljenski vestnik posebej opozarja na odnos in vedenje tistih, ki imajo s temi »turisti« prvi stik, kot so denimo uslužbenci na carini, železnici, v hotelih in gostilnah, ki morajo pustiti gostom dober vtis.²⁰

V želji, da bi obiske slovenskih izseljencev v nekdanji domovini umestili v širši kontekst medvojne obdobja, podajamo statistične ocene števila prihodov turistov v Kraljevino Jugoslavijo po posameznih državah, iz katerih so obiskovalci izhajali. Spremljanje povratnih tokov izseljencev, katerih obisk nekdanje domovine načeloma ni bil povezan z njihovo trajno vrnitvijo in je bil pretežno turistične narave, je bilo sicer zaradi specifičnih lastnosti izseljenske turistične populacije precej nezanesljivo. Nedvomno je namreč delež izseljencev, ki se je vračal nazaj v takratno Kraljevino Jugoslavijo, imel poleg jugoslovanskega tudi državljanstvo države, v kateri se je stalno naselil (omenjeno dejstvo še zlasti velja za mlajše generacije izseljencev, ki so lahko bile v novi domovini tudi rojene), in tako so bili lahko izseljenci posledično s strani obmejne policije registrirani bodisi kot prebivalci države, v kateri dejansko živijo, bodisi kot državljani Kraljevine Jugoslavije, ki se iz tujine vračajo domov (pri čemer so bili s turističnega vidika uvrščeni v kategorijo domačih turistov).

V prilogi 2 predstavljamo podatke o prihodih turistov v Dravsko banovino in Kraljevino Jugoslavijo. Predpostavljamo lahko, da je v predstavljene statistike zajet tudi znatni delež slovenskih izseljencev (ki so evidentirani bodisi kot domači turisti iz Kraljevine Jugoslavije bodisi kot obiskovalci iz posameznih evropskih ali drugih držav), ki pa ga zaradi zgoraj predstavljene specifične lastnosti ne moremo konkretno opredeliti.

Iz priloge 2 lahko razberemo, da so med letoma 1933 in 1939 največji delež obiskovalcev (skupno preko 70 odstotkov vseh turistov) v Dravski banovini predstavljali domači turisti, torej turisti iz Kraljevine Jugoslavije. Med tujimi obiskovalci so bili najštevilčnejši avstrijski in nemški turisti, katerih število je v letu 1939, ko so bili v

16 Slovenec, 14. 5. 1932: Alojzij Adamič v Sloveniji, 3; Slovenec, 28. 3. 1933: Lojze Adamič ob slovesu, 3.

17 Slovenec, 15. 6. 1933: Odlični rojak iz Argentine v Ljubljani, 2.

18 Te skupine izpostavlja Izseljenski vestnik.

19 Izseljenski vestnik, 1930 (Izseljenska knjižnica št. 2): Pozdravljeni!, 2.

20 Izseljenski vestnik, 1930 (Izseljenska knjižnica št. 2): Pozdravljeni!, 2–3.

evidenci združeni pod enotno kategorijo »Nemčija«, na letnem nivoju presegle 40.000. Pomemben delež turističnih prihodov v Dravsko banovino so med letoma 1933 in 1935 predstavljali državljani Češkoslovaške, ki so bili v omenjenem obdobju na drugem mestu po številu prihodov, njihovo število pa je do leta 1939 drastično upadlo (Dravsko banovino je leta 1939 v primerjavi z izhodiščnim letom 1933 obiskalo skoraj sedemkrat manj turistov iz Češkoslovaške).²¹ Število prihodov turistov iz Italije je v sedmih obravnavanih letih ostalo relativno konstantno, pri čemer pa so italijanski turisti v Dravski banovini predstavljali skupno okoli 50 odstotkov vseh italijanskih turistov, ki so obiskali Kraljevino Jugoslavijo. Med geografsko bolj oddaljenimi evropskimi državami, iz katerih je v Dravsko banovino še prihajal znaten delež obiskovalcev, lahko izpostavimo Anglijo, Francijo in Poljsko.

O vlogi izseljencev v turističnem sektorju je v letu 1939 opozarjal tudi zapis v Izseljeniškem vestniku, kjer so posvetili posebno pozornost tematiki izseljenstva in turizma. Pri tem izpostavi pozitivno vlogo Zveze za tujski promet pri promociji dežele in privabljanju tujih turistov. Hkrati sodelavci Izseljeniškega vestnika opozarjajo na pomanjkljiv interes in neprimeren odnos do izseljenških turistov. Na to jasno kažejo naslednje besede, ki jih je tajnik Družbe sv. Rafaela izrekel na občnem zboru Zveze za tujski promet v Ljubljani: »Mi vsakega tujca, ki pride na obisk v našo državo kot turist, sprejememo z največjim spoštovanjem, se mu klanjamo do zemlje, mu nudimo vse udobnosti, usluge, prednosti in olajšave samo zato, da pojé nekaj našega kruha, masla, mesa. In ta turist-tujec skuša ves čas svojega bivanja med nami kar najmanj potrošiti. Vse mu je predrago, za vsako malenkost se posebej pogaja. Res je, potreben nam je, veseli smo, da pride in želimo, da bi jih prišlo čim več. Prihajajo pa k nam vsako leto še drugi turisti, ki pa niso tujci, temveč kri naše krvi, naši bratje in sestre – izseljenci.«²²

Pisec v nadaljevanju opozarja, da se to pomembno kategorijo turistov, ki niso tujci, ampak Slovenci, ki živijo v tujini, zanemarljivo obravnava, saj so le-ti zelo radodarni gostje, ki prihajajo v nekdanjo domovino s sredstvi in darovi ter odidejo z oblilo spominki (pri čemer se ne pogajajo za ceno), saj: »Z odprto roko sipajo med svojce denar in darove, to, kar so dolga leta prej s težavo dajali na stran od svojega trdega zaslužka, nakupujejo spominkov brez kraja, da jih ponesejo s seboj v tujino, a se pri tem ne pogajajo...«.²³ Pisec opozarja na neprimeren sprejem in odnos do teh gostov na mejni carini ter prizadevanja Družbe sv. Rafaela za znižanje cen vozovnic za vlak. Poleg tega izpostavlja še pozitivno vlogo, ki jo imajo izse-

ljenci pri promociji države in razvoju turizma. Primeren odnos do izseljenških turistov bo po njegovem mnenju pripomogel k nadaljnjemu obiskovanju izseljencev in njihovih potomcev iz tujine. Ne nazadnje je Družba sv. Rafaela postala tudi članica Zveze za tujski promet in je sodelovala v turističnem svetu banske uprave.²⁴ Glede na obsežne ocene števila izseljencev, ki so konec 30-ih let prejšnjega stoletja živeli v tujini, lahko predpostavljamo, da je bil interes za njihovo obiskovanje in promoviranje turizma v nekdanji Jugoslaviji utemeljen.

Obiski slovenskih izseljencev iz evropskih držav

Prvi uspešno izpeljani množičnejši obisk slovenskih izseljencev je po do sedaj dostopnih podatkih bil izveden 28. maja leta 1922, ko je v nekdanjo domovino pripotovala skupina izseljencev iz Vestfalije v Nemčiji. Finančno je izlet podprla nemška vlada, ki je zagotovila cenejše vozne karte za vlak (Friš, 1996, 169; Drnovšek, 2012a, 94). Po prihodu in prenočitvi na vlaku v Ljubljani »so potovanje nadaljevali do romarske točke v takratni Rajhenburg, današnje Brestanico, kamor jih je pospremil ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič. Po romanju so izletniki odšli na svoje domove, 6. junija so se z vlakom vrnili v Nemčijo« (Friš, 1996, 169). Časopis Slovenec, ki poroča o prihodu te skupine, opominja Ljubljance na topel sprejem, ki bi jim ga morali pripraviti na kolodvoru.²⁵ Kot je nadalje razvidno iz poročanja Slovenca, je bil ta obisk, ki je trajal od 28. maja do 6. junija, v prvi vrsti romarske narave.²⁶

Podoben izlet iz Vestfalije je bil v organizaciji Zveze slovenskih katoliških društev v Nemčiji izveden tudi v letu 1927, ko so izseljencem v Ljubljani priredili sprejem, obisk pa je vključeval ogled Bleda, Brezjij, Celja in Maribora. Tokratni sprejem gostov je bil veliko bolj organiziran, časopisje pa je izčrpno poročalo predvsem o slavnostnem sprejemu v Mariboru (Friš, 1996, 169). Ob vrnitvi v Nemčijo se je v časniku Slovenec Zveza slovenskih katoliških društev v Nemčiji zahvalila za topel in slavnostni sprejem, ki so ga bili deležni v stari domovini, saj so jih pozdravili ugledni predstavniki politične in cerkvene elite.²⁷

V letu 1929 je Slovenijo v organizaciji izseljenskega kaplana Antona Hefnerja obiskalo 85 izseljencev iz Lorene v Franciji, ki so jim po naročilu tedanjega ministra za promet Antona Korošca omogočili brezplačno vožnjo po Sloveniji, dva tedna pa so preživeli pri svojih sorodnikih (Friš, 1996, 170). Tudi oni oziroma organizator Anton Hefner se je po vrnitvi v Francijo javno zahvalil za sprejem v Sloveniji. V zahvali je omenjeno, da bi

21 Temu sta najverjetneje botrovali priključitev Sudetov k Nemčiji leta 1938 (Münchenski sporazum) in ukinitve Češkoslovaške države marca 1939.

22 Izseljenski vestnik, 1939 (leto 9, št. 6): Izseljenci in naš turizem, 97.

23 Izseljenski vestnik, 1939 (leto 9, št. 6): Izseljenci in naš turizem, 98.

24 Izseljenski vestnik, 1939 (leto 9, št. 6): Izseljenci in naš turizem, 97–99.

25 Slovenec, 9.8.1928: Slovenski otroci iz Vestfalije in Porenja v Sloveniji, 4.

26 Slovenec, 1.6.1922: Dnevne novice, Odhod westfalskih rudarjev, 2.

27 Slovenec, 16.9.1927: Zahvala vestfalskih Slovencev, 3.

prišlo na obisk še več izseljencev, a se izlet predhodno že dvakrat ni izvedel in je bil zaradi tega izkazan manjši interes, kot bi lahko bil sicer. Jugoslovansko poslaništvo v Parizu je potnikom uredilo skupni potni list, vizume in drugo dokumentacijo, kar je precej olajšalo potovanje v Jugoslavijo. Pozitiven vtis na potnike naj bi s primernejšim odnosom naredili tudi cariniki na Jesenicah.²⁸

Obiski slovenskih izseljencev iz Nemčije, Nizozemske, Francije in Belgije so se v prihodnjih letih še nadaljevali, o čemer je vestno poročalo časopisje. Pomemben pokazatelj ohranjanja stikov z nekdanjo domovino predstavlja tudi obisk otrok, potomcev izseljencev. Slovenec poroča o skupini 257-ih otrok iz Vestfalije in Porenja, ki so v avgustu leta 1928 z vlakom brezplačno pripotovali na obisk v Slovenijo in obiskali domače kraje svojih staršev. Ob sprejemu na Jesenicah jih je pričakala množica ljudi ob igranju godbe katoliškega delavskega društva.²⁹ Meseč dni kasneje je v kratki novici Slovenec pisal o obisku slovenskih otrok izseljencev, ki so bili nastanjeni v Mariboru. Obiskali so priljubljeno turistično točko – termalno zdravilišče v Rogaški Slatini, kjer so otroci v propagandne namene v dar dobili steklenico mineralne vode.³⁰

Tovrstni obiski so se nadaljevali tudi v tridesetih letih 20. stoletja. Izleti so najpogosteje vključevali obisk romarskih in turističnih krajev Kraljevine Jugoslavije. Za potovanje so bile na razpolago tudi cenejše vozovnice – tako so denimo leta 1932 Jugoslovani iz Belgije in Nizozemske v domovino pripotovali po polovični ceni vozovnice³¹ z direktnim vlakom iz Nizozemske.³² Izseljeniški vestnik je objavljala tudi vozne rede, itinera-rij potovanja, navajala informacije o dokumentih, cenah prevozov itd. V večini so bili izseljenci deležni sprejema pri lokalnih in političnih oblasteh, obisk pa je obsegal tudi eno- ali večtedensko bivanje pri sorodnikih.

V prihodnjih letih so bile v Izseljeniškem vestniku objavljene novice o obiskovanju izseljencev, njihovih

predstavnikov in duhovnikov iz evropskih držav. Navadno so izseljenski obiskovalci pripotovali avgusta in se zadržali okrog dvajset dni.³³ Poleg tovrstnih izletov in obiskov domačih so, kot že omenjeno, v nekdanjo domovino svojih staršev na večmesečni obisk (počitniške kolonije) prihajali tudi otroci. Namen tovrstnih obiskovanj je bil ta, da bi mladi spoznali domovino svojih staršev, njene naravne lepote, šege, noše, se učili slovenskega jezika in ohranjali stik ter vezi s Slovenijo. Pomembna je bila tudi krepitev verskih in moralnih vrednot ter druženje s slovenskimi otroki. Glavni pobudniki počitniških kolonij so bili izseljenski duhovniki in učitelji.³⁴ Prvo potovanje otrok na počitnice je organiziral nemški duhovnik Božidar Tensundern leta 1928. V prihodnjih letih so izpeljali več takih izletov otrok iz Nemčije, Nizozemske in Francije. Avgusta leta 1931 je za mesec dni na pobudo izseljenskega komisarja Deželiča v Düsseldorfu na počitnice v staro domovino prišlo okrog dvesto otrok izseljencev iz Nemčije in Nizozemske. Za potovanje po Nemčiji je bila urejena brezplačna vožnja. Na počitnicah so odšli k svojim sorodnikom, nekatere sta sprejela Rdeči križ in Narodna zaščita v Zagrebu.³⁵ Po vrnitvi otrok so v turistično-propagandne namene organizirali tudi predavanja, kjer so predstavili izlet in razmere v Jugoslaviji, to pa se je zgodilo tudi po vrnitvi otrok v Nemčijo leta 1931 (Drnovšek, 2012a, 93–97; Drnovšek, 2012, 686). Večkrat se je zgodilo, da se zaradi pomanjkanja finančnih sredstev načrtovani izlet ni izpeljal.

Otroci, ki so potovali v domovino svojih staršev, so svoje vtise tudi beležili ter jih kasneje objavili v izseljenskih glasilih. Tak primer najdemo konec 30-ih let, ko lahko preko objav v Izseljeniškem vestniku sledimo dnevniškim zapisom deklice iz Francije, ki je beležila svoje vtise v času bivanja v Jugoslaviji, kjer se je v name- ne izobraževanja zadržala več mesecev.³⁶ Poleg izobra-

28 Slovenec, 18.8.1929: Naši delavci iz Francije v domovini, 7.

29 Slovenec, 9.8.1928: Slovenski otroci iz Vestfalije in Porenja v Sloveniji, 4.

30 Slovenec, 9.9.1928: Kaj je novega. Otroci naših vestfalskih rojakov, 4.

31 Ministrstvo Socijalne politike in Narodnega Zdravlja je 25. septembra leta 1934 izdalo tudi okrožnico, v kateri obvešča, »da bo podpiralo prošnje za znižano železniško vozarino skupinskih izseljenskih izletnikov«. Prošnje je bilo treba predložiti preko konzulatov Generalnih Direkcij Državnih železnic v Beogradu okoli dva meseca pred načrtovanim potovanjem (Izseljeniški vestnik, november 1934: Kaj delajo naši po svetu? Jugoslavija. Izseljenci, izletniki, znižana železniška vozarina, 6). Pod okriljem tega ministrstva oziroma oddelka je deloval tudi Oblastni izseljeniški urad za ozemlje Dravske banovine (oziroma sprva ljubljansko in mariborsko oblast). Med drugim je urad organiziral tudi izlete izseljencev v nekdanjo domovino ter aktivno sodeloval z Družbo sv. Rafaela. Z ukinitvijo oblasti in vzpostavitvijo banovin se je urad preimenoval v Banski izseljeniški referat (Drnovšek, 2012a, 10).

32 Izseljeniški vestnik, marec 1932: 5. Združene države severne Amerike, Slovenski turistovski klub, 6.

Takim ugodnostim smo priča tudi v prihodnjih letih. Tako so lahko izseljenci z jugoslovanskim državljanstvom ali jugoslovanskega porekla leta 1937, v obdobju od 20. junija do 31. oktobra, potovali za polovično ceno. Ugodnost je veljala za potovanje z vlakom iz evropskih držav ter tudi za potovanje iz Amerike (Izseljeniški vestnik Rafael, julij 1937: Znižana vožnja za izseljence, 53).

33 Izseljeniški vestnik Rafael, avgust 1936: Izseljenske novice, 83.

34 O pobudah za organizacijo otroških počitniških kolonij piše tudi Izseljeniški vestnik, ki izpostavlja napore in načrte izseljenskih učiteljev za organizacijo tovrstnih izletov (Izseljeniški vestnik Rafael, april 1937: Izseljenske novice. Počitnice izseljenske mladine v domovini, 28).

35 Izseljeniški vestnik, 1931 (Izseljeniška knjižnica št. 6): Nad dvesto slovenskih otrok naših izseljencev v Nemčiji, 41–42.

36 Z omenjeno deklico po imenu Anica so na pot odšli še trije otroci. Odpotovali so z vlakom 15. aprila leta 1936, stroške izobraževanja pa je plačala Dravska banovina. Anica se je šolala pri sestrah uršulinkah in v Jugoslaviji ostala do decembra leta 1936 (Izseljeniški vestnik Rafael, februar 1937: Iz dnevnika 10-letne deklice Anice Levart, hčerke rudarja, slovenskega izseljenca v Aumetzu, Francija, 15–16; Izseljeniški vestnik Rafael junij 1937: Kotiček izseljenske mladine, Iz dnevnika 10-letne deklice Anice Levart, hčerke rudarja, slov. izseljenca v Aumetzu, Francija (Konec), 48).

Holandski in belgijski Slovenci pridejo domov na izlet. Letos avgusta meseca prirede holandski in belgijski Slovenci skupen izlet v domovino. Izlet priredi belgijska Zveza katoliških društev sv. Barbare pod vodstvom g. Drago Oberžana in našega izseljeniškega komisarja iz Düsseldorfa, g. Deželica. S Slovenci pride tudi več prav odličnih holandskih in belgijskih prijateljev Jugoslavije, ki pridejo pogledat lepoto naše mile domovine.

Spored je sledeči:

11. avgusta ob 15. odhod iz Heerlena.

12. avgusta ob 3. zjutraj prihod v Monakovo. Tu sv. maša in triurni odmor; ob 17. prihod na Otoče. Od tu procesija na Brezje. Tam ostanejo čez noč.

13. avgusta zjutraj slovesna služba božja; ob 12. prihod v Ljubljano.

Za belgijske in holandske goste se prirede posebni izleti po celi Jugoslaviji, da si ogledajo najlepše kraje naše domovine.

28. avgusta v Mariboru poslovitvena prireditev.

29. avgusta poslovitvena pobožnost v baziliki Matere božje.

Odhod iz Jugoslavije preko Celovca in Beljaka.

30. avgusta prihod v Heerlen nazaj.

Računajo na 400—500 udeležencev.

Družba sv. Rafaela je na svoji seji dne 7. aprila začela s pripravami, da bodo naši dragi bratje in sestre in njih gostje iz Holandije kar najlepše sprejeti in da bo njih bivanje v Jugoslaviji kar najprijetnejše.

Več oznanimo pozneje.

Sl. 1: Program izleta Slovencev iz Belgije in Nizozemske avgusta leta 1932. Po prihodu v nekdanjo domovino so se izseljenci, ki so pripotovali v okviru belgijske Zveze katoliških društev sv. Barbare, najprej udeležili bogoslužja na Brezjah. Bogoslužnim opravilom so v naslednjih dneh sledila potovanja po Jugoslaviji, ki so bila bolj turistične narave (Izseljeniški vestnik, maj 1932, 8). Fig. 1: Itinerary of the excursion of Slovenians from Belgium and Netherlands in August, 1932. Emigrants, who travelled to their former homeland in the organization of the St. Barbara Alliance of Catholic clubs, participated in the holy mass after the arrival to Brezje. In the next few days, liturgy services were followed by short trips of tourist nature to different destinations in Yugoslavia (Izseljeniški vestnik, May 1932, 8).

ževanja in kulturne formacije se je deklica udeleževala tudi raznih izletov, in sicer na Brezje, Bled in v Kamniško Bistrico, o katerih je svoja doživetja in vtise zapisala in objavila v omenjenem glasilu.³⁷

Tudi v letu 1933 so pričakovali prihod večjih skupin izseljencev iz Nizozemske, Belgije in Francije.³⁸ Preko sto Slovencev iz Nizozemske in Belgije je v nekdanjo domovino prispelo 7. julija. Potovanje so organizirali

oziroma vodili Drago Oberžan, izseljenski misijonar na Nizozemskem, Svatopluk Svotišek (Svotiček), izseljenski učitelj iz Belgije, in Marija Ažman, izseljenska učiteljica iz Nizozemske. Ob prihodu je, kot je bilo ob tovrstnih izletih že v navadi, na Brezjah potekala sprejemna pobožna slovesnost, kjer jih je sprejel in jim izrekel dobrodošlico pater Kazimir Zakrajšek, takratni predsednik Družbe sv. Rafaela. Po prihodu v Ljubljano naslednjega dne so se izseljenci odpravili k svojim domačim. V novo domovino so se vrnili 25. julija.³⁹ V tem primeru lahko opazimo, da ta obisk ni imel izrazito turističnega značaja, ampak je šlo bolj za preživljanje časa pri sorodnikih. Izseljenci, ki so pripotovali iz bolj oddaljenih krajev, kot denimo iz ZDA, so si pogosteje ogledovali tudi turistične kraje in znamenitosti, ker je bilo potovanje zanje namreč precej dražje in dolgotrajnejše. Izseljencem iz evropskih držav je bilo potovanje v nekdanjo domovino dostopnejše, tako s finančnega kakor časovnega vidika, potovanja pa so lahko pogosteje ponovili.

V letih 1934 in 1935 so v Jugoslavijo na obisk ponovno prišle tudi manjše skupine iz Nizozemske. Velik pobudnik in organizator potovanj skupin je bil že omenjeni Drago Oberžan.⁴⁰ Tudi v letu 1937 smo bili priča obiskom izseljencev. Poleg skupin iz ZDA, ki jih podrobneje predstavljamo v nadaljevanju, so na začetku poletja začele prihajati skupine izseljencev iz Nemčije, ki so štejele okoli 500 izseljencev, iz Nizozemske in Belgije pa so skupno našli 120 ter iz Francije preko 300 oseb.⁴¹ Tega leta je Družba sv. Rafaela praznovala deseto obletnico (ponovne) ustanovitve in v ta namen je organizirala proslavo, na katerih so bili prisotni tudi izseljenci. Na proslavi, ki je potekala 22. avgusta na Brezjah, so bili prisotni minister Anton Korošec, beograjski nadškof Josip Ujčić in ljubljanski škof Gregorij Rožman.⁴² V splošnem je večje število izseljencev prihajalo v času posebnih obletnic in slavij, kakor denimo za evharistični in izseljenski kongres leta 1935 in ob že omenjeni deseti obletnici ustanovitve Družbe sv. Rafaela.⁴³

Izseljenci so, kot že opisano v primeru deklice, ki je bila več mesecev v domovini staršev na izobraževanju, v Izseljeniškem vestniku objavljali tudi svoje vtise ob obisku nekdanje domovine. Leta 1937 so v obliki dnevniških zapisov objavljeni vtisi Franca Ribiča, rudarja iz Merlebacha v Franciji, ki je v Slovenijo prišel z vlakom v organizirani skupini.⁴⁴ Na pot je v skupini odpotoval 21.

37 Izseljeniški vestnik Rafael, marec 1937: Iz dnevnika 10 letne deklice Anice Levart, hčerke rudarja, slovenskega izseljenca v Aumetzu, Francija (Dalje), 23–24.

38 Izseljeniški vestnik, maj 1933: Izleti v domovino, 4.

39 Izseljeniški vestnik piše, da si zaradi pomanjkanja finančnih sredstev Družba sv. Rafaela ni mogla privoščiti večjega sprejema. V: Izseljeniški vestnik, september 1933: V zapadni Evropi. Holandski in belgijski Slovenci na obisku v domovini, 4.

40 Izseljeniški vestnik, september 1934: Slovenci iz Holandije prišli domov, 7.

41 Izseljeniški vestnik, 1937 (leto 9, št. 6): Izseljenci in naš turizem, 96.

42 Izseljeniški vestnik Rafael, september 1937: Proslava 10-letnice Družbe dv. Rafaela pri Mariji Pomagaj na Brezjah ob navzočnosti slovenskih izseljencev iz vseh krajev sveta, ministra dr. Korošca, nadškofa dr. Ujčića in škofa dr. Rožmana, 1.

43 Izseljeniški vestnik Rafael, oktober 1937: Franc Ribič, rudar, Merlebach, Francija: Naš obisk v domovini, 109.

44 Kot poroča Franc Ribič, je bila s prijavo pri kaplanu vsem izseljenskim potnikom zagotovljena za 50 odstotkov znižana cena vozovnice. Izseljeniški duhovnik je urejal tudi listine in preostale dokumente v zvezi s potovanjem (potni listi, dopusti pri delodajalcu).

45 Izseljeniški vestnik Rafael, oktober 1937: Franc Ribič, rudar, Merlebach, Francija: Naš obisk v domovini, 109.

avgusta leta 1937⁵⁴ in se po prečkanju državne meje z vlakom odpeljal do Lesc in nato z avtobusom na Brezje, kjer je potekala maša. Pot je skupino nato vodila do Ljubljane, ki so si jo nekateri ogledali in tam tudi prespali, ter se zatem naslednji dan udeležili drugega izseljenskega kongresa, ki ga je organizirala Družba sv. Rafaela. Nekateri so se že isti dan odpravili k domačim, Franc Ribič pa je bil med tistimi, ki so se nekoliko dlje zadržali v Ljubljani.⁴⁶ Njegov dopust, ki ga je zaznamoval zlasti obisk pri družini in sorodnikih, je obsegal tudi obisk Rogaške Slatine in nekaterih drugih krajev. V Francijo se je skupina izseljencev iz Ljubljane vrnila 12. septembra.⁴⁷

V letu 1938 je Izseljeniški vestnik ponovno poročal o obisku slovenskih izseljencev iz Francije in Nizozemske. Ob tem je sodelavec glasila ugotavljal, da je bilo potovanje v skupinah na splošno ugodnejše in udobnejše, zlasti z vidika ureditve potnih listov in skupinskih vizumov.⁴⁸ Družba sv. Rafaela si je v tem obdobju še naprej prizadevala za organizacijo kolonij za otroke izseljencev. Leta 1938 je s pomočjo finančnih sredstev, za katere sta bila zaslužna ban Marko Natlačen in Anton Korošec, omogočila brezplačno enomesečno letovanje osemnajstim otrokom izseljencev iz Nemčije. V Sloveniji (Jugoslaviji) so se zadržali mesec dni (od 12. julija do 12. avgusta), kjer so se učili slovenskega jezika, spoznavali zgodovino države svojih staršev ter se udeleževali izletov.⁴⁹

Prihodnje leto so se po takrat že ustaljenih postopkih nadaljevali načrti za obiskovanje nekdanje domovine. Izseljenske turiste iz Francije so tudi v glasilu Izseljeniški vestnik pozivali k prijavi na izlet in pripravi ustreznih dokumentov, dopusta ter ureditvi plačila vozovnice (za otroke do četrtega leta starosti je bila le-ta brezplačna, do desetega leta pa je veljala polovična cena). Izlet je bil načrtovan od 21. avgusta do 12. septembra leta 1939.⁵⁰

Obiski slovenskih izseljencev iz neevropskih držav

Bolj zapleteno, zlasti s finančnega in časovnega vidika, je bilo obiskovanje izseljencev, ki so se naselili izven evropskih držav, v ZDA, Kanadi, Argentini in Avstraliji.⁵¹ Vsekakor pa so bili tudi tovrstni obiski prisotni. Ker je v slovenskem časopisju moč zaslediti precej poročil o obiskih iz ZDA, bomo namenili nekoliko več pozornosti prav temu območju.

Prvi izleti iz ZDA so bili zabeleženi že v 19., tovrstna potovanja pa so postala množičnejša v 20. stoletju. Izseljenci so si poleg domovine v Evropi pogosto ogledali tudi kulturne znamenitosti velikih mest, kot denimo Londona, Pariza, Dunaja, katoličani pa so potovanje običajno dopolnili z obiskom Rima (Friš, 1996, 168). Organiziranje potovanj v Evropo in na območje slovenskega etničnega prostora je bil očitno donosen posel, saj je v obdobju od konca 19. do tridesetih let 20. stoletja v ZDA delovalo več potovalnih agencij, takrat poznanih kot »parabrodsko zastopstvo«. Med njimi Friš (1996, 168) kot najbolj poznane navaja agencijo Zakrajšek & Češarek ter potovalna urada Franka Sakserja iz New Yorka in Johna Mihelicha iz Clevelanda. V tem mestu od leta 1923 deluje tudi agencija Kollander, ki še danes predstavlja eno redkih turističnih agencij v ZDA, ki je specializirana za potovanja v Slovenijo in njej sosednje države (KWT, 2012). Agencije so sprva posredovale pri prodaji ladijskih kart, kasneje so pričele organizirati skupinske izlete na območje slovenskega etničnega prostora. V slovenskem časopisju so pogosto poročali o obisku slovenskih izseljencev iz ZDA ter hkrati opominjali na zaplete, ki so oteževali samo potovanje in kvarili ugled Jugoslavije v tujini. Slovenec leta 1925 poroča o potovanju skupine rojakov, ki so se maja odpravili na pot iz Clevelanda in naleteli na nevednost na konzularnem predstavništvu Jugoslavije v New Yorku, saj jim je le-to povzročalo težave pri pridobivanju papirjev, potrebnih za pot. Podrobnejših podatkov o poteku potovanja oziroma prihodu v Jugoslavijo časopis ne navaja.⁵²

Organizirana skupinska obiskovanja so postala pogostejša v 30-ih letih prejšnjega stoletja in sta jih v večini organizirali dve največji slovenski podporni organizaciji: Slovenska narodna podpora jednota⁵³ in Kranjska slovenska katoliška jednota (KSKJ).⁵⁴ Prvi množičnejši obisk sta leta 1930 organizirala časnik Enakopravnost (Cleveland, Ohio) in zgoraj omenjena Slovenska narodna podpora jednota. Ob prihodu na Jesenice so 89 izseljencev pričakali tamkajšnji kovinarji z godbo na pihala, pozdrave pa sta jim namenila tudi predsednik kovinarjev Jeran in izseljeniški nadzornik Fink. Po slavnostnem sprejemu v Delavskem domu v Ljubljani so se izletniki, ki so v stari domovini ostali tri mesece, odpravili k svojcem. Istega leta naj bi, po poročanju Slovenca, v staro domovino prišla še ena skupina izseljencev iz

46 Izseljeniški vestnik Rafael, december 1937: Franc Ribič, rudar, Merlebach, Francija: Naš obisk v domovini (Nadaljevanje), 124.

47 Izseljeniški vestnik, februar 1938: Franc Ribič, rudar, Merlebach, Francija: Naš obisk v domovini (Konec), 15.

48 Izseljeniški vestnik, julij 1938: Holandija, 68.

49 Izseljeniški vestnik, oktober 1938: Naša letošnja počitniška kolonija, 94.

50 Izseljeniški vestnik, 1939 (leto 9, št. 6): Naši po svetu. Potovanje v domovino, 105.

51 Takšne obiske so si lahko privoščili le premožnejši, saj je povratna karta iz ZDA stala okrog 100 dolarjev. Za primerjavo: dobra plača v ZDA je v tistem času znašala 5 dolarjev dnevno (Friš, 1996, 175–176).

52 Slovenec, 1. 7. 1925: Dnevne novice, Naši Amerikanci na poti v domovino, 3.

53 Ustanovljena leta 1904, večinoma s strani pripadnikov delavskega stanu (Izseljeniški vestnik, 25. 6. 1931: II. Statistika izseljencev, 18–19).

54 KSKJ je delovala v ZDA od leta 1894 (Izseljeniški vestnik, 25. 6. 1931: II. Statistika izseljencev, 18). V ZDA je poleg omenjenih dveh delovalo še več drugih slovenskih organizacij in društev.

ZDA (Friš, 1996, 172). Veliko odmevnejši je bil obisk ameriških rojakov, ki so prispeli v času izseljenskega shoda leta 1931. O obisku je poročalo slovensko časopisje, Izseljeniški vestnik pa mu je namenil posebno številko z naslovom: *Za pozdrav jugoslovanskim izletnikom iz Amerike*. Na prvih straneh je zapisanih nekaj kritičnih besed o odnosu stare domovine do izseljencev in premajhnem zanimanju zanje ter za razmere, v katerih živijo. Izseljeniški vestnik obenem izpostavi, da se je zlasti na podlagi pobud in akcij Družbe sv. Rafaela to stanje postopoma izboljšalo.⁵⁵

Tega leta so v staro domovino pripotovale tri večje skupine jugoslovanskih ameriških izseljencev. Prva skupina je prišla v Ljubljano 26. junija⁵⁶ na otvoritev izseljeniškega kongresa (ki se je nato nadaljeval v Zagrebu in Beogradu), na katerem so udeleženci razpravljali o izseljenski problematiki. Ob otvoritvi je bil poseben pozdrav namenjen nekdanjemu predsedniku KSKJ in takratnemu predsedniku Baragove zveze, Antonu Grdini, ki naj bi bil imel zasluge za ohranjanje spomina in ljubezni do nekdanje domovine.⁵⁷

Druga skupina iz ZDA je prišla pod okriljem KSKJ. Izlet je bil skrbno načrtovan, saj je bilo veliko pozornosti namenjene verskim dejavnostim in počastitvi pomembnih slovenskih izseljencev.⁵⁸ Sprejem izletnikov na Jesenicah in v Ljubljani je organizirala Družba sv. Rafaela. Izletnike, ki so potovanje s paraplovno družbo Cunard pričeli 21. junija v New Yorku, so spremljali slovenski predstavniki omenjene agencije. Že v francoskem pristanišču Cherbourg so jih pričakali ljubljanski zastopnik družbe in dva predstavnika Družbe sv. Rafaela, ob prihodu na Jesenice 30. junija⁵⁹ pa sta jih pričakala množica domačinov ter slavnostni sprejem s pogostitvijo.⁶⁰ Nič manj slavnostno ni bilo v Ljubljani, kjer so se izletniki po maši odpravili na kosilo.⁶¹ Po poklonu na gro-

bu (so)ustanovitelja KSKJ, Frančiška S. Šušteršiča, so se odpravili k sorodnikom, glavni odborniki KSKJ pa so se med drugim udeležili sprejema pri škofu Antonu Bonaventuri Jegliču, škofu Gregoriju Rožmanu, banu Dragu Marušiču ter ljubljanskemu županu Dinku Pucu. V času bivanja so se udeleževali raznih slavnostnih obredov, srečanj, romanj in se 10. avgusta pred odhodom srečali v Ljubljani, kjer jih je ponovno čakalo slovo, temu pa je sledil povratek v novo domovino (Friš, 1996, 173–174).⁶² Tretja skupina izletnikov iz ZDA je v Slovenijo prišla 10. julija istega leta, pri čemer je zanimivo, da jih je od 83 izletnikov na obisku ostalo le 25, ostali pa so se zaradi gospodarske krize v ZDA kmalu odločili za vrnitev domov (Friš, 1996, 174).

Izseljeniški vestnik je sicer pogosto opozarjal na pomembnost primerne sprejema izseljencev in izkazovanje gostoljubja do slednjih. Med drugim je objavil splošna navodila o sprejemu in odnosu do obiskovalcev ter poudaril vlogo Družbe sv. Rafaela kot posrednika med izseljenci in domovino, ki skrbi za ohranjanje vezi med skupnostima.⁶³ Tovrstni slovesni sprejemi naj bi po pisanju Izseljeniškega vestnika imeli pozitivne posledice, tako finančne kot moralne. Zadovoljni izseljenci naj bi se po predvidevanjih z veseljem vračali na obisk in dajali finančno podporo za verske, kulturne, gospodarske in druge namene. Moralne posledice pa naj bi se izražale v večji želji in prizadevanju po vračanju v domovino. Slavnostni in organizirani sprejemi, ki po mnenju sodelavcev Izseljeniškega vestnika niso zahtevali velikih finančnih⁶⁴ bremen oziroma vlaganj,⁶⁵ naj bi pripomogli k pozitivni promociji domovine v tujini in večjemu interesu za nadaljnji obisk. Izseljenci naj bi ob vrnitvi v novo domovino za obisk navdušili tudi svoje otroke.⁶⁶

Na pomembnost tovrstnih potovanj kaže tudi ustanovitev Slovenskega turistovskega kluba, ki so ga v Cleve-

55 Izseljeniški vestnik, 25. 6. 1931: I. Prirčno pozdravljeni, 3–4.

56 Časopis Slovenec navaja, da so pripotovali 27. junija (Slovenec, 12. 6. 1931: Pred obiskom naših Amerikancev, 3; Friš, 1996, 173).

57 Izseljeniški vestnik, 25. 6. 1931: I. Prirčno pozdravljeni, 6; Slovenec, 12. 6. 1931: Pred obiskom naših Amerikancev, 3.

58 Grdina je po pisanju Izseljeniškega vestnika v ZDA odnesel prek devet tisoč metrov filmskih slik iz Jugoslavije, od katerih jih je bilo največ iz Slovenije. Snemal je na lastne stroške z namenom, da v Ameriki živečim rojakom predstavi podobe nekdanje domovine. Ob prihodu v Jugoslavijo je s seboj prinesel številna pisma in denar (Izseljeniški vestnik, 1931 (Izseljeniška knjižnica št. 6): VIII.: To in ono iz izseljeniškega sveta, 43–44). Njegova predavanja so po pisanju Izseljeniškega vestnika v Ameriki požela veliko zanimanja in uspeha (Izseljeniški vestnik, marec 1932: 5. Združene države severne Amerike, 6).

59 Izseljeniški vestnik, 25. 6. 1931: V. Važno za izletnike Kranjske Slovenske Katoliške Jednote, 26.

60 Časopis Slovenec navaja, da so pripotovali 29. junija (Slovenec, 12. 6. 1931: Pred obiskom naših Amerikancev, 3).

61 Izseljeniški vestnik, 1. 3. 1931: Izlet Amerikancev v domovino, 24.

62 O toplem sprejemu v staro domovino piše tudi časopis Amerikanski Slovenec: »Rečem le to, lepo so nas sprejeli ... Vse priznanje lepemu sprejemu, kaj takega resnično nismo pričakovali. Domovina je s tem pokazala, da je svojih sinov in hčera vesela, če jo pridejo obiskat in pogledat.« (Izseljeniški vestnik, 1931 (Izseljeniška knjižnica št. 6): VIII.: To in ono iz izseljeniškega sveta, 45)

63 Časopis Slovenec poroča, da so na Brezjah načrtovali sestanek izletnikov ter nekdanjih izseljencev v ZDA, ki so se vrnili v domovino (*American day*) (Slovenec, 28. 4. 1931: Ameriški rojaki pridejo na obisk. Izlet K. slovenske Katoliške Jednote iz Amerike v Slovenijo, 3). Omembe sestanka ali njegove izvedbe drugje nismo zasledili; Slovenec, 6. 2. 1931: Amer. Slovenci prihajajo na obisk, 3.

64 Izseljeniški vestnik, 25. 6. 1931: I. Prirčno pozdravljeni, Kaj smo dolžni našim izseljencem na obisku, 11–12.

65 Obisk leta 1931 je finančno podprl ban Drago Marušič (Izseljeniški vestnik, 1931 (Izseljeniška knjižnica št. 6): VIII.: To in ono iz izseljeniškega sveta, 45). Izseljeniški vestnik sicer leta 1932 omenja visoke stroške za sprejem izseljencev, kar pa naj bi bil dobro naloženi kapital, »ki bo domovini prinesel stotine obresti« (Izseljeniški vestnik, september 1932: Kako smo jih letos pozdravili?, 1).

66 Pri organizaciji sprejema so sodelovale organizacije in društva na Jesenicah, Ljubljani in Viču (Izseljeniški vestnik, 1931 (Izseljeniška knjižnica št. 6): VIII.: To in ono iz izseljeniškega sveta, 45).

67 Izseljeniški vestnik, 1931 (Izseljeniška knjižnica št. 6): I. Po letošnjih slovesnih sprejemih naših izletnikov, 3–6).

Sl. 2: Oglasno sporočilo predstavništva »Zveze za tujski promet Putnik«, ki prikazuje ponudbo agencije, namenjeno izseljencem (Izseljenski vestnik Rafael, avgust 1937, 87).

Fig. 2: Advertisement of the organization »Zveza za tujski promet Putnik«, offering service to emigrants (Izseljeniški vestnik, August 1937, 87).

landu ustanovili tamkajšnji Slovenci in »katerega glavni namen je prirejati redne izlete ameriških Jugoslovanov v domovino, zlasti v Ameriki rojene mladine«. ⁶⁷ Izletom v domovino je bila namenjena posebna pozornost, zlasti pa si je novoustanovljeni turistični klub prizadeval za potovanje potomcev izseljencev, ki bi na ta način spoznali in se približali domovini svojih staršev. Ustanovitev turistične organizacije je kazala na naraščajoči interes za turistično obiskovanje nekdanje domovine, hkrati pa so omenjene dejavnosti pridobivale vse večji ekonomski pomen.

V letu 1933 smo priča nadaljnjemu obiskovanju skupin iz ZDA v organizaciji tamkajšnjih potovalnih agencij, ki so se specializirale za tovrstne oblike turističnega potovanja. Prvo organizirano skupino v omenjenem letu je zbral Leo Zakrajšek. Z njim naj bi prvi obiskovalci v nekdanjo domovino pripotovali predvidoma 4. junija, druga skupina slovenskih izseljencev pa naj bi prispela v Ljubljano 28. junija pod vodstvom Avgusta Kollanderja. V začetku julija (6.) je bil predviden prihod tretje skupine z družbo Cunard Line. Vsa tri organizirana potovanja so imela izhodišče v New Yorku. ⁶⁸

Dokumentirane zapise o obisku izseljencev iz ZDA lahko zasledimo tudi v juniju leta 1936, ko je Jugoslavijo obiskalo več skupin ameriških Slovencev. Prva skupina je v Dravsko banovino prišla ponovno pod vodstvom Lea Zakrajška, med obiskovalci pa so bili tudi nekateri mlajši moški, ki so bili rojeni v Ameriki. Družba sv. Rafaela jim je pripravila sprejem ob prihodu na kolodvor v

Ljubljani. ⁶⁹ Izseljeniški vestnik je o obisku večje skupine iz ZDA poročal tudi v juliju istega leta. Skupino, ki je na potovanje odšla 15. julija, je vodil Avgust Kollander iz Clevelanda. Potovanje obeh skupin je potekalo z ladjo »Normandie« francoske linije. Kot je razvidno iz poročila v Izseljeniškem vestniku, je bila to takrat najhitrejša ladja na svetu, ki je potovanje do Ljubljane skrajšala na sedem dni. Velika večina udeležencev potovanja (trideset od triintridesetih potnikov) je bila Slovencev. Ob prihodu v Ljubljano so izseljence pozdravili takratni izseljenski komisar Fran Fink in predstavniki nekaterih drugih organizacij. V nekdanji domovini so nekateri ostali dober mesec (do 9. septembra), drugi pa so obisk podaljšali na več kakor dva meseca (do 24. septembra). Večina obiskovalcev v tej skupini je bila ženskega spola. Pet obiskovalcev se v ZDA ni vrnilo in so ostale v Jugoslaviji, kjer naj bi živele od prihrankov. Manjšo udeležbo moških pripisujejo delovnim obveznostim, ki so jim onemogočale daljša potovanja oziroma odsotnosti z dela. ⁷⁰

Tik pred pričetkom druge svetovne vojne, leta 1938, je Izseljeniški vestnik poročal o še enem slavnostnem sprejemu ameriških Slovencev. V juniju tega leta je prispelo trideset predstavnic Slovenske ženske zveze iz Chicaga, kjer so jim v Ljubljani pripravili sprejem z uglednimi gosti in predstavniki oblasti ter posameznih organizacij, kot je denimo bila soproga bana Natlačena, predstavnica Zveze krščanskih društev, Katoliškega ženskega društva itd. Na sprejemu jih je nagovoril tudi

67 Izseljeniški vestnik, marec 1932: 5. Združene države severne Amerike, Slovenski turistovski klub, 6.

68 Izseljeniški vestnik, maj 1933: Izleti v domovino, 4.

69 Po predvidevanjih bi število obiskovalcev, zlasti mlajših moških, moralo biti še večje, vendar jih je zaradi pogostih negativnih izkušenj ob njihovem prihodu v preteklih letih odvrnilo od obiskovanja. Izseljeniški vestnik namreč poroča, da so mlajše moške, ki so bili sicer rojeni v Ameriki in so bili ameriški državljani, v Jugoslaviji smatrali za jugoslovanske državljane in so jih ob prihodu pozvali k naboru za vojaško službo ter jih posledično obravnavali kot dezertarje (Izseljeniški vestnik Rafael, julij 1936: Ameriški Slovenci iskreno pozdravljeni, 74).

70 Izseljeniški vestnik Rafael, avgust 1936: Prihod druge skupine ameriških Slovencev v Ljubljano, 88.

predsednik Družbe sv. Rafaela, pater Kazimir Zakrajšek. Ob prihodu so ameriškim Slovenkam »ljublanske žene in dekleta – nekatere v narodnih nošah – izročile krasne šopke cvetja, nato pa jih je pozdravil v imenu g. bana izseljenski komisar g. Fink«. S Slovenkami so potovali tudi ameriški Hrvati, člani pevskega zbora »Zora« iz Chica-ga, ki so jih v času postanka v Ljubljani prav tako pozdravili.⁷¹ Prvega julija leta 1938 je na Jesenice prispel vlak s 87 Slovenkami iz ZDA pod okriljem Slovenske ženske zveze iz Clevelanda. Izlet sta poleg predsednice zveze, Mary Priland, organizirala tudi Avgust Kollander in Leo Zakrajšek. Nekatere med njimi so spremljali sinovi, hčere ali možje. Tudi tokrat so bili obiskovalci po pisanju časnika deležni slavnostnega sprejema, in sicer že takoj ob prihodu na Jesenice, pa tudi ob postanku v Kranju in nato še ob prihodu v Ljubljano. V Ljubljani jih je sprejela godba, ban Natlačen, župan mesta Adlešič, podpredsednik Družbe sv. Rafaela, Zakrajšek in drugi. V Sloveniji naj bi se obiskovalke zadržale več tednov oziroma mesecev.⁷²

V juniju leta 1939 je pod vodstvom Avgusta Kollandra na obisk v staro domovino prišla skupina osemnajstih Slovenk in Slovencev iz ZDA. Na ljubljanski postaji jih je čakalo veliko število ljudi, med katerimi so bili tudi visoki predstavniki oblasti. Slavnostni govor ob prihodu je imel predstavnik banske uprave in izseljenski nadzornik Fran Fink, obiskovalce pa so pozdravili tudi predstavnik ljubljanske občine, Družbe sv. Rafaela in Izseljenske zbornice. Zanimiv je podatek, da jih je sprejel tudi direktor Tujsko-prometne zveze, dr. Ciril Žižek.⁷³ V letu pričetka druge svetovne vojne se je med potencialnimi obiskovalci Dravske banovine že pojavil strah pred potovanjem, kar je zabeležil tudi Izseljenski vestnik v primeru omenjenega obiska Slovencev iz ZDA.

Iz zapisov v Izseljenskem vestniku je razvidno tudi poročanje o težavah posameznikov pri potovanju v nekdanje domovino iz držav Južne Amerike. Zaradi velike razdalje, ki je zahtevala večja finančna bremena, je bilo potovanje izseljencev iz držav, kot je na primer Argentina, težko izvedljivo. V Severni Ameriki je živele več Slovencev, tamkajšnje izseljenske skupnosti so imele daljšo tradicijo, njihovo gmotno stanje je bilo v primerjavi z rojaki iz Južne Amerike boljše, zato so se

tudi lažje odločali za potovanje.⁷⁴ Ob pregledu izbrane časopisja pa sicer izčrpnih podatkov o prihodu posameznikov ali skupin z območja Južne Amerike ali denimo Avstralije nismo zasledili.

Obisk slovenskih izseljencev ob evharističnem in izseljenskem kongresu v Ljubljani leta 1935

Povečanemu obisku izseljencev smo bili priča ob evharističnem kongresu, ki je v Ljubljani potekal leta 1935 in je v 1. polovici 20. stoletja predstavljal enega izmed najpomembnejših religioznih dogodkov na Slovenskem. Skupine izseljencev so na kongres prihajale z vseh koncev sveta, zaradi česar je Družba sv. Rafaela za 1. julij, takoj po zaključku evharističnega kongresa, sklicala prvi vseslovenski izseljenski kongres. Kongres je bil namenjen izboljšanju poznavanja izseljenske problematike in večjemu razumevanju pričakovanih, ki jih imajo do nekdanje domovine izseljenci, ter večji povezanosti in ohranjanju stikov. Družba je pozivala k obisku domovine in kongresa v čim večjem številu,⁷⁵ romanja skupin izseljencev iz Nemčije, Nizozemske, Belgije⁷⁶ in Francije pa so večinoma organizirali izseljenski duhovniki. T. i. pripravljalni odbor za evharistični kongres, ki je zbiral udeležence in organiziral potovanje, se je nadejal ugodnejših cen vozovnic za vlak,⁷⁷ da bi s tem omogočil potovanje tudi revnejšim rojakom. Družba sv. Rafaela si je poleg znižanja vozovnic prizadevala tudi za zmanjševanje birokratskih ovir pri vstopu v državo, zlasti kar se tiče urejanja potnih listov in vizumov.⁷⁸ Pripravljalni odbor je pripravil program potovanja, ki je med drugim predvideval: »27. junija zvečer odhod iz Aachena in Kölna; 28. junija zjutraj sv. maša v Münchnu; 28. junija zvečer pobožnosti in prenočitev na božji poti Brezje; drugi dan prihod v Ljubljano, tam prireditev »izseljenskega večera««. Udeležbi na kongresu je sledil večdnevni obisk sorodnikov. Udeleženci so iz Ljubljane odšli še do Maribora, od tam pa mimo Celovca in Beljaka nazaj proti novi domovini. Prihod v Köln je bil predviden 12. julija v večernih urah.⁷⁹ V naslednji številki je Izseljenski vestnik objavil tudi podrobni potek kongresa.

Evharističnega kongresa v Ljubljani so se udeležili tudi izseljenci iz ZDA in Kanade, o čemer nazorno priča

71 Izseljenski vestnik, junij 1938: Prirčen sprejem ameriških Slovenk, Slovensko katoliško ženstvo pozdravlja svoje ameriške tovarišice, 50.

72 Izseljenski vestnik, julij 1938: Ameriške Slovenke v domovini. Prirčen sprejem na Jesenicah, veličasten sprejem v Ljubljani, 61–62.

73 Izseljenski vestnik, 1939 (leto 9, št. 7): Rojaki iz severne Amerike prihajajo v domovino, 112–113.

74 Izseljenski vestnik, september 1938: Južna Amerika. Iz Argentine, 91.

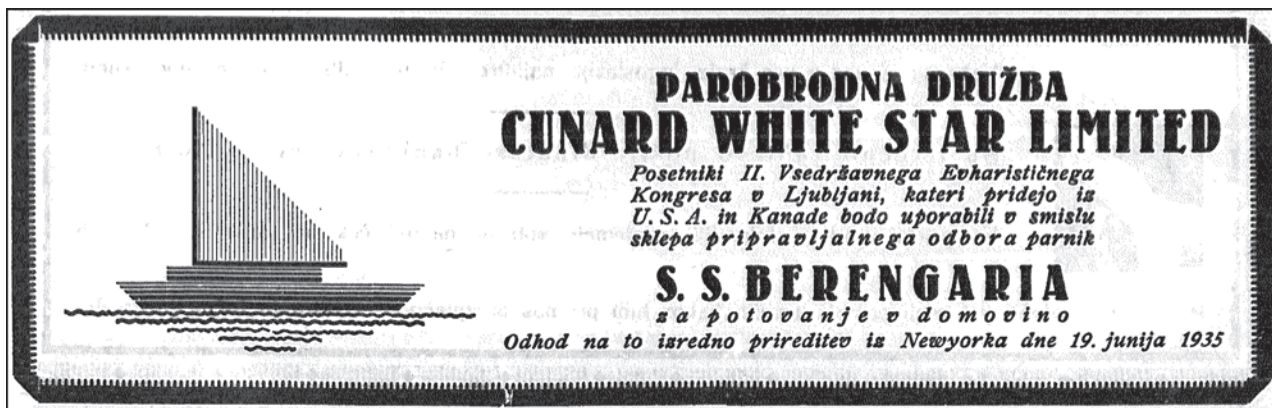
75 Izseljenski vestnik Rafael, februar 1935: I. Vseslovenski izseljenski kongres, 2.

76 Obiskovalcev evharističnega kongresa iz omenjenih treh držav naj bi bilo okrog 300 (Izseljenski vestnik Rafael, maj 1935: Evharistični kongres, 3). Na splošno je Izseljenski vestnik v tem obdobju izčrpano poročal o načrtovanih potovanjih in itinerarijih.

77 Družba sv. Rafaela je za udeležence kongresa uspešno izposlovala ugodnejšo ceno potovanja. Ministrstvo Socijalne Politike in Narodnega Zdravja je v okviru svojega odseka za zaščito izseljencev izdalo odlok o znižanju cen vozovnic za vlak za tiste, ki se bodo udeležili izseljenskega kongresa. Odobren je bil popust v višini 75 odstotkov običajne cene (Izseljenski vestnik Rafael, maj 1935: Izseljenske novice, 4). Cena vozovnice je poleg vožnje vključevala tudi vizum za Jugoslavijo, dva vizuma za Avstrijo in prenočevanje na Brezjah (Izseljenski vestnik Rafael, maj 1935: Holandija. V Jugoslavijo!, 6). Izseljenski vestnik je objavljala natančna navodila glede poteka potovanja in zanj potrebnih dokumentov. Za udeležbo na kongresu so si prizadevali privabiti tudi otroke in mladino.

78 Izseljenski vestnik Rafael, marec 1935: Evharistični kongres v Ljubljani, 2.

79 Izseljenski vestnik Rafael, februar, 1935, Belgija. Na evharistični kongres v Ljubljano potujemo, 4.

Sl. 3: Oglas britanske parabrodne družbe »Cunard White Star Limited«, ki ponuja storitve potencialnim udeležencem evharističnega kongresa v Ljubljani (Izseljenski vestnik Rafael, februar 1935, 5).

Fig. 3: Advertisement for the British shipping company »Cunard White Star Limited«, offering service to potential participants of the Eucharistic congress in Ljubljana (Izseljenski vestnik, February 1935, 5).

oglasni zapis v Izseljenskem vestniku leta 1935 (slika 3). Le-ta namreč obvešča udeležence kongresa iz omenjenih držav, da bodo v Ljubljano iz New Yorka potovali s parnikom »S. S. Berengaria«, odhod katerega je bil predviden za 19. junij.⁸⁰ Na kongres so iz Severne Amerike prišle tri organizirane skupine, prva pod vodstvom Lea Zakrajška in Aleksandra Urankarja iz Chicaga, druga v organizaciji Avgusta Kollandra iz Clevelanda. Tretjo skupino sta vodila Ekerovič in Mihajlovič.⁸¹

Od obiska izseljencev in udeležbe na obeh kongresih so si v Družbi sv. Rafaela veliko obetali. Prizadevali so si zlasti za navezavo stikov in povečanje možnosti sodelovanja ter tudi nudenje finančne in moralne pomoči. Obiskovalci so prišli na evharistični in izseljenski kongres ter se nato za nekaj dni odpravili k domačim. Nekaj časa in pozornosti je bilo namenjeno tudi turizmu, saj Izseljenski vestnik obvešča, da se je za tiste, ki so se zanimali za skupinske izlete po državi, Družba sv. Rafaela povezala s potniško družbo »Putnik«, ki naj bi izletnikom zagotavljala ugodne cene izletov in kakovostno postrežbo. Uredili so tudi ugodnejše cene prevozov z avtotaksiji za posameznike, ki bi izrazili željo za potovanje po nekdanji domovini. Za zgledno in prijazno obnašanje šoferjev ter upoštevanje določenih cen je bil odgovoren sam predstavnik avtotaksijev.⁸² Tovrstna organizacija kaže na pomen, ki so ga dajali temu obisku in dogodkoma. Obisk drugih turističnih destinacij so na potovanju izkoristili predvsem tisti, ki so pripotovali s parnikom iz ZDA. Potniki, ki so pluli na že omenjeni »Berengarii«, so se tako na poti ustavili tudi v Parizu.⁸³

Izseljenski vestnik je po zaključku obeh kongresov poročal o njihovi uspešnosti in odmevnosti ter objavljal zahvale za prisrčni sprejem izseljencev iz tujine.

SKLEP

Obiski slovenskih izseljencev in njihovih potomcev v nekdanji domovini, ki jim v prispevku namenimo osrednjo pozornost, so vse od sredine dvajsetih let preteklega stoletja naprej postajali vse bolj organizirani in množičnejši. Pri organizaciji izletov izseljencev iz evropskih držav (Nemčija, Francija, Belgija in Nizozemska), v katerih je takrat živel precejšen del slovenskih izseljencev, so imele poglavito vlogo različne katoliške organizacije in posamezniki (izseljenski duhovniki in učitelji), ki so delovali med izseljenci. Slednjim je poglavitni motiv za obisk nekdanje domovine predstavljalo obiskovanje sorodnikov, za organizirano potovanje pa so se najpogosteje odločali zaradi manjših birokratskih ovir pri urejanju potnih listin, ugodnejših cen transporta, pa tudi zaradi potovanja samega, ki je potekalo po skrbno pripravljenem programu in je udeležencem predstavljalo svojevrsten družabni dogodek, s katerim so želeli prispevati tudi k ohranjanju narodne identitete. Izseljenci, ki so prebivali v izvenevropskih državah, so imeli pri potovanju v nekdanjo domovino več težav, ki so bile vezane na geografsko oddaljenost in so bile posledično finančno zahtevnejše narave. Kljub temu je bilo v slovenski skupnosti v ZDA konec dvajsetih in v začetku tridesetih let preteklega stoletja precej posame-

80 Izseljenski vestnik Rafael, februar 1935, 5, slika 3.

81 Podrobnejši načrt potovanja je predstavljen v eni od kasnejših številčk Izseljenskega vestnika. Z Avgustom Kollandrom je prva skupina iz New Yorka odpotovala 7. junija na veleparniku »Normandie« francoske linije, druga je na pot odšla z že omenjenim parnikom »Berengario« 19. junija ravno tako iz New Yorka, tretja skupina pod vodstvom Lea Zakrajška pa je s parnikom francoske linije »Champlain« odplula 15. junija (Izseljenski vestnik Rafael, maj 1935: Evharistični kongres, 3).

82 Izseljenski vestnik Rafael, junij 1935: Navodila našim izseljencem, 2.

83 Izseljenski vestnik Rafael, maj 1935: Evharistični kongres, 3.

znikov, ki so se odločili potovati v izvorno domovino, o čemer zgovorno pričajo potovalni uradi, ki so delovali v takratni izseljenski skupnosti v Clevelandu in New Yorku.

Slovenski izseljenci, ki so prihajali na obisk v domači kraj, so odigrali pomembno vlogo tako z ožjega, družinskega, kakor tudi s širšega, družbenega vidika. Sorodnikom v stari domovini so nudili materialno in finančno pomoč, v širši družbeni perspektivi pa so s promocijo in obiskovanjem nekdanje domovine pozitivno prispevali tudi k turističnemu razvoju, ki se je tedaj pričel vse bolj uveljavljati znotraj gospodarskega sektorja. Tega so se zavedali tudi v Družbi sv. Rafaela, kjer so v tridesetih letih 20. stoletja opozarjali na čedalje pomembnejšo vlogo, ki so jo slovenski izseljenci imeli pri razvoju turističnega sektorja, saj so bili tovrstni obiskovalci med po-

gostejšimi potrošniki turističnih storitev (npr. kupovanje spominkov, organizirani obiski verskih središč in zdravilišč). Predstavljali so pomembno kategorijo turistov, ki se je, v primeru ustrezne ponudbe, z veseljem ponovno vračala na obisk v izvorno deželo in za izlete navduševala še svoje potomce, živeče v tujini. Čeprav je težko kvantitativno ovrednotiti njihovo število, bi na podlagi analiziranih virov lahko zaključili, da so v letih pred začetkom druge svetovne vojne »izseljenski turisti« nedvomno predstavljali naraščajočo kategorijo obiskovalcev v nekdanji Jugoslaviji. Vloge izseljencev in njihovih obiskov so se kmalu pričeli zavedati tudi predstavniki tedanjih katoliških in političnih oblasti, ki so obiskovalce pozdravljali in nagovarjali na slavnostnih sprejemih in pogostitvah ter se (s finančnega in tudi moralnega vidika) nadejali njihovega ponovnega obiska.

SLOVENIAN EMIGRANTS AND TOURIST VISITS TO THE DRAVA BANOVINA
ACCORDING TO THE REPORTS IN THE JOURNAL »IZSELJENIŠKI VESTNIK«

Petra KAVREČIČ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, 6000 Koper, Garibaldijeva 1, Slovenia
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

Miha KODERMAN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, 6000 Koper, Garibaldijeva 1, Slovenia
e-mail: miha.koderman@zrs.upr.si

SUMMARY

Until the beginning of the 1920s, the visits of Slovenian emigrants and their descendants to their former homeland took place predominantly on the individual level. Visits from European countries (such as Germany, France, Belgium and the Netherlands), where a considerable part of Slovenian emigrant communities was located, became more organized in the mid-1920s. Emigrant priests and teachers from the various Catholic organizations which operated among the emigrant communities have played an important role in the planning, coordination and guidance of such excursions. Emigrants preferred to travel to their former homeland with an organized group due to the lenient procedure in arranging travel documents, favorable prices of transport and the journey itself, as it had included a specially prepared itinerary and represented a unique social event for the participants, contributing to the preservation of their ethnic identity. The organizers occasionally prepared an independent holiday with the educational program for the emigrant children (holiday colonies). In the interwar period, emigrants who lived in the North American and other non-European countries were facing several problems when traveling to the former homeland. Due to the geographical distance, their journeys included transcontinental travel with a shipping company and were therefore long and financially challenging. Several travel agencies were established among the Slovenian communities in Cleveland and New York in the late 1920s and early 1930s. Although their service mostly focused on the sale of tickets for major shipping companies, they later began organizing group trips to the area of Slovenian ethnic territory. Emigrant visitors often combined these trips with a visit to the European capitals; therefore such excursions usually lasted several weeks and have with time acquired a »tourist« connotation.

Key words: Slovenian emigrants, visits of former homeland, emigrant tourism, Drava Banovina, St. Raphael Society

PRILOGE:
Priloga 1: Izseljevanje iz Kraljevine Jugoslavije in Dravske Banovine v evropske in izvenevropske države med letoma 1929 in 1939.

Leto	Država	IZSELJEVANJE V EVROPSKE DRŽAVE										IZSELJEVANJE V IZVENEVROPSKE DRŽAVE							SKUPAJ
		Francija	Nemčija*	Belgija	Češko-slovaška	Holandija	Švica	Avstrija*	Druge evropske države	Argentina	ZDA	Kanada	Urugvaj	Braziliija	Avstralija	Druge svetovne države			
1929	Slovenija**	1722	345	1158	14	279	17	1242	298	836	482	231	25	2	5	7051			
	K. Jugoslavija	8064	1198	4349	524	546	38	1309	3397	4792	4030	1168	636	205	670	37614			
1930	Dravska banovina	3634	1921	146	16	271	20	484	93	918	269	115	7	0	7	8156			
	K. Jugoslavija	13593	2614	1660	724	400	235	739	5444	4215	2745	934	294	193	420	38969			
1931	Dravska banovina	2453	1088	6	4	23	3	383	72	542	65	47	1	0	0	4735			
	K. Jugoslavija	4722	1482	49	499	51	24	606	3127	2499	604	495	39	87	201	15368			
1932	Dravska banovina	1506	457	13	4	16	3	213	15	251	54	5	3	0	1	2566			
	K. Jugoslavija	1947	507	31	498	40	15	360	3244	1403	491	44	10	83	174	9096			
1933	Dravska banovina	1898	2	12	1	124	2	70	2	187	90	3	1	0	1	2418			
	K. Jugoslavija	2305	6	52	416	153	3	104	4469	1106	537	27	38	144	88	9729			
1934	Dravska banovina	2203	262	13	76	6	2	344	29	236	112	8	2	2	9	3355			
	K. Jugoslavija	2629	448	34	1103	8	10	418	6354	1328	543	57	59	152	326	13911			
1935	Dravska banovina	2013	442	4	57	6	13	357	28	225	96	5	1	8	0	3328			
	K. Jugoslavija	2374	564	15	856	10	25	554	5722	1337	566	26	35	235	537	13465			
1936	Dravska banovina	3027	228	5	36	1	2	284	7	223	92	8	0	9	12	4024			
	K. Jugoslavija	4249	589	29	657	8	6	328	2759	1568	653	32	21	352	398	12485			
1937	Dravska banovina	4249	2238	52	20	4	13	258	31	375	97	12	0	2	3	7422			
	K. Jugoslavija	7607	2562	177	671	4	16	273	2977	2432	919	56	36	511	527	19665			
1938	Dravska banovina	2566	4773	222	21	4	7	/	43	465	103	9	0	5	3	8284			
	K. Jugoslavija	3722	7639	330	734	4	17	/	1930	2690	1009	74	18	619	527	20062			
1939	Dravska banovina	1916	13310	66	1	7	22	/	23	296	92	1	1	8	6	15780			
	K. Jugoslavija	3134	19671	108	49	10	22	/	619	1953	488	12	66	378	496	27402			

Vir: Statistični godišnjak: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1932–1933; Statistični godišnjak: Kraljevina Jugoslavija, 1934–1941.

*Podatki za Avstrijo so v letih 1938 in 1939 združeni z Nemčijo.

** Z novo ustavo in preimenovanjem Kraljevine SHS v Kraljevino Jugoslavijo leta 1929 je bila uvedena tudi nova upravna ureditev države. Večji del slovenskega ozemlja, sprva z izjemo Bele krajine, je bil vključen v Dravsko banovino, ki se pojavlja v statistikah za prihodnja leta, za leto 1929 pa Državni urad za občo statistiko uporablja termin »Slovenija«.

PRILOGA 2: Prihodi turistov v Kraljevino Jugoslavijo in Dravsko banovino med letoma 1933 in 1939 po državi izvora.

Država	1933		1934		1935		1936		1937*		1938		1939	
	Dravska banovina	Kraljevina Jugoslavija	Dravska banovina	Kraljevina Jugoslavija	Dravska banovina	Kraljevina Jugoslavija	Dravska banovina	Kraljevina Jugoslavija	Dravska banovina	Kraljevina Jugoslavija	Dravska banovina	Kraljevina Jugoslavija	Dravska banovina	Kraljevina Jugoslavija
Kraljevina Jugoslavija	130100	667792	140999	711421	147569	767514	127999	691792	133542	634038	136405	719610	138036	663395
Avstrija**	17134	59594	20425	65387	15726	56827	17118	64427	17387	52482	4246	11298	/	/
Bolgarija	114	1293	275	2771	451	4164	344	3702	n.p.	n.p.	607	4629	411	3465
Češkoslovaška	13015	63947	8732	59311	10698	67037	9865	68337	6478	51867	5422	39901	1935	9962
Anglija	362	6899	760	7007	899	7244	1960	10913	2538	16840	1937	13106	826	5516
Francija	552	5602	1034	7456	1426	8850	1142	9505	n.p.	n.p.	1199	8831	597	3793
Grčija	212	2297	284	2705	483	3040	400	3088	n.p.	n.p.	207	1805	148	1540
Italija	4495	9980	5541	12031	5737	11784	4376	9469	n.p.	n.p.	6039	13477	5000	11624
Madžarska	2213	16117	1983	13128	1362	11712	1998	13559	n.p.	n.p.	4483	20393	2469	14820
Nemčija**	4573	21134	5825	25370	6589	29160	9939	37099	13765	68545	31088	135972	40259	197801
Švica	485	5475	511	6856	592	5677	677	6300	n.p.	n.p.	495	4870	404	2672
Poljska	538	4026	880	8567	1123	11196	1056	9664	n.p.	n.p.	690	4910	532	4053
Romunija	314	5206	308	5833	374	5230	464	5040	n.p.	n.p.	468	3431	236	2014
Druge evropske države	989	11136	1164	13160	1747	13990	1867	12623	15886	84163	2257	18432	2438	14517
Države Severne in Južne Amerike	348	2993	413	3232	579	3518	643	3487	n.p.	n.p.	868	5169	414	3049
Ostale države	91	955	755	2145	851	2785	243	1781	n.p.	n.p.	453	1167	173	1005
SKUPAJ	175535	884446	189889	946380	196206	1009728	180091	950786	189596	907935	196864	1007001	193878	939226

Vir: Statistični godišnjak: Kraljevina Jugoslavija, 1934–1941.

* V letu 1937 je Urad število obiskovalcev spremljal izključno za šest najpomembnejših izvornih držav.

** Podatki za Avstrijo so v letu 1939 združeni z Nemčijo.

VIRI IN LITERATURA

Izseljeniški vestnik: za pouk našim izseljencem. Ljubljana 1929–1930.

Izseljeniški vestnik: za pozdrav jugoslovanskim izseljencem iz Amerike. Ljubljana, Izseljeniška knjižnica, št. 5, 25. 6. 1931 [posebna št.].

Izseljeniški vestnik: za pouk našemu narodu. Ljubljana, Izseljeniška knjižnica, št. 6 [posebna št.].

Izseljeniški vestnik: glasilo slovenskih izseljencev celega sveta. Ljubljana, 1932–1935.

Izseljeniški vestnik Rafael: Glasilo Rafaelove družbe v Ljubljani. Ljubljana, 1935–1937.

Izseljeniški vestnik: glasilo Rafaelove družbe in Izseljenske zbornice v Ljubljani. Ljubljana, 1938–1940.

Slovenec: političen list za slovenski narod. Ljubljana, 1873–1945.

Statistički godišnjak: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika. Beograd, 1932–1933.

Statistički godišnjak: Kraljevina Jugoslavija. Beograd, 1934–1941.

Drnovšek, M. (2012): Otroci in izseljenstvo v prvi Jugoslaviji. V: Škoro Babić, A. et al. (ur.): Zgodovina otroštva/History of childhood. Ljubljana, ZZDS, zbirka ZČ, 45, 679–688.

Drnovšek, M. (2012a): Slovenski izseljenci in Zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije. Ljubljana, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU.

Friš, D. (1995): Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871–1924. Celovec-Ljubljana-Dunaj, Knjižna zbirka Celovški rokopisi 1., Mohorjeva založba.

Friš, D. (1996): Naši izseljenci na obisku v 'stari domovini' (1836–1941). V: Razvoj turizma v Sloveniji:

zbornik referatov. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 165–176.

Gestrin, F., Melik, V. (1966): Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana, DZS.

Kalc, A. (2002): Poti in usode. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje. Koper–Trst, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, Narodna in študijska knjižnica Trst, Knjižnica Annales Majora.

Klemenčič, M. (1987): Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji: naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne. Maribor, Obzorja.

Klemenčič, M. (2001): Die emigration der Slowenen aus der Habsburgermonarchie in die USA und das Slowenische organisationsnetz in den USA 1870-1914. Razprave in gradivo, 38/39, INV. Ljubljana, 212–258.

Klemenčič, M. (1995): Slovenes of Cleveland. The Creation of a New Nation and a New World Community Slovenia and the Slovenes of Cleveland Ohio. Novo mesto, Dolenjska založba.

Klemenčič, M. (1998): Slovenska izseljenska zgodovina kot del slovenske nacionalne zgodovine. Zgodovinski časopis, 52, 2 (111). Ljubljana, 175–193.

Kolar, B. (1990): Družba svetega Rafaela do ustanovitve ljubljanske podružnice. Dve domovini/Two homelands 1. Ljubljana, 107–119.

KWT – Kollander World Travel (2012): 89 Years Around the World! In: <http://www.kollander.com/about.php>. (27. 9. 2012).

Valenčič, V. (1990): Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. Dve domovini/Two homelands 1. Ljubljana, 43–81.

PUBLIC PARKS IN CROATIA IN THE 19TH CENTURY WITHIN
A EUROPEAN CONTEXT*Mladen OBAD ŠĆITAROCI*University of Zagreb, Faculty of Architecture, Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: mos@arhitekt.hr*Bojana BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI*University of Zagreb, Faculty of Architecture, Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: bbojanic@arhitekt.hr

ABSTRACT

The theme of this article are public parks in towns and spas in Croatia from the 18th century and up until WWI (until 1918). Due to its geographical location Croatia has always been under a dual cultural influence: Italian, from the southeast and across the Adriatic Sea, and from the northwest from Austria and Germany. The most significant public parks in Croatia are compared to similar parks in Europe. In comparison, public parks in adjacent regions have been chosen (Slovenia, Austria, Hungary, Italy), within countries of Central and Western Europe. Comparisons are conducted according to the time (year) of the establishment of the park. This comparison allows for monitoring of the appearance of parks and their further development within the same time periods and within different countries.

Key words: landscape architecture in 19th century, public parks, city parks, urban planning history

I PARCHI PUBBLICI NELLA CROATIA DEL 19° SECOLO NEL CONTESTO EUROPEO

SINTESI

Il tema dell'articolo sono i parchi pubblici nelle città e nei luoghi turistici e curativi della Croazia dal 18° secolo alla fine della Prima guerra mondiale (fino al 1918). Per la sua posizione geografica nella Croazia si è sempre sentito un doppio influsso culturale: uno veniva da sud-ovest, dall'Italia, attraverso il mare Adriatico e l'altro da nord-ovest, dall'Austria e dalla Germania. I più importanti parchi della Croazia vengono paragonati a simili esempi nei paesi europei. Per il paragone vengono scelti i parchi pubblici nei dintorni (Slovenia, Austria, Ungheria, Italia), nei paesi dell'Europa centrale e occidentale. Il paragone viene effettuato in base al criterio del periodo (anno) di nascita. Il paragone consente di seguire la comparsa dei parchi e dei loro ulteriori cambiamenti negli stessi periodi di tempo in diversi paesi.

Parole chiave: l'architettura paesaggistica in 19° secolo, parchi pubblici, parchi urbani, storia urbanistica

INTRODUCTION

There are numerous public parks established in Croatian towns and cities in the landscaping tradition of the Baroque, the Biedermeier and Romanticism, and under the influence of the culture of landscaping within the Austrian Monarchy and Western Europe. During the 19th and at the beginning of the 20th century, almost every city or larger town had at least one public park or promenade. This was not simply a matter of fashion, but, first and foremost, a necessity and need for public spaces in cities that would be accessible to all its citizens, no matter to which class they belonged, as well as a desire to shape and provide beauty to cities and towns. This was an age when the guiding principle epitomised the inseparability of urbanism, architecture and landscape architecture.

The incentive for conducting a more comprehensive research of historic parks in Croatia came from two research projects: the Austrian project “*Stadtparkanlagen in den Ländern der ehemaligen K.u.K. Monarchie*” (Public City Parks in Lands belonging to the Austrian Empire and Monarchy)¹ and the Croatian project: The Urban and Landscape Heritage of Croatia as part of European Culture.²

The research project in Croatia included around 50 of the most valuable and renowned parks established predominantly in Croatia in the 19th century. Parks begun in the 18th century were completed in the 19th century. On the other hand, parks created at the beginning of the 20th century are not only characteristic of the Secession, but also in the tradition of the 19th century. Few of the city parks that were laid out in Croatia in the 19th century have disappeared. On the contrary, most of them have been preserved to this day. Some have undergone minor changes, whereas others have lived through major changes in view of their initial layout at the end of the 19th and beginning of the 20th century.

The history of landscape architecture in Croatia goes hand in hand with that of Europe, from the Antique, through the Middle Ages, the Renaissance, the Baroque and up until this day and age. The heritage of Croatia parks has been preserved due to its geographical location, the cultural influence felt in Croatia over the centuries was twofold: from the southwest and from across the Adriatic and Italy, and from the northwest and Austria and Germany.³ As a result, there are two cultural

and historical regions in Croatia which also differ as far as climate and landscape are concerned – 1) the Mediterranean region in the south, which was influenced by Roman and Italian culture since ancient times, and 2) the continental region in the north, influenced culturally since the Middle Ages by events and changes in Central Europe.

Social, political and economic circumstances in Croatia in the 19th century

The 19th century brought great changes to the social and political life of Europe, as well as Croatia. This era was marked by the downfall of feudalism and the feudal social system (in Croatia, serfdom was abolished in 1848), and by the rise of civil states and societies, and saw the advent of national revolutions and the establishment of European nations and states. The beginning of the 19th century in Croatia was marked by Napoleon I Bonaparte and the creation of Illyrian provinces in the southern parts of Croatia that belonged to the French Empire. After the fall of Napoleon I in 1815, the Illyrian provinces became part of Austria, so that Croatia became part of the Austrian Monarchy, that is from 1867 Austro-Hungarian Monarchy.

According to the decree of 1847, towns and cities were divided into three groups: small towns (up to 8,000 inhabitants), medium-sized towns (up to 30,000 inhabitants) and large towns or cities (over 30,000 inhabitants). At the time, Zagreb had 15,117 inhabitants, so that it was classified as a medium-sized town; by the end of the 19th century it had become a large town/city. The arrival of steamboats and the construction of major railway routes in the second half of the 19th century were two of the incremental factors that led to urban development. The railway first reached Zagreb in 1862. Rijeka, Pula and Split began developing as important maritime towns. Zagreb, Karlovac, Rijeka and Osijek started developing as industrial towns along the main railway route.

Characteristics of towns in Croatia in the 19th century

Up until the 1860s, towns developed very slowly. In some towns medieval and renaissance forts (city walls) were pulled down following the fashion popular in other towns in what was then the Austrian Monarchy and in

1 The project « Public City Parks in Lands belonging to the Austrian Empire and Monarchy » (*Stadtparkanlagen in den Ländern der ehemaligen K.u.K. Monarchie*) was initiated in 1996 by Funds for the Promotion of Scientific Research in Vienna and the Institute for the History of Art at the University of Vienna. The project was run and led by Prof. Walter Krause, Ph.D. and Prof. Géza Hajós, Ph.D. The project in Croatia and Slovenia was run and led by Prof. Mladen Obad Ščitaroci, Ph.D. and Bojana Bojanić Obad Ščitaroci, Ph.D. The project lasted until 2000.

2 The project «The Urban and Landscape Heritage of Croatia as a Part of European Culture» (*Urbanističko i pejzažno naslijeđe Hrvatske u europskom kontekstu*) is an ongoing project and has been run since 2002 at the Faculty of Architecture, University of Zagreb and is funded by the Ministry of Science of the Republic of Croatia. The project is led and headed by Prof. Mladen Obad Ščitaroci, Ph.D., www.scitaroci.hr

3 The most valuable and best preserved historic gardens and parks in Croatia: medieval cloister gardens, renaissance villa gardens in Dubrovnik (15th-17th century), baroque and landscaped manor parks in North Croatia (17th-20th century), public parks in large and small towns (19th and first half of the 20th century).

Fig. 1. Maksimir, plan from 1846, author: engineer Leonard Baron Zornberg, source: The National and University Library of Zagreb

Europe. Modest, spontaneous construction work began to take place outside the old city walls, fortifications and moats (channels, trenches), promenades appeared, the coastline was converted (in towns on the sea) and settlements expanded. Building and construction was in full swing during the last three decades of the 19th century, resulting in a gradual but clearly defined urban metamorphosis inspired by the construction of the railway and the introduction of the steamboat.

The spontaneous growth and expansion of towns along access routes during the first half of the 19th century led to the rural development of environs belonging to old towns. Only at the end of the 19th century did towns begin to take on an urban appearance. Societies founded in almost all major cities and intent on making cities and towns more attractive aspired towards this aim. Town planning and development during the 19th century in Croatia can be seen by reviewing a number of different types of urban and architectonic development schemes: 1) new urban planning schemes for the development of towns (Sisak, Rijeka, Zagreb); 2) military fortifications belonging to the Austro-Hungarian Monarchy (Pula, Vis, Prevlaka); 3) public (city) parks and promenades in almost every town and city, and 4) manors and public parks in North Croatia developing within or in the vicinity of residential areas and settlements.

In the first half of the 19th century the most significant urban development in North Croatia was the classicis-

Fig. 2. Maksimir, oil on cardboard, 1880, author: Eduard Weingarten, source: Croatian History Museum, Zagreb

tic urban (regulatory) plan of Sisak from 1829⁴ by the geometer Ivan Fistrović, which grew up on the ancient foundations of the Roman city of *Siscia*. Up until the 1860s and 1870s, all other towns in North Croatia were built along access roads; only in the last three decades of the 19th century did urban development take the form of a grid. The Lower Town in Zagreb is the most significant urban development from the second half of the 19th century in Croatia. In Dalmatia, Zadar, the Roman city *Iader* and capital city of Dalmatia during Roman times, underwent major development; Split also began developing, though not to such an extent and degree, and spread out around the ancient of edifice Diocletian's Palace. The first tourist towns on the Adriatic - Opatija, Crikvenica, Lošinj and Rab – also began developing at the end of the 19th century.

INITIATORS FOR THE ESTABLISHMENT OF PUBLIC PARKS AND PROMENADES

The promoters of the idea for the creation of public parks and promenades were bishops, bans (*ban* – vice-roy in Croatia), military governors, mayors, eminent citizens and societies for beautifying towns. The landscaping of parks was financed by the municipal authorities, except in the case of bishopric parks, which were financed by the diocese.

The bishops of Zagreb, Maksimilijan Vrhovac (1752-1827), and Juraj-Georg Haulik (1788-1869) are credited with creating Maksimir Park in Zagreb (figures 1 and 2)⁵. Vrhovac's successor, bishop Aleksandar Alagović (1760-

4 Planum neo regulandi oppidi Sziszek tam fundorum intravillanorum quam et tenutorum extravillanorum ad idem oppidum spectantium, anno 1829. confectum / per Ioannem Fistrovich, 1:3600, 116x90 cm. Graphic collection, Archives Kaptol, Zagreb, sign. A.I.178.

5 Maksimir is the largest and most famous public park in Croatia. Initial work on the park was initiated by Bishop Vrhovac in 1787 and it was completed and opened to the public by Bishop Haulik in 1847. Maksimir is one of the first public city parks in Europe; it covers a vast area of approx. 400 ha (equal to half the surface of Bois de Boulogne in Paris or twice as large as Regent's Park in London), and its designers and architects are renowned Austrian architects, landscapers and artists – Michael Sebastian Riedl, Franz Schücht, Leopold Philipp, Franjo Serafin Körbler, Joseph Käschnann, Antun Dominik Fernkorn, Anton Kothgasser and Bartol Felbinger (Obad Ščitaroci, 1994; Obad Ščitaroci, 2006a; Obad Ščitaroci, Bojanić Obad Ščitaroci, 2001).

Fig. 3. Zagreb, the Bishopric City of Kaptol and Ribnjak Park, cadastre map, 1862, source: The City Museum of Zagreb

1837), created the bishopric garden *Ribnjak* (figure 3)⁶, as well as the garden at his summer residence in *Nova Ves* (figure 4)⁷, which was open to the citizens of Zagreb. Once the owner of *Stubičke Toplice* (the Stubica Spa), in the vicinity of *Colubovec*, his manor and lands (40 km

Fig. 4. Zagreb, Bishop Alagović's Garden, lithography, 1859, author: Fanny Daubachy-Doljska, source: The City Museum of Zagreb

north of Zagreb)⁸, in 1811 bishop Maksimilijan Vrhovac began renovating the spa and garden (figure 5).

Among the numerous Croatian bans two are mostly credited with creating gardens and parks: Ignjat Gyulay (1763-1831), on whose initiative the *Južna promenade*, or *South Promenade* (figure 6)⁹ was opened to the public in Zagreb in 1813, and Karlo-Dragutin Khuen-Héderváry (1849-1918), during whose mandate as ban (1883-1903), a series of parks and squares modelled on Vienna and Budapest were created, known as *Lenucijeva potkova*, or *Lenuci's Horseshoe* (figure 7)¹⁰.

In the 19th century, military governors played an important role in the shaping of towns as far as parks were concerned. The French marshal, August Marmont¹¹, is credited with the first public park in Split in 1811¹² and

- 6 The bishopric romantic garden *Ribnjak* adjacent to the bishopric see and cathedral in Zagreb was designed in 1830 by Leopold Kling-spögl, the author of numerous private and public gardens in north-west Croatia during the first half of the 19th century. The original description of the bishopric garden: Kunitsch, 1831b.
- 7 The summer residence of Bishop Alagović in Zagreb was built in the 1820s according to a project by architect Bartol Felbinger. The garden was one of the most beautiful gardens of its time in Zagreb. It was open to the public Thursdays and Sundays. The original description of Bishop Alagović's garden in Zagreb: Kunitsch, 1828.
- 8 The spa at *Stubičke Toplice* (*Sztubicza Bad*), built according to plans designed by architect Christian Heinrich Vesteburg, is one of the first spas to be conceptually and practically realized in Central Europe. Landscaping became a model in the whole of North Croatia. The founding father and proponent of spas and spa gardens was Bishop Maksimilijan Vrhovac, a well-known humanist and enlightener from the end of the 18th and beginning of the 19th century. He is credited with the early introduction of progressive European landscaping ideas to Croatia (Bojanić Obad Ščitaroci, Obad Ščitaroci, 2004, 186-187; Obad Ščitaroci, Bojanić Obad Ščitaroci, 2008).
- 9 The *Južna promenade* – *Southern Promenade* (present-day *Strossmayerovo šetalište* – *Strossmayer Promenade*) was the first public urban promenade in Zagreb and built on the southern slope of the medieval-renaissance old town. On the initiative of the ban and his wife, donations were collected for the construction of the promenade; the mayor and the town judge were personally responsible for overseeing the actual construction work. Work started in 1812, and the promenade was opened in 1813 (Bojanić Obad Ščitaroci, Obad Ščitaroci, 2004, 134-136).
- 10 The landscaping of the Lower Town in Zagreb began in the 1870s with the laying out of a series of public parks and squares known as *Zelena potkova* (Green Horseshoe) or *Pejsažna potkova* (Landscape Horseshoe). It is also known as *Lenucijeva potkova* – *Lenuci's Horseshoe* in honour of the major Zagreb urban planner Milan Lenuci (1849-1924) who created this series of landscaped parks as part of the planned extension of the town in the second half of the 19th century. The U-shaped or horseshoe-shaped groundplan, including seven squares and the botanical gardens, was realised within the heart of the town over a period of four decades (1873-1914). This is the most representative example of urban planning in Croatia. It can be compared to the Ringstrasse in Vienna (Knežević, 1996; Bojanić Obad Ščitaroci, Obad Ščitaroci, 2004; Obad Ščitaroci, 2006b).
- 11 Marmont (1774-1852) was the military marshal of Dalmatia and general governor of Napoleon's Illyrian Province.
- 12 The landscaping of the park was begun in 1807 at the site of the ruined city fort and completed in 1811. It was destroyed in 1859 with the construction of the neo-renaissance Prokurative (City Hall) and the neo-baroque theatre.

Fig. 5. *Stubičke Toplice, spa garden, lithography, 1814, source: «Kajkaviana» Donja Stubica*

the plantain allée in Karlovac¹³. Credit for the founding of the General's Gardens in Osijek¹⁴ in 1809 goes to general Pemler. Not only is the military governor of Zadar, Baron Ludwig Franz von Welden¹⁵, credited with creating the first public park in Zadar in 1829, but he is also the author of the entire park project.¹⁶ Thanks to the Austrian military governor for Dalmatia, Dragutin Blažeković (1828-1893), the landscaping of a second public park also named af-

Fig. 6. *Zagreb, Grič Promenade, aquarelle, 1862, author: Josip Svoboda, source: The City Museum of Zagreb*

ter Blažeković¹⁷, was begun in Zadar in 1888. The promenade on Čikat in Mali Lošinj was built at the end of the 19th century thanks to the endeavours of the Kotar captain, Dr Alfred von Menussi-Montesoli from Vienna.¹⁸

Sometimes, mayors were also great enthusiasts of landscape architecture and the cultivation of flowers and initiated the laying out of public parks. This is true of Giovanni Ciotta, the mayor of Rijeka, who is credited with laying out the public city park in Rijeka in 1874 (figure 8)¹⁹. Credit for *Sofijin put* (Sophie's Path) in Za-

13 A row of plantain trees was planted in 1809 and lined the newly built Louisiana Road. It connected Karlovac and Rijeka and soon became the main thoroughfare for transport of wheat from the continent to the Adriatic Sea. Today, this allée in Karlovac is named after Marmont, while the road itself is named after the French queen, Queen Marie-Louise (1791-1847), the wife of Napoleon I.

14 The General's Gardens in Osijek were laid out for officers in the Austrian army stationed in Osijek. After the departure of the army in 1883, the gardens were destroyed and cut up into building lots.

15 Ludwig Franz von Welden (1782-1853) – officer and commander of the Zadar garrison 1828-1831, went on to serve in Austria (Graz and Innsbruck). He was an amateur botanist. He is the author of the project from 1829 for the Public Gardens at the Grimani bastion in Zadar. He is also credited with the landscaping of *Schlossberg* in Graz into a city park. He is buried at the cemetery of heroes in Graz. A plant is named after him - *Weldenia*.

16 The Zadar public park was laid out at the Grimani bastion, which dates from 1537, and which was built according to plans by the Italian renaissance architect Michele Sanmicheli. Right from the start it was envisioned as a public garden, a botanical garden (an arboretum with Dalmatian flora) and an exhibition area including Roman fragments, busts and sculptures. The park is pentagonal in shape and is encompassed by the city walls on four sides and with a square on the fifth side - *Trg pet bunara* (Five Wells Square), which was constructed in 1574. The following buildings were to be found in the park: a Moorish café, a Greek "temple", an obelisk, two "Chinese" hexagonal pavilions. A variety of busts were displayed around the park. There was a rocky and an artificial cave at the top of the hill. When it was laid out, the following plant species were planted: *Laurus nobilis*, *Nerium oleander*, *Arbutus unedo*, *Viburnum tinus*, *Celtis australis*, *Quercus ilex*, *Ilex aquifolium*, *Citrus*, *Terebinthus*, *Phillyrea*, *Erica mediterranea*, *Erica arborea*, *Rhus coriaria*, *Acacia julibrissin*, *Tamarix africana*, *Punica granatum*, *Lonicera etrusca*, *Cytissus fragrans* (Petricioli, 1998).

17 Blažeković Park (the present-day park named after the Croatian poet Vladimir Nazor) grew up at the site of what was once a renaissance and baroque fortification and was adjacent to the antique (Roman) historical city core situated on a peninsula. The oldest registered park plan dates from 1893. The 4.2 ha park plan coincides with the contours of the bastion and has a landscaped and historicist composition. The park was subsequently changed in 1898, and also in 1946 after it was devastated during bombing in WWII. When it was initially laid out, the following plants were planted: *Buxus sempervirens*, *Cedrus libani*, *Celtis australis*, *Cupressus sempervirens*, *Cupressus torulosa*, *Hedera helix*, *Iris foetidissima*, *Laurus nobilis*, *Magnolia grandiflora*, *Phoenix canariensis*, *Photinia serrulata*, *Pinus brutia*, *Pinus halepensis*, *Pinus pinea*, *Ruscus hypoglossum*, *Quercus ilex*, *Rosa sp.*, *Sternbergia lutea*, *Taxus baccata*, *Trachycarpus excelsa*, *Ulmus carpinifolia*, *Yucca gloriosa*, and others.

18 The Čikat (Cigale) peninsula on the Island of Lošinj (northern Adriatic), which was barren of all vegetation after the woods were cut down and the vineyards ran to waste, was reforested with 300 000 pine trees and 5000 cypresses saplings, Indian fig trees, agave and other plants. After landscaping had been carried out, villas and hotels were built that were architecturally in the style of late historicism and the Secession with large gardens and parks. The first villa was built in 1892. This marked the start of tourism on the island.

19 City Park is the most significant park in Rijeka and is situated west of the antique/medieval historic town core. It covers an area 3.7 ha in size. It was planned by Filibert Bazarig (1843-1896) according to the mayor's guidelines. The park is landscaped on three terraces; the central area of the park was a wood with oak trees (*Quercus pubescens*) and laurel (*Laurus nobilis*). A lake with a peninsula with a lantern and a swan house were situated in the lower reaches of the park. There was a café with a pavilion where promenade concerts were held on Sundays (Bojanić Obad Ščitaroci, Obad Ščitaroci, 2004, 174-177).

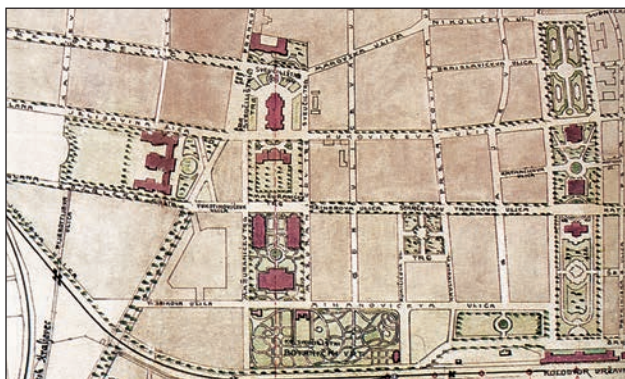

Fig. 7. Zagreb, extract from the master plan of Zagreb from 1913 with outline of squares - Lenuci's Horseshoe, source: The Historical Archive in Zagreb

greb in 1883 goes to the erstwhile mayor of Zagreb, Baron Hårdtl, who had great difficulty talking the numerous owners of the land where the promenade now exists into giving up their land plots, so that the promenade could be built (figure 9)²⁰. The public city park in the renaissance town of Karlovac (figure 10), situated in the vicinity of one of the four rivers that run through Karlovac, was the result of an idea in the mind of mayor Josip Vrbanić (1854-1906), a great enthusiast and promoter of landscape architecture and culture.²¹

During the 19th century, societies intent on beautifying towns were set up and initiated urban development and landscaping. Endeavours invested by their members resulted in the establishment of numerous public parks and promenades. These societies worked on motivating town authorities into financing the laying out of parks and collecting donations for the procurement of seedlings, flowers, benches, and such like. The first society of this kind was founded in Split as early as 1810 during

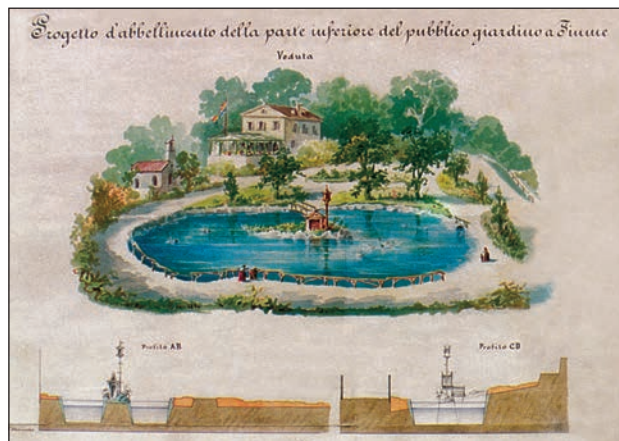

Fig. 8. Rijeka, City Park, author of draft Filibert Bazarig, 1874, source: The State Archive in Rijeka

French rule. Similar societies in other Croatian towns were set up at the end of the 19th century.

Eminent citizens promoted the laying out of parks and promenades; very often these were also citizens who had gifted their lands to the city for this purpose. Dr Bernhard Wilhelm von Müller (1785-1863) started landscaping the public park in Varaždin in 1838 on his own land, along the south part of the moat (trench) belonging to the renaissance city fortification.²² The Zagreb Post Office director, Matija Pallain, turned an undeveloped area in Zagreb into the *Sjeverna promenada* (the North Promenade), which he financed with his own money and donations from the citizens of Zagreb.²³

Public city parks, promenades and other public spaces would not have existed if these ideas had not been supported by town officials who were responsible for allocating monies for projects and then for their implementation and later maintenance. These were always

20 *Sofijin put* – Sophie's Path (present-day Dubravkin put – Dubravka's Path) in Zagreb joins the historic medieval town with Tuškanac, which is today an elite residential area. The town gardener, Josip Peklar (1837-1911), drew up a detailed plan for the landscaping of Josipovac Park as part of the promenade in 1890. The project was accepted by the town fathers and money was secured for its implementation. Original description of the promenade: Kunitsch, 1829.

21 Work on Vrbanić's park and the bathing area on the river Korana in Karlovac commenced in 1895. It is a landscaped romantic composition with historicist details. A small hotel and baths building were constructed. The park was turned into an area for concerts and children's festivities (Obad Šćitaroci, Bojanić Obad Šćitaroci, 2003).

22 Dr. Müller began building a villa with a garden along the south trench in 1825. This marked the beginning of landscaping around the historic medieval town. The town fathers accepted his landscaping plans for a town park that would be 2 ha in size. The park was created out by the gardener Leopold Klingspögl (or Glünkshügel), the author of the bishopric park *Ribnjak* in Zagreb (see note 5) and parks in other towns in north-western Croatia. The basic form of the park is delineated by an avenue of horse chestnut trees (*Aesculus hippocastanum*) and an avenue of lime trees (*Tilia* sp.). Poplar trees (*Populus nigra 'Italica'*) were planted in the lower reaches, and spruces (*Picea* sp.), larches (*Larix decidua*) and Eastern White Pines (*Pinus strobus*) on elevated areas. A bandstand was erected in the park in 1854. The park was re-landscaped in the 1870s when a new theatre building was constructed on the edge of the park. Signs denoting the plant names were added as well as benches and petroleum lamps. The park was redone in the historicist style in 1900 when a monument to Queen Elisabeth von Habsburg, the tragically departed wife of Emperor Francis Joseph I, was erected. Original description of the park: Kunitsch, 1831a.

23 The North Promenade in Zagreb was laid out between 1839 and 1845 according to plans drawn up by architect Bartol Felbinger (1785-1871). The old school building was removed, the north town gate was pulled down and supporting walls were erected. Paths and lawns were laid out, trees, bushes and flowers were planted and benches were introduced. A café – named Palajnovka after Matija Pallain, was constructed on the promenade. The promenade received its final (present-day) appearance in 1912 based on plans drawn up by architect Hugo Ehrlich (1879-1936).

Fig. 9. Zagreb, park plan for Josipovac, 1890, author: Josip Pekljar, source: The Historical Archive in Zagreb

large sums of money, but town officials and city authorities, as well as citizens, were well aware of the fact that this was an important issue for the creation of a beautiful and healthy town, that is, for all of its citizens to have a more pleasant and enjoyable environment. All this confirms the high degree of a town's or city's awareness and the cultural consciousness of all citizens concerning matters of aesthetics, urbanism and landscaping during the 19th and the beginning of the 20th century.

ESTABLISHMENT OF PUBLIC CITY PARKS IN CROATIA AND EUROPE COMPARED

The aim of our research was to compare public (city) parks in Croatia with those of Central Europe

Fig. 10. Karlovac, Vrbanić Park, early 20th century, source: private collection

(within erstwhile regions belonging to the Austrian Monarchy) and Western Europe (primarily in France, Great Britain and Germany), major promoters of landscaping from the 17th to the 20th century.²⁴ It is possible to compare them on the basis of their artistic and figurative value as parks, the period in which they were created, their size (area), and the degree to which these parks were part of an existing urban plan and concept, and so on.

It is difficult to compare the artistic (stylistically) values of what are basically modest parks in Croatia with the majestic city parks that can be found in large European towns and cities. From an stylistic point of view, there are only a few examples in Croatia that are worth comparing with the parks of Europe. One of them is the city park *Maksimir* in Zagreb²⁵, another is *Lenuci's Horseshoe* in Zagreb (a series of U-shaped, or horseshoe-shaped public (city) parks and squares)²⁶, as well as the spa garden in Lipik (Slavonia, North Croatia)²⁷ and the landscaped garden town of Opatija²⁸ on the north Adriatic coast. But, stylistic analysis is not topic of this article.

²⁴ For the purpose of comparison, European examples of public parks have been taken based on available literature selected in this article.

²⁵ See note 4

²⁶ Lenuci's landscape horseshoe did not come into existence simultaneously based on an initial idea, but gradually as the concept was developed. Whereas there was an international public competition for the Ring in Vienna (1859; the solution offered by the Viennese architect Ludwig Förster was chosen), and for the Andrassy fort in Budapest, there was never a public competition for the Lenuci's Horseshoe in Zagreb. The first landscape square – Zrinjevac – was established in 1869, and the entire planned concept was entered into the urban plan of Zagreb in 1887. See note 9.

²⁷ Lipik is a health spa in North Croatia (125 km east of Zagreb) and has been famous for its therapeutic springs and waters since Roman times. In the 19th century, Lipik is mentioned as the first iodine spa in Europe. The plan for the spa complex and park was drawn up at the end of the 19th century. No signature is appended to the plan and it is not dated; it was drawn up in Indian ink on thick drawing paper and coloured in the aquarelle technique; it is 87x67 cm in size. The plan coincides in its entirety with what was later actually built and the spa's present-day appearance. All the spa buildings – the Kursalon, the roofed promenade, the hotels, baths buildings, etc. – are incorporated within the park. The historicist park includes two entities: neo-baroque, geometrical gardens at the front of the buildings and a late-romantic landscaped park. The park and spa buildings build up the central area and their construction and development was started after the park had been laid out. The spa and park were predominantly destroyed during the war in 1991-1992, so that major renovation of the entire spa and park is needed (Obad Šćitaroci, 2006c; Bojanić Obad Šćitaroci, Obad Šćitaroci, 2004, 200-203).

²⁸ Opatija is a town and summer resort on the eastern coast of Istria (the northern Adriatic). Opatija started developing as a climatic spa in the second half of the 19th century around the Benedictine monastery – the *opatija* (abbey) – from the 15th century and is named after it. The building of the *Villa Angiolina*, the summer residence of Ignio Scarpa – in 1844 marked a turning point in Opatija's development. The Austrian emperor and king, Francis Joseph I, (1830-1916) gave Opatija the status of a spa resort – *Winterkurort im Süden*. Apart from its hotels and villas, Opatija has numerous promenades and public and hotel gardens – mostly secessionist and historicist in style. Opatija has retained its original appearance and characteristics to this day (Vahtar-Jurković, 2004; Bojanić Obad Šćitaroci, Obad Šćitaroci, 2004, 204-207).

Fig. 11. Varazdin, the music pavilion in the City Park, early 20th century, source: The National and University Library of Zagreb

It would be interesting to compare parks according to their size (area), especially the relation between their size in comparison to the size of the town in which they are to be found and of the town's population. For example, when it was first laid out, Maksimir Park in Zagreb and the adjoining woods initially stretched over an area 402 hectares (mid-19th century), which means it was approximately half the size of the Bois de Boulogne in Paris, or twice the size of Regent's Park in London. This was a huge area in view of the fact that Zagreb was a very small town with barely 15,000 inhabitants in the mid-19th century (in 1846 Paris had more than one million inhabitants, and in 1841 London had 2,235,000 inhabitants).

The focal point of the research presented in this paper is the comparison of the timeframe within which public parks were laid out in Croatia and other select European towns and cities. Particular attention is paid to public (city) parks from the beginning of the 18th century and up until the beginning of the 20th century, that is, a full two centuries, during which the concept and idea of public parks and spaces were born, developed and matured in European towns and cities.

When we draw a comparison between the time at which individual parks and promenades came into existence in Croatia and in other European countries, then it is evident that new ideas always fell on fertile soil in Croatia. There were always individuals who promoted a European idea, especially the idea of parks open to the general public. Many parks in Croatia were created before those in other large towns and cities and many

more prosperous milieu. The notion of setting up and landscaping public parks in Croatian towns occurred simultaneously, or took root with very little delay, as far as other European towns were concerned. Difficulties or problems usually occurred later. After the initial idea had been executed and realised, the upkeep of these parks on a daily basis, year in, year out, often became a problem, as they needed regular tending, which in turn required additional funding. Parks were maintained during the Habsburg Monarchy, but then, after the fall of the monarchy, and after the First World War (1918), parks gradually began to fall into neglect. During the 20th century, many were transformed and so lost their original appearance. Their renewal and renovation was begun at the end of the 20th century, with particular care being taken concerning their historic(al) characteristics.

Public parks in the 17th and the first half of the 18th century

The period during the 17th and the first half of the 18th century was still an age of private and royal stately homes with representative parks. English and French kings were the first to open their royal gardens and parks to the public in the 17th century. In London, *Hyde Park* (laid out in 1630, opened to the public since 1660), *Marylebone Park*, *Kensington Gardens*, *Greenwich Park* and *St. James Park* were opened to the public; in Paris the same is true of *Jardin de Tuileries* (opened to the public at the beginning of the 17th cent.) and the *Champs-Élysées*. *Vauxhall*, the first public pleasure gardens, was opened to the public at the end of the 17th century. The 18th century saw the opening of a second public pleasure park in London - *Ranelagh*, and in Paris the *Tivoli* was opened.

There are few examples of public parks from the first half and mid-18th century in countries that had been part of the Austrian Monarchy. One early example is Karlovy Vary (Carlsbad) in the Czech Republic, where the building of thermal baths and a spa and the laying out of a park were started in 1728. In Croatia, the laying out of the Public Garden in Osijek²⁹ started in the mid-18th century, although it took an entire century for work to be finalised.

Public parks in the second half of the 18th century (1761-1789)

In the second half of the 18th century many of the existing royal parks were opened to the public; in addition, new public and semi-public parks began to be laid out.

The imperial and royal parks in Vienna were opened to the public: the *Prater* in 1766 and the *Augarten* in

29 The Public City Garden in Osijek extends over an area 4.25 ha in size. When it was first laid out, this was a large surface as the town only had a couple of thousand inhabitants. It was established on the initiative of the local citizens and nobility and was originally situated outside the actual town and its fortifications. The garden was reached by either riding a horse-drawn tram or by carriage. A broad main allée bordered by horse-chestnut trees (*Aesculus hippocastanum*) and tall clipped common hornbeam (*Carpinus betulus*) hedges ran through the central area of the elongated garden with white benches placed along the edges. Adjoining allées were laid out alongside the main allée. There were numerous additional facilities, for example, a bandstand, a secessionist stone well, a gloriollette, etc. It was a venue where events took place that were gladly visited by the townsfolk. It was severely devastated during WWII and a football stadium was built in its place after the war. Today, a sports centre is being built at the site.

1775. The *Augarten Luzánky* in Brno, laid out for the public in 1786, was fashioned in the likeness of the Viennese *Augarten*. Margaret Island in Budapest began to be laid out in 1798, but was not opened to the public until 1869. A number of private parks within what was once the Austro-Hungarian Monarchy were opened to the public. A number of pleasure parks (*Jardins spectacles*) were laid out in Paris: the first was the Paris *Vauxhall* on the Boulevard St. Martin in 1764, followed by the Monceau Park in 1773 and the summer *Vauxhall* on the Boulevard du Temple in 1785. Promenades were created along the castle walls in Linz (1772) and in Graz (1787); the botanical gardens in Krakow were laid out in 1782, and the spa garden at Baden near Vienna was begun in 1758. In 1775 a promenade and avenue (the *Alleegarten*) was laid out in Ljubljana. A kilometre-long park running along the coast (the *Villa Comunale*) was raised in Naples in 1780, and seven years later the *Parco delle Cascine* was opened to the public in Florence (although it was not completed until the 19th century). In 1789 the American B. Thompson worked on the first project for the creation of a large city park – the *Englischer Garten* in Munich.

In the second half of the 18th century, the Bishop of Zagreb, Maksimilijan Vrhovac (1752-1827)³⁰ started converting the old episcopal forest into *Maksimir Park*, a public park for the inhabitants of Zagreb. The idea to create *Maksimir* was influenced by Enlightenment thought and mindset, both of which Bishop Vrhovac could relate to, but the landscaping of this public space was also modelled on the royal parks that had been opened to the public in Vienna – the *Prater* and the *Augarten*. In 1787 Vrhovec notes in his diary that work on the landscaping of *Maksimir* has begun. In the same year, the *Kanálka* Park is laid out for the citizens in Prague and the royal *Lobzów* Palace Park is converted into the university public park, and in Graz the *Dammallee* Promenade begins to be laid out. For the sake of comparison, the following were opened to the public shortly before *Maksimir* in Zagreb: the *Monceau* Park in Paris (1773), the *Augarten* in Bratislava (1775-1776) and the *Augarten Luzánky* in Brno (1786). Work on the first project for the *Englischer Garten* in Munich was only started two years after work had already commenced in *Maksimir*, and Sckell's project, according to which the park was laid out, came

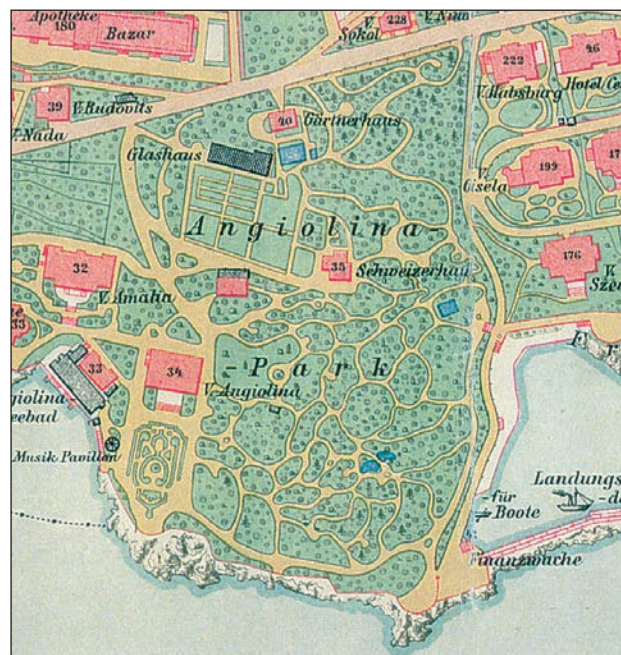

Fig. 12. Opatija, the Villa Angiolina Park, copy from cadastre map, 1897, source: The Historical Archive in Rijeka

twelve years after work on the Late-Baroque *Maksimir* had already begun. Many famous European city parks were laid out later or significantly later than *Maksimir*. The fact that the late-Baroque *Maksimir* Park was never completed does not decrease either its value and worth, the initial idea of establish a public park for the citizens of Zagreb. Vrhovac and his inspired Enlightenment thought thereby lent historical significance to *Maksimir* and put it on the map alongside other prominent historic landscape architecture in Europe.

Public parks at the end of the 18th century (1790-1799)

At the end of the 18th century, two separate parks were laid out in Croatia: the *Prater* pleasure garden in Varaždin³¹ and the military *Pukovnijski vrt* (*Regiment Garden*) – *Regimentsgarten* in Osijek³². In 1799, the

30 Bishop Maksimilijan Vrhovac (bishop from 1787 to 1827) was well-versed in the theory and practical art of landscaping of the time. The bishopric library contained all the relevant and important books in the field of landscape theory published at the end of the 18th century: J.G. Sulzer, *Allgemeine Theorie der schönen Künste* (Leipzig) 1771-1774; Christian Caius Lorenz Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst* (Kiel-Leipzig), 1779 (vol. 1), 1780 (vol. 2 and 3), 1782 (vol. 4), 1785 (vol. 5); J.N. Schwerdling, *Wald-Scenen und natur-Schönheiten* (Zagreb: Biskupska knjižara) 1794; *Die Gartenkunst für Gärtner und Gartenfreunde* (Leipzig) 1797. Not only was the bishop well-read as far as theories and literature available at the time were concerned, but he also had an inclination for landscape architecture, which enabled him to create the significant stunning works that he did. It is important to note that his ideas and concepts were implemented very early, so that they may be considered early European examples, principally examples of public city and spa parks. See notes 4 and 7.

31 The *Prater* in Varaždin (80 km north of Zagreb) was laid out in 1799 on the western moat (trench) of the medieval-renaissance town core. Music was played and theatre performances and masked balls were held among the lime trees, acacias and beech trees.

32 The *Regiment Garden* (*Regimentsgarten*, present-day King Tomislav Park) in Osijek is the largest and most valuable park in Osijek – a city in east Croatia which grew up in Roman times as a Roman camp, *castrum Mursa*. The garden was established at the end of the 18th and beginning of the 19th century as a separate military garden between the civil town *Gornji grad* and the military town *Tvrđa* (Jukić, 1996).

Fig. 13. Opatija, the Quisisana Sanatorium Park, early 20th century, source: private collection

Prater had already been completed in Varaždin, when Friedrich Ludwig von Sckell began work on his *Englischer Garten* project in Munich (Germany). Work on Margaret Island in Budapest (Hungary) had started a year earlier, but would see several changes to the initial concept by the end of the 19th century. In the last decade of the 18th century the hunting grounds belonging to Count Waldstein in Leitomischl (Austria) were converted into a public park – *Vrátnická Nedosinsky* (modelled on the Vienna *Prater*); the park in Eisgrub (Austria), belonging to Prince Liechtenstein was opened to the public, the spa garden in Baden near Vienna was extended in 1792 in the style of the Rococo, and in Krakow (Poland) the pleasure garden *Krzyzanowski* was built in 1796.

Public parks at the beginning of the 19th century (1800-1815)

At the beginning of the 19th century the most significant undertaking in Europe was the laying out and landscaping of *Regent's Park* in London in 1811 based on a project by the architect John Nash. Among the parks of Central Europe, the most significant is *Városliget* in Budapest (Hungary) from 1813, based on plans by Heinrich Nebbien from Lübeck. Both *Marmont's Park* in Split

(1807-1811)³³ and *General's Garden* in Osijek (1809)³⁴ had been opened before *Regent's Park*; however, both were destroyed a couple of decades later. The laying out of *Regent's Park* coincided with that of the classicist spa garden at Stubičke Toplice in Croatia (1811-1814, figure 5)³⁵. Work on the laying out of the *Južna promenade* – *South Promenade*, in Zagreb (figure 6)³⁶ started two years after that of *Regent's Park*, and at the same time as that of *Városliget* in Budapest. This was three years after Margaret Island in Budapest had been landscaped (1810).

At the beginning of the 19th century, more and more parks and promenades around Europe began to be fashioned on the foundations of medieval and renaissance castles. Parks laid out on remains of old fortifications appeared in Bremen (1802), Znojno (1804), Düsseldorf (1810), Frankfurt am Main (1811), Munich (1812), Wrocław (1813), and many other Central European towns. This means that before *Regent's Park* had been created in London, and before the fall of Napoleon I, numerous parks had already been raised at the site of city fortifications in Europe. The *Južna promenade* – *South Promenade*, in Zagreb (see figure 6), although modest in view of the initial work carried out, is among the first projects of this kind in Europe.

Public parks in the first half of the 19th century (1816-1845)

After the Napoleonic Wars, a new wave of city landscaping commenced, which was to peak in the second half of and the end of the 19th century. During the first half of the 19th century spa gardens and parks were created in Croatia, and *Maksimir* (see figure 2) took on a landscaped, romantic appearance.

There were a number of significant accomplishments in England. After *St. James Park* in London came the new parks: *Victoria Park* (1840) and *Battersea Park* (1843-1846) in London, the public arboretum in Derby (1839), and *Prince's Park* (1842) and *Birkenhead Park* (1842-1847) in Liverpool.

Several noteworthy public city parks were also established in the lands of Central Europe. The *Volksgarten* (later incorporated within the *Ringstrasse*) was erected from 1817 to 1823. The *Klosterberg*, the first public city park in Germany, created by Peter Joseph Lenné, was laid out in Magdeburg in 1824. In 1830, while the bishopric park *Ribnjak* (figure 3)³⁷ was being created out in Zagreb, the *Parco del Valentino* was established in Turin and landscaping also began in Berlin with the conversion of the large royal hunting park, the *Tiergarten*, done

33 See notes 10 and 11.

34 See note 13.

35 See note 7.

36 See note 8.

37 See note 5.

according to project plans by Fintelmann and Lenné (similar conversions of royal hunting grounds in Paris would come only twenty or so years later). And the city park in Prague was created in 1833.

The growth of the urban populations in the first half of the 19th century accelerated the building of city promenades and prompted the laying out of pleasure gardens and a speedier development of spa gardens. The building of a promenade started in Graz in 1817 on *Schlossberg*, and, in the 1820, renovation was begun on the *Dammallee* promenade dating back to the end of the 18th century. In Budapest, the promenade on the *Gelléertsberg* was laid out in a romantic style in 1822; unfortunately, the promenade would be removed in 1852 to make way for the construction of a fort. In Poland, the first pleasure gardens – the *Kremer* – were laid out in Krakow in 1820 and were a cross between a geometrical and English style; in 1826 a promenade was also opened to the public in Czeszochow, and in 1840 the *Planty*, a landscaped promenade (begun in 1800), was opened to the public in Krakow. A geometrically fashioned pleasure garden with avenues in the shape of a star was laid out in the 1920s in Ljubljana (Slovenia) where the *Park Zvezda* stands today, and in 1835 the *Tivoli* Park, next to the castle, was also established out in Ljubljana (public park Tivoli was officially established in 1860). Pleasure gardens were also made, for example, in Linz (Austria) in 1824 at the site of what is today *Schillerplatz*; a *Tivoli* was also laid out at Meidling near Vienna (east of Schönbrunn) in 1830, as well as in Copenhagen in 1843. A number of renowned spas also started to be created in the first half of the 19th century; for example: Rogaška Slatina in Slovenia (after a year 1812 and 1840s), Bad Ischl in Austria (1822) and Mehadia near Temesvár (Timișoara) in present-day Romania (1824). The Austrian spa gardens at Baden near Vienna (a romantic extension of *Lang'sche* from 1837), Bad Gleichenberg (1837) and Bad Ischl (1838) were laid out in the 1930s.

A number of parks were created in Croatia in the first half of the 19th century. Whilst *Gelléertsberg* in Buda and Bad Ischl were being established, or the romantic conversion of *St. James Park* was taking place in London, from 1822 to 1828 Aleksandar Alagović, the Bishop of Zagreb (1760-1837) laid out the residential summer garden in Nova Ves (figure 4). According to a description by Michael Kunitsch from 1828 this park was open to the

Fig. 14. *Krapinske Toplice, spa and spa garden, postcard, early 20th century, source: private collection*

public right from the start, every day of the year and all day long.³⁸ At the same time, a city park was laid out in 1829 in Zadar on the Grimani city bastion³⁹ according to plans made up by the commander of Zadar, Baron Ludwig Franz von Welden⁴⁰, who went on to complete the *Schlossberg* promenade in Graz ten years later. In the same year, Michael Kunitsch describes the completed woody promenade *Tuškanac* in Zagreb as being a dreamy expanse.⁴¹ A public park in Varaždin (figure 11)⁴² from 1838 was made at the same time as one in Bad Ischl, and before *Victoria Park* and *Battersea Park* in London, or *Prince's Park* and *Birkenhead Park* in Liverpool, which were laid out according to plans made by the author of *Crystal Palace*, Joseph Paxton.

In the same year, in 1838, the Bishop of Zagreb, Juraj Haulik, initiated work on the romantic landscaping of *Maksimir*⁴³; this would not only be the most important and most notable park project of its time, but also the most valuable park project to be realised in the 19th century in Croatia (see figures 1-2). *Maksimir* can be compared to the *Englischer Garten* in Munich (final project draft by Friedrich Ludwig von Sckell, 1799), with *Regent's Park* (1811) in London or the transformed version of *St. James Park* (1827), completed according to a project by John Nash; with the landscaped conversion of the landscaped Bois de Boulogne in Paris (project by Varé and Alphand, 1852) or *Sefton Park* in Liverpool (project by Edouard François André, 1866).

The *Sjeverna promenade* (North Promenade)⁴⁴ in Zagreb was laid out at the same time as the *Schlossberg* Prom-

38 See note 6.

39 See note 15.

40 See note 14.

41 The natural Sessile oak-tree (*Quercus petraea*) and common hornbeam (*Carpinus betulus*) woods, which reach as far as the town centre, were turned into a path through the woods with small holiday houses, gardens, vineyards, belvederes, romantic groves and promenades. Since the 19th century and up until this day, this has remained an "elite" residential area of the town. *Josipovac* (note 19) and *Sjeverna promenade* – *North Promenade* (note 22) are an integral part of *Tuškanac*.

42 See note 21.

43 See note 4.

44 See note 22.

Fig. 15. Lipik, spa garden plan, end of 19th century, source: The Ministry of Culture of the Republic of Croatia

enaded in Graz – in 1839. The spa gardens at Varaždinske Toplice⁴⁵ began in 1821, a year before work at Bad Ischl (Austria), and 17 years before its park was raised, as well as 23 years before the park at Rogaška Slatina (Slovenia).

The building of the Villa Angiolina in 1845 marked the birth of Opatija⁴⁶ – a new town of villas, hotels, parks and promenades, soon to become a popular tourist resort and health spa on the North Adriatic (figures 12-13). Opatija developed into a fashionable winter spa on the Adriatic catering to rich clientele, much like the Lido in Venice or Rimini in Italy. The clear and well-defined urban-landscaping concept that was deployed at the end of the 19th and the beginning of the 20th century gave Opatija its unique identity, and it quite rightly received the epithet - garden town.

Public parks in the mid-19th century (1846-1860)

The mid-19th century is characterised by towns and cities in Great Britain where numerous public parks began to flourish – in London, Glasgow, Salford, Halifax and Dundee. A total of four parks were laid out in London - *Albert Park* (1851), *Sydenham Park* (1852, near London), *Finsbury Public Park* (1857) and *Southwark Park* (1857), and an additional two in Glasgow – *Kelvingrove Park* (1852) and *Queen's Park* (1857). In Austria, two city parks were laid out during the same period – the *Stadtpark* in Vienna (1860) and the *Volksgarten* in Linz (1857). Many parks from earlier periods also underwent renovation and transformation. The old royal

hunting grounds in Paris were transformed into large landscaped public parks as part of the urban transformation of Paris during the reign of Napoleon III and the administrator of Paris at the time, Baron Georges-Eugène Haussmann. The *Bois de Boulogne* in the west of Paris was transformed in 1852 (Louis-Sulpice Varé, Jean-Charles-Adolphe Alphand), followed by the *Bois de Vincennes* (Alphand) in 1860 and the *Monceau Park* in 1770 (also Alphand). In Bordeaux, the geometrically fashioned park laid out in 1817 underwent a transformation (1856-1858). In the Swiss city of Geneva a city park, the *Jardin anglais*, was created in 1854. In the mid-19th century the classicist spa gardens at Bad Gleichenberg (1847), and at Baden near Vienna (1850), as well as the *Parco del Valentino* in Turin (1860), and others, were enlarged and landscaped.

The political instability that marked the mid-19th century within the Habsburg Monarchy (the revolutions of 1848-1849 in Hungary and Bach's Absolutism which followed) was not advantageous to the laying out of public (city) parks in Croatia. The most notable park project from this period is the public park in Split, in front of the north façade of Diocletian's Palace. Plans for the park were drawn up 1846, but it took fifteen years before work on its realisation actually started.⁴⁷ In Osijek, the public town garden and *Regiment Garden*, started as far back as the 18th century, were finally completed.⁴⁸

Public parks in the second half of the 19th century (1861-1889)

In all major European cities the second half of the 19th century saw far more renovation, transformation and extension of existing parks than the creation of new ones. However, in contrast to this, in Croatia, as well as other smaller cities and towns in Europe, this period was distinguished by the appearance of numerous new parks laid out in the manner of the parks in larger European towns and cities. A number of new parks were made that are considered to be valuable achievements in landscaping. Two new romantically styled masterpieces were laid out in Paris – the *Parc des Buttes Chaumont* (1863) at the site of the quarry and earlier rubbish tip (Jean-Charles-Adolphe Alphand and Jean-Pierre Barillet-Deschamps) and the *Parc Montsouris* (1870, Alphand). Another valuable example of landscape design from the second half of the 19th century is *Sefton Park* in Liverpool (1866, Edouard François André). Other parks to ap-

45 The Varaždin Spa lies northeast of Zagreb and is famous since Roman times when it was known as *Aquae Jasae*. The spa garden includes two entities: a hilly area with romantic landscaped traits and a flatland area bearing historicist characteristics. The historicist garden was laid out at the Roman archaeological site – the Roman forum and capitol; in the 1950s the garden was removed and replaced by an archaeological park with finds *in situ* (Bojanić Obad Šćitaroci, Obad Šćitaroci, 2004, 188-189).

46 See note 27.

47 The town park in Split was created at the site of the northern baroque fortification walls belonging to Diocletian's Palace. The leitmotif of the park initially was an elliptical avenue of trees, which was reshaped between 1861 and 1880 in the spirit of historicism, whilst the elliptically shaped avenue was kept intact (Bojanić Obad Šćitaroci, Obad Šćitaroci, 2004, 162-165).

48 See notes 28 and 31.

pear in Britain are the *Public Park* in Dunfermline (1863) and *Hasketh Park* in Southport (1864).

Numerous public parks and promenades were laid out in the Austrian (Austro-Hungarian) Monarchy. Almost every town and city now had a promenade or landscaped public park, whether a new one or an extended and renovated existing park. Parks underwent transformation – those created in a classic manner, those dating back to the Biedermeier period from the first half of the 19th century, as well as those that had been neglected. The new trend and fashion in the second half of the 19th century was characterised by romanticism and parks mirrored this trend until the end of the 19th century. The Austrian Empire and Monarchy was bustling with activity. In Vienna, two large and significant parks – the *Stadtpark* (addition of a children's playground) and the *Volksgarten* were extended in 1863. In Budapest, the *Városliget* underwent adaptation and was extended (addition of zoological gardens in 1866, transformation in 1885) and Margaret Island was renovated (1869). In Bratislava (Slovakia), the *Augarten* was renovated (1868), and in Linz (Austria) the *Volksgarten* was transformed (1885). Numerous new city parks appeared. In Graz, the *Stadtpark* (1869-1972) was laid out at the site of the old city fortifications and glacis, in Brno (the Czech Republic) the promenade on the *Spielberg* hill was renovated in 1861, and in 1870 the *Népliget* was laid out in Budapest. The *Gebirgspark* and *Aupark-Sternallee* were laid out in 1870 in Bratislava. In 1872 Rudolf Siebeck (1802-1879)⁴⁹ drew up plans for the *Rathauspark*, the park by the city hall in Vienna. The landscaped city park, the *Türkenschanzpark* (1885-1889) was erected at the site of the moat dating back to the Turkish Siege of Vienna (1683). In Krakow, *Park Jordana* was landscaped in 1888.

In the second half of the 19th century spa gardens also began to be laid out and landscaped in Austria – in Salzburg (1872), Bad Ischl (renovated 1873-1875), Mödling (1873-1882), Baden (1880), and other places. The spa gardens in Croatia were also raised during this

Fig. 16. Lipik, park avenue, 1906, source: *The National and University Library of Zagreb*

period - at Varaždinske Toplice (1865, extension and landscaping)⁵⁰ Krapinske Toplice (commencement of landscaping in 1866, figure 14)⁵¹ and Lipik (commencement of landscaping in 1867, figures 15-16)⁵².

Intensified landscaping of parks in Croatia only started in the 1860s and culminated in the last three decades of the 19th century. The most significant two parks from the 1860s are the city park in Split (renovation and transformation in 1861)⁵³ and the first public park in Pula – Maximilian's Park (1863)⁵⁴, established during the construction of the south part of the town and the building of the naval harbour. These two parks had been laid out even before two other world famous parks – *Sefton Park* in Liverpool and *Stadtpark* in Graz. Four significant parks were created in Croatia in the 1870s – *Zrinjevac* in Zagreb (1870-1878)⁵⁵, *Monte Zaro* in Pula (1870)⁵⁶, the public park in Rijeka (1874, figure 8)⁵⁷ and the Theatre Park in Rijeka (1875, fig-

49 Rudolph Siebeck was the administrator of the Viennese parks, a doctor of philosophy, author of a number of books and numerous gardens and parks in the Austrian Monarchy and Germany. He is the 1873 project author for Zrinjevac Square in Zagreb. The project plans have been lost, but were in the tradition of the French parterre. He is the author of one of the tender projects for *Stadtpark* in Vienna.

50 See note 44.

51 The Krapina Spa lies northwest of Zagreb and has been famous since Roman times when it was known as *Aquae Vivae* (Bojanić Obad Ščitaroci, Obad Ščitaroci, 2004, 198-199).

52 See note 26.

53 See note 46.

54 Pula is a town with an atypical radial-circular plan for a Roman town. The town began expanding in the 19th century when Pula became an Austrian military port. The first park in the town was *Maksimilijanov perivoj* (Maximilian's Park), named in honour of Grand Duke Maximilian of Habsburg (the brother of Emperor Francis Joseph I), and commander of the Austrian navy. A 5-metre tall marble column with a sculpture symbolising Freedom was erected in the middle of the park in his honour.

55 *Zrinjevac* is the first of the eight public gardens and squares that form Lenuci's Horseshoe. The project plan for the park square (2.7 ha) was drawn up in 1870 by the town engineer Rupert Melkus (1833-1891). The plan is divided into 4 square fields with a circular extension at the meeting point of two paths where the bandstand was built in 1891. Apart from plantain trees brought over from Italy, the square was created in the historicist style with flower beds. After being opened to the public in 1878, representative palaces were built around the square. Most of the original layout, with minor changes, has been preserved to this day. See notes 9 and 25.

56 Monte Zaro is the largest park (2.9 ha) in Pula and was laid out on a steep hill with a renaissance fortress. In 1877 a monument to Vice-admiral Wilhelm von Tegetthoff (1827-1871) was raised in the centre of the park.

57 See note 18.

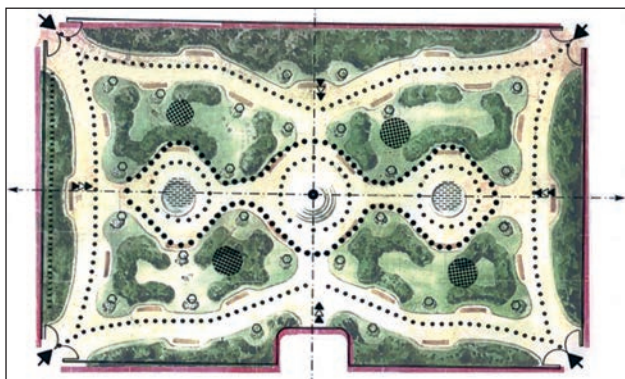

Fig. 17. Rijeka, plan of the Theatre Garden from 1875, source: The State Archive in Rijeka

ure 17). In Zadar, the Coastal Promenade was raised in 1868⁵⁸, as well as a new public city park – *Blažeković* (1888)⁵⁹. Numerous promenades were made elsewhere in Croatia, for example, the town woods *Marjan* in Split (1884)⁶⁰ and the Promenade of Maria Valeria in Karlovac (1886)⁶¹.

The most notable achievement of the 1880s in Croatia is the landscaping of the parks and squares known as *Lenuci's Horseshoe* in Zagreb.⁶² The Zagreb Botanical Garden, an integral part of *Lenuci's Horseshoe*, were founded in 1889, and landscaping of the gardens started a year later (figure 18).⁶³ The landscape framework *Lenuci's Horseshoe* can be compared to similar solutions found in other Central European cities where landscaping was applied to medieval-renaissance fortifications, for example, in Vienna, Prague, Brno, Kra-

kow, Sofia, Riga, and others cities. The squares that form the *Lenuci's Horseshoe* were not built up in the place of old fortifications as in the majority of Central European cities, for example, Vienna or Brno.⁶⁴ Unlike the *Ringstrasse* in Vienna, most of the public buildings of *Lenuci's Horseshoe* are located in the middle of the square (e.g. the theatre, the university library, the art pavilion, etc.).

Public parks at the end of the 19th century (1890-1900)

At the end of the 19th century, landscaping took firm root within the urban planning of all towns and cities. Parks began to embody characteristics inherent to historicism, but a romantic strain still remained. Public parks from this period are a blend of historicism and romanticism. Towns and cities that had once belonged to the Austro-Hungarian Monarchy were the pioneers of this age. The last decade of the 19th century saw the laying out of new public city parks in Graz (*Augarten* (1890-1897), Košice in Slovakia (*Széchenyi-Park*, 1894), in Krakow (*Podgórze – Bednarski Park*, 1897), in Salzburg (*Kaiser Francis Joseph Park*, 1898), and other towns and cities of the monarchy. Numerous public parks and promenades were also laid out or revitalised in honour of Sisi – Queen Elisabeth of Bavaria and Hungary and Empress Consort of Austria (after her assassination in 1898) and a sculpture of her was often displayed in them.

Although parks laid out earlier were renovated, new parks also appeared in Croatia. In 1890 a number of important parks were laid out: *Sakuntala* in Osijek (1890)⁶⁵,

58 Today, «Morske orgulje» (Sea Organs) and «Pozdrav suncu» (Solar Circle) have been set up at part of the Coastal Promenade, which have become a great tourist attraction in Zadar.

59 See note 16.

60 *Marjan* lies on a peninsula and is a hill in Split which was woods in medieval times; later the woods were cleared and vineyards and olive groves were planted. In 1884 the hill was replanted with Aleppo Pine trees (*Pinus halepensis*), the promenades and belvedere were renovated, so that *Marjan* became a favourite public town promenade. Today, *Marjan* is a protected park/wood and, alongside Diocletian's Palace, it is an integral part of Split's identity.

61 The urban concept of Karlovac from the end of the 19th century was based on the intention to encircle the historic renaissance star-shaped town core with public parks and promenades. The *Šetalište Marije Valerije* (Maria Valeria Promenade) or *Velika promenada* (Great Promenade) in Karlovac was laid out with a fivefold avenue of horse chestnut trees (*Aesculus hippocastanum*) and lime trees (*Tilia sp.*) (435 trees in total) Maria Valeria was the daughter of Emperor Francis Joseph I. (Krajnik, Obad Ščitaroci, Bojanić Obad Ščitaroci, 2008).

62 See notes 9, 25 and 54.

63 The plan for the botanical gardens (3.85 ha) in Zagreb were drawn up by Antun Heinz (1861-1919) and the Czech head gardener Vitěslav Duchánek (1857-1924) (Regula-Bevilacqua, 1997; Knežević, 1996; (Bojanić Obad Ščitaroci, Obad Ščitaroci, 2004, 149-150).

64 In Krakow (Poland), the Ring (its landscape framework) at the site of the city fort was designed as early as the 1820s. In Riga the glacis was converted into a 150-metre wide park in 1817; in 1856 the walls were pulled down, and in 1857 an urban plan for development was produced by architects Daniel Felsko and Otto Dietze. Ludwig Förster's plan for the Ring in Brno (a series of parks on the baroque forts and glacises) from 1860 was, after minor changes had been made, realized in 1916. Discussions for the urban development of Prague started in 1873, after Josef Schulz had drawn up a city plan. This resulted in intensified construction work being carried out at the site of the old town forts. The urban metamorphosis and development of the centre of Sofia at the site of the fort and glacis were started in 1878 when the Czech architect Adolf Václav Kolař drew up a city plan and lasted until 1903 (Wiebenson, 2001).

65 *Sakuntala Square* in Osijek, known today as *Preradovićevo šetalište* (*Preradović Promenade*), was named after the most well-known piece by the Indian drama writer Kalidase from the 5th century (*sakuntala* = lost ring). There were two sphinxes at the entrance to the park and a sculpture depicting the girl *Sakuntala* in the park itself. All the sculptures have been preserved. The plan from 1910, drawn up by Viktor Axmann, has also been preserved.

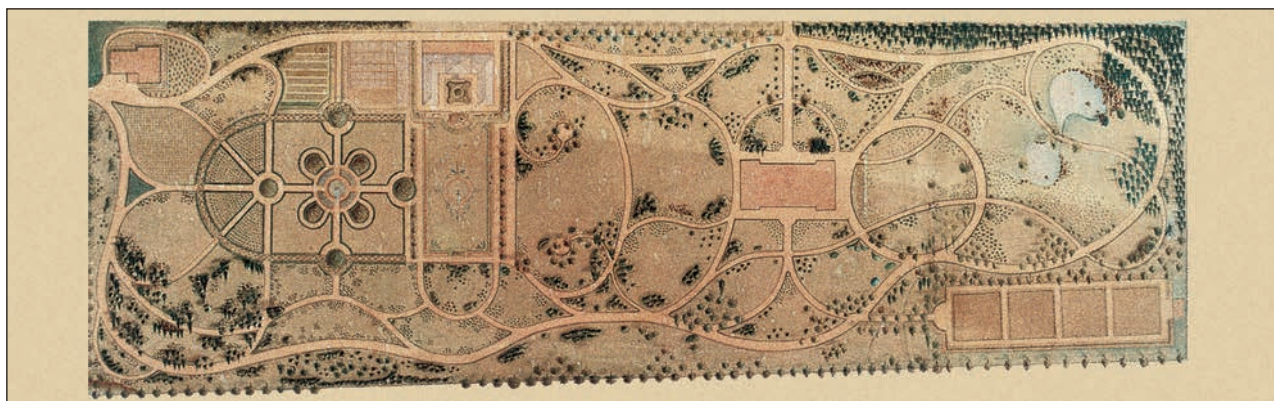

Fig. 18. Zagreb, plan of the Botanical Garden, 1889, author: Antun Heinz and Vitěslav Durchánek, source: *The Botanical Garden in Zagreb*

City Park (1890) and Maria Valeria Park (1893) in Pula⁶⁶, the city park in Šibenik (1890-1896)⁶⁷ and Vrbanić Park in Karlovac (1896)⁶⁸. At the very end of the 19th century, sea promenades began to be created on Čikat in Mali Lošinj⁶⁹, while the spa gardens at Stubičke Toplice (figure 5)⁷⁰ and Lipik (figures 15-16)⁷¹ received their final form and appearance. The concept that led to the picturesque urbanisation and landscaping of the spa town of Lipik at the end of the 19th century makes it the most valuable spa in North Croatia, and it can be compared to other spas in Central Europe, notably, Baden, Bad Ischl or Bad Gleichenberg in Austria.

Public parks at the beginning of the 20th century (1901-1918)

Culturally and historically, the end of the 19th and the beginning of the 20th century are characterised by a variety of movements in architecture and art, known under different names in different parts of Europe: *Jugendstil*, *Secession*, *Art Nouveau*, *Modern Style*, *Stile Liberty*, *Stile Floreale*, *Modernissimo*, *Style Nouille*, *Style Guimard*, etc. As far as Croatia is concerned, the influence of the Viennese Secession on the entire artistic opus in Croatian towns and cities, especially on landscape architecture, is of vital importance. In contrast to the historicist and

romantic traditions of the 19th century, the Secession imbued landscape architecture with new ideas. This was first noticeable in the gardens of city villas, and later extended to public city spaces. Nature was no longer the ideal and guiding force behind inspiration to secessionist creativity, but rather the idea was that a park was a creation of man. Parks were no longer seen as separate entities but as an integral part of a cohesive and unified architectural whole, where parks became an extension to buildings and interiors, which meant that equal attention was paid to the laying out of parks as was to the fashioning of decorative details on facades. Since the advent of World War I prevented the execution of many great public (city) park projects in Central Europe, especially Vienna and the Austro-Hungarian Monarchy, the influence of these ostentatiously planned public (city) parks and spaces was felt to a greater degree in larger towns than in smaller ones. This is why the landscaping of most promenades, parks and villa frontage gardens in Croatian towns and cities remained reminiscent of horticultural gardens and botanical collections. As these villa gardens faced the street, they lent harmony and a park-like appearance to the shaping of the streets. Many such secessionist streets grew up in Croatian towns and cities. The best preserved example of such a street is European Avenue in Osijek.⁷²

66 The town park in Pula was laid out along the embanked coast (1.2 ha) in the vicinity of the Roman amphitheatre (Arena). The groundplan of the Maria Valeria Park (in honour of the daughter of Emperor Francis Joseph Josef I and Queen Sisi) is triangular in shape, and situated between the coast and the Arena.

67 City Park in Šibenik (4 ha) was raised at the site of the eastern renaissance city walls. The project was drawn up by engineer Aloise Meichsner (Sironić, Sironić, Mornar, 2008).

68 See note 20.

69 See note 17.

70 See note 7.

71 See note 26.

72 Thanks to the undeveloped area (glacis) and the baroque fortifications at Tvrdá in Osijek, it was possible to implement the superb idea of a continuous series of parks in the centre of the town – as a link between the military town Tvrdá and Donji, Gornji and Novi grad, all three of which only became a united town entity in the 19th century. This is how a town on the edges of what was then the Austrian Monarchy came to have parks that were over-dimensioned in view of the size of Osijek at the time, but representative of Central European measures in the 19th century. Apart from the large parks, at the beginning of the 20th century an attractive and broad secessionist allée with an avenue of trees, *Europska avenija* (European Avenue) was erected as a continuation of the *Sakuntala* Park (note 64) which links Donji grad with the baroque Tvrdá and Donji grad (once the Roman town *Mursa*). *Secesijska ulica* (Secession Road) is truly an exhibition of secessionist architecture, secessionist front gardens and unique fences (Šmit, 1997; Krajnik, Obad Ščitaroci, Bojanić Obad Ščitaroci, 2008).

Very few public (city) parks were laid out at the beginning of the 20th century. Since almost all towns and cities already had public parks and promenades, these were mostly extended or transformed, or attention was paid to their upkeep. Apart from the secessionist street in Osijek, the most significant achievement of the age was the completion of *Lenuci's Horseshoe* (figure 7) in Zagreb. The first decade of the 20th century saw the completion of the western part of the *Horseshoe*, and the building of the University Library in the manner of the Secession based on an architectonic competition and the landscaping of squares. The secessionist projects for the landscaping of Zagreb's squares ranked Zagreb among other great cities of Central Europe.⁷³

CONCLUSION

Due to its geographical location, the character of Croatian landscape architecture is a combination of southern (Mediterranean, Adriatic) traits and Central Europe traditions. Due to the underlying idea, the period in which they were created and their authenticity in view of the day and age in which they were laid out, the public parks and gardens in Croatia are internationally recognised and autochthonous. They were creatively envisioned and initiated and also shaped urban transformation and evolution at the end of the 19th and beginning of the 20th century. The persons responsible for this and the establishment of public parks and promenades in Croatian towns were bishops, bans, military functionaries, majors and prominent citizens, who set up societies for the beautifying of towns. They are credited with the appearance of public parks in Croatia, often even earlier than in other European towns and cities, and wealthier milieus, which became and remain an inseparable and indelible part of the town landscape.

The first public parks and gardens appeared in Croatian towns as early as the mid-18th century (The Town Park in Osijek, 1750; Maksimir in Zagreb, 1787) – at the same time as they did in European towns and cities. The large majority were created during the 19th and 20th century. The first town fortifications were transformed into public parks and promenades at the turn of the 18th century and the beginning of the 19th century. When we compare the time at which they were laid out in Croatia and in other European countries, then it is apparent that new ideas were always readily adopted either immediately, or with only a slight delay, after the same had been adopted in other European towns. In addition, European ideas were adapted to local conditions, and especially financial circumstances. However, after the initial idea and the first plans and designs became a reality, there

were often unforeseen difficulties in collecting the substantial funds needed for continuing the upkeep of public parks on a regular basis.

All these public parks are landmarks in the development of towns (they develop towns and help shape a recognisable image of the town); they are public (they are intended for all the town's citizens and accessible to all); they are numerous (there was not one town that did not have at least a number of public parks), and they are expertly and professionally designed and created (and as such represent valuable cultural and historical heritage).

The preserved public parks and gardens in Croatia which are internationally recognised are as follows: *Maksimir* (end of the 18th and first half of the 19th century) and the *Lenuci Horseshoe* (a series of parks and squares from the end of the 19th century) in Zagreb, and *Opatija* as a town of gardens and parks on the north Adriatic (second half of the 19th and the beginning of the 20th century). *Maksimir* is one of the first public parks in Europe; it is laid out over a large area (400 ha) and was designed by skilled Austrian architects and artists. The *Lenuci Horseshoe* is a representative example of urban planning in Zagreb in the 19th century. It was not raised at the site of a Renaissance-Baroque fortification, as in most other European towns, but was laid out on undeveloped areas of land (meadows and fields) as the expression of an urban idea and design which was not in the interest of private capital and gain, but in the interest of all citizens and in the name of beauty. *Opatija* is the most beautiful and enlightening example of a Croatian town that has been shaped by gardens and parks that radiate in the spirit of urban landscape architecture.

With hindsight, a century or two ago, Croatian towns could afford to lay out numerous parks, gardens and promenades, squares, forest-parks and groves. Today, these parks in the same towns stand neglected, while new ones are a rarity. Not only were these erstwhile parks (historical parks, from today's viewpoint) numerous, they were also imaginatively and creatively laid out and an integral initiator of urban development. They adhered to existing current trends of the period; they even often appeared only shortly after those in European metropolises – Paris, London, or Vienna. The reason why town parks were created seems to stem from the fact that there was a high degree of awareness and a cultural relation between citizens and towns and the public spaces in towns. In the past, neglected and undeveloped spaces in towns were transformed into public parks and promenades; down the line and in time, this resulted in the establishment of an entire system of public spaces in towns. Today, there are very few new town parks and

73 The National and University Library was built according to a project drawn up by architect Rudolf Lubynskog (1873-1935) who received first prize at the architectonic competition in 1909. Construction began in 1911 and was completed in 1913. The library is the most beautiful secessionist building in Croatia. It is situated in the middle of the park square, also done in the secessionist style (Knežević, 1996; Bojanić Obad Ščitaroci, Obad Ščitaroci, 2004, 150-151).

those that do exist as a historical monument to the past are neglected or have been decimated because of new construction work.

The public parks from the 19th and the beginning of the 20th century are those that take us back to the itinerant cultural conception of town spaces, care for public spaces, towns and cities and to a harmonious relation between public and private interest. All the examples of old public parks and gardens in Croatian towns indicate that this harmony was once attainable and attained; however, it has not been sustained ubiquitously. Be that as it may, what remains of these public parks and gardens should be preserved, not only as historical heritage, but also as a starting point for present-day

consideration and the development of new, creative interpretations and the sustainable renovation of old parks and gardens.

ACKNOWLEDGEMENTS

We would like to thank our Viennese colleagues, Professor Walter Krause and Professor Géza Hajós who ran the European research project *Stadtparkanlagen in den Ländern der ehemaligen K.u.K. Monarchie* – in cooperation with whom we carried out our research over a number of years, as well as the Ministry of Science and Education of the Republic of Croatia for enabling the continuation of our research.

JAVNI MESTNI PARKI NA HRVAŠKEM V 19. STOLETJU V EVROPSKEM KONTEKSTU

Mladen OBAD ŠČITAROCI

Univerza v Zagrebu, Fakulteta za arhitekturo, Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: mos@arhitekt.hr

Bojana BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI

Univerza v Zagrebu, Fakulteta za arhitekturo, Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: bbojanic@arhitekt.hr

POVZETEK

Tema članka so javni mestni parki in sprehajališča v mestih, turističnih in zdraviliških krajih na Hrvaškem od 18. stoletja do konca prve svetovne vojne (do 1918). Zaradi svojega geografskega položaja se je na Hrvaškem od zmeraj občutil dvojni kulturni vpliv: z jugozahoda je čez Jadransko morje prihajal iz Italije, a s severozahoda iz Avstrije in Nemčije. Najbolj značilni javni parki na Hrvaškem se primerjajo s podobnimi primeri v evropskih deželah. Za primerjavo se izbirajo javni parki v okolici (Slovenija, Avstrija, Madžarska, Italija), v deželah srednje in zahodne Evrope. Primerjava se primarno izvaja na podlagi kriterija časa (leta) nastanka pri čemer je opazovano obdobje, razdeljeno na časovne odseke, ki približno sovpadajo s stilskimi značilnostmi tega obdobja. Primerjava omogoča spremljanje pojava parkov in njihovih nadaljnjih sprememb v istih časovnih obdobjih v različnih deželah.

Nove ideje o javnih prostorih krajinske arhitekture na Hrvaškem so vedno naletele na plodna tla. Veliko je posameznikov, ki so spodbujali napredne evropske ideje v kontekstu parkovne in urbane kulture, posebej ideje o javnih prostorih v mestu, ki so namenjeni vsem meščanom. Ideje o dvigovanju in urejanju javnih krajinskih prostorov v hrvaških mestih so se rojevale najbolj pogosto istočasno, ali z majhno zamudo, kot v ostalih evropskih mestih. Za evropske prilike se nekateri javni parki na Hrvaškem pojavljajo zelo zgodaj, kot je Maksimir, ki so ga začeli delati že v 18. stoletju kot park, in ki je namenjen vsem meščanom Zagreba. Poleg zgodnjega nastanka Maksimir lahko površino primerjamo z največjimi in najbolj znanimi evropskimi parki – njegova površina je dvakrat večja od londonskega Regen's Parka, a polovico je površine Bois de Boulogne v Parizu. Presenetljivo je, da je Zagreb lahko zgradil takšen javni park glede na to, da je sredi 19. stoletja imel samo 15 000 prebivalcev.

Ključne besede: krajinska arhitektura, mestni javni parki, zgodovina urbanizma/načrtovanja mesta

BIBLIOGRAPHY

- Barlow Rogers, E. (2001):** Landscape Design – A Cultural and Architectural History. New York, Harry N. Abrams.
- Berger, E. (1993):** Stadtpark und Kinderpark. In: Historische Gärten in Österreich. Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag.
- Bojanić Obad Ščitaroci, B., Obad Ščitaroci, M. (2004):** Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću / Town Parks in Croatia in the 19th Century. Zagreb, Ščitaroci, Faculty of Architecture University of Zagreb.
- Shoemaker, C.A. ed. (2001):** Encyclopaedia of Gardens - History and Design. Chicago-London, Fitzroy Dearborn Publishers.
- Hajós, G. - edit. (2007):** Stadtparks in der Österreichischen Monarchie 1765-1918 – Studien zur bürgerlichen Entwicklung des urbanen Grüns in Österreich, Ungarn, Kroatien, Slowenien und Krakau aus europäischer Perspektive. Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag.
- Hlavac, C., Göttche, A., Berger, E. - edit. (2012):** Historische Gärten und Parks in Österreich, Reihe "Österreichische Gartengeschichte", Band 1. Wien, Böhlau Verlag.
- Jarrassé, D. (2002.):** L'art des Jardins parisiens. Paris, Parigramme.
- Jukić, T. (1996):** Perivoj kralja Tomislava u Osijeku. Prostor - scholarly journal of architecture and urban planning, 4, 11. Zagreb, 61-78.
- Knežević, S. (1996):** Zagrebačka zelena potkova / Zagreb's Green Horseshoe. Zagreb, Školska knjiga.
- Kolšek, A. (1995):** Zdraviliški park Rogaška Slatina, in: Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji. Ljubljana, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 97-104.
- Krajnik, D., Obad Ščitaroci, M., Bojanić Obad Ščitaroci (2008):** City fortifications and the form of European cities, with special reference to Croatia. Urban Morphology - journal of the international seminar on urban form, 12, 2. Birmingham, 117-129.
- Kunitsch, M. (1828):** Neu Angelegter Lustgarten zu Agram in Croatien. Allgemeine deutsche Garten-Zeitung, Passau, 6, 47, 374-375; 6, 48, 382-383; 6, 50, 398-399.
- Kunitsch, M. (1829):** 'Neu Angelegter Garten in Tuskanecz naechst Agram'. Allgemeine deutsche Garten-Zeitung, 7, 44. Passau, 345-348.
- Kunitsch, M. (1831a):** Neu Angelegter Garten zu Varsdin in Croatien. Allgemeine deutsche Garten-Zeitung, 9, 29. Passau, 217-222.
- Kunitsch, M. (1831b):** Neuste Garten-Anlagen Sr. Excellenz Aleksander von Alagovich beibischöflichen residenzschloss zu Agram in Croatien. Allgemeine deutsche Garten-Zeitung, 9, 38. Passau, 289-295.
- Maruševski, O., Jurković, S. (1992):** Maksimir, The Famed Croatian Landed Garden. Zagreb, Školska knjiga.
- Obad Ščitaroci, M. (1994):** Maksimir: A Romantic Episcopal Park in Zagreb, Croatia. Journal of Garden History, 14, 2. London-Washington, 119-132.
- Obad Ščitaroci, M., Bojanić Obad Ščitaroci, B. (2001):** Maksimir - Zagreb, Croatia. In: Candice A. Shoemaker: Encyclopaedia of Gardens - History and Design. Chicago-London, Fitzroy Dearborn Publishers, 1, 331-332.
- Obad Ščitaroci, M., Bojanić Obad Ščitaroci, B. (2003):** Vrbanicev perivoj u Karlovcu - Vrbanice's Park in Karlovac. Zagreb, Ščitaroci, Faculty of Architecture University of Zagreb.
- Obad Ščitaroci, M. (2006a):** Maksimir Park. In: Patrick Taylor: Oxford Companion to the Garden. Oxford, Oxford University Press, 295-296.
- Obad Ščitaroci, M. (2006b):** Zagreb Public Gardens. In: Patrick Taylor: Oxford Companion to the Garden. Oxford, Oxford University Press, 527.
- Obad Ščitaroci, M. (2006c):** Lipik Spa Gardens. In: Patrick Taylor: Oxford Companion to the Garden. Oxford, Oxford University Press, 283.
- Obad Ščitaroci, M., Bojanić Obad Ščitaroci, B. (2008):** Dvorac Golubovec u Donjoj Stubici / Golubovec Manor at Donja Stubica. Zagreb, Ščitaroci, Faculty of Architecture University of Zagreb.
- Petricioli, M. (1998):** Najstariji gradski perivoj u Dalmaciji / The Oldest City Parks in Dalmatia. In: Dražen Grgurević: Povijesni vrtovi, perivoji i parkovi primorske Hrvatske / Historical gardens and parks of Littoral Croatia. Split, Parkovi i nasadi, 157-162.
- Regula-Bevilacqua, Lj. (1997):** Botanički vrt u Zagrebu/ Zagreb Botanical Garden. Zagreb, Školska knjiga.
- Sironić, M., Sironić, D., Mornar, N. (2008):** City Park in Šibenik. Prostor - scholarly journal of architecture and urban planning, 16, 35. Zagreb, 126-141.
- Šmit, K. (1997):** Vrtna i parkovna arhitektura Osijeka na povijesnim kartama. Prostor - scholarly journal of architecture and urban planning, 5, 13. Zagreb, 97-120.
- Taylor, P. (2006):** Oxford Companion to the Garden. Oxford, Oxford University Press.
- Vahtar-Jurković, K. (2004):** Opatija - urbanistički razvoj i perivojno naslijeđe / Opatija - Urban Development and Park Heritage. Rijeka, Glosa).
- Vardjan, F. (1994):** Tivolski park od nastanka do danas / Der Park Tivolivon Anfang bis heute. In: Tivoli, Ljubljanski mestni park/Tivoli, der Leibacher Stadtpark, Ljubljana, Kmečki glas, 16-38.
- Wiebenson, D. (2001):** Remarks on some 19th century Central European City Plans. Centropa - journal of central european architecture and related arts, 1, 1. New York, 1-7.

ARTIFICIAL PENINSULAS AND PSEUDO-ISLANDS OF CROATIA

*Josip FARIČIĆ*University of Zadar, Department of Geography, F. Tudjmana 24i, 23 000 Zadar, Croatia
e-mail: jfaricic@unizd.hr*Lena MIROŠEVIĆ*University of Zadar, Department of Geography, F. Tudjmana 24i, 23 000 Zadar, Croatia
e-mail: lmirosev@unizd.hr

ABSTRACT

The paper discusses the artificial peninsulas and pseudo-islands of Croatia, i.e. technically bridged islands, which are linked to the neighbouring mainland or a larger island by means of a dike, bridge or both dike and bridge. Whereas artificial peninsulas are entirely incorporated into the mainland by means of dikes, pseudo-islands are connected to the mainland via bridges, thus losing some of their insular characteristics, particularly in terms of their functional link to the mainland.

Croatian bridged islands played a vital role in the past as in times of war they represented refuges or places of permanent settlement. Nowadays, in times of marked littoralisation, these islands have experienced a dramatic change in function and physical appearance, mostly due to their transport connections with the mainland, which has naturally resulted in their inclusion in the tourist valorisation of natural and cultural heritage. On the one hand, this has contributed to the slowing down of the depopulation process, which is a basic social characteristic of most Croatian islands, but on the other hand, it has led to the spontaneous, uncoordinated, excessive building of apartments and other constructions which in size and shape have ruined the authentic cultural appearance of the islands.

Key words: islands, artificial peninsulas, pseudo-islands, Croatian islands, Croatia, Adriatic

PENISOLE ARTIFICIALI E PSEUDO ISOLE DELLA CROAZIA

SINTESI

Il saggio prende in esame l'argomento delle penisole artificiali e delle pseudo isole della Croazia, cioè le isole che tecnicamente non sono isole perché sono legate alla terraferma o a un'isola più grande da una diga o da un ponte, oppure da ambedue, diga e ponte. Mentre le penisole artificiali sono completamente incorporate alla terraferma tramite le dighe, le pseudo-isole sono collegate alla terraferma da ponti, perdendo in tal modo alcune delle loro particolarità insulari, in particolare quando si parla del collegamento funzionale alla terraferma.

Le isole croate collegate alla terraferma da ponti giocarono un ruolo vitale nel passato, rappresentando in tempi di guerra rifugi o luoghi di stabilimento permanente. Oggi, nel periodo della marcata litoralizzazione, queste isole subiscono radicali cambiamenti nel funzionamento e nell'aspetto fisico, grazie maggiormente al collegamento di trasporto con la terraferma, il che naturalmente ha avuto come conseguenza la valorizzazione del loro patrimonio naturale e culturale a fini turistici. Da una parte ciò ha contribuito al rallentamento del processo dello spopolamento, che è la fondamentale caratteristica sociale della maggior parte delle isole croate, però d'altra parte ha portato alla spontanea, non coordinata, ed eccessiva costruzione di appartamenti, case da affitto e altre costruzioni che con le loro dimensioni e con la loro forma hanno rovinato l'autentico aspetto culturale delle isole.

Parole chiave: isole, penisole artificiali, pseudo isole, isole croate, Croazia, Adriatico

INTRODUCTION

The frontal Croatian coastline, which encompasses most of the north-eastern Adriatic, consists of more than a thousand islands (Stražičić, 1997, Duplančić Leder et al., 2004). These islands form a complex area in which the sea, karst relief, Mediterranean climate, and rich flora and fauna mingle and co-exist with human activity and life in general. The islands are individual geographic microsystems, but also a basic natural, geographic and socioeconomic developmental resource, with great potential, along with the limitations of economic exploitation. Since the Croatian islands are geographically quite fragmented and dispersed, this results in problems related to transport connections with the mainland, which is one of the most prominent limiting factors for insular development (Stražičić, 1987). In this respect, certain Croatian bridged islands, or those linked to the neighbouring mainland by means of a dike, are the prominent ones.

The literature, both international and Croatian, contains many different insular typologies based upon various criteria, depending on the aims and methodologies of particular authors (Haila, 1990, King, 1933, Ratter and Sandner, 1996, Royle, 2001, Rubić, 1952, Magaš, 2008, Faričić et al., 2010). In this respect, Croatian insular typology is no exception, and it represents a basis for numerous scientific discussions. The research focus of this paper are islands linked to the neighbouring mainland by dike, bridge or both dike and bridge (Fig. 1). Connecting islands to the neighbouring mainland by means of a

permanent construction contributes to natural and socio-economic changes. Therefore, the aim of this paper is to discuss the problems of defining and categorising these Croatian islands and to determine the fundamental characteristics of their socioeconomic development after being linked to the mainland. The paper singles out several types of such islands according to the way in which they were connected to the mainland, and when, along with the implications. The typological division of Croatian bridged islands is based upon two main criteria:

- a) type of connection
- b) impact of mainland connection on the socioeconomic insular development.

In order to achieve the aim of the research, a comparative analysis of different sources of geographical data was carried out, including archival and cartographic sources and various demographic databases. The available literature was studied, including mostly reviews of the historical development and geographic features of particular islands, with no particular emphasis on the type and implications of their connection with the mainland. In addition, field observations and terrestrial and aerial photographs were used.

ARTIFICIAL PENINSULAS AND PSEUDO-ISLANDS OF CROATIA

Geography dictionaries generally define islands as areas of land surrounded by sea, river or lake water (Dudley Stamp, 1961, Whittow, 1984, Mayhew, Penny, 1992, Clark, 1993, Cvitanović, 2002). The legal definition given by *United Nations Convention on the Law of the Sea* is also important. Article 121 Paragraph 1 of the Convention defines an island as a naturally formed area of land, surrounded by water, which is above water at high tide (UN, 1982). According to these definitions it seems that islands should represent easily identifiable areas, since the natural borderline between mainland and sea is absolutely clear. However, these definitions do not specify possible changes regarding insular connection to the mainland. Namely, insular features change significantly when permanent transport connections, bridges, tunnels or dikes replace occasional transport communications such as maritime or air traffic (Baldacchino, 2007). Due to their newly acquired physical changes, such islands can be difficult to categorise and conceptualise (Bartho, 2007). There are three elementary types of such islands in Croatia, which differ in the way they are linked to the mainland:

- a) islands linked to the mainland by means of dikes
- b) islands linked to the mainland by means of bridges
- c) islands linked to the mainland by means of dikes and bridges

If connected to the mainland by means of a dike, an island loses its physical and functional insular features entirely. Moreover, the natural characteristics of the island and its surrounding waters undergo considerable

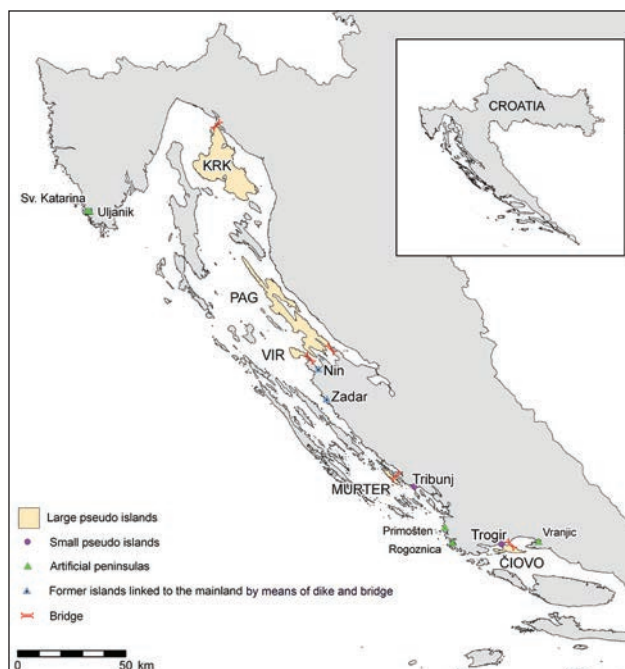

Figure 1 Artificial peninsulas and pseudo-islands of Croatia

Figure 2 Tied island of Lopata (a) with its tombolo (b), Sakarun Bay, island of Dugi Otok

modifications. For example, dikes prevent the flow of sea water between islands and the sea, along with the mixing of physical and chemical sea water characteristics, the exchange of nutritive elements and the migration of marine organisms, etc. At the same time, dikes enable animal migration and the spread of flora from the mainland to the (former) island and vice versa.

A *tombolo* is a phenomenon that is in appearance quite similar to an artificial dike, but it is in fact a natural landform, a narrow bar of land composed of sand or gravel, by which an island is attached to the mainland (Haslett, 2003). An island linked to the mainland by a *tombolo* is called a tied island, i.e. a land-tied island. The phenomenon is very common all over the world, including Croatia (e.g. Lopata near Sakarun Bay on the island of Dugi Otok; Fig. 2). Unlike artificial dikes, which are built to resist all possible weather and oceanographic conditions, naturally linked islands are mostly connected by deposits of sand and gravel that are easily disrupted by wind and waves. *Tombolos* are therefore less stable shore features. For example, the *tombolo* that connected Artina with the small island of Vrgada in the Zadar archipelago until the 20th century, as recorded on the first modern cadastral plan made by the Austrian government in Dalmatia in 1824 (Fig. 3), was completely destroyed. The same *tombolo* was mapped on a

Figure 3 Artina off the island of Vrgada: a) tombolo recorded on the 1824 cadastral plan (SAZ, Cadastral Maps, Vrgada, Sign. 434); b) present condition (Google Earth 2012)

topographic map (Zaravecchia und Stretto sheet) made for the Military Geographical Institute in Vienna in 1884 (SAZ, Geographic and Topographic Maps of Dalmatia and Neighbouring Districts, Call number 153). Today, there is a shallow underwater reef in its place (Faričić, Magaš, 2009).

An island linked to the mainland by a natural or artificial dike is no longer surrounded solely by water, so it is actually a peninsula, and in such cases, *tombolos* and artificial dikes are actually *isthmuses*. If an isthmus belongs to a tied island, then the peninsula which it forms could be called an artificial peninsula. In Croatia this is the case with many former smaller islands, among which the best known are Nin (before the dike was built, Nin was connected to the mainland via two bridges), Primošten (from the Croatian verb *premostiti*, to bridge over), Rogoznica, Vranjic and Uljanik, and there are

Figure 4 Sveti Pelegrin in Savar on the island of Dugi Otok, recorded around 1925 (Iveković, 1928)

smaller ones like Sveta Katarina in the Bay of Pula, Sveti Andrija (Jadrija) and Sveti Nikola at the entrance of Sveti Ante Channel near Šibenik, Sveti Pelegrin in Savar on the island of Dugi Otok (Fig. 4), Sveti Duh in Novigrad Sea, Školjić¹ near Murter, Sveti Klement in Bregdeti Bay in Zadar, and others.

Unlike artificial peninsulas, islands that are linked to the mainland by a bridge have managed to preserve their physical and geographical insular characteristics. In Croatia, the largest are the islands of Krk, Pag, Vir, Murter and Čiovo, but there are some smaller islands that have developed into settlements of significant socio-economic importance, such as Trogir and Tribunj. Regardless of their surface area and importance, these islands all have one thing in common; having been bridged, they are still entirely surrounded by water at sea level. Yet they are more or less integrated into the mainland, which has many socioeconomic implications.

Inter-island bridging is similar, but if the islands have no direct link to the mainland, they retain their insular characteristics. Nonetheless, bridging leads to the functional linking of two (or more) islands in a connected unit. In Croatia, such islands are Cres and Lošinj, and Ugljan and Pašman².

While islands linked to the mainland by dike are *de facto* peninsulas, bridged islands are not as easily defined

geographically. Most references regard these islands as *pseudo-islands*³ (Kelman, 2005) or *quasi-islands*⁴ (Lajić, 2010) thus emphasising the loss of their insular features.

After being linked to the mainland, *artificial peninsulas* and *pseudo-islands* largely lose their insular features, among which isolation⁵ in relation to the mainland was a prevalent factor. The need to establish the best possible transport connections was in most cases fulfilled by maritime transport. Up to the 19th century, sea routes were formed spontaneously, used when needed, mostly the result of individual initiative. Later, regular state shipping lines were introduced for the transport of goods and passengers and in the mid-20th century, ferry lines for transporting passengers and vehicles were introduced (Antić, 1962, Kos, 1962, Stražičić, 1989, Opačić, 2002). Even though transport connections between the islands and the mainland have improved continuously, they are still subject to many limiting factors, especially bad weather and oceanographic conditions.

Bridging the islands has represented a great change for insular socio-economic systems, along with changes to the insular landscape. Since these islands have lost their primary insular characteristics and have become parts of the mainland in terms of transport, whether by means of a dike, bridge or both dike and bridge, the question arises as to whether they can be still regarded as islands. Should they be treated as such in geography, education, lexicography and, most importantly, in the legislature (taking into account their specific insular status in Croatian legal, tax and environmental and spatial planning systems)? According to the latest research, the Republic of Croatia has 1,246 islands, islets and rocks (Duplančić Leder et al., 2004), and all the larger bridged islands are listed by name (Krk, Pag, Vir et al.), along with the socioeconomically important small Island of Trogir; yet smaller islands like Tribunj have not been listed. Neither does the list contain any islands linked to the mainland by means of a dike (e.g. Uljanik, Nin, Rogoznica, Vranjic etc.).

Transport connections enjoyed by artificial peninsulas and pseudo-islands have resulted in the channeling of various dynamic social interactions between the islands and the mainland. Thus the initial connection,

1 After the building of a dike (in mid-20th century) that linked it to Murter, which is a pseudo-island, Školjić retained its geographical name, even though it is etymologically derived from the fact that it was a very small island (Italian *scoglio* = small island).

2 These islands are still treated as independent relief entities; however, in the case of Cres and Lošinj, the issue of the bridge and artificial canal which divides the island of Lošinj near Mali Lošinj into two parts is still rather dubious. Since the width and length of the natural Osor Strait and the artificially excavated Privlaka Strait in Mali Lošinj are roughly equal, as are the lengths bridging them, certain scientists (Duplančić, Leder et al., 2004) consider that instead of two distinct islands (Rubić, 1952, Lajić, Mišetić, 2006) the area includes *de facto* three islands: Cres, Veliki Lošinj and Mali Lošinj. The names of the last two islands suggest an artificial construction made by a team of authors who recommended this division of Lošinj (Duplančić Leder et al., 2004) considering the surface areas of the “new” insular entities. This could result in potential confusion since there are two settlements on the island of Lošinj, named Mali and Veli Lošinj, which are both situated on the “new” Island of Mali Lošinj according to the above-mentioned division.

3 From the Greek ψευδής (*pseudes*) i.e. not genuine; false or pretended.

4 From the Latin *quasi* i.e. partly, almost.

5 Symbolic play on words connected to the term *insulation* which derives from Latin word *insula* = island, i.e. *isolation* which comes from Italian word *isola* = island.

apart from providing physical integration, gradually affects other aspects of the fusion of the island with the neighbouring mainland, especially in the case of smaller islands, whose integration has been much faster. This is probably why such islands were excluded from the list of islands, islets and rocks in the most recent research conducted on the number, area and coastline length of the Croatian islands (Duplančić Leder et al., 2004).

Larger bridged islands, primarily owing to their size and geographical indentedness, are not entirely fused with the mainland, even though bridging has contributed to their transport connections, as well as their economic and demographic development.

This is the main reason why research papers, development programmes, the environmental and spatial planning systems of coastal counties, and legislative regulations governing certain privileges enjoyed by island populations, refer to them as islands. For instance, they have been included in fundamental provisions which deal with insular development issues – the *National Island Development Programme* (Starc et al., 1997) and *Islands Act* (Zakon o otocima, 1999). In regard to the physical appearance of these islands, it is possible to determine differences in the degree to which they are integrated with the mainland in terms of the distance of island settlements from the mainland.

ARTIFICIAL PENINSULAS

Small islands are usually connected to the mainland by means of dikes (and sometimes to neighbouring larger islands). Although the connection is artificial, such islands have the physical appearance of peninsulas. In the past, they played an important role, because they served as refuges from perils and threats from the mainland, especially the Ottoman invasions on the north-eastern Adriatic coast. Compact settlements with houses, narrow streets, small town squares and a narrow shoreline sprang up. The best examples are Nin, Primošten, Rogoznica and Vranjic.

Among the bridged islands, Nin was the first to establish a mainland connection, which dates back to ancient times, when it was a prominent Liburnian centre and later the Roman municipality of *Aenona* (Magaš, 1995). In the Middle Ages, Nin was inhabited by Croats who soon established a ducal residence and the bishop's see in the town. The Ottoman invasions and destruction of the town by its Venetian governors, to prevent it from falling into the hands of the Ottomans, halted the development of Nin, which had lasted for centuries. Despite the enormous devastation, many items of cultural and historical heritage were preserved on the pseudo-island of Nin, ranging from Roman archaeological remains (an ancient temple, the remains of houses, mosaic floors etc.) to several medieval sacred sites, ramparts and towers. Linked to the mainland via two small stone bridges, the South or Duchess Bridge and the North Bridge, Nin operated

Figure 5 Nin: a) depiction in Marković's *Carta Topographica del Territorio della Citta di Nona, 1849* (SAZ, *Geographic and Topographic Maps of Dalmatia and Neighbouring Districts, Call number 4*), b) aerial photography taken in 2009 (photo by Velid Jakupović)

as a pseudo-island for centuries. Both bridges, used only by pedestrians today, have been preserved in a slightly different form (Fig. 5). East of the islet of Nin itself, in the shallow Nin lagoon, a dike was built with a modern road, thus connecting Nin to the mainland by a dike in addition to the two bridges. Thus the geographical transformation of Nin from an island to a pseudo-island and finally to an artificial peninsula was completed. Today, it is a unique tourist destination with a rich cultural heritage.

In the 15th century, the Šibenik islets of Primošten and Rogoznica (Kopara) were inhabited by refugees from the neighbouring mainland who established settlements there. As the military and political situation on the northeast Adriatic coast and in the immediate hinterland stabilised, in the 19th century these settlements spread to the mainland and a reverse process of spatial development was initiated. During the 20th century, a large number of houses were built on the mainland and the majority of the residents of Primošten and Rogoznica still live there today. However, the historical island cen-

Figure 6 Primošten (Šibenik-Knin County Tourist Board Photograph Collection)

tres are still important as centres of local administration, where the parish church, commercial buildings and docks, etc., are located.

Primošten was linked to the mainland between 1542 and 1564 in accordance with a decree issued by the Šibenik municipal authorities. In documents from the early modern age Primošten was referred to as an island, but in the Renaissance manner it was identified by a classical name (after the Greek mythological hero Diomedes)⁶, and sometimes the Venetian toponym *Capo Cesto* (*Chauo Cesto*) was used. In 1517, for example, it was mentioned that *Bartholus Miglanouich de insula Diomedis* was selling a vineyard in *Cremi in contrata dicta Chamenica* (SAZ, ŠNA, box 30/I (Frane and Dunat Tranquillo), bundle 1514-1517, 140v), and in 1518 a certain *Antonius Stogchouich de insula Diomedis vulgariter dicta Chauo Cesta* is mentioned (SAZ, ŠNA, box 30/I (Frane and Dunat Tranquillo) bundle 1517-1519, 250v). In the report of the Prince of Šibenik to Jakov Bold dated 7 May 1542 there was a note recording the need to build an enclosure wall and a drawbridge, as well as another small tower like the one already there (Stošić 1941). This was done, and in the archival documents of 1564 the toponym Primošten is mentioned (Stošić, 1941). It is not clear when the bridge was replaced by the dike that still connects the former island to the mainland (Fig. 6), but the place name reflects the fact that the island used to be connected to the mainland via a bridge (in Croatian, *premostiti* means “to bridge over”).

The construction of the dike which linked Rogoznica (Kopara) to the mainland came much later, because Rogoznica was further from the mainland than Primošten (the closest point is about 290 metres away). Construction of the dike began in 1874 and it was finished in 1912 (Fig. 7). Afterwards, the connection to the mainland was widened and raised several times in order to

Figure 7 Rogoznica: a) *Beautemps-Beaupre Nautical Chart of Rogoznica, 1806* (NULZ, Geographic Maps Collection, Call number A III – S18-9), b) aerial photograph taken in 2005 (Šibenik-Knin County Tourist Board Photograph Collection)

minimize the effect of the waves (Stošić, 1941). Also, a completely new pseudo-island was built by filling in the Bay of Rogoznica in the mid 1990s; the reception area and other facilities of the large *Frapa Marina* are situated on this entirely artificial island, which is connected to the mainland by two small bridges.

The development of the islet of Vranjic in the eastern part of Kaštela Bay is quite remarkable. The settlement dates back to prehistoric and Roman times, but encouraged by the Venetian administration, this former medieval settlement was inhabited by people from Dalmatian Zagora (the Drniš area, in particular) after the Ottoman retreat in the 17th century. Having colonised the islet, the new residents linked it to the mainland by means of

6 In classical times the name Diomedes was used to identify Ploča Point near Rogoznica (Čače, 1997), which means that 16th century notaries from Šibenik mistakenly identified this point as Primošten. Their mistake was later repeated by other writers, like K. Stošić, who provided a detailed preview of the historical and geographical development of the Šibenik rural area in 1941.

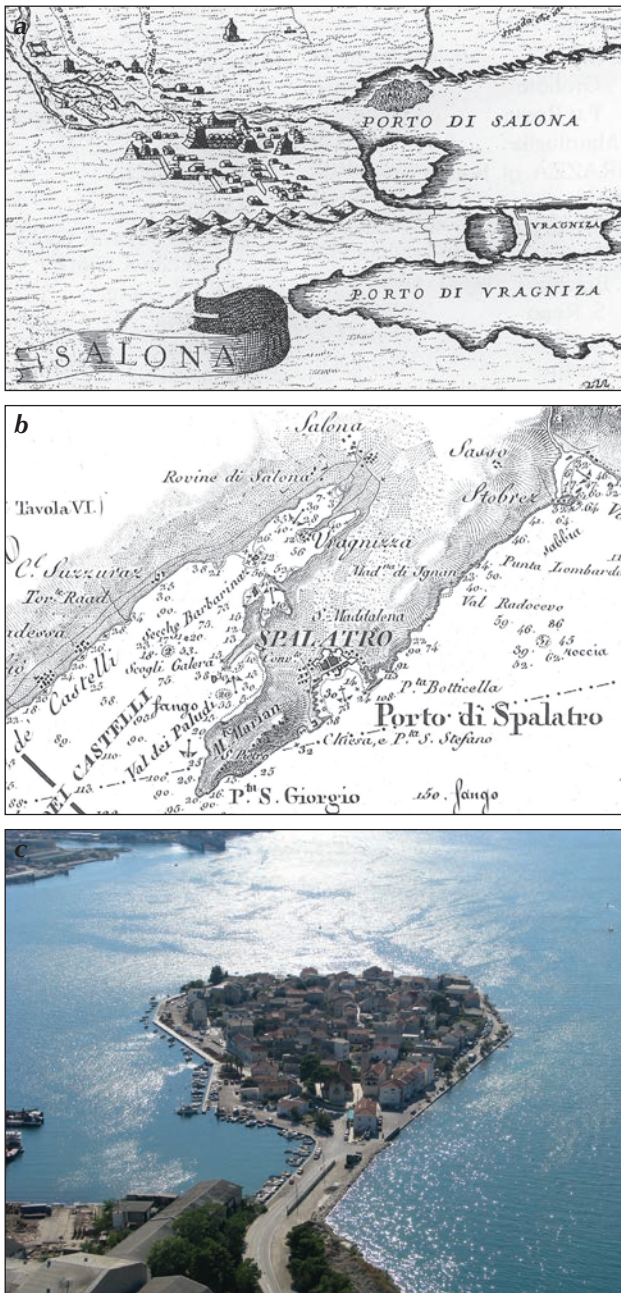

Figure 8 Vranjic: a) depiction of the island of Vranjic on Coronelli's map of Solin, 1688 (SAZ, Call number 784/II.E.12.); b) depiction of Vranjic (Vragnizza) on Nautical Chart IX from the *Carta di cabotaggio del Mare Adriatico* edition, 1822 (SAZ, *Geographic and Topographic Maps of Dalmatia and Neighbouring Districts*, Call number 76A); c) aerial photograph taken in 2008 (photo by Joško Uvodić)

a dike in order to ease communication with the neighbouring towns of Split and Solin (Kečkemet, Javorčić, 1984). However, this had not happened by 1688, the year in which a Venetian cartographer, Vincenzo Maria

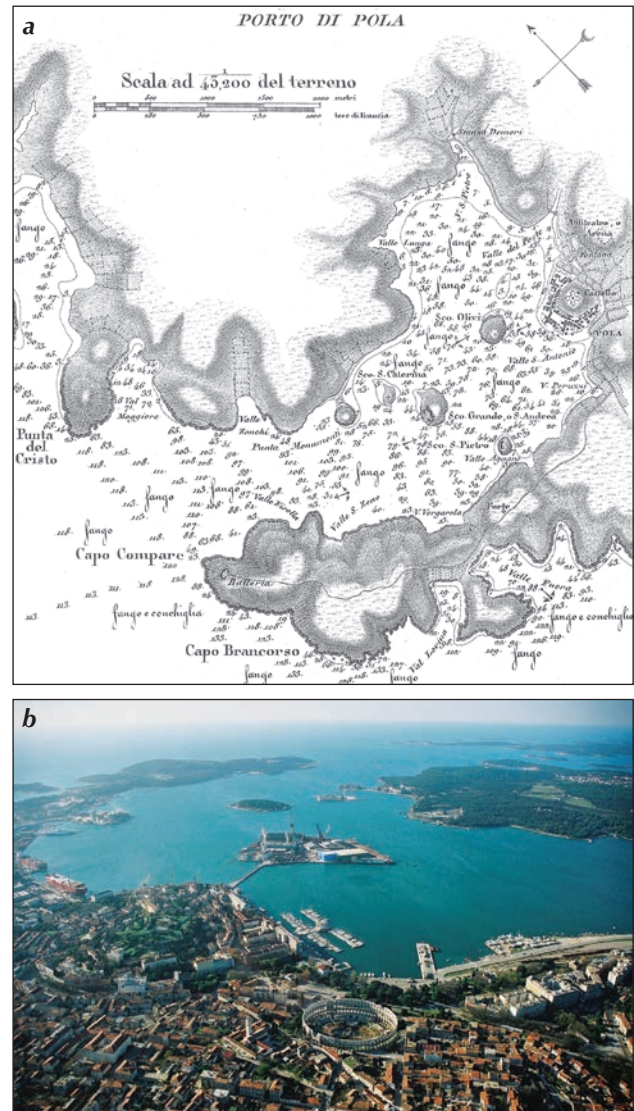

Figure 9 Uljanik and Sveta Katarina: a) depiction on Nautical Chart III from *Carta di cabotaggio del Mare Adriatico* edition, 1822 (SAZ, *Geographic and Topographic Maps of Dalmatia and Neighbouring Districts*, Call number 76A); b) aerial photograph taken in 2007. (photo by David Orlović)

Coronelli, mapped Vranjic on a map of the Solin area as an island with no connection to the mainland (Fig. 8).

Throughout the 20th century, the artificial peninsula and densely built settlement of Vranjic (administratively still part of the town of Solin) were integrated into the Split metropolis (Fig. 8). Terminals for the commercial port of Split and a shipyard were built on the Vranjic shoreline, which was once a fertile fishing ground, well known for oyster and mussel farming. The adjacent factories and port facilities have greatly disfigured the landscape of this settlement which is also known as “Little Venice” among its inhabitants.

Figure 10 Zadar: a) Degli Oddi's cartographic depiction of Zadar, 1584 (BAU, Call number F0 6-IV-6); b) depiction of the historical core on Nautical Chart VII from *Carta di cabotaggio del Mare Adriatico* edition, 1822 (SAZ, *Geographic and Topographic Maps of Dalmatia and Neighbouring Districts*, Call number 76A); c) the layout of the historical core today (Google Earth 2012)

Uljanik, in the Bay of Pula, is also linked to the adjoining mainland by a dike. The Uljanik Shipyard occupies the entire surface area of this artificial peninsula. Of all the olive trees that used to cover the surface of the islet, and after which it was probably named (the Croatian word for oil is *ulje*), only one has been preserved as a symbol of the former cultural landscape, and it stands among the concrete and steel constructions of the leading Croatian shipyard. There is another artificial peninsula in the Bay of Pula, called Sveta Katarina, which is linked to the neighbouring mainland by a dike. It was once a part of the Monumenti naval military complex. Both these artificial peninsulas reflect the littoralisation of Pula, especially the naval-military and military-industrial features of the Austro-Hungarian administration and later the Italian and Yugoslav military and naval systems (Fig. 9).

Artificial peninsulas also evolved from former islands, where important Croatian Adriatic cities like Zadar, Dubrovnik and Rovinj developed. Their historical cores originated on the islands which were later linked to the mainland by dikes. Zadar has the longest island history and is the best example. It was fully linked to the mainland at the end of the 19th century (Petricioli, 1962, Faričić, 2006). In fact, for centuries, Zadar was separated from the mainland by a canal, which was bridged over. From the beginning of the 16th century until the end of the 19th century, the historical centre consisted of two islands (Fig 10). Since classical times, all the main urban facilities were situated on the larger island, while the great fortress (*Forte*) was erected on the smaller one in the 16th century and was separated from the mainland by a canal. When the canal that separated the city from the mainland was filled in, an artificial peninsula was formed. Only the small harbour of Foša (from the Italian word *fossa*, meaning *trench*) remained. It is interesting to note that in official toponymy the old part of Zadar is called Poluotok (Peninsula), but the population of Zadar and its region use the toponym Grad (Town) in everyday communication this part of the town, which might have to do with the concentration of various urban functions there. As well as dike, the former island of Zadar also had a pedestrian bridge linking it to the mainland. Built in 1929, it shortened the route from the historical core to the Voštarnica district. The bridge was destroyed in British air raids during the Second World War, and was temporarily replaced by a pontoon bridge (on iron barrels) from 1949 to 1961, then the new bridge was built in 1962 (Petricioli, 1962, Dragić, 2009).

PSEUDO-ISLANDS

Small pseudo-islands

Pseudo-islands are defined as bridged islands connected to the mainland by at least one bridge. At sea level, their physical appearance corresponds to the sim-

Figure 11 *Tribunj (Šibenik-Knin County Tourist Board Photograph Collection)*

ple geographical definition of islands, even after being bridged over. From a functional point of view, these islands include small islands which have been fully incorporated into the mainland and whose historical cores have spread to the mainland, where most residential, commercial and other buildings and communal infrastructure are located, and where most of the population lives. Unfortunately, there are no precise statistical data that can be used to determine the ratio between the number of housing units and population on pseudo-islands and on the mainland. Nevertheless, on the basis of original archival and cartographic documentation and the available data, it is possible to reconstruct the historical and geographical development of Croatia's most important small pseudo-islands – Tribunj and Trogir.

The islet of Tribunj is linked to the mainland by a bridge whose date of construction is unknown. This bridge was mapped on the map of Zadar and Šibenik region made by Martin Rota Kolunić in 1570 (BNF, Paris, Call number GEDD-1140(41RES)) and then on the maps of the Zadar and Šibenik region published by Giovanni Francesco Camocio in 1571 and Simone Pinargenti in 1573 (Kozličić, 1995). Also, this bridge was mentioned in the works of the Venetian scientist and travel writer Alberto Fortis (1774). Most of the present-day settlement of Tribunj is situated on the neighbouring mainland, whilst the old core, located on the islet, has partly lost its residential function and been taken over by the tourist and catering industry (Fig. 11).

Trogir has a long tradition of being connected to the mainland and has two bridges. Its settlement dates back to prehistoric times, but the basic structure of the urban core of Trogir started developing in the 3rd century BC, when Greek colonists from Issa founded a settlement that developed continuously during classical and medieval times (Klaić, 1985).

On the Governance of the Empire (De administrando imperio), a historical source written by the Byzantine

Emperor Constantine VII Porphyrogenitus in the mid-10th century, describes Trogir as an islet linked to the mainland by a *narrow bridge-like corridor, used by the population to cross into the city*. However, whether Trogir was then connected to the mainland by a natural link or whether the Byzantine emperor meant a dike remains uncertain. Historians generally agree that Trogir was originally a natural peninsula, and the canal (Foša) was dug later for protective purposes. Eventually, the canal was bridged in medieval times (Babić, 2006).

During the 13th century, when Trogir was recognised as a prominent episcopal and municipal centre on the north-eastern Adriatic coast⁷, bridges were built to link it to the mainland (*Porta pontis* or *Vrata od mosta*) and the neighbouring island of Čiovo (Benyovsky, 2009). In 1420, Trogir and much of the north-eastern Adriatic coast came under Venetian rule (Raukar, 1997). Considering the strategic importance of their overseas possessions and the dangers of the Ottoman conquest, the Venetians tried to strengthen the fortification systems of all their north-eastern Adriatic towns. Consequently, many fortresses, towers and bulwarks were built or restored (Fig. 12). The former stone bridge *Porta pontis* was also restored in that period. Unlike the old one, the new one was built as a drawbridge with a wooden deck. The other bridge was also renovated, connecting the island of Trogir to the neighbouring island of Čiovo. It was known as *Ponte Bue* (Čiovo Bridge), and could be raised to allow ships to pass under it (Benyovsky, 2002). This marked the beginning of a period of intense settlement on the island of Čiovo, which had been previously forbidden (the Statute of Trogir defined Čiovo as a contemplative oasis for religious hermits). Nonetheless, due to increasingly frequent Ottoman incursions into Venetian possessions on the north-eastern Adriatic coast, the Venetian authorities decided to allow refugees from the hinterland to colonise Čiovo in 1451. This act symbolised the beginning of Trogir's expansion onto the neighbouring island of Čiovo, a trend which continued through history, especially after the Ottoman occupation of Klis (1537) which resulted in more intense colonisation of the entire island (Andreis, 1977). After the Second World War, new bridges were built to accommodate modern road traffic: *Mali most* (*Little Bridge*) connects Trogir to the mainland, while *Čiovski most* (*Čiovo Bridge*) connects Trogir to the island of Čiovo (Babić, 2006).

Large pseudo-islands

A particular group of Croatian pseudo-islands consists of larger bridged islands. Besides Čiovo, which be-

⁷ After the fall of neighbouring Salona, Trogir became one of the most important Byzantine strongholds on the eastern Adriatic coast; it flourished as a municipal and episcopal centre that dominated the area of present-day Trogir Zagora, the islands of Čiovo, Drvenik and Ploča (Drvenik Mali), a large part of the south-eastern hinterland of Split and the western Split hinterland. As Trogir experienced characteristic urban and geographical development between the mainland and the island of Čiovo creating a rich cultural and historical heritage, it is only natural that the historic centre of Trogir has been included in the UNESCO World Heritage List.

Figure 12 Trogir: a) depiction of the city on Coronelli's map, 1688 (SAZ, Call number 784/II.E.12.); b) the layout of the historic centre today (Google Earth 2012)

longs to the Central Dalmatian islands and is connected to the mainland indirectly, via Trogir, this group of large pseudo-islands also includes (from NW to SE) Krk in the Kvarner group (bridged in 1980), Pag (bridged in 1968), Vir (in 1976) and Murter (in 1832) in the North Dalmatian group of islands. Considering their size, indentedness and the distance of their settlements from the mainland, it is obvious that these islands, unlike the smaller ones, have not yet been entirely incorporated into the mainland. Their connections are actually only partial and apply only to some aspects of integration with the mainland (primarily transport and direct communications). However, Tisno has become completely integrated into the mainland since it has a direct road link. Tisno used to be an exclusively insular settlement situated on the island of Murter, which spread to the mainland in the 19th century and has functioned as a dual insular-mainland settlement since the mid-20th century. As a municipal centre, Tisno covers only a small part of the island of Murter and a significantly larger mainland area.

The island of Čiovo shares a similar situation, but is administratively more complex. That is to say, part of the town of Trogir is situated on this island. The settlements of Mastrinka, Arbanija and Žedno, which are located on the island of Čiovo, belong administratively to Trogir. As far as the other settlements on Čiovo are concerned, it is difficult to determine their level of connection with the mainland, since they belong to other administrative units – Okrug Gornji and Okrug Donji belong to the Municipality of Okrug, whilst Slatina belongs to the City of Split. This type of administrative and territorial division makes it rather difficult for the island to develop fully in socioeconomic terms, since the synergy required is thwarted by particular municipal interests. Consequently, the island of Čiovo is not fully linked functionally to the closest mainland and indeed, part of it is largely orientated toward Split rather than Trogir. The administrative and territorial divisions of Krk, Pag and Vir have no connection with the mainland, so their island-mainland integration is much less than parts of Murter and Čiovo. Apart from this, only two years have passed since Vir was connected to the Zadar water supply, despite its closeness to the mainland (the sewage system and water supply are not yet complete). In comparison, settlements close by on the mainland have been connected up for decades (Nin in 1969 and Privlaka in 1971).

Despite the fact that the integration of bridged islands with the mainland is only partial, it has had a positive influence on demographic indicators (Tables 1, 2, 3). Accordingly, there is the potential for these pseudo-islands to become largely integrated into coastal socio-economic systems on the mainland. This developmental trend (Krk, Pag, Vir, Murter and Čiovo) could be referred to as *functional deinsularisation*.

Bridging increases population mobility which is best seen in the large number of people who commute on a daily basis and the reduction in the number of people who commute weekly. Daily commuting is particularly prominent on the islands of Krk and Čiovo, which is understandable, due to the vicinity and influence of Rijeka and Split. On the other hand, the larger pseudo-island of Pag is farthest from its regional centre, Zadar, and this reduces the need for daily communication with the mainland in comparison to other, similar islands. However, weekly commuting is above the average level for the group of North Dalmatian Islands to which this island belongs (Table 2).

Demographic growth influences demographic structures, particularly age and economic structures. This is in sharp contrast to other Croatian islands that are mostly characterised by extreme depopulation and the resulting unfavourable demographic structures (the prevalence of elderly and economically inactive inhabitants). For instance, there are more economically active and young people living on the islands of Pag, Vir and Murter compared to the average for the North Dalmatian regional group of islands to which they belong (Table 3).

Table 1 Number of residents on Croatian larger bridged islands from 1948 to 2001 (after-bridging data are in bold)

Islands	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2001	2011	Change index	
									2001/1948 1948=100	2001/1981 1981=100
Krk (SA = 405.21 km ²)	17,689	16,820	14,548	13,110	13,334	16,402	17,860	19,383	109,6	145,4
Pag (SA = 284.18 km ²)	9,188	9,160	8,568	7,896	7,504	7,969	8,398	9,059	98,6	120,7
Vir (SA = 22.07 km ²)	1,072	1,120	1,069	959	866	860	1,608	3,000	279,9	346,4
Murter (SA = 17.58 km ²)	6,026	5,989	5,444	5,588	4,618	5,092	5,060	4,895	81,2	106,0
Čiovo* (SA = 28.13 km ²)	2,281	2,409	2,532	2,196	2,223	3,142	5,387	5,908	259,0	265,8
In comparison with										
Kvarner Islands	39,841	37,085	34,351	31,140	32,191	37,403	38,687	39,706	99,7	123,3
North Dalmatian Islands	48,421	47,560	43,321	39,872	29,611	31,976	28,865	30,678	63,4	103,6
Central Dalmatian Islands	41,290	41,921	39,647	34,284	32,096	34,428	34,927	36,338	880,1	113,2
South Dalmatian Islands	23,285	24,463	22,866	22,497	19,575	20,499	19,007	18,233	78,3	93,1
CROATIAN ISLANDS	152,837	151,029	140,185	127,793	113,473	124,306	121,486	124,955	81,8	110,1

* without Čiovo district, part of the settlement of Trogir, which was not possible to single out statistically

SA – surface area

Source: CBS, *Settlements and Population of the Republic of Croatia – Retrospect 1987-2001*, Zagreb, 2005; CBS, *Census of Population, Households and Dwellings 2011*, Zagreb, 2012.

In accordance with the littoralisation process, bridged islands have relatively strong economic vitality, which is best represented by the development of tourism, maritime affairs, industry and intense residential construction. For instance, there is a large oil terminal in Omišalj on Krk, a large shipyard on Čiovo, and a small one on Murter, while all the bridged islands have plenty of tourist facilities. There is also the international Rijeka

Airport on Krk near Omišalj, a unique example in Croatia of an international airport being located on an island.

However, increasing accessibility has led to uncoordinated, spontaneous development, which has had a negative effect on the pseudo-islands. The island of Vir has been affected by the excessive construction of second homes, and its shoreline is extremely built up, especially in comparison to the relative proportion of the

Table 2 Daily and weekly commuters on Croatian larger bridged islands in 2001

Islands	Daily commuters		Weekly commuters	
	Number	Total proportion (%)	Number	Total proportion (%)
Krk	3,864	21.63	430	2.41
Pag	700	8.34	196	2.33
Vir	171	10.63	14	0.87
Murter	569	11.25	52	1.03
Čiovo*	1,419	26.34	84	1.56
In comparison with				
Kvarner islands	6,566	16.97	737	1.91
North Dalmatian islands	3,071	10.64	552	1.91
Central Dalmatian islands	4,048	11.59	1,048	3.00
South Dalmatian islands	1,830	9.63	305	1.60
Croatian Islands	15,515	12.77	2,660	2.19

* without Čiovo district, part of Trogir, which was statistically not possible to single out

Source: CBS, *Census of Population, Households and Dwellings 2001*, Daily and weekly commuters, Zagreb, 2005.

Table 3 Age and economic structures of populations on bridged islands according to the 2001 population census (in %)

Islands	Age structure (by age groups)			Economic structure	
	0-19	20-59	60 and over	Active	Inactive
Krk	22.82	45.19	38.46	42.59	57.41
Pag	22.20	50.18	27.44	41.33	58.67
Vir	21.21	54.98	23.01	39.12	60.88
Murter	21.86	48.36	29.29	39.07	60.93
Čiovo*	24.06	53.70	21.50	38.70	61.30
Kvarner islands	22.71	53.83	22.81	43.96	56.04
North Dalmatian islands	19.70	47.90	32.40	35.50	64.50
Central Dalmatian islands	22.30	51.30	26.40	42.46	57.54
South Dalmatian islands	22.91	50.81	26.01	41.70	58.30
Croatian islands; Total	21.92	50.94	26.63	40.86	59.14

* omitting part of Trogir situated on Čiovo, which was statistically not possible to single out

Source: CBS, *Census of Population, Households and Dwellings 2001*, Population according to Age and Sex, Zagreb, 2005; CBS, *Census of Population, Households and Dwellings 2001*, Population according to Activity, Zagreb, 2005.

total number of housing units. Even though the intensive construction of second homes has been happening along the entire Adriatic coast since the 1970s, Vir has become a prime example of a mistake that should never be repeated. It is true that the current situation is a direct result of the 1970s Yugoslav government policy which, at one point, considered building a nuclear power plant on the Island of Vir. This resulted in low real-estate prices; however the nuclear plant was never built and consequently the result was excessive building of second homes. According to the 1971 Population Census, Vir had only 253 housing units, and 3.6% of them were second homes. The result of excessive and spontaneous construction was that by 2001, Vir had 6,573 housing units, 90.1% of which were second homes (Table 4). Finally, the total number of housing units increased 25 times between 1971 and 2001 while the number of second homes increased 661 times; at the same time, the number of permanent residents increased only by 67.7%! Second homes on the island of Vir account for

up to 30% of all second homes on the North Dalmatian islands. Despite bans and warnings that illegal buildings would be demolished, construction continued on the island of Vir, and according to the first, incomplete data of the 2011 Census of Population, Households and Dwellings, there were 12,750 dwellings on the island. However, only 1,297 of them were permanently inhabited, which means that approximately 11,000 of them were used as second homes (the number of dwellings used for other purposes was unknown). If we multiply the number of housing units by 4, which is the average number of tenants/tourists that reside in them during the tourist season, we arrive at the figure of 44,000 tourists and only 3,000 local residents (14.7:1)!

Bridging Vir to the mainland has affected the increase in the number of residents as well as tourist development on the island. However, the excessive building of second homes was neither well planned nor coordinated. It was not supported by an adequate municipal infrastructure (sewage and water supply, roads etc.), and

Table 4 Comparison of total number of housing units and second homes on North Dalmatian islands in 1971 and 2001

Settlement	1971						2001					
	Total number of housing units		Second homes				Total number of housing units		Second homes			
	Number	SA (m ²)	Number	Total proportion (%)	SA (m ²)	Total proportion (%)	Number	SA (m ²)	Number	Total proportion (%)	SA (m ²)	Total proportion (%)
Pag	2,096	150,092	325	15.5	19,153	12.8	12,065	828,355	5,572	46.2	364,313	44.0
Vir	253	13,997	9	3.6	385	2.8	6,573	566,036	5,960	90.7	503,594	89.0
Murter	1,701	133,162	630	37.0	37,710	28.3	4,688	349,627	2,042	43.6	147,559	42.2
Total	11,291	785,656	2,008	17.8	118,872	15.1	37,095	2,766,918	19,762	53.3	1,438,337	52.0

Sources: FIS, *Population and Housing Census 1971*, Dwellings – Size, ownership, households and persons, Bk. II, Belgrade, 1972; FIS, *Population and housing census 1971*, Vacation and Recreation Dwellings, Bk. VI, Federal Institute for Statistics, Belgrade, 1973; CBS, *Population, Housing and Dwelling Census 2001*, Dwellings by Occupancy, Zagreb, 2002.

the aesthetics of the old island settlements were spoiled. Valuable parts of the coastline that attracted investors became overcrowded, as the many buildings erected along the coastline actually exhausted coastal resources. To a certain extent, a similar thing has happened on parts of Krk, Pag, Murter and Čiovo.

CONCLUSION

Bridged islands, i.e. islands linked to the mainland by means of a dike or bridge, form a particular group of islands. Artificial peninsulas are created in cases of insular connection to the mainland by means of a dike (Uljanik, Nin, Primošten, Rogoznica, Vranjic etc.) whereas pseudo-islands are the result of insular connection to the mainland by means of a bridge. They have lost some of their insular characteristics, especially in terms of transport connections to the mainland, and this contributes to multiple functional ties. Due to the diversity of their historical and geographical bridging, two categories of islands can be determined.

The first category of pseudo-islands includes generally smaller islands which have both physically as well as functionally fused with the neighbouring mainland (Tribunj and Trogir).

The other category, from the Croatian point of view, comprises larger islands functionally marked by partial *deinsularisation* (Pag, Krk, Vir, Murter and Čiovo). This typological classification is based on an analysis of demographic and economic data and on the results of field research.

The research results show that pseudo-islands tend to have more favourable demographic trends and structures, and the mobility of their population is stronger than on non-bridged islands. In fact, pseudo-islands are more actively involved in the processes of littoralisation, characterised by the intense concentration of social and economic activities along the narrow coastline, while the hinterland and small and distant islands in particular are characterised by depopulation processes and economic depression. Of course, littoralisation, as a comprehensive process in coastal regions, also affects many other Croatian islands, particularly the larger ones located close to the mainland. On these islands, unlike artificial peninsulas and pseudo-islands, the process has been mostly local in character (social and economic activities are concentrated in the narrow coastal strip, while the interior of the islands has become depopulated and marked by economic stagnation or regression).

HRVATSKI UMJETNI POLUOTOCI I PSEUDO-OTOCI

Josip FARIČIĆ

Univerza v Zadru, Oddelek za geografiju, F. Tudjmana 24i, 23 000 Zadar, Hrvatska
e-mail: jfaricic@unizd.hr

Lena MIROŠEVIĆ

Univerza v Zadru, Oddelek za geografiju, F. Tudjmana 24i, 23 000 Zadar, Hrvatska
e-mail: lmirosev@unizd.hr

SAŽETAK

U radu se razmatraju hrvatski umjetni poluotoci i pseudo-otoci. Radi se o otocima koji su tehničkim zahvatima premošteni, tj. spojeni sa susjednim kopnom ili susjednim većim otokom putem nasipa, putem mosta te putem nasipa i mosta. U slučaju spajanja otoka s kopnom putem nasipa oblikuju se umjetni poluotoci (Uljanik, Nin, Primošten, Rogoznica, Vranjic i dr.), a u slučaju spajanja s kopnom putem mosta stvaraju se pseudo-otoci. Takvi otoci izgubili su dio svojih inzularnih obilježja osobito u pogledu prometnog povezivanja s kopnom što pridonosi višestrukim funkcionalnim vezama. Zbog njihova različitog povijesno-geografskog okvira premoštavanja, osobito onih otoka povezanih putem mosta s kopnom, moguće je razlikovati dvije kategorije takvih otoka. Prvu kategoriju pseudo-otoka čine uglavnom manji otoci, koji su u potpunosti fizionomski i funkcionalno srasli sa susjednim kopnom (Tribunj i Trogir). Druga kategorija su, u hrvatskim razmjerima, veći otoci koji u funkcionalnom smislu obilježava parcijalna deinzularizacija (Pag, Krk, Vir, Murter i Čiovo).

Hrvatski umjetni poluotoci i pseudo-otoci tijekom prošlosti imali su veliko značenje jer su u vrijeme ratnih sukoba na susjednom kopnu često imali ulogu utočišta ili mjesta trajnijeg nastanjanja. U suvremeno doba ti otoci se fizionomski i funkcionalno znatno preobražavaju, uglavnom poradi činjenice da su prometno integrirani sa susjednim kopnom te, sukladno tome, intenzivno uključeni u turističko vrjednovanje prirodne i kulturne baštine. To je s jedne strane pridonijelo ublažavanju procesa depopulacije, temeljnoga društvenog obilježja većine hrvatskih otoka, a s druge strane spontanoj i nekoordiniranoj prekomjernoj izgradnji stanova za odmor te drugih graditeljskih zahvata koji svojim dimenzijama i oblikom narušavaju izvorni otočni kulturni ambijent.

Istraživanjem je utvrđeno da pseudo-otoci imaju povoljnije demografske trendove i odgovarajuće demografske strukture te da je veća mobilnost na relaciji otok – kopno u odnosu na otoke koji nisu premošteni. Zapravo, pseudo-otoci su u većoj mjeri uključeni u litoralizacijske procese koje u hrvatskim prilikama obilježava intenzivno okupljanje društvenih i gospodarskih aktivnosti uz uski obalni pojas dok zaobalni prostor te najveći dio otočnog prostora (posebno mali i od kopna udaljeni otoci) obilježava depopulacija i gospodarska depresija. Naravno, litoralizacija je kao sveobuhvatan proces u obalnim regijama zahvatila i brojne druge hrvatske otoke, osobito veće i bliže kopnu, s time da je, za razliku od umjetnih poluotoka i pseudo-otoka, na tim otocima taj proces uglavnom lokalnih razmjera (društvene i gospodarske aktivnosti okupljaju se uz uski obalni rub otoka, dok je unutrašnjost otoka depopulirala i gospodarski stagnirala ili nazadovala).

Ključne riječi: otoci, umjetni poluotoci, pseudo otoci, hrvatski otoci, Hrvatska, Jadran

ARCHIVAL RECORDS

BAU – Biblioteca Arcivescovale Udine, Map of Zadar in Degli Oddi's *isolario Viaggio de la Provincie di Mare della Signoria di Venetia*, Venice, 1584, Call number F^o 6-IV-6.

BNF – Bibliothèque nationale de France, Paris, Martin Rota Kolunić: Map of Zadar and Šibenik region, 1570, Call number GEDD-1140(41RES).

CBS – Croatian Bureau of Statistics, Census of Population, Households and Dwellings 2001, Population according to Activity, Zagreb, 2005.

CBS – Croatian Bureau of Statistics, Census of Population, Households and Dwellings 2011, First Results, Zagreb, 2011.

CBS – Croatian Bureau of Statistics, Census of Population, Households and Dwellings 2001, Daily and weekly commuters, Zagreb, 2005.

CBS – Croatian Bureau of Statistics, Census of Population, Households and Dwellings 2001, Population according to Age and Sex, Zagreb, 2005.

CBS – Croatian Bureau of Statistics, Population, Housing and Dwelling Census 2001, Dwellings by Occupancy, Zagreb, 2005.

CBS – Croatian Bureau of Statistics, Settlements and Population of the Republic of Croatia – Retrospect 1987-2001, Zagreb, 2005.

FIS – Federal Institute for Statistics, Population and Housing Census 1971, Dwellings – Size, ownership, households and persons, Bk. II, Belgrade, 1972.

FIS – Federal Institute for Statistics, Population and housing census 1971, Vacation and Recreation Dwellings, Bk. VI, Belgrade, 1973.

NULZ – National and University Library in Zagreb, Geographic Maps Collection, Nautical Chart of Rogoznica from *Beautemps-Beaupre* manuscript atlas of North-Eastern Adriatic, 1806, Call number A III – S18-9.

SAZ – State Archives in Zadar, Cadastral Maps, Vrgada, Vienna, 1824, Call number 434.

SAZ – State Archives in Zadar, Geographic and Topographic Maps of Dalmatia and Neighbouring Districts, *Carta Topographica del Territorio della Citta di Nona*, Zadar, 1849, Call number 4.

SAZ – State Archives in Zadar, Geographic and Topographic Maps of Dalmatia and Neighbouring Districts, Nautical Charts III, VII and IX from *Carta di cabotaggio del Mare Adriatico* edition, Milan, 1822, Call number 76A.

SAZ – State Archives in Zadar, Geographic and Topographic Maps of Dalmatia and Neighbouring Districts, Topographical Map in scale 1:75,000, Sheet Zaravecchia and Stretto, Military Geographical Institute, Vienna, 1884, Call number 153.

SAZ – State Archives in Zadar, Maps of Zadar, Trogir and Solin in *Coronelli's isolario Mari, Golfi, Isole, Spiagge, Porti, Citta, Fortezze ed altri Louoghi dell' Istria, Quarner, Dalmazia, Albania, Epiro e Livadia*, Venice,

1688, Call number 784/II.E.12.

SAZ, ŠNA – State Archives in Zadar, Šibenik Notary Archive, box 30/I (Frane and Dunat Tranquillo), bundle 1514-1517, 140v.

SAZ, ŠNA – State Archives in Zadar, Šibenik Notary Archive, box 30/I (Frane and Dunat Tranquillo), bundle 1517-1519, 250v.

REFERENCES

Andreiss, P. (1977): Povijest grada Trogira I i II. Split, Splitski književni krug.

Antić, V. (1962): Pomorstvo i naš turizam. In: Novak, G., Maštrović, V. (ed.): *Pomorski zbornik*, I. Zadar, Institut za historijske i ekonomske nauke JAZU u Zadru, 987-1058.

Baldacchino, G. (2006): Islands, Island Studies, Island Studies Journal 1, 1. Charlottetown, 3-18.

Barthon, C. (2007): Bridge Impacts on Islands off the West Coast of France. In: Baldacchino, G.: *Bridging Islands – The Impact of Fixed Links*. Charlottetown, Acorn Press, 219-235.

Benyovsky, I. (2002): Urbane promjene u Trogiru u prvim desetljećima mletačke vlasti (1420.-1450.). *Povijesni prilozi*, 23. Zagreb, 71-86.

Benyovsky, I. (2009): Srednjovjekovni Trogir – Prostor i društvo. Zagreb, Hrvatski institut za povijest.

Clark, A. N. (1993): Dictionary of Geography. London, Longman.

Čače, S. (1997): Promunturium Diomedis (Plin. Nat. hist. 3, 141). *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar*, 35. *Razdio povijesnih znanosti*, 22. Zadar, 21-45.

Dragić, A. (2009): Zadar – Obnova i razvoj (1945.-2006.). Zadar, Gradska knjižnica Zadar.

Dudley Stamp, L. (1961.): A Glossary of Geographical Terms. London: Longmans, Green and Co., Ltd.

Duplančić Leder, T., Ujević, T., Čala, M. (2004): Coastline lengths and areas of islands in the Croatian part of Adriatic Sea determined from the topographic maps at the scale of 1:25.000. *Geoadria*, 9, 1. Zadar, 5-32.

Faričić, J. (2006a): Sjevernodalmatinski otoci u procesu litoralizacije. PhD thesis. Zagreb, Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Faričić, J. (2006b): Geografski aspekti razvitka zadarske luke. In: Kozličić, M. (ed.): *Jadranske studije – Luke istočnog Jadrana*, 1. Orebić, Zaklada C. Fisković, 67-96.

Faričić, J., Magaš, D. (2009): Geografski ambijent oblikovanja i korištenja toponima na otoku Vrgadi. In: Skračić, V. (ed.): *Toponimija otoka Vrgade*, Biblioteka Onomastica Adriatica. Zadar, Centar za onomastička istraživanja Sveučilišta u Zadru, 11-59.

Faričić, J., Graovac, V. & Čuka, A. (2010): Mali hrvatski otoci – radno-rezidencijalni prostor i/ili prostor odmora i rekreacije. *Croatian Small Islands – Residential and/or Leisure Area*. *Geoadria*, 15, 1. Zadar, 145-185.

- Fortis, A. (1774):** Viaggio in Dalmazia. Venezia.
- Hache, J. D. (2007):** Islands, Fixed Links, and the European Union. In: Baldacchino, G.: Bridging Islands – The Impact of Fixed Links. Charlottetown, Acorn Press, 161-184.
- Haila, Y. (1990):** Toward an Ecological Definition of an Island: A Northwest European Perspective. *Journal of Biogeography*, 17, 6. New York, 561-568.
- Haslett, S. K. (2003):** Coastal Systems. London, Routledge.
- Jurić, A. (1989.):** Vranjic. In: Brajković, V.: Pomorska enciklopedija, 8. Zagreb, JLZ Miroslav Krleža, 518.
- Kečkemet, D., Javorčić, I. (1984):** Vranjic kroz vjekove. Split, Institut za historiju radničkog pokreta u Dalmaciji.
- Kelman, I. (2005):** What are islands, isolated geographies, and small states?, <http://www.islandvulnerability.org/background.html>
- King, R. (1993):** The Geographical Fascination of Islands. In: Lockhart, D. G., Drakakis Smith, D. and Schembri, J. (eds.): The Development Process in Small Island States. London and New York, Routledge, 13-37.
- Klaić, N. (1985):** Trogir u srednjem vijeku, 2. Split, Izdanja Muzeja grada Trogira.
- Kos, L. (1962):** O novom saobraćajnom povezivanju naših otoka sa kopnom. In: Novak, G., Maštrović, V. (ed.): Pomorski zbornik, 1. Zadar, Institut za historijske i ekonomske nauke JAZU u Zadru, 901-921.
- Kozličić, M. (1995.):** Kartografski spomenici hrvatskog Jadrana. Zagreb, AGM.
- Iveković, Č. M. (1928):** Dugi otok i Kornat. Rad JAZU, 235. Zagreb, 245-279.
- Lajić, I. (2010):** Mali otoci Hrvatske i njihova demografska perspektiva – primjer otoka Ista. In: Faričić, J. (ed.): Otoci Ist i Škarda. Zadar, Sveučilište u Zadru, Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije, Matica hrvatska – Ogranak u Zadar i Hrvatsko geografsko društvo – Zadar, 31-42.
- Lajić, I., Mišetić, R. (2006):** Otočni logaritam – Aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na jadranskim otocima. Zagreb, Institut za migracije i narodnosti and Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka.
- Magaš, D. (2008):** Geografske posebnosti razvitka malih hrvatskih otoka. In: Faričić, J. (ed.): Otok Rava. Zadar, Sveučilište u Zadru, Razred za prirodne znanosti HAZU, Matica hrvatska – Zadar, Hrvatsko geografsko društvo – Zadar, 19-42.
- Mayhew, S., Penny, A. (1992.):** The Concise Oxford Dictionary of Geography. Oxford, Oxford University Press.
- Opčić, V. T. (2002.):** Geografski aspekt proučavanja trajektnog prometa: Primjer hrvatskog otočja. *Geoadria*, 7, 2. Zadar, 95-109.
- Petricioli, I. (1962):** Urbanistički razvoj zadarske luke. In: Novak, G., Maštrović, V. (ed.): Pomorski zbornik, II. Zadar, Institut za historijske i ekonomske nauke JAZU u Zadru, 1453-1466.
- Petricioli, I. (1999):** Stari Zadar u slici i riječi. Zadar, Narodni muzej.
- Ratter, B. M. W., Sandner, G. (1996):** Small Islands, Large Questions: Introduction to Special Issue. *Geographische Zeitschrift*, 84, 2. Stuttgart, 63-66.
- Raukar, T. (1997):** Hrvatsko srednjovjekovlje. Zagreb, Školska knjiga.
- RC (1999):** *Islands Act* (Zakon o otocima). Narodne novine, 34. Zagreb, Republic of Croatia.
- Royle, S. A. (2001):** A Geography of Islands – small island insularity. London and New York, Routledge.
- Rubić, I. (1952):** Naši otoci na Jadranu. Split, Izdanje Odbora za proslavu desetgodišnjice Mornarice.
- Starc, N., Kaštelan-Macan, M. and Ćurlin, S. (eds) (1997):** National Island Development Programme (Nationalni program razvitka otoka). Zagreb, Ministry of Reconstruction and Development (Ministarstvo obnove i razvitka).
- Stošić, K. (1941):** Sela šibenskog kotara. Šibenik, Tiskara Kačić.
- Stražičić, N. (1987):** Prirodno-geografske značajke kao poticajni i ograničavajući faktori razvoja jadranskih otoka. Pomorski zbornik, 25. Rijeka, 39-55.
- Stražičić, N. (1989):** Pomorska geografija Jugoslavije. Zagreb, Školska knjiga.
- Stražičić, N. (1997):** Prilog poznavanju ukupnog broja hrvatskih jadranskih otoka i broja naseljenih otoka među njima. Pomorski zbornik, 35. Rijeka, 219-240.
- UN (1982):** United Nations Convention on the Law of the Sea. New York, United Nations.
- Whittow, J. (1984.):** Dictionary of Physical Geography. London, Penguin Books.

EVERYDAY AND FAMILY CONTEXTS OF YOUTH COMPUTER CULTURES:
THE CASE OF SLOVENIA*Tanja OBLAK ČRNIČ*University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: tanja.oblak@fdv.uni-lj.si*Metka KUHAR,*University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: metka.kuhar@fdv.uni-lj.si

ABSTRACT

In this paper we aimed to analyse the ways in which everyday context and family climate determine the complex structure of youth computer cultures, particularly the patterns that young people use in relation to computer activities and their place within the youth life. A representative quantitative survey among Slovenian youngsters aged 15-24, still living with their parents and going to school, revealed three different types of youth computer culture: The strongest factor predicting the passive, TV-like entertainment computer culture is the outgoing and entertaining free time pattern; the active and informative computer use is the most strongly positively predicted by the culturally engaged free-time pattern; the interactive and socially oriented computer culture is predicted only by the outgoing and entertaining free time pattern. The analysis also showed that the quality of the relationship between parents and children as perceived by the youngsters has no effect on youth computer culture within our sample.

Key words: youth computer cultures, leisure time activities, family relationships, young computer users, Internet

CONTESTI QUOTIDIANI E FAMILIARI DELLE CULTURE DI COMPUTER GIOVANILI:
IL CASO DELLA SLOVENIA

SINTESI

In questo articolo abbiamo mirato ad analizzare i modi in cui il contesto e il clima familiare di tutti i giorni determina la complessa struttura delle culture di computer della gioventù, particolarmente i modelli che i giovani utilizzano in relazione alle attività del computer e il loro posto all'interno della vita della gioventù. Un sondaggio rappresentativo quantitativo tra i giovani sloveni tra i 15 e 24 anni, che vivono ancora con i genitori e vanno a scuola, ha rivelato tre tipi diversi di cultura di computer giovanile: a) una cultura di computer passiva, usata per intrattenimento come la TV, b) una cultura attiva e informativa e c) una cultura di computer interattiva e sociale. L'analisi ha mostrato che la qualità del rapporto tra genitori e figli percepita dai giovani non ha alcun effetto sulla cultura giovanile del computer, ma il modello repressivo di stile genitoriale è stato confermato come avendo effetti moderati.

Parole chiave: culture di computer giovanili, tempo libero, relazioni familiari, giovani utenti di computer, Internet

INTRODUCTION

At present, computer technologies, along with other well-established media, comprise an important factor in the construction of our everyday routines. Many of our practices on the micro level, such as banking, shopping, information-seeking, media consumption, playing, and social interaction, have become increasingly mediated. The technological sophistication of private homes, which has intensified with the expansion of the convergence of mobile phones and Internet networks, with the recent social media, has encouraged extensive research. The studies conducted have focused on generation (Holloway and Valentine, 2003), gender (Haddon and Silverstone, 2000), age (Facer, Furlong, Furlong et al., 2003), peers, and status differences (Livingstone, 2008), with regard to their relationship with these technologies in everyday life. Due to the complex nature of communication technologies, research has often concentrated on one specific technological object at a time; either a personal computer as a new “home technology” (Bakardijeva, 2005), or a mobile phone as a new “category for social relations” (Fortunati, 2002), or on social networks as a new “intimate space of risky self-expression” (Livingstone, 2008).

This paper focuses on private homes, which have become increasingly occupied by computers. However, while these technologies have been a source of novelty, contributing to the changes in the home environment, the response to them has been defined by the family's relationships; their inner structures of power, gender, and age. Home computers and all their peripheral services enter the *already existing family practices* and technology, regardless of how innovative they may be, and work with what is already present, and what already gives shape to people's lives (Bakardijeva, 2005; Strathern, 1992). For example, a personal computer that is placed in the living room, which is meant for the family to use in their free time, is potentially available to all family members and therefore gains its “family identity” in a different way from a computer that is placed in a child's room. Since the home computer does not enter “into a ‘blank slate’ of technological innocence” (Strathern, 1992, 34), it evolves in the presence of the “old media”, which already has the established roles within the family's everyday routine. In this paper, we aim to analyse the ways in which everyday activities among the Slovenian youth and patterns within the family life determine the (complex) structure of youth computer cultures, particularly the patterns of computer usage employed by young people. Due to the intense development of personal computers at the end of the 80s

and in the middle of the 90s, the computer symbolically changed from a mechanical device into a communication medium, to which various meanings were ascribed. Today, the personal computer has become an important medium for the development of skills connected with work, school, and study, new forms of entertainment and creative patterns for free-time activities at home (Lalley, 2002, 3). The question remains, what kind of computer cultures the Slovenian youth develop within their private homes.

Firstly, we are interested in the impact of the established relationships between parents and their children, especially the children's perception of the quality of this relationship and the parenting style on computer usage among young family members. Parents can influence this usage in several different ways, for example, by imposing restrictions on the amount of the time spent on computer use, or in a more dialogic way through active mediation (Livingstone and Helsper, 2008), as well as with subtle, often unintentional, activities, such as the general style of communication patterns that exist within the family, and by the example they set as role models for their children to imitate (Fujioka and Austin, 2002). Furthermore, we assume that the way the younger generation uses computers within their homes depends on their general cultural capital, namely, on the ways in which they spend their spare time and the type of their engagement in leisure time activities. This argument is in alignment with the cultural approach towards new media consumption, which posits that young people use media both to sustain and participate in peer culture, and to move away, and distance themselves from family culture (Livingstone, 2005, 176). In order to provide the answers to these questions, we have based our findings on the quantitative survey Youth 2010,¹ which was conducted in a representative sample of 1257 Slovenian youngsters in 2010.

DIVERSE COMPUTER CULTURES WITHIN STABLE FAMILY LIFE: THE CASE OF SLOVENIA

The technological sophistication of private homes has led to diverse research questions, which are embraced under the concept of the mediatisation of everyday life (Thompson, 1995; Livingstone, 2005; Hepp, 2013). This trend brings modifications to life in the private sphere (Livingstone, 2005, 172-177): first, the social trend toward individualisation supports the diversification of taste, spare time and life-style preferences. While youngsters are enthusiastic adopters of all-consuming products that are related to their preferred TV shows, pop music, sport, online games, etc., this is

1 This research continues the Slovenian tradition of quantitative research aimed exclusively at young people: Youth and ideology (1988), The future of youth (1995), Time-out for students (1996), Social vulnerability of youth (2000), Youth 2000 (2002). The majority of measures in Youth 2010 are based on measures used in the previous surveys, some are added anew – informed by the other European youth questionnaires, especially the Shell youth studies (www.shell.de).

also a moving force of private interest that goes hand-in-hand with the multiplication of markets. Secondly, young users wish to be alone while using their computers. Terms like “media-rich bedrooms” (Livingstone and Bovill, 2001), “personalised media” or “personal blogging”, are very close to the hearts of young users of new media, as they represent the freedom of personal choice, of public appearance, and of public communication through online spaces. Third, media makes an impact on youth culture through mediated contents and their specific media platforms. With the help of new media and online social networks, youngsters tend to build their own privacy and individuality and form intimate relationships.

Among such transformations, we have also witnessed an important change in the concept of family, childhood, education, and parental functions, moving toward a democratisation of the private sphere (Giddens, 2000). With the increasing pluralisation and individualisation of life courses, family forms, careful planning and delaying parenthood to achieve the desired objective and subjective conditions (Ule and Kuhar, 2003), the modern family has become increasingly attentive to the welfare of children, which is referred to as “responsible parenting” or a “protective childhood”. This trend is observed as a consequence of requirements produced by individualisation processes. The importance of family as a mitigator of risks is increasing (Beck, 1997; Giddens, 2000), particularly its support functions, both materially and emotionally.

Despite the tradition of full employment of both genders, the Slovenian society has been repeatedly described as “child-centred” because of the very high family input to the child’s welfare (Rener, 2006; Ule and Kuhar, 2003). With the general intensification of family responsibilities, tasks, requirements, and parental responsibilities, uncertainty regarding appropriate education, or parenting in general, is also increasing. Within the EU, in 2009 Slovenia had one of the highest numbers of young men and women aged 18-34 and still living in the parental home (the country was second after the Slovak Republic, according to the Commission of the European Communities report), while in 2013 many other countries came in front (Slovenia being 8.). This situation is due to the worsened conditions experienced by families and young people following the breakdown of socialism, although the socio-economic transition to a market economy-based society was ‘relatively smooth’² in Slovenia (OECD, 2009, 13).³ Several aspects of

the post-socialist transformation contributed to the establishment of strong alliances between parents and children; among these are the deregulation of the welfare state and the labour market. This increased the risk of unemployment, the lack of stable jobs for young people and uncertainty about the future; changes in the educational system promoting prolonged education; and severe housing shortages, due to the privatisation of formerly public housing. It appears that the result of such risky circumstances is the return to domesticated family culture, whereby the children enjoy a relatively high level of autonomy in their original families. They have a right to early autonomous decisions in personal identity in important fields, such as leisure time, friendships, and other intimate relationships (Ule and Kuhar, 2002). In such a context, the majority of young Slovenians perceive their family to be the most important source of all types of support, and their reliance on it is strong and is even increasing (Ule and Kuhar, 2003). For the majority of young people, their parents are among the most important people in their life when it comes to matters of confidence, at least when this “goes for real”, and when intimate and genuine help is needed (Ule and Kuhar, 2002). Studies have also shown that contemporary family life in Slovenia is not based on traditional, rigid, generational, and gender-specific roles, but rather on democratic ideals and intensive “work on relationships”, which also includes intimate conversations and negotiations on many levels, as to common ways in which parents influence and/or monitor the decisions and actions of their children (Kuhar and Reiter, 2013; Rener, 2006). It is not surprising that an international comparison also indicates a high level of satisfaction on average with regard to relationships between parents and young people in Slovenia (Health Behaviour in School-aged Children, Pokrajac, 2006).

Clashes in domestic computer cultures: the contexts within Slovenian homes

According to the Statistical Office, in 2012, 76% of Slovenian households had at least one personal computer, while 74% had Internet access, of which 99 % had access to broadband. A quantitative survey, *ICT Usage in Households and by Individuals 2005* (Vehovar *et al.*, 2005), based on a representative national sample (n = 1460) of Internet users within Slovenian households showed that, on average, young respondents (aged between 10 and 19) mostly agreed that the Internet ma-

2 As the most rapidly modernising one of the former socialist countries, Slovenia maintained its special status that it had had already before the collapse of Yugoslavia also afterwards: Slovenia was not affected by ethnic violence and war; it joined the European Union in its first round of eastern enlargement; and with its economic development taking over some of the old member countries, it was the first of the former communist countries to become part of the Euro zone.

3 Aspects of ‘modern youth’ and ‘western’ trends in life styles, values, life courses and family arrangements were already common in the Slovenian society while under the socialist system (Ule, 1988). Nevertheless, since the early 1990s, the period of youth has continued to be extended in Slovenia, and the patterns of transition to adulthood proliferated in comparison with the mid-1980s generation (Ule and Kuhar, 2003).

kes them more connected with other people and that their relationships with friends are better (Oblak Črnič, 2011a). In their eyes, the Internet appeared to be a precious social medium. Furthermore, the comparison between parents and young Internet users in this survey revealed some general clashes in the way these two groups interact with technologies: while parents expected informational or professional benefits from the Web, young people used it for surfing with less intentional aims; they wanted to have fun and to socialise online. This comparison also showed that, for parents, “interest-driven” participation on the Web seems to dominate, while the young users’ genre of participation is more “friendship-driven”. Ito (2010) nicely explains the main differences between the two: the dominant mode of friendship driven participation is what kids call hanging out. This is the relatively unstructured, often impromptu ambient social activity where so much of youth socialisation happens.

A more recent quantitative survey, *EuKids online II* (Lobe and Muha, 2011b), based on a sample of 9-16-year-olds and their parents, showed that, in Slovenia, 57% of young people access the Web in their own room. This percentage was even higher among 15-16-year-old youngsters, standing at 79%. A great majority (73%) of the latter age group access the Web through mobile phones or other portable objects. According to this study, the quantity of time spent online is statistically significantly related to the family’s socio-economic status: children from low-status families appeared to be online the most often (108 min/day), children from middle-status families spent 100 min/day online, while those from higher-status households spent almost an hour and half (86 min) online. With regard to communicating details of online activities with their parents, the majority (62%) of youngsters stated that they share information, but less than a fifth of parents surveyed in the sample actually monitored what their children did online. In some families, the rules of online behaviour are strictly set: 68% of 13-16 years old youngsters reported rules regarding the exchange of personal data with others online; while other rules (e.g. the use of instant messaging, downloading/uploading music and videos etc.) were reported very rarely. Another quantitative survey, conducted by Lobe and Muha (2011a) in 2010, in a sample of 8-19-year-old Slovenians, demonstrated that only a minimal percentage of parents limited the quantity of the Inter-

net usage or types of their children’s online activities, especially among those aged 15-19.⁴ In a qualitative Slovenian study of parental regulation in the areas of school-related activities and household chores (Kuhar and Reiter, 2013), the computer proved to be a potential source of parental sanctioning of a child. The survey demonstrated that parents often used the denial of access to a computer or the Internet as a threat to control their child’s behaviour, but rarely did materialise this threat.

Furthermore, a qualitative case study on the domestication of computers in Slovenian families (Oblak Črnič, 2011b) found that some parents blamed computers for perceived reduced interactions within the family. Conversely, youngsters reported more diverse reasons for transforming their own family life. This was also connected with a significant discrepancy in the symbolic meaning of the computer for parents and children. As various researches have previously shown (Bakardjieva 2005; Facer et al., 2003; Holloway and Valentine, 2000), the way the computer is introduced into the private sphere is neither coincidental nor should it be taken for granted. Talking about the personal computer as a new “family member” is often accompanied by claims about its indisputable negative influence on family relations (Facer et al., 2003).⁵

Research questions and hypothesis

Many authors studying such issues (Holloway and Valentine, 2003; Livingstone, 2005; Drotner, 2005) concentrate on generational gaps between the family users, asking, first, how the structural circumstances of (new) childhood have been changing and, second, how (new) media is changing the conditions in which childhood nowadays develops. However, the distinctive patterns of youngsters’ computer activities were not robustly analysed in any of these studies, and the effects of aspects of parenting and the quality of family life on young people’s computer culture has also not previously been sufficiently discussed.⁶ In order to fill this gap, the present study provides further insights into family computer cultures from the eyes of younger members. An important context deriving from historians (Flichy, 2005) is that recent families have to cope with quickly changing social realities, in which old traditional sources existed that once developed strong hierarchies are vanishing. As a consequence, discussions about family

4 The data showed the impact of parental education on the amount of time children spend online, but not on the individual types of Internet activities. Neither for the first nor for the second, the gender of children (which was in addition to the child’s age the only remaining socio-demographic factor studied) has proved to be a significant variable.

5 A Slovenian study also showed (Oblak Črnič, 2011b) that parents’ images of computers, which are expressed through the memories of the family biography of the home computer, are numerous and diverse. But they are relevant because they act as models for the parents’ introduction of the “appropriate” use of computers to their children, who can either accept these encoded meanings or reject them by establishing their own uses.

6 One of the exceptions is the international project EU kids online, which has been studying the impact of family context on the youngsters’ internet use (e.g., Lobe and Olafsson, 2012), but focuses only on the role of parents regarding risks and safety of their children’s internet use.

relationships have to include also the changing patterns of media usage, especially between the young family members.

The primary research questions that we aim to address through an analysis of the impact made by social and family contexts on the frequency and ways of computer usage among youngsters are: a) How are the diverse youth computer cultures determined by the perception of the quality of the parent-child relationship and by the perceived parenting style that is predominant within the family? b) How are different types of youth computer culture determined by young people's patterns of leisure time activities? And finally, c) How do different types of computer usage depend on the selected social and economic status, especially on age, gender, parental education, family's economic status, and differences in Slovenian regions.

According to the previous studies, which stress that the regulative or normative contexts within families make varying impacts on different young computer users (Lanigan, 2009; Wang, Raley and Bianchi, 2005; Valcke, Bonte and De Wever, 2010), one of the first assumptions made was that young family members living in a more restrictive context experience different patterns of computer usage, compared to those with more democratic family patterns, due to more coercive restrictions instead of active mediation. We could also expect to find important differences between young users who feel comfortable in their relationship with their parents, and those who do not; a less pleasant family climate may be related to a more repressive parental style that is also restrictive with respect to new media usage. Conversely, a positive relationship between parents and children might imply fewer online activities, since the practices of everyday life are more intertwined among all members.

Similarly, in comparison to previous research, our study aimed to test the extent to which, and in which direction, the computer activities of youngsters were associated with their other leisure activities. Since different studies have already shown (Holloway and Valentine, 2003; Lalley, 2002; Facer *et al.*, 2003) that the use of a computer has different meanings for young people, where for some it is central, while for others it is entirely irrelevant (Facer *et al.*, 2003, 113). It is important also to reveal what kinds of computer cultures exist among the

Slovenian young generation. We assume that a specific type of computer usage is directly related to the dominant spare-time activities, where the computer world is not in opposition with the way spare time is consumed. To specify: if the computer is used for active purposes through which youngsters get more informed, more active by following their interests and goals, this would go in line with their activities within their spare time.

Method and sample characteristics

Our analysis used a sub-sample from the representative quantitative survey of the young generation in Slovenia; *Youth 2010*. The target population was all people aged between 15 and 29, and with permanent residence in the country. Sampling was conducted on the basis of data from the central population register of Slovenia, and the target population was first stratified into 12 statistical regions and six types of settlement. Data collection was conducted in the form of personal surveying with trained interviewers in the field from July to September 2010.⁷

The Youth 2010 survey was constructed on several separated themes, but, for the purpose of our analysis, the focus here is limited to three general topics: computer usage activities,⁸ free-time activities and family climate within youth computer cultures: the perception of parents-child relationship and the perception of the parenting style within the family.⁹ We initially conducted factor analyses on these measures and subsequently used a multiple regression analysis to estimate the impact of the individual factors and socio-demographic variables on the type of youth computer culture in our sample. By performing factor analyses we excluded variables with communalities less than 0.4 and performed factor analyses with less variables again.

Our selected sample included 623 youngsters aged 15-24,¹⁰ who lived with their parents, still went to school, and had no children, and 47.7% of the sample was female. The majority of respondents were secondary school pupils: over a quarter attended 4-year high school (26.7 %); almost a third (29.8 %) attended vocational secondary school; 41.6% were students (tertiary education level); and 1.9 % attended primary school. The vast majority (84.1 %) lived with both parents. According to the information provided by the children, the majority of their par-

7 Prior to the start of surveying, all persons included in the sample were informed in writing of the survey and invited to participate. The survey was funded by the Youth Office of the Republic of Slovenia and conducted by Lavrič, Flere, Tavčar Krajnc *et al.* (2010). The database is publicly accessible.

8 The time spent on individual computer activities engagement was measured on a 6-level scale from zero usage to more than two hours spent for the respective activity daily; also the time spent for free-time activities was measured on a 6-level scale from not engaging in the respective activity to more than two hours of the activity daily, or from not engaging in an activity to a daily activity for those activities that on average take place (a) few times a week.

9 Variables for each of these two measures were measured on a 5-level scale from totally disagree to totally agree.

10 There are several reasons why we decided to take 15-24-year-olds together as a sample. In Slovenia, in the last years more than 90% of 19-25-year-olds live together with parents (in the same household, as their dependent children) and more than 80% of this age group is in tertiary education (not employed) (more detailed data for example in Kuhar and Reiter, 2012). The studies in Slovenia have found that this post-adolescent age group is psychologically relatively immature and very connected with their parents – especially with mothers being of utmost significance also in terms of emotional and social support (Ule and Kuhar, 2003).

Table 1: Factor Analysis Results for Computer activities

Computer activities are ...	Factor loadings		
	Passive, TV like entertainment computer culture	Active, informative computer culture	Social interactive computer culture
Downloading movies or music	0.67		
Listening to music (including Internet radio)	0.53		
Watching DVDs and films (including on Internet)	0.53		
Watching/uploading videos	0.52		
Playing games	0.47		
Browsing websites	0.43		
Reading newspapers or magazines online		0.61	
Informing oneself about world events		0.60	
Writing, sending, reading e-mails		0.57	
Informing oneself about products/ buying		0.51	
Graphics		0.47	
Social networking sites activities			0.61

Note: Principal components factor analysis with oblimin rotation, explaining 40.11 % of the variance.

ents had received secondary education (56 % of mothers and 61.7 % of fathers), another quarter had received higher education (26.2 % of mothers and 22.3 % of fathers), while less than one fifth (17.8 % of mothers and 16 % of fathers) had received primary school education. One third of our sample (33.9 %) lived in urban areas (bigger cities), and the remainder came from suburban and rural areas, including small cities. One third of our sample (30.3 %) lived in the most eastern Slovenian regions (Pomurska, Podravska, South-East Slovenia); one fifth (19 %) in the following regions, which we combined for further analyses: Koroška, Savinjska, Zasavska, Spodnje-posavska; more than one third (38.4 %) in the central Slovenia and Gorenjska; and the remaining one tenth (11.4 %) in the south-western part (Goriška, Obalnokraška, Notranjskokraška regions). A total of 4.7% of respondents estimated the family's economic status as being below the Slovenian average, while 75.5 % estimated the family economic status as being average, and almost one fifth (19.8 %) gave their estimation as above average.

RESULTS

Diverse youth computer cultures: passive, active, and interactive

The computer usage within Slovenian families is a common practice: under one fifth (16.7 %) of the re-

spondents used a computer for less than half an hour a day, while the majority (51.5 %) spent between 30 minutes and 2 hours in front of the computer, and one third (31.8 %) spent over 2 hours daily at a computer. The most frequent computer activities were listening to music, watching DVDs and films, and social networking, while the least frequent were dealing with graphics, reading newspapers and journals, informing oneself about products or buying products, and writing on forums or blogs. The factor analysis presented in Table 1 offers a further more detailed insight into computer usage patterns.

The analysis showed that computer activities are far from homogeneous among the young "digital generation". The measures used reflected three distinct dimensions, which we labelled 1) *passive, TV-like entertaining computer culture*, 2) *active, informative computer culture*, and 3) *interactive, social networking culture*. The first of these refers primarily to a mostly passive relationship with the computer, with a "watch, listen, browse as I like" pattern. The computer is fun and "replaces" a television screen, but in an individualised way. The second type of computer usage is much more active – it refers to looking for information, doing school assignments, creating, programming, which all demand a certain goal orientation from the user. The interactive type formed a third distinct pattern, showing only a single item "social networking" with strong communality

Table 2: Summary Statistics and Factor Analysis Results for Perception of Relationship with Parents

Individual items	M	SD	Factor loadings
Parents love me very much	4.38	0.70	0.75
Getting along with mother well	4.23	0.83	0.73
Getting along with father well	3.99	1.00	0.70

Notes: The items were measured on 1-5 scale. Principal components factor analysis, explaining 68.79 % of the variance.

value. Such result confirms the first assumption that several Internet services should not be viewed as a single activity of the more or less same activity. The passive entertaining orientation towards computers and active creative orientation are in opposition, as the correlation between them is statistically significant, but negative and moderate ($r=-0.35$), while the orientation towards interactivity and social networking is positively correlated with both ($r=0.22$ with first and $r=0.11$ with second). This division confirms that the computer and the Web are not a homogeneous medium, but in a similar manner to the relationship with the “traditional media”, the young audiences can be divided into traditional passive viewers, active, more engaged users that are goal-oriented, and interactive, socially oriented users (Hughes and Hans, 2001).

Family and leisure contexts of everyday life among youth

Family climate: positive relationship between repressive and permissive parenting style

The statistics showing the perception of relationship quality among the youth (Table 2) confirm the existing data on the perceived high quality of parent-child relationships in Slovenia. All average scores have high values, which demonstrate that the young felt accepted at home and that their relationship with both parents was stable and positive. The factor analysis on the indicators for this variable testifies one factor behind them (also Table 2).

Furthermore we present the variables that Lavrič *et al.* (2010) used to measure parenting style and its latent variables. Conceptually, these authors followed Baumrind’s basic typology of authoritarian, authoritative, and permissive parenting styles (Baumrind, 1967)¹¹ but they constructed the items themselves. Table 3 does not show high ratings on the two items that were intended to measure an authoritative parenting style (the first two items in Table 3), at least not compared to the measure of relationship quality. The means of the following two items, which were included to measure permissive parenting style, are below 3 on the 1-5 scale. The last three items measuring authoritarian parenting style are also associated with relatively low scores. Interestingly, the factor analysis on the selected sample indicates only

Table 3: Summary Statistics and Factor Analysis Results for Perception of Parenting Style

Individual Items	M	SD	Factor loadings	
			Repressive	Participatory Permissive
Child's participation at rules setting	3.36	0.91		0.65
Parental argumentation of rules	3.67	0.81		0.62
Child often got desired things (toys, sweets etc.) just to be diligent	2.80	0.95		0.65
At least one parent often yielded, if child strongly resisted or demanded something	2.57	1.03		0.50
Verbal insults if the child's behaviours haven't fitted parental expectations	2.15	1.02	0.83	
Parent(s) has/have often screamed at the child	2.49	1.08	0.83	
Physical sanctions if the child's behaviours haven't fitted parental expectations	2.13	1.02	0.75	

Note: The items were measured on 1-5 scale. Principal components factor analysis, explaining 56.34 % of the variance.

11 The definitions of the main parenting styles emphasise varieties of using power, control and discipline on one hand, and warmth and autonomy support on the other. In the case of the authoritarian parenting style, coercive, unilateral forms of power assertion are applied. Permissive parenting is characterised by parental reluctance to assert firm and consistent power; it is at risk of failing to provide a basic structure. The authoritative style – ideal from the viewpoint of youth outcomes – means asserting discipline in a confrontive way, i.e. with argumentation, and opportunities for reciprocal communication and autonomous choice (Baumrind, 2012).

two factors. Behind the items that were included to measure authoritative and permissive parenting style is one single factor with moderately strong loadings, which we labelled participatory permissive parenting style; behind the other three (authoritarian) items is another factor with very strong loadings that we called repressive parenting.

The factors are statistically significant and negatively correlated ($r=-0.23$). We also checked the correlation between both parenting factors and the relationship quality factor: the repressive parenting style is statistically significantly negatively correlated with perceived quality of parent-child relationship ($r=-0.30$), while the permissive parenting style shows a positive correlation ($r=0.31$).

Diverse free-time activities among youth

The *Youth 2010* data predominantly confirm the *Youth 2000* data on the free-time activities of Slovenian youth (reviewed in Kuhar, 2007). In their free time, young people primarily socialise with friends and partners, listen to music, watch television, use the computer and participate in sports. On average, unstructured, passive use of free time predominates. A more precise picture on what young people do when they are free is provided by a factor analysis exploring the latent dimensions

behind all the given activities. The factor analysis identified three such types: a) culturally engaged activities with humanitarian services and active self-achievement; b) entertainment and socially outgoing activities and c) privately oriented and caring activities (see Table 4).

Young family members divided their set everyday practices into three separate patterns that appear to have important differences, as they are all negatively related to each other: while the culturally, humanitarian and self-engaged activities are statistically significantly negatively correlated with the entertainment and socialising-oriented activities ($r=-0.36$), and have a very weak negative correlation with the privately oriented activities ($r=-0.06$), the entertainment activities are negatively correlated with the more domesticated, privately-oriented activities ($r=-0.45$). Using free time for entertainment and social interaction with others, or being culturally active, and participating in humanitarian services are opposite to a more domesticated, privately oriented “free” time, in which taking care of home obligations, shopping and other family members is involved. In addition, the three types of activities are also different in the sense of its space location: if the first, the cultural aspect is oriented towards more public activities outside home, and the second entertainment aspect toward other peers and friends, the third is focused on family members in their own private world.

Table 4: Factor Analysis Results for Free Time Activities

Type of activities	Factor loadings		
	Culturally engaged activities, humanitarian and active self	Socially engaged activities and entertaining self	Privately engaged activities and caring self
Writing (diary, poems, letters etc.)	0.59		
Participating in humanitarian activities	0.47		
Reading	0.45		
Going to the cinema, theatre, concerts	0.40		
Using computer for entertainment		0.64	
In-person time with friends, peers		0.54	
Doing nothing		0.51	
Going to cafes, clubs, parties, discos		0.45	
Watching entertainment on TV		0.40	
Household chores, work in garden			0.45
Shopping			0.42
Being with younger brothers/sisters			0.41

Note: Principal components factor analysis with oblimin rotation, explaining 30.21 % of the variance.

What determines diverse types of computer cultures?

Finally, we investigated the extent to which these three types of free-time activities, perceived quality of parent-child relationship, and parenting styles predicted the single type of youth computer culture. The table 5 includes the list of those variables that showed statistically significant effects; those variables that showed no effect within the given data set are mentioned in the footnote. The results are presented in three parts: first, the regression model for the passive, entertainment computer culture is explained, secondly, the impacts on the active computer culture are shown, and lastly, the regression model for interactive computer culture is given. After the presentation of general findings within each model the more detailed discussion follows.

The strongest factor predicting the *passive, TV-like entertainment* computer culture is the social and entertaining type of everyday activities. This is consistent with the

classical functional media theory, or uses and gratification model, which purports that we are similarly “passive” and leisure-oriented at different levels of personal engagement. However, also the two other types of free-time activities seem to influence this passive computer culture, but in a very specific and much more moderate way: the privately engaged and caring type of everyday activities stimulates passivity towards the computers, but culturally more engaged activities are in opposition to computer passivity. Age and region have significant negative and moderate effects within the socio-demographic factors on this type of computer consumption: the older the young are, the less passive they become in relation to computers; the regions have another effect – the more eastern part of the country seems to be more prone to passivity than the youth from the western side. A significant but very low effect is found also in the repressive parenting style, which allows us to conclude that severe parenting pattern might diminish the entertainment orientation and passivity in relation to computers, but within the Slove-

Table 5: Summary of Multiple Regression Analysis for the Three Types of Computer Culture

	PASSIVE AND TV LIKE ENTERTAINING		ACTIVE AND INFORMATIVE		INTERACTIVE AND SOCIAL	
	β	Sig. (p)	β	Sig. (p)	β	Sig. (p)
<i>Parents-child relationship and parenting style</i>						
Repressive parenting	0.09	0.03	-0.09	0.04	0.10	0.02
<i>Youth activities and spare time</i>						
Culturally engaged activities	-0.23	0.00	0.46	0.00		
Socially engaged activities, and entertaining self	0.28	0.00	-0.22	0.00	0.37	0.00
Privately engaged activities and caring self	0.16	0.00	0.10	0.02		
<i>Socio-demographic variables</i>						
Age	-0.16	0.01			0.11	0.04
Gender			0.27	0.00	-0.22	0.00
Urbanity					-0.09	0.04
Region	-0.12	0.01			-0.10	0.03
<i>Variables with no significant effect</i>						
Parents-child relationship quality						
Participatory permissive parenting						
Child's type of school						
Family's material status						
Father's education						
Mother's education						

Note: The adjusted R² for the first model is 0.46, for the second 0.32 and for the third 0.29 (p<0.05).

nian sample the effect is too small to generalise such a result. On the other hand, passivity in front of PC is not related to other social characteristics or family cultural capital like the parent's education, economic status, or the child's type of school.

The next type of computer culture, the *active and informative computer use*, is the most strongly positively predicted by culturally engaged and humanitarian oriented free-time activities, and negatively with more outgoing and entertaining spare-time pattern. Its significant predictors were also private-sphere oriented free-time activities, but the motives behind both free-time types that determined the active computer use were different: active free time is "merged" with active computer use, while in the case of privately oriented free time, the "replacement" of more public life via computer activities came first. The only socio-demographic variable that has a significant impact on the active computer culture is gender: girls seem to be more actively involved with the computers than boys.

The final category, the *interactive and socially oriented computer culture*, appeared to imply a very distinct type: first, it is most strongly predicted by gender (female) and age (older respondents): the socially oriented computer culture is more often experienced among females and older youngsters. On the other hand, another two socio-demographic variables have a significant, but a much lower impact: region and urbanity, both in a negative sense: again, those coming from more eastern parts and rural places seem to participate in a socially oriented way with computers. Within the spare-time activities, however, it is significantly predicted only by the socially oriented activities. Being socially oriented online is positively but weakly related to the repressive parenting style; the family climate seemed to push youngsters to online interactions and time spent socialising away from the family.

Discussion

Our exploration led to several new findings: First, it was shown that young people are not a homogenous group in terms of computer culture types; rather we can discuss different patterns of computer cultures, namely, more active, working, motivated and creative; more outward and entertainment-oriented, that is passive in its structure, and more socially oriented, based on interactive networking patterns. Also regarding free-time activities, three different patterns can be distinguished: again one more active, with a variety of structured, socially committed and creative activities; the second more passive and entertainment-oriented; and the third being defined by both active and passive activities, which remain family- or private-sphere bound. These patterns are not positively correlated: the first and the second, and the second and the third pattern are highly negatively correlated.

At the factorisation of parenting style, in addition to the repressive type with a coercive way to regulate the child's behaviour, a uniform style with both democratic and permissive aspects seems to be characteristic for our sample of youngsters. This is not surprising given that the few existing studies on parenting in Slovenia suggest that parents regulate their children's behaviour in non-direct, only apparently argumentative and dialogical ways. A more detailed analysis revealed emotional conditioning and other forms of psychological control and tactics of instrumental subordination of children (who do not internalise the rules), and, conversely, also considerable parental uncertainty regarding educational approaches that indulge the wishes of the child (Kuhar and Reiter, 2013). With regard to the impact of the perceived quality of the parent-child relationship and the parenting style on youngsters' computer culture, only the repressive parental style showed significant effects but in a very distinct sense: only repressive parenting style acted significantly as a predictor for computer cultures, positively in case of passive, TV like, and of interactive computer cultures, negatively in case of the active computer culture. Nevertheless, all the effects are very low. So, repressive parenting paradoxically seems to stimulate passive, TV like and social-oriented computer cultures, and destimulate the active one.

Leisure activities proved to be the most relevant factor determining youngsters' computer activities: the active computer culture is the result of two opposite patterns in spare time use; those who are active in everyday life are as a consequence also much more goal-focused and engaged behind the screen; however, those who are primarily engaged in the work related to the home setting are also more active at the computer screen. Therefore, domestic, private life orientation as a determinant of the active type of computer culture seems to have another interpretation: for those oriented to the private sphere, the computer, especially the online world, may figure as an escape from a dull or demanding life. In addition, this active and informative computer culture seems to be negatively determined by social outgoing engagement. Entertainment and socialisation oriented free-time pattern apparently continues in the computer activities: it is strongly correlated with the passive, entertaining computer culture and also with the more interactive social networking-oriented computer usage.

CONCLUSION

To sum up, using the computer and other leisure activities of young people are merged, or, in other words: for youngsters, the computer is an artefact, confluent with everyday life. Such findings point at the misunderstanding of the computer as a "separated screen" from private and public spheres: on the contrary, the younger generation is living *through* the Web, not on the Web (Oblak Črnič, 2011b).

While the individualisation of leisure, as well as media and computer practices, is truly possible today, we can basically trace two patterns: one that is actively or more passively oriented towards public life outside the family, and one that is socialisation-oriented and is limited to the private sphere. The analysis of the existing data also demonstrates that youth computer culture is apparently not so much a matter of structural conditions at home (of parental regulation of children and the climate of family relationships), but more a matter of structuring everyday life, mode of action, relationships and identity (of young people and their families) in a broader sense. Here, the classical determinant of various distinctive cultural practices, economic capital, still seems to play a significant role. An important conclusion is that the different aspects of young people's everyday life online and offline are fused.

Last but not least, we must also describe some major limitations of our analysis. First, we were limited by the issues that were assessed in the Youth 2010 study and by the sample used in that survey. The family and parenting impact on computer youth culture could be analysed in further depth with more complex measurement instruments to examine the parenting style, and family communication culture, particularly if parenting practices relating specifically to computer use were studied simultaneously. It would also be of relevance to explore the potential impact of parental computer and free-time practices on those of their children. In addition, it would be desirable to have a more complex insight into the use of other media in the family setting. Regarding the sample, it would ideally also include younger respondents. Finally, due to the self-reporting nature of the survey, respondents may have misreported behavioural or demographic information.

VSAKDANJI IN DRUŽINSKI KONTEKSTI V MLADOSTNIH RAČUNALNIŠKIH KULTURAH:
PRIMER SLOVENIJE

Tanja OBLAK ČRNIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: tanja.oblak@fdv.uni-lj.si

Metka KUHAR,

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: metka.kuhar@fdv.uni-lj.si

POVZETEK

Pričujoči članek obravnava načine, skozi katere konteksti vsakdanjega življenja kot tudi dejavniki iz družinskega okolja določajo kompleksno strukturo računalniške kulture med mladimi. V ospredju analize so vzorci, ki jih mladi uporabniki oblikujejo v odnosu do računalniških aktivnosti in vloge, ki jih imajo nove tehnologije v mladostnem življenju, s posebnim poudarkom na analizi povezanosti med rabo računalnika v prostorih domov in odnosi med starši in mladimi družinskimi člani. Poleg tega je v analizi prisotno tudi vprašanje, kako na računalniško kulturo mladih vplivajo njihovi načini preživljanja prostega časa. Empirična študija na reprezentativnem vzrocu mladih v Sloveniji, starih od 15 do 24 let, ki se še šolajo in živijo pri starših, je pokazala, da lahko govorimo o treh specifičnih tipih računalniških kultur: a) o pasivni, televiziji podobni računalniški kulturi, b) aktivni, informativni računalniški kulturi in c) interaktivni, družabni računalniški kulturi. Vsaka je specifično povezana s prostočasnimi vzorci med mladimi: najmočnejši dejavnik, ki pojasnjuje pasivno, k zabavi usmerjeno računalniško kulturo, je v zabavo in druženje usmerjen prosti čas; na drugi strani pasivno rabo računalnika spodbuja tudi v zasebno sfero usmerjen prosti čas, medtem ko je v kulturno aktivnost in pomoč usmerjen prosti čas v opoziciji z računalniško pasivnostjo. Aktivna in kreativna računalniška kultura je najbolj pozitivno pogojena s kulturnimi prostočasnimi aktivnostmi, vendar je obenem v negativni povezavi z v zabavo usmerjenim prostim časom. Interaktivna in v druženje orientirana računalniška kultura pa je pogojena le s slednjim. Analiza je ob tem pokazala, da razumevanje odnosa s starši nima neposrednega vpliva na vrsto računalniške kulture, ima pa represivni model vzgoje delno svoje učinke: mlade bolj stimulira v interaktivno, družabno računalniško kulturo in onemogoča pasivni tip. Širši nabor socio-demografskih spremenljivk je nadalje potrdil, da ima starost med mladimi najpomembnejšo funkcijo: starejši kot so, manj pasivni postajajo v odnosu do računalnikov. Dekleta se zdijo aktivnejše in tudi bolj družabno usmerjene kot fantje, delno se nakazuje večja pasivnost med mladimi z vzhodnih slovenskih regij, medtem ko so mladi z ruralnih prostorov bolj usmerjeni v družbene računalniške aktivnosti.

Ključne besede: računalniške kulture med mladimi, prostočasne aktivnosti, odnosi v družini, internet, Slovenija

BIBLIOGRAPHY

- Bakardijeva, M. (2005):** Internet society: The internet in everyday life. London, Sage.
- Baumrind, D. (1967):** Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior. *Genetic Psychology Monographs*, 75, 1, 43–88.
- Baumrind, D. (2012):** Differentiating between confrontive and coercive kinds of parental power-assertive disciplinary practices. *Human Development*, 55, 35–51.
- Beck, U. (1997):** Democratization of the family. *Childhood*, 4, 2, 151–68.
- Boyd, M. D. and Ellison, N. B. (2007):** Social network sites: Definition, history and scholarship. *Journal of computer-mediated communication*, 13, 1, 210-230.
- Commission of the European Communities (2009):** Youth - Investing and empowering. EU youth report. Commission staff working document accompanying document to the Communication from the Commission to the Council, the European parliament, the European economic and social committee and the Committee of the regions, Brussels.
- Drotner, K. (2005):** Media on the move: Personalised media and the transformation of publicness. In: Livingstone, S.: *Audiences and publics: When cultural engagements matters for the public sphere*. Bristol, Intellect Books, 187–212.
- Facer, K., Furlong, J., Furlong, R. and Sutherland, R. (2003):** *Screenplay: Children and computing in the home*, London, Routledge Falmer.
- Flichy, P. (1995):** Dynamics of modern communication: The shaping and impact of new communication technologies. London, Sage.
- Fortunati, L. (2002):** The mobile phone: Towards new categories and social relations. *Information, Communication and Society*, 5, 4, 513–528.
- Fujioka, Y. and Austin, E. W. (2002):** The relationship of family communication patterns to parental mediation styles. *Communication Research*, 29, 6, 642-665.
- Giddens, A. (2000):** *Preobrazba intimnosti*. Ljubljana, *Cf.
- Haddon, L. (1992):** Explaining ICT consumption: The case of home computer. In: Silverstone R. and Hirsch E. *Consuming technologies: Media and information in domestic space*. London, Routledge, 82–96.
- Haddon, L. and Silverstone, R. (2000):** Information and communication technologies and everyday life: Individual and social dimensions. In: Ducatel, K., Webster, J. and Herrman W. *The information society in Europe: Work and life in an age of globalization*. Lanham, Maryland, Rowman and Littlefield, 233–258.
- Hepp, A. (2013):** *Cultures of mediatization*. Cambridge, Polity Press.
- Holloway, L. S. and Valentine, G. (2003):** *Cyberkids: Children in the information age*. London, Routledge Falmer.
- Hughes, R. and Hans, J. D. (2001):** Computers, the internet and families: A review of the role new technology plays in family life. *Journal of Family Issues*, 22, 776-790.
- Kuhar, M. (2007):** Prosti čas mladih v 21. stoletju. *Socialna pedagogika*, 11, 4, 453-471.
- Kuhar, M. and Reiter, H. (2012):** Frozen transitions of young people in Slovenia?, *Sociologija*, 54, 2, 211-226.
- Kuhar, M. and Reiter, H. (2013):** Parental authority in flux: A qualitative exploration of manifestations of power in parent – child relationships. *Revija za sociologiju*, 42, 3, 277-304.
- Lally, E. (2002):** *At home with computers*. Oxford, Berg.
- Lanigan, J. D. (2009):** A Socio-technological model for family research and intervention: How ICT affect family life. *Marriage and Family Review*, 45, 6, 587-609.
- Lavrič, M., Flere, S., Tavčar Krajnc, M., Klanjšek, R., Musil, B. (2010):** *Mladina 2010. A database*. www.adp.fdv.uni-lj.si (13.12.2012)
- Livingstone, S. (2005):** *Audiences and publics: When cultural engagement matters for the public sphere*. Bristol, Intellect Books.
- Livingstone, S. (2008):** Taking risky opportunities in youthful content creation: Teenagers' use of social networking sites for intimacy, privacy and self-expression. *New Media and Society*, 10, 3, 393–411.
- Livingstone, S. and Bovill, S. (1999):** *Young people, new media*. London, Sage.
- Livingstone, S. and Helsper, E. (2008):** Parental mediation and children's Internet use. *Journal of broadcasting and electronic media*. 52, 4, 581-599.
- Lobe, B. and Muha, S. (2011a):** *Mladi na netu*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana, Faculty of Social Sciences.
- Lobe, B. and Muha, S. (2011b):** *Internet v vsakdanjem življenju slovenskih otrok in mladostnikov*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana, Faculty of Social Sciences.
- Lobe, B. and Olafsson, K. (2012):** Similarities and differences across Europe. In: Livingstone, S.: *Children, risk and safety on the internet: research and policy challenges in comparative perspective*. Bristol, Policy Press, 273-284.
- Mihelj, V. (2002):** *Mladina 2000*. Ljubljana, Maribor, Youth Office and Aristej.
- Oblak Črnič, T. (2011a):** *Mladost na ekranu: digitalizacija vsakdana in mladostniška računalniška kultura*. *Šolsko polje*, 22, 3-4, 19-40.
- Oblak Črnič, T. (2011b):** The generational gap and the diverse roles of computer technology: The case of Slovenian households. In: Colombo, F.: *Broadband society and generational changes*. Frankfurt am Main, P. Lang, 289-304.
- OECD (2009):** *Slovenia. OECD reviews of labour market and social policies*, Paris, OECD Publishing.
- Pokrajac, T. (2006):** *Družina in odnosi v njej*. In: Jeriček, H., Lavtar, D. and Pokrajac, T.: *HBCS Slovenija*

2006. Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju. Poročilo o raziskavi. Ljubljana, Institute for Health Protection of the Republic of Slovenia, 81-94.

Reber, T. (2006): Odraščati v družinah. In: Reber, T., Sedmak, M., Švab, A., Urek, M.: Družine in družinsko življenje v Sloveniji. Koper, Annales, 89-126.

Statistični urad Republike Slovenije (2012): Statistični letopis Republike Slovenije 2012. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.

Strathern, M. (1992): The mirror of technology. In Silverstone R. and Hirsch E.: Consuming technologies: Media and information in domestic space. London, Routledge, vii–xii.

Thompson, J. B. (1995): The media and modernity: A social theory of the media. Cambridge, Polity.

Ule, M. (1988): Mladina in ideologija. Ljubljana, Delavska enotnost.

Ule, M. and Kuhar, M. (2002): Sodobna mladina: Izziv sprememb. In: Miheljak V.: Mladina 2000. Ljubljana, Maribor, Youth Office and Aristej, 40-78.

Ule, M. and Kuhar, M. (2003): Mladi, družina, starševstvo: Spremembe življenjskih potekov v pozni moderni. Ljubljana: Faculty of Social Sciences.

Valcke, M., Bonte, S., De Wever, B., and Rots, I. (2010): Internet parenting styles and the impact on Internet use of primary school children. *Journal of Computers & Education*. 55, 2, 454-464.

Wang, R., Raley, S. B. and Bianchi S. M. (2005): Teenagers' Internet use and family rules: A research note. *Journal of Marriage and Family*. 67, 5, 1249-1259.

Vehovar, V. et al. (2005): *ICT Usage in Households and by Individuals. A database.* www.ris.org (10.12.2012).

SEKSUALNA INDUSTRIJA V SLOVENIJI NA SPLETU: MED OLIGOPOLI ORGANIZATORJEV IN NEMOČJO SEKSUALNIH DELAVK

Mojca PAJNIK

Mirovni inštitut, Metelkova ulica 6, in Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: mojca.pajnik@mirovni-institut.si

Iztok ŠORI

Mirovni inštitut, Metelkova ulica 6, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: iztok.sori@mirovni-institut.si

IZVLEČEK

V članku preučujemo seksualno industrijo v spletnem okolju v Sloveniji, kar še ni bilo predmet raziskav. Analiziramo trženske strategije in njihove učinke na seksualno industrijo, še posebej na seksualne delavke in delavce ter mreženje organizatorjev, klientov in klientk ter seksualnih delavk in delavcev. Preučujemo vloge informacijskih in komunikacijskih tehnologij pri organizaciji in reprezentaciji seksualnega dela, pri čemer nas posebej zanima, kako se v tem kontekstu oblikujejo odnosi med spoloma, kakšne so neenakosti in distribucija moči in kdo ima od njih največ koristi. Analiza vključuje obravnavo značilnosti 44 spletnih strani, ki smo jih pridobili z metodo spletnega rudarjenja, in podrobnejšo obravnavo mreženja, organiziranja, delovanja, vsebin in reprezentacijskih strategij dveh vidnejših spletnih akterjev na tem področju v Sloveniji (Sloescort in Zavod 69). Rezultati kažejo oligopolne pozicije organizatorjev in klientov ter stereotipne reprezentacije in nemoč seksualnih delavk in delavcev.

Ključne besede: prostitucija, seksualno delo, seksualni portali, splet, spletna kartografija

INDUSTRIA DEL SESSO IN SLOVENIA SUL WEB: TRA OLIGOPOLI DI ORGANIZZATORI E IMPOTENZA DEI LAVORATORI DEL SESSO

SINTESI

L'articolo esamina l'industria del sesso in un ambiente online in Slovenia, che non è ancora stata oggetto di ricerca. Le strategie di marketing e i loro effetti sul mercato del sesso, soprattutto per i lavoratori di sesso, e le reti di organizzatori, clienti e lavoratori di sesso sono analizzati. Studiamo il ruolo delle tecnologie dell'informazione e della comunicazione per l'organizzazione e la rappresentazione del lavoro sessuale, in particolare le questioni di relazioni di genere, le disuguaglianze, la distribuzione di potere e chi profitti più da loro. I risultati si basano sull'analisi di 44 siti web, ottenuti con il metodo di web crawling, e su un'analisi più dettagliata dei due attori in linea di spicco in questo campo in Slovenia (Sloescort e Zavod 69), soprattutto della loro organizzazione, il funzionamento, il contenuto, strategie di rappresentazione e di networking con altri attori. L'analisi mostra posizioni oligopolistiche di potere detenute dagli organizzatori e clienti e le rappresentazioni stereotipate e l'impotenza dei lavoratori del sesso.

Parole chiave: prostituzione, il lavoro sessuale, portali sessuali, il web, web cartografia

UVOD

V članku preučujemo seksualno industrijo v spletnem okolju v Sloveniji. Analiza temelji na kombinaciji kvalitativnih in kvantitativnih raziskovalnih pristopov in je sestavljena iz dveh delov. V prvem analiziramo značilnosti 44 spletnih strani, ki zajemajo večino slovenske seksualne industrije na spletu. Pri tem nas še posebej zanimajo trženjske strategije in njihovi učinki, spletne reprezentacije seksualnega dela, seksualnih delavk in delavcev ter klientov in klientk, ter vloga informacijskih in komunikacijskih tehnologij pri organizaciji seksualnega dela. V drugem delu se ukvarjamo z analizo spletnih strani dveh vidnejših akterjev seksualne industrije v Sloveniji in s spletno kartografijo preučujemo mreženja z drugimi akterji. Še posebej smo pozorni na dimenzijo spola, saj želimo ugotoviti, kako se oblikujejo odnosi med spoloma v seksualni industriji na spletu, kakšne so neenakosti in distribucija moči ter kako oboje vpliva na položaj seksualnih delavk in delavcev, še posebej prostitutk. Z drugimi besedami, ugotoviti želimo, za koga prinaša delovanje na spletu največ priložnosti.

Razprave o prostituciji in seksualni industriji so pogoste v mednarodni literaturi, zlasti v zadnjem desetletju tudi v navezavi na informacijske in komunikacijske tehnologije, medtem, ko je tema v Sloveniji deležna pozornosti zgolj nekaj raziskovalk in raziskovalcev (Kanduč, 1998; Šori, 2005; Pajnik, 2008; Pajnik in Kavčič, 2008). Pristopi k razumevanju seksualnega dela so različni, pogosto si med seboj nasprotujejo, npr. obravnava prostitucije v kontekstu legalizacije seksualnega dela in viktimološki pristop prohibicionizma. V tem članku se ne ukvarjamo s kompleksnostjo pojasnjevanja raziskovalnih pristopov¹, temveč skupaj z nekaterimi drugimi avtorji in avtoricami (Weitzer, 2003; Kempadoo, 2005; gl. tudi Pajnik, 2008, 2013) prepoznavamo kompleksnost seksualne industrije kot presečišča različnih oblik seksualnega dela, od prostitucije, do plesa, strip-tiza, spremstva (escort), erotične masaže, zmenkovanja in storitev, ki potekajo neposredno prek spleta (npr. prek spletnih kamer). Ob vstopu v raziskovalno polje smo izhajali iz ugotovitev, da je seksualno delo »komercialna izmenjava seksualnih storitev, nastopov ali produktov v zameno za materialno kompenzacijo« (Weitzer, 2003), ki je zaznamovana z neenakimi razmerji glede na spol, starost, etničnost ipd. (Pajnik, 2008).

Splet ima danes osrednjo vlogo pri trženju seksualnega dela (Döring, 2009). Raziskave ugotovljajo, da je seksualna industrija zaradi spleta postala bolj dostopna tako klientom in klientkam, kot seksualnim delavkam in delavcem (Ray, 2007, 45); pri tem je za oboje pomembna anonimnost, ki jo pri navezovanju stikov omogoča splet (Castle in Lee, 2008, 117). Raziskava med moškimi, ki

delajo v dejavnosti spremstva v New Yorku in oglašujejo na spletu, je pokazala, da je lahko splet mesto opolnomočenja seksualnih delavcev (Uy et. al., 2004). Nasprotno nekateri ugotavljajo, da digitalne tehnologije povečujejo neravnovesje moči na področju seksualnega dela in jo premikajo na stran klientov in organizatorjev, ali storilcev, kot jih (v sicer moralističnem tonu) imenuje Hughes (2003, 5). V skladu s temi ugotovitvami nas zanima reprodukcija razmerij moči v seksualni industriji na spletu in njegov potencial opolnomočenja v Sloveniji. Natančneje, koliko svobode nudi splet seksualnim delavkam in delavcem pri navezovanju stikov s klienti in klientkami ter določanju pogojev dela? Koliko se seksualne delavke in delavci povezujejo med seboj? Vzpostavljajo stike s klienti in klientkami neposredno? Koliko (so)odločajo, kako so reprezentirani na spletu? In še posebej, kako se skozi ta vprašanja odražajo razmerja med spoloma?

Rezultate, ki jih predstavljamo v nadaljevanju, smo pridobili v okviru evropskega raziskovalnega projekta MIG@NET (Transnacionalne digitalne mreže, migracije in spol).² Glavno raziskovalno vprašanje, ki ga je projekt naslavljal, je participacija migrantk in migrantov v transnacionalnih digitalnih mrežah, še posebej njihove možnosti dostopa do novih medijev in možnosti in ovire pri delovanju v digitalnih mrežah. Znotraj vsebinskega sklopa seksualnosti smo raziskovalne skupine iz treh držav (Grčije, Francije in Slovenije) primerjalno preučevale stikališča migracij, seksualnega dela in novih medijev. Pri tem nas je na eni strani zanimalo, kako se v spletnem okolju odraža ločnica med diskurzom o prostituciji in diskurzom o trgovanju z ljudmi in na drugi značilnosti seksualne industrije v posameznih nacionalnih okoljih na spletu, vključno z rabo informacijskih in komunikacijskih tehnologij pri akterjih in akterkah seksualne industrije (cf. Pajnik et al., 2012). V tem članku se osredotočamo na rezultate empiričnega raziskovanja, ki se nanašajo neposredno na seksualno industrijo v Sloveniji.

Seksualna industrija na spletu v Sloveniji

V prvem delu empirične raziskave smo analizirali 44 spletnih strani individualnih in organiziranih ponudnikov in ponudnic storitev in produktov seksualnega dela v Sloveniji. S ciljem, da v vzorec zajamemo večino seksualne industrije na spletu v Sloveniji, smo nabor spletnih strani pridobili skozi več raziskovalnih korakov, ki smo jih izvedli v oktobru 2012. Prvi nabor spletnih strani smo pridobili tako, da smo v spletni iskalnik Google vnesli relevantne iskalne pojme. Seznam iskalnih pojmov je vseboval bolj splošna gesla (npr. seksualna industrija, spolnost, seksualne storitve, zmenki), oblike seksualnega dela (npr. prostitucija, escort, erotična masaža, strip-tiz) in lokacije, kjer se opravlja seksualno delo

1 Več o pristopih je dostopno v Pajnik 2008, str. 45–67.

2 Projekt je vključeval 8 partnerskih organizacij iz različnih držav in ga je v obdobju 2010–2013 financiral 7. okvirni program Evropske komisije. Gl. <http://www.mignetproject.eu/> (dostop 15. september 2013).

Tabela 1: Kategorije spletnih strani**Table 1: Categories of websites**

Kategorija	Število	Delež
Nočni lokal	20	45,5%
Spremstvo (escort)	2	4,5%
Masažni salon	1	2,3%
Večfunkcijski seksualni portal	8	18,2%
Zmenkovanje	13	29,5%
Skupaj	44	100%

(npr. nočni lokal, masažni salon, bordel). Pri selekciji spletnih strani smo upoštevali več pogojev. Najprej, da so tisti, ki seksualno delo tržijo, locirani v Sloveniji. Izločili smo nekomercialne spletne strani, strani medijev, vladnih in nevladnih organizacij, preveč splošne strani, ki so na primer nudile turistične informacije, splošne nasvete o seksualnem življenju ipd. Ker raziskave (Varti, 2001) kažejo, da kot komunikacijska platforma med ponudniki oz. ponudnicami seksualnega dela in klienti pogosto služijo spletne strani, namenjene zmenkovanju, smo na seznam uvrstili tudi te. Tako smo pridobili seznam 34 spletnih strani, primernih za analizo. Da bi povečali reprezentativnost naše baze, smo nabor nato razširili s pomočjo avtomatiziranega preiskovanja spleta, t.i. spletnega rudarjenja (*web crawling*), prek katerega smo pridobili nove spletne strani, in sicer tiste, ki so imele največ povezav z drugimi spletnimi stranmi (hipertekstualne povezave glede na izvorni seznam oziroma »seme«).³ Skozi ta proces smo pridobili seznam 121 spletnih strani, ki smo ga ponovno prečistili ob upoštevanju zgoraj naštetih pogojev in tako pridobili izčrpn seznam 44 spletnih strani.

Kot raziskovalno metodo smo uporabili analizo besedil, ki je vključevala analizo teksta in avdiovizualnega gradiva. Na podlagi raziskovalnih vprašanj smo pripravili kodirni list, ki je nastajal skozi razprave in testiranja, na podlagi izsledkov naših preteklih raziskav in dela drugih avtorjev in avtoric (Pajnik, 2008; Castle in Lee, 2008; Chow-White, 2006). Spletne strani smo kodirali⁴ na podlagi spletnega kodirnega lista ter pridobljene podatke analizirali s programskim orodjem SPSS in z metodo analize vsebine.

Kategorije spletnih strani, storitve in ciljne skupine

Pri kategorizaciji spletnih strani smo upoštevali prevladujočo obliko seksualnega dela, ki jo tržijo, in/

ali kraj, kjer je mogoče kupiti seksualne storitve (tabela 1). Za potrebe analize smo prvotnih 5 kategorij spletnih strani združili v 3 skupine. V skupino »nočni lokali, spremstvo in masaža« smo umestili 23 spletnih strani, ki tržijo ponudbo seksualnih storitev v offline okolju: 20 spletnih strani nočnih lokalov, 2 spletni strani, ki sta oglaševali »escort«, in eno spletno stran, ki je oglaševala erotično masažo. V skupino »večfunkcijski seksualni portali« smo umestili 8 spletnih strani, ki se pojavljajo kot spletna mesta, kjer se prepletajo različne trženjsko naravnane seksualne vsebine. Nekateri portali se usmerjajo v trženje pornografskih in erotičnih šovov, filmov, ponujajo različne informacije, povezane s seksualno industrijo, ali pa gre za spletišča, namenjena komuniciranju klientov ipd. V tretjo skupino smo zajeli 13 spletnih strani, namenjenih zmenkom. Njihova osnovna funkcija ni neposredno povezana s trženjem seksualnega dela, nekatere tovrstne prakse tudi izrecno prepovedujejo v pogojih uporabe, vendar seksualne delavke in delavci prikrito uporabljajo te strani kot možnost za navezovanje stikov s klienti in klientkami.

Analiza je pokazala, da so v spletnem okolju najbolj prisotni nočni lokali, pogoste so tudi spletne strani, namenjene zmenkovanju. Prepoznamo pa skoraj popolno odsotnost strani posameznic in posameznikov ali samoorganiziranih skupin, ki opravljajo seksualno delo.⁵ Rezultati torej pokažejo na veliko asimetrijo v načinih rabe spleta oz. nakazujejo oligopolne značilnosti v organizaciji seksualnega dela. Ta asimetrija je spolno zaznamovana, saj v seksualni industriji na strani ponudbe, torej tistih, ki v najmanjši meri neodvisno nastopajo na internetu, prevladujejo ženske.

Med najpogostejšimi storitvami, ki jih tržijo spletne strani, so striptiz (36,4%), ples oziroma »lap« in »table dance« (31,8%) ter erotični šov (29,5%) (tabela 2). »Escort«, ki se na spletu uporablja tako za stanovanjsko prostitucijo, kot za spremstvo, trži 18,2% spletnih strani.

3 Iskalec (*crawler*) je sledil hipertekstualnim povezavam (na razdalji 1 = iskanje strani »semena« in iskanje strani, ki imajo povezavo na strani »semena«), da je pridobil nove spletne strani. Pridobljeni nabor je tako vključeval strani, ki so imele povezave do strani »semena«, in strani »semena«, ki so imele povezavo do novih strani.

4 Kodiranje je potekalo od 23. februarja 2012 do 8. marca 2012.

5 Največ oglasov posameznic in heteroseksualnih parov lahko zasledimo na forumu, namenjenem klientom seksualnega dela, vendar, kot bomo videli kasneje, tudi v tem primeru pogoje oglaševanja določajo tisti, ki forum vodijo.

Tabela 2: Storitve glede na kategorijo spletne strani**Table 2: Services according to website category**

Storitve	Nočni lokali, spremstvo in masaža (n=23)		Večfunkcijski seksualni portali (n=8)		Zmenkovanje (n=13)		Skupaj (n=44)	
	Št.	Delež	Št.	Delež	Št.	Delež	Št.	Delež
Spremstvo (escort)	4	17,4%	2	25%	2	15,4%	8	18,2%
Striptiz	14	60,9%	2	25%	/	/	16	36,4%
Lap/table dance	12	52,2%	2	25%	/	/	14	31,8%
Erotična masaža	2	8,7%	2	25%	/	/	4	9,1%
Erotični šov	10	43,5%	3	37,5%	/	/	13	29,5%
Zmenkovanje	/	/	2	25%	13	100%	15	34,1%

Pogosto je trženje različnih seksualnih storitev in produktov pri istih ponudnikih in ponudnicah. Nočni lokali na primer oglašujejo »druženje z dekletki«, »escort«, »striptiz«, »table/lap dance«, »lesbo show« in podobno; prejšnje raziskave (Šori, 2005) tudi kažejo, da se v nočnih lokalih dogaja velik del slovenske prostitucije. Podobno tudi ženske, ki delajo v stanovanjski prostituciji, oglašujejo različne storitve. Vidimo torej, da lahko z analizo spletnih strani potrdimo ugotovitve o prepletenosti različnih oblik seksualnega dela.

Pri analizi nas je zanimalo tudi, katere so ciljne skupine spletnih strani, še posebej glede na spol, in v kolikšni meri nagovarjajo manjšinske populacije (npr. LGBT). Pri tem smo kot kriterij uporabili neposredno navajanje ali nagovarjanje moških, žensk, LGBT oseb in/ali splošne javnosti.⁶ Podatki kažejo, da so spletne strani najpogosteje nagovarjale moške (63,6%), ženske je nagovarjalo 40,9% spletnih strani, splošno javnost 31,8% in LGBT osebe 11,4% spletnih strani (tabela 3). Največjo razliko med spoloma smo zabeležili v skupini nočni lokali, spremstvo in masaža, ki so nagovarjali moške v 60,9% in ženske v 21,7%. Med izrecno navedenimi ciljnim skupinami nočnih lokalov so bili tudi poslovneži in bodoči zakonci (organizacija fantovščin in deklisčin). LGBT osebe je eksplicitno nagovarjala

ena stran v skupini večfunkcijskih seksualnih portalov in 4 strani, namenjene zmenkovanju. Storitve in produkti seksualne industrije v Sloveniji so torej tako v fizičnem kot spletnem okolju namenjeni predvsem heteroseksualnim moškim; ženske so precej bolj redko ciljna skupina.

Komunikacijske strategije, tržna naravnost in spolna neenakost v reprezentacijah

Nadalje smo analizirali nekatere elemente komunikacijskih in trženskih strategij spletnih strani, vključno z reprezentacijami klientov in klientk ter seksualnih delavk in delavcev. Večina strani je kot glavni jezik uporabljala slovenščino (86,4%). Del vsebine v drugem jeziku je ponujalo 15,9% strani. Najpogosteje je bila ob slovenščini stran na voljo v angleščini (6 primerov), sledijo italijanščina (3), nemščina (2) in ruščina (1). 13,6% strani je bilo večjezičnih, kar pomeni, da so bile vsebine enakovredno predstavljene v več jezikih. Raba tujih jezikov je deloma geografsko značilna, saj so npr. vsebine v italijanščini pogosteje nudili organizatorji iz zahodnega dela Slovenije. Vsebine v več jezikih (ali kot sekundarni jezik ali večjezično) so nudili predvsem nočni lokali, kar kaže, da so njihova ciljna publika tudi

Tabela 3: Ciljna skupina glede na kategorijo spletne strani**Table 3: Target group according to website category**

Ciljna skupina	Nočni lokali, spremstvo in masaža (n=23)		Večfunkcijski seksualni portali (n=8)		Zmenkovanje (n=13)		Skupaj	
	Št.	Delež	Št.	Delež	Št.	Delež	Št.	Delež
Moški	14	60,9%	4	50%	10	76,9%	28	63,6%
Ženske	5	21,7%	3	37,5%	10	76,9%	18	40,9%
LGBT osebe	/	/	1	12,5%	4	30,8%	5	11,4%
Splošna javnost	6	26,1%	2	25%	6	46,2%	14	31,8%

6 S kodo splošna javnost smo označili tiste spletne strani, kjer ciljna skupina ni bila razvidna in ki so nagovarjale moške in ženske.

klienti iz sosednjih držav, ostali del slovenske seksualne industrije pa je pretežno usmerjen na slovenski trg.

Analiza je pokazala, da so družbena omrežja precej pomembno orodje za trženje storitev seksualne industrije in še posebej erotičnih pripomočkov. Nekaj manj kot polovica spletnih strani (45%) je uporabljala družbena omrežja, največkrat Facebook. Lastne profile je imelo 25% spletnih strani, »všečkanje« vsebin je omogočalo 27,3% spletnih strani. Največjo rabo družbenih omrežij smo zabeležili v skupini večfunkcijskih seksualnih portalov (75%), medtem, ko je v skupini nočni lokali, spremstvo in masaža družbena omrežja uporabljalo 39,1% spletnih strani. Raba družbenih omrežij je razen z vidika trženja zanimiva tudi zaradi nastajanja virtualnih skupnosti klientov in klientk seksualnega dela (ne pa tudi organizatorjev in seksualnih delavk in delavcev). Sodelovanje v tovrstnih skupnostih je pomembno z vsaj dveh vidikov: realno časovne komunikacije med člani oz. članicami in potenciala opolnomočenja. Z uporabo omrežij se dogaja proces normalizacije seksualnega dela, še posebej praks povpraševanja, ko klienti razpravljajo prek foruma. Natančneje značilnosti teh skupnosti nismo proučevali, vendar če upoštevamo, da so v seksualni industriji na strani povpraševanja predvsem moški, bi lahko ti imeli največ koristi od delovanja na spletu.

Kako pomemben je splet pri trženju seksualnega dela v Sloveniji smo želeli med drugim ugotoviti z ocenjevanjem kakovosti spletnih strani. Uporabili smo dve kategoriji: visoka kakovost (jasna organiziranost, preglednost, do uporabnikov prijazna v smislu, da omogoča enostavno iskanje podatkov) in nizka kakovost (nejasna organizacija, po vsebinah se je težko orientirati in najti informacije). V slednjo kategorijo je sodila večina, saj je bilo 61,4% spletnih strani nizke kakovosti. Največji delež kakovostnih spletnih strani smo zasledili v skupini večfunkcijskih seksualnih portalov (50%). Sklepamo, da je splet zgolj eno od okolij, preko katerega poteka trženje storitev in produktov seksualne industrije ter da vlaganje v kakovost spletnih strani ni med pomembnejšimi strategijami za pridobivanje klientov in klientk. Ti podatki pa bi lahko kazali tudi na nizko profesionalizacijo seksualne industrije v Sloveniji na sploh. Obenem je analiza pokazala, da nekateri posamični ponudniki in ponudnice veliko vlagajo v spletno komunikacijo in vzdržujejo kakovostne spletne strani, da torej v slovenski seksualni industriji obstaja manjšina, ki je v spletu prepoznala poslovno priložnost, v katero je vredno vlagati; to še posebej velja za skupino večfunkcijskih seksualnih portalov, ki so v našem vzorcu najbolj usmerjeni v pornografske in erotične vsebine.

Razen za organizacijsko strukturo spletnih strani je bila nizka kakovost značilna tudi za besedila in avdiovizualno gradivo. Na spletnih straneh smo zasledili različne oblike informacij: novice (npr. o dogajanju v nočnem klubu, iz sveta pornografije ipd.) je objavljalo 15,9% strani, poročila o lastni dejavnosti ali o seksualni industriji širše 9,1%, in izjave za medije 13,6%. Neak-

tualizirane in skope z informacijami so bile še posebej strani v skupini nočni lokali, spremstvo in masaža. Nizka kakovost je bila značilna za večino (61,4% spletnih strani) vizualnega materiala (fotografije, videi, animacije). Vendar to ne pomeni, da spletne strani ne skušajo pritegniti klientov in klientk z (avdio)vizualnim materialom; podatek zgolj kaže na prevladujoč amaterizem v produkciji tovrstnega gradiva. Na dobrih 90% spletnih strani so bile objavljene fotografije ali videi seksualnih delavk in delavcev, bistveno nižji delež (40,9%) je imel objavljene fotografije ali videe klientov (in klientk).

Vizualni material potrjuje značilno ločnico med spoloma. Moški so v vlogi seksualnih delavcev predstavljeni v manjšem deležu (47,7%) kot ženske (88,6%). To še posebej velja za skupino nočni lokali, spremstvo in masaža, kjer so ženske v vlogi ponudnic prikazane v 82,6% in moški kot ponudniki v 8,6% primerov. V skupini večfunkcijskih seksualnih portalov so v podobnem deležu prikazane tako seksualne delavke kot seksualni delavci, kar je mogoče razložiti s pogostim trženjem heteroseksualne pornografije na teh straneh. Deleži klientk in klientov, ki so prikazani na vizualnih materialih, je podoben (38,6% ženske in 34,1% moški); tudi v tem primeru smo največje razlike med spoloma zabeležili v skupini nočni lokali, spremstvo in masaža (klientke 8,7% in klienti 17,4%).

Reprezentacije na spletu torej povečujejo vidnost tistih, ki so v seksualni industriji na strani ponudbe, predvsem žensk, pri čemer smo doslej že ugotovili, da pogoje reprezentacij določajo drugi. Skoraj dve tretjini (52,2%) seksualnih delavk in delavcev sta prikazani goli ali polgoli, obraz ima zakrit manj kot petina (18,2%). Ločnica med spoloma, kjer so ženske vključene v seksualno delo na strani ponudbe, moški pa povpraševanja, se tako zrcali tudi skozi vizualizacije seksualnega dela na spletu (cf. Pajnik, 2012).

Fotografije in videi so lahko le del informacije, ki jo o seksualnem delavcu ali delavki nudi spletna stran. Nekaj manj kot polovica spletnih strani (45,5%) je imela objavljene tudi profile seksualnih delavk in delavcev (tabela 4). V obliki menija, ki je omogočal izbiranje na podlagi različnih kriterijev, je profile objavilo 34,1% spletnih strani. 13,6% je ponudnike in ponudnice predstavljalo s splošnimi opisi.

Najpogosteje so v profilih navedeni starost in opis telesnih značilnosti, v manjši meri pa osebnostne značilnosti, znanje jezikov ter etnična in nacionalna pripadnost. Kljub temu je prepoznaven trend »eticizacije«, izpostavljenosti etnične in nacionalne pripadnosti seksualnih delavk v seksualni industriji. O tem ne priča le vizualni material, ampak tudi tekstovna sporočila. Na straneh nočnih lokalov lahko na primer beremo: »V programu sodeluje *petnajst plesalk iz karibskih otokov*, ki vas zabavajo do jutranjih ur.« ali »Pri nas plešejo najboljše ukrajinske striptizete«. Razen s seksualnimi storitvami in eksotičnostjo, utemeljeno na nacionalni/etnični pripadnosti, skušajo lokali kliente

Tabela 4: Profili akterk in akterjev glede na kategorijo strani**Table 4: Actor's profiles according to website category**

	Nočni lokali, spremstvo in masaža (n=23)		Večfunkcijski seksualni portali (n=8)		Zmenkovanje (n=13)		Skupaj	
	Št.	Delež	Št.	Delež	Št.	Delež	Št.	Delež
Prisotni	6	26,1%	3	37,5%	11	84,6%	20	45,5%
V obliki menija	2	8,7%	2	25%	11	84,6%	15	34,1%
V obliki opisa	5	21,7%	1	12,5%	/	/	6	13,6%

privabiti tudi z apeli na življenjski stil. Opisi ambientov obljublajo luksuz, zabavo in hedonizem: »Nočni klub že od leta 1998 razvaja vse ekstravagantne zabave željne. V glamuroznem, toplem in intimnem ambientu, kjer je doma striptiz, odlična barska ponudba ter prijetna glasba, se vam noč v družbi najlepših erotičnih plesalk zavleče do jutranjih ur.« Naša analiza je tako pokazala na podobne mehanizme trženja znotraj seksualne industrije kot nekatere druge raziskave (npr. Vartti, 2001) in pri tem potrdila ugotovitve o vidni komodifikaciji spolnosti in telesa na spletu (Castle in Lee, 2008). Trženjske strategije so bolj kot na seksualne storitve usmerjene na vizualizacijo seksualnih delavk in delavcev, ki so prikazani kot opredmetenje same storitve (gl. primer profila spodaj).

Mreženje in (ne)moč: primera spletnih strani Sloescort in Zavod 69

Drugi del empirične raziskave je temeljil na metodi spletnega rudarjenja (*web crawling*), s katero smo izdelali in vizualizirali (spletna kartografija) egocentrični omrežji dveh izbranih slovenskih spletnih strani, ki sta med bolj prepoznavnimi v seksualni industriji v Sloveniji.⁷ Ta metoda (cf. Diminescu, 2012) omogoča alternativni vpogled v sicer težko dostopno raziskovalno polje, saj razkriva povezave, ki jih na terenu težko odkrijemo. Z njeno pomočjo smo analizirali dve mreži znotraj slovenske seksualne industrije na spletu ter vlogo informacijskih in komunikacijskih tehnologij pri organizaciji seksualnega dela. Ugotovitve smo dodatno kontekstualizirali z uporabo metode analize vsebine.

Egocentrični zemljevid prikazuje omrežje, sestavljeno iz točk, ki predstavljajo posamezne spletne strani in njihove neposredne sosede, to je strani, ki jih posamezna spletna stran citira (na podlagi hipertekstualne povezave). Zemljevid vizualizira tudi odnose med spletnimi stranmi, saj povezave med točkami oz. vozlišči predstavljajo hipertekstualne odnose (kdo citira koga).⁸ Položaj vozlišča na zemljevidu je torej odvisen

od odnosov z drugimi vozlišči. Zemljevid prikazuje relativni položaj – če ga poljubno rotiramo, ne spremenimo njegove strukture. Za velikost vozlišč je mogoče uporabiti več kriterijev, v našem primeru je odvisna od števila vhodnih povezav. To pomeni, da je velikost vozlišča oziroma spletne strani A odvisna od števila spletnih strani, ki A citirajo. Izhodiščno spletno stran, s katero smo zagnali spletno rudarjenje (*web crawling*), imenujemo »ego«. V našem prvem primeru je ego forum za kliente prostitucije Sloescort (<http://www.sloescort.com/>) in v drugem seksualni portal Zavod 69 (<http://zavod69.si/>).

Pred pričetkom analize egocentričnih omrežij smo podrobno preučili vsebino egov (tekst in avdiovizualno gradivo). Na zemljevidih smo najprej analizirali položaj »ega« in vozlišč ter njihovo gostoto. Posamezne dele zemljevidov smo tipologizirali in skušali identificirati »grozde« spletnih strani, tj. skupine strani, ki so bolj povezane med sabo. Pri tem nas je zanimala topološka struktura grozdov in kriteriji, po katerem se spletne strani vanje združujejo. Nato smo rezultate interpretirali v luči naših raziskovalnih vprašanj.

Sloescort

Če so v Sloveniji klienti prostitucije v 90-ih letih 20. stoletja informacije iskali predvsem v tiskanih medijih (npr. Salomonovem oglasniku), trenutno najboljše bazo podatkov predstavlja internetni forum Sloescort. Forum deluje kot interaktivna platforma, kjer klienti izmenjujejo svoje izkušnje in mnenja ter ocenjujejo seksualne delavke (v redkih primerih v paru s seksualnim delavcem ali trans osebe) in lokale, kjer seksualno delo poteka. Forum uporabljajo tudi seksualne delavke in nočni lokali, ki na njem oglašujejo storitve.

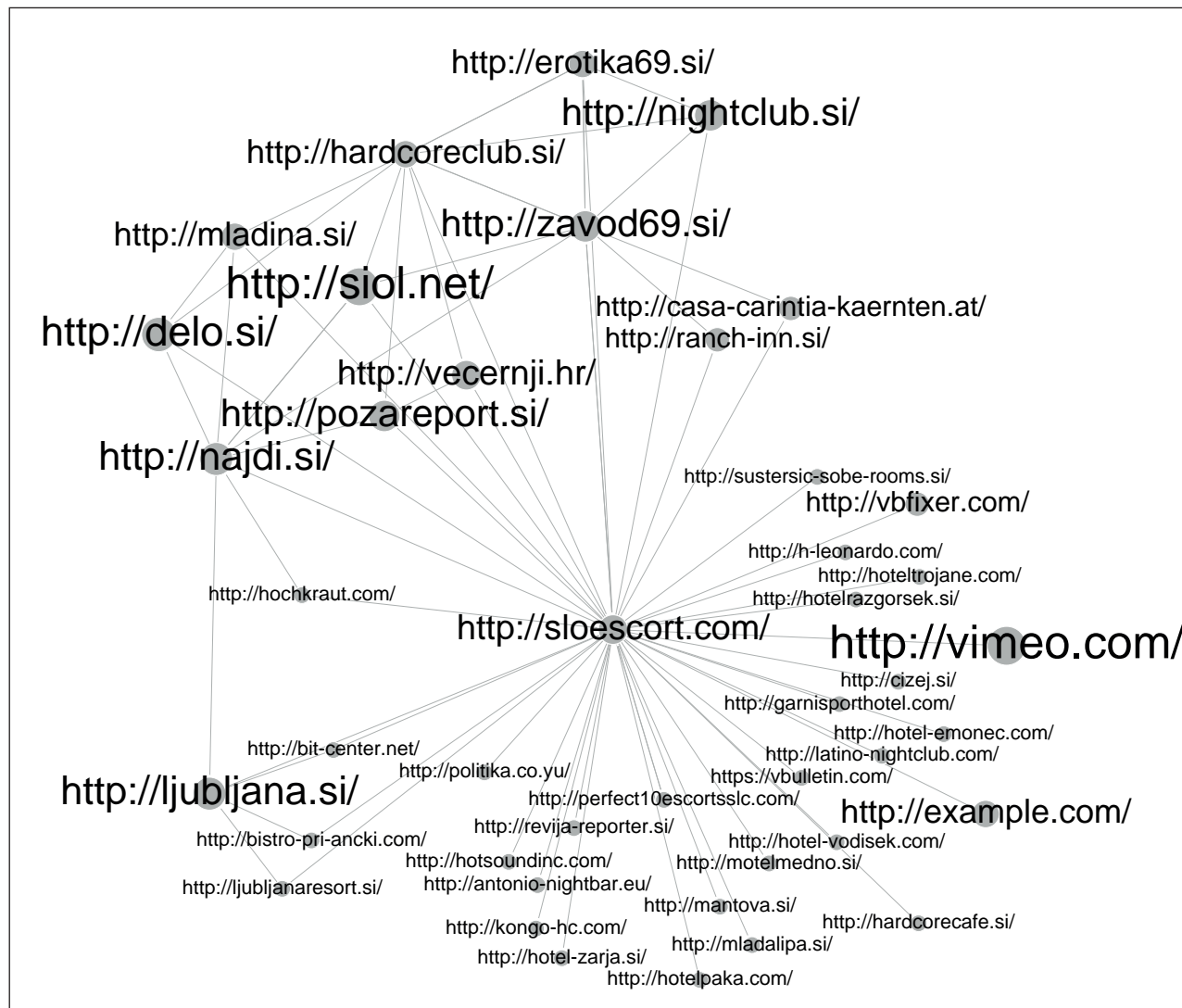
Klienti prostitucije so sprva izmenjevali informacije na nekomercialnem forumu, ki je zahteval le registracijo uporabnikov. Aktualni administrator je (v letu 2012) od uporabnikov za dostop do vseh vsebin pričel zahtevati plačilo članarine, od organizatorjev seksualnega dela in

7 Do strani smo nazadnje dostopali 15. maja 2013.

8 Za vizualizacijo smo uporabili programsko orodje *Gephi* (<https://gephi.org/>), cf. projekt MIG@NET.

Zemljevid 1

Map 1

seksualnih delavk in delavcev pa plačilo za objavljanje oglasov. Na forumu trži tudi oglasni prostor za oglasne pasice (bannerje) in forum oglašuje na drugih spletnih straneh s seksualno vsebino. Na dan 11. marec 2013 je imel forum 42.306 registriranih članov, od katerih je 4.643 članov vsaj enkrat sodelovalo v razpravah oziroma forum je v obdobju enega leta (11. januar 2012–11. januar 2013) vsaj enkrat obiskalo 21.979 članov.

Prvi pogled na egocentrični zemljevid (zemljevid 1) pokaže, da ego Sloescort ni največji vozle na zemljevidu, kar pomeni, da so nekatere druge spletne strani pogosteje citirane. Med večjimi vozli so pričakovano nekatere strani, ki naslavljajo širšo javnost (mediji, stran, namenjena informiranju Ljubljana.si, in video platforma Vimeo), kakor tudi spletna stran Zavod 69. Mreženje med posameznimi vozli (spletnimi stranmi) je relativno šibko. Večina spletnih strani je povezana le z egom

(Sloescort), ki zavzema središnji položaj (Povezave so v večini enosmerne in vodijo od ega proti drugim spletnim stranem). To pomeni, da ego citirajo le redke spletne strani, ki jih je zajel zemljevid. Kljub temu zemljevid pokaže visoko referenčnost izbrane strani v spletnem okolju seksualne industrije.

Opazovanje foruma skozi daljše časovno obdobje je pokazalo, da se vsebine in vizualna podoba vzporedno s komercializacijo nenehno profesionalizirajo. Vsebine se širijo, ureja jih več moderatorjev. Osrednji del foruma predstavljajo oglasi. V grobem bi lahko rekli, da je ta del organiziran po oblikah seksualnega dela ("dekleta na klic", "mini bordeli", "spremstvo", "dominacija", "erotične masaže", "striptiz", "transvestiti", "pari", "nočni lokali") in vsebuje tudi zavihek "dnevni počitek" z informacijami o sobah za kratkoročni najem. V posameznih rubrikah lahko seksualne delavke, ki, kot zahtevajo

pravila foruma, nudijo storitve moškim, in lastniki nočnih lokalov objavijo plačljiv oglas. Forum, ki na spletu praktično nima konkurence, predstavlja največjo bazo moških, ki iščejo seksualne storitve v Sloveniji, zato je postal pomemben, morda celo neizbežen medij ne le za kliente, ampak tudi številne seksualne delavke. Slednje razen tega, da oglašujejo, na forumu komunicirajo s klienti preko zasebnih sporočil in objavljajo obvestila, kdaj so dosegljive, o novostih v ponudbi ipd. Vendar pa nimajo dostopa do vseh delov foruma, s čimer trčimo ob pomembno dejstvo, da delujejo na platformi, ki jo vodijo klienti.

Na zemljevidu lahko prepoznamo štiri grozde, to je skupine spletnih strani, ki so med seboj bolj povezane. Dva grozda predstavljata spletne strani, povezane s seksualnim delom, en medije, en pa je konstruiran okrog informacijske strani. Medijski grozd (levo zgoraj) tvori najbolj gosto mrežo in vsebuje največja vozlišča. Vidimo lahko enosmerne in dvosmerne povezave med vozli in egom. V primeru enosmernih povezav forum Sloescort citira medijske prispevke, ki bi lahko zanimali člane. V primeru dvosmernih povezav mediji poročajo o forumu, ki te prispevke tudi citira.⁹ Manjši grozd je konstruiran tudi okrog spletne strani mesta Ljubljana (<http://www.ljubljana.si/>), ki ponuja informacije o občini in življenju v mestu. Pri tem ego ni neposredno povezan s to spletno stranjo, temveč most predstavljajo turistične nastanitve (»dnevni počitki«). Kot poseben grozd lahko opredelimo mrežo, ki je konstruirana okrog strani Zavod 69 – »Zavoda za kulturo pornografije« (nahaja se na vrhu zemljevida). Grozd zajema dve tržni znamki Zavoda 69 (nočni lokal Hardcore club in sejem Erotica69), poleg tega pa še nočni lokal (<http://nightclub.si/>) in avstrijski bordel (<http://www.casa-carintia-kaernten.at/>). Grozd ima torej mednarodne povezave in je dobro povezan z medijskim grozdom.

Večina spletnih strani na zemljevidu ni povezanih v mrežo in jih citira le ego (večina v predelu desno spodaj). Te strani lahko analiziramo kot poseben grozd, ki ga tvorijo spletne strani, ki jih objavljajo uporabniki foruma ali organizatorji seksualnega dela. V glavnini predstavljajo nočne lokale in »dnevne počitke«, to je turistična prenočišča, kjer se srečujejo klienti in seksualne delavke ali kjer v nekaterih primerih delujejo bordeli. Kot lahko vidimo na zemljevidu, ti poslovni subjekti v virtualnem okolju niso povezani med seboj. Vendar je hkrati mogoče, da zemljevid ne odraža vseh povezav, ki obstajajo zunaj spletnega okolja, saj so lahko te neformalne narave zaradi zakonodaje, ki kriminalizira organiziranje prostitucije (več o tem v slovenskem kontekstu gl. Kanduč, 1998; Pajnik, 2008; Pajnik in Kavčič, 2005),

pri čemer je delovanje v organizirani kriminalni združbi oteževalna okoliščina. Prav tako lahko ugotovimo, da je število vozlov relativno majhno, kar nas lahko vodi do sklepa, da je takšen tudi trg seksualnega dela, predvsem prostitucije v Sloveniji.

Če pogledamo geografsko distribucijo nočnih lokalov in »dnevni počitki«, lahko ugotovimo, da so na forumu najbolj prisotni Ljubljana in okolica, Štajerska in deloma Primorska. To so regije z večjimi urbanih središči (Ljubljana, Maribor, Celje, Koper), vendar pa so številni nočni lokali ter »dnevni počitki« locirani na obrobjih mest, v manjših krajih in na podeželju. Nasprotno analiza oglasov žensk, ki delajo v stanovanjski prostituciji in objavljajo na forumu Sloescort pokaže, da so te izključno locirane v večjih mestih, daleč največ v Ljubljani. Možnih je več razlag teh ugotovitev: da uporabniki foruma pretežno delujejo na področju Ljubljane ali da je v mestu skonzentriran velik del seksualnega dela v Sloveniji, še posebej stanovanjska prostitucija. Relativno nizka zastopanost Primorske na forumu pa bi lahko kazala, da so ponudniki in ponudnice seksualnih storitev tam usmerjeni na kliente iz Italije, medtem ko je forum pretežno namenjen slovenskim klientom (del vsebine je sicer na voljo tudi v angleščini).

Videli smo, da mrežo okrog ega Sloescort tvorijo predvsem spletne strani, ki predstavljajo pravne subjekte, vključene v seksualno industrijo za heteroseksualne moške¹⁰ (npr. nočni lokali), in strani, ki seksualno industrijo promovirajo (npr. mediji). Obenem pa mreža ni zajela tistih oblik prostitucije, ki na spletu niso zastopane z lastnimi spletnimi stranmi in jih ne organizirajo pravne osebe (kar pa ne pomeni, da niso na neformalni ravni organizirane na podoben način). Predvsem mislimo na stanovanjsko prostitucijo, ki predstavlja največji delež seksualne industrije v Sloveniji, obenem pa ji je tudi na forumu namenjene največ pozornosti. Rubrika »dekleta na klic« namreč vsebuje največ oglasov – 119 (11. januarja 2013) (za tipologijo prostitucije v Sloveniji gl. Šori, 2005).

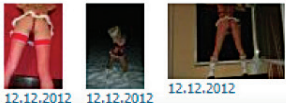
Oglasi temeljijo na profilih seksualnih delavk (in delavcev), ki so menijsko organizirani in praviloma opremljeni s fotografijami (primer spodaj). Vsebujejo »osebne podatke« (ime, starost, lokacija, višina/teža/prsi, lasje, tatoo, piercing, država izvora, etnična skupina, jeziki, kadilec, težave z drogami ipd.), »storitev« (kraj srečanja, dostop z invalidskim vozičkom, na voljo moškim, ženskam, parom, več moškim, masaža, masaža prostate, striptiz, spremstvo, poljubljanje, orala z/brez/njej, dominacija, vibra show, lesbo show ipd.), »delovni čas«, »kontaktne podatke« in kratek tekstovni opis. Vsako od seksualnih

9 Rubrika »Mediji o Sloescortu« razkriva, da je bilo v zadnjih petih letih o forumu objavljenih 6 člankov v množičnih in spletnih medijih.

10 Z opazovanjem širšega spletnega okolja in terenskim delom (intervjuji z akterji in s predstavniki nevladnih organizacij) smo ugotovili, da je homoseksualna prostitucija organizirana drugače kot heteroseksualna, predvsem poteka preko strani, namenjenih zmenkovanju (npr. Gay Romeo) (Pajnik, 2012).

Primer profila iz rubrike »dekleta na klic«
Example of a profile from the column »call girls«

Profil: Tianna

Profil	Obvestila	Osební zaznamki
Osební podatki		
Ime	Tianna	★ Dodaj med priljubljene ▲ Prijavi napačne podatke
Starost	33	
Lokacija	Ljubljana - Šentvid	
Višina / teža / joškice	170cm / 58kg / 3	
Lasje	blond srednji	
Sramne dlačice	Depilirana	
Tatoo	Ne	
Piercing	Ne	
Država porekla	Slovenija	
Etnična skupina	bela	
Jeziki	speak English, parla Italiano,	
Kadilec	Ne	
Težave z drogami	Ne	
Galerija slik		
		
Storitev		
Pogovor uporabnikov o dekletu	Pogovor na forumu	
Kraj srečanja	drugje(hotel, sobe...)	sama
Dostop z invalidskim vozičkom	Ne	
Na voljo	moškim, ženskam in parom	
Masaža	Da	
Masaža prostate	Ne	
Striptiz	Da	
Spremstvo	Ne	NE-ne glede na ponudbo
Poljubljanje	Da	odvisno od stranke
Orala z / brez / njej	Da / Da / Da	
Globoko grlo	Ne	
Lizanje anusa	Ne	
Otipavanje	Vse (tudi vtikanje)	
Izliv	Po telesu	
Sex	Da	70€/30min 120€/h
Anala	Ne	
Dominacija	Ne	
Pising daje / prejema	Ne / Ne	
Strap on	Ne	
Vibra show	Da	
Lesbo show	Da	

Delovni čas										
Pon - Pet po dogovoru										
Sobota ne delam										
Nedelja ne delam										
Kontaktni podatki										
Tel.: <input type="text"/>										
										
Kratek opis										
Pozdravljeni gospodje. Vaša Tianna vas pričakuje sveža in polna energije. Vabljeni										
Delam v ponedeljek in torek, ter četrtek in petek. Sreda in Vikendi načeloma počivam.										
Kiss Tianna										
Ocenjevanje										
Kaj	Izgled / Prijaznost / Storitve	Št. glasov								
Ocena	8.86 / 9.5 / 9.45	22		Kdo in kako je že glasoval?						
Glasovanje										
				Izgled						
	2	3	4	5	6	7	8	9		
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
				Prijaznost						
	2	3	4	5	6	7	8	9		
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
				Storitve						
	2	3	4	5	6	7	8	9		
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
<input type="button" value="Glasuj"/> <input type="button" value="Pobriši"/>										

delavk klienti ocenjujejo na deset stopenjski lestvici po njenem videzu, prijaznosti in storitvi. Če klienti sumijo, da je ženska uporabnica drog, oglas označijo z rdečo barvo. Če ženske administratorju posredujejo potrdilo o opravljenem testu za spolno prenosljive bolezni, ga objavi (imena so zakrita) in oglas označi z napisom »priznato zdravstveno potrdilo«. V ločenem delu foruma uporabniki izmenjujejo prvoosebne izkušnje s posamezno seksualno delavko (ali parom), poročajo o obiskih v nočnih lokalih in debatirajo o drugih temah, povezanih s seksualnim delom in spolnostjo. Forum vsebuje tudi razdelek z informacijami o spolno prenosljivih boleznih, ki kliente informira na področju zdravja.

Analiza foruma Sloescort je pokazala delovanje enega od segmentov slovenske seksualne industrije, ki zajema predvsem stanovanjsko prostitucijo. Vidimo lahko, da komunikacija med akterji poteka z rabo informacijskih in komunikacijskih tehnologij; ob mobilnih telefonih postaja vse pomembnejši splet, ki ni le vir informacij, ampak, zlasti z razvojem socialnih omrežij, tudi prostor, ki omogoča sooblikovanje vsebin in delovanje v skupnosti. Hkrati pa ta premik, ki ga je omogočil razvoj tehnologije, v Sloveniji ni pozitivno vplival na tradicionalno uveljavljena razmerja moči med spoloma na področju seksualnega dela. Največjo spletno bazo oglasov seksualnih delavk in informacij o njih v Sloveniji upravljajo in tržijo klienti. Ženske zaradi omejenega

dostopa do foruma ne morejo oporekati mnenjem, ki jih o njih izražajo moški, temveč je njihova vloga omejena na oglaševanje in nudenje seksualnih storitev. Seksualne delavke v Sloveniji niso organizirane tudi nikjer drugje v spletnem, niti ne v fizičnem okolju. Na drugi strani klienti na spletu tvorijo skupnost, ki deluje samozaščitno in uveljavlja svoje interese. Delujejo kot regulatorji neregulirane industrije in posredno izvajajo pritisk na seksualne delavke. Ženske, ki ustrezajo njihovim lepotnim standardom, so najbolj prijazne in se najbolj prilagodijo seksualnim željam, nagrajujejo z boljšimi ocenami in tako pri njih povečujejo povpraševanje. Ženske, ki ne izpolnjujejo pričakovanj, želja in zahtev klientov, imajo slabše ocene in predvidoma tudi manj povpraševanja. Z našo metodo te korelacije ne moremo neposredno dokazati, jo je pa potrdila raziskava podobnega brazilskega foruma (Rocha et. al., 2010). Zaključimo lahko, da so v slovenskem primeru internetni potencial opolnomočenja najbolj izkoristili klienti prostitucije.

Zavod 69

Zavod za kulturo pornografije 69 je organizacija, ki promovira različne oblike seksualnega dela (preko spletne strani, okroglih miz in drugih dogodkov, objav v medijih), organizira dogodke, povezane s seksualnim delom (sejem, snemanje pornografskih filmov, šovi, za-

Grozde na zemljevidu Zavod 69 težko identificiramo. Prepoznamo mešano mrežo vozlov, ki predstavljajo nočne lokale, bordele, pornografske video kanale, produkcijske hiše pornografskih filmov, erotične trgovine, strani, namenjene zmenkovanju, kakor tudi strani medijev. To lahko razložimo z dejstvom, da spletna stran Zavod 69 sama deluje kot medij. S tem zemljevid jasno odraža medsebojno povezanost različnih dejavnosti in oblik seksualnega dela, npr. prostitucije, pornografije, erotičnih sejmov, striptiz barov in masažnih salonov. Na zemljevidu lahko opazimo tudi spletne trgovine z erotičnimi produkti, ki jih sicer ne moremo neposredno umestiti med oblike seksualnega dela, vendar pa le te pogosto oglašujejo na spletnih straneh, povezanih s seksualnim delom; podobno velja za strani, namenjene zmenkovanju. Najbolj gosto stkana je mreža okrog vozla Hard Core Club, ki jo lahko obravnavamo kot poseben grozd. Na podlagi dosedanjih opazovanj smo sklepali, da je slovenska seksualna industrija relativno šibko povezana na spletu. Tokrat prvič opazujemo mrežo akterjev, ki pa našo prvotno ugotovitev potrjuje, saj večina vozlov pripada isti pravni osebi – Zavodu 69 (npr. <http://erotika69.si/>, <http://pornovanje.si/>, <http://striptiz.si/>, <http://fantovscina.si/>, <http://dekliscina.si/>, <http://pornovikend.si/>, <http://erotika69.si/>).

Visoka pojavnost pornografskega slikovnega materiala predstavlja bistven element marketinške strategije Zavoda 69, obenem pa za razliko od večine drugih spletnih strani redno objavlja tudi novice in druge oblike tekstovnih sporočil (poročila, ocene). Medtem, ko so fotografije v večini eksplicitno seksualne narave, v besedilih avtorji spletne strani sporočajo, da prinaša seksualno delo zvezdniški status, bogastvo in prestiž. V sporočilu (28. februar 2013) na primer pišejo: »Erica Fontes je tako postala vzornica ponovno prebujajoče se evropske porno industrije, saj poleg bleščeče nagrade pritekajo tudi nove in nove ponudbe za snemanja pri priznanih filmskih hišah.« Drugo pomembno sporočilo je normalizacija seksualnega dela. Primer iz ocene enega od nočnih lokalov (24. april 2012): »V zadnjih letih se situacija precej izboljšuje, saj z javnimi predstavitvami lokalov, intervjuji z dekleti ter erotičnimi sejmi Slovenci spoznavajo, da so nočni lokali tudi pri nas, enako kot drugod po Evropi, povsem normalna oblika zabave, po kateri tudi vedno raje posegajo.« Oboje je v skladu z javnimi prizadevanji Zavoda 69 za legalizacijo prostitucije.

Analizi egocentričnih omrežij spletnih strani Sloescort in Zavoda 69 sta nazorno pokazali na oligopolne položaje posameznih deležnikov seksualne industrije v Sloveniji. Na področju prostitucije so ta položaj zavzeli klienti in na področju pornografije ena pravna oseba oz. organizator seksualnega dela. Svojo moč oba oligopola v veliki meri zagotavljata prav s prisotnostjo na internetu, saj ga za razliko od večine slovenske seksualne industrije ne uporabljata zgolj kot poceni trženjsko orodje, ampak vsebine nenehno nadgrajujeta in izboljšujeta vizualno podobo ter koristita njegove komunikacijske

funkcije. Na drugi strani lahko v analiziranih mrežah ponovno opazimo odsotnost spletnih strani seksualnih delavk in delavcev, ki niso pod nadzorom klientov in organizatorjev seksualnega dela.

Sklep

Analiza seksualne industrije na spletu v Sloveniji je razkrila rabo različnih spletnih orodij, ki je v večini primerov priložnostna in neprofesionalna. Večinoma spletne strani informirajo o storitvah seksualnega dela v fizičnem okolju (npr. nočni lokali), za kar uporabljajo tekstovna sporočila, še posebej pa slikovni material. Velika večina spletnih strani pripada pravnim osebam, le izjemoma zasledimo strani, ki jih predvidoma urejajo seksualne delavke in delavci sami. To pomeni, da pogoje reprezentacij seksualnih delavk in delavcev ter seksualnega dela nasploh v glavnem določajo organizatorji seksualnega dela ter v primeru enega od forumov klienti. Oboji v odnosu do seksualnih delavk (in redkeje delavcev) zavzemajo dominanten položaj moči, ki je v veliki meri spolno zaznamovan. Strani namreč v glavnem naslavljajo heteroseksualne kliente, medtem ko so ženske večinoma prikazane v vlogi ponudnic seksualnega dela. Za reprezentacije seksualnih delavk sta značilni objektivizacija in »eticizacija«, seksualno delo pa naj bi tako njim kot klientom omogočalo stik s hedonističnim, zabavnim in bogataškim življenjskim stilom.

Ugotovili smo relativno šibko povezanost slovenske seksualne industrije v spletnem okolju, vendar formalnih in neformalnih povezav izven njega ne moremo izključiti. Slaba vidnost mreženja je lahko povezana tudi z grožnjami kazenskega pregona, saj organizatorji pogosto hkrati tržijo tako legalne oblike seksualnega dela kot prostitucijo. Obstoječe mreže razkrivajo povezovanje na nacionalni in mednarodni ravni, pri čemer vse povezave ne predstavljajo dejanskega poslovnega sodelovanja med posameznimi deležniki, saj številne povezave uporabnike in uporabnice le informirajo o komercialnih oblikah spolnosti in/ali storitvah in produktih, povezanih s seksualnim delom. Internet tako predstavlja pomembno informacijsko in v nekaterih primerih tudi komunikacijsko platformo (splet 2.0, družbena omrežja) za ljudi, ki želijo kupiti te storitve in produkte. To na primer velja za kliente prostitucije (zemljevid Sloescort) ali pornografskih in erotičnih vsebin (zemljevid Zavod 69). Analiza obeh primerov je pokazala, da oba akterja v slovenski seksualni industriji prevzemata oligopolno moč, ki jo v veliki meri omogoča in utrjuje prav profesionalna raba interneta.

Kakor vidimo na primeru foruma Sloescort, so informacijske in komunikacijske tehnologije omogočile tudi nove načine pridobivanja zaslužkov v seksualni industriji in organiziranje posameznih akterjev, v tem primeru klientov. Razmerja moči med akterji in akterkami na internetu pri tem ohranjajo strukture, značilne za fizično okolje, ali njihovo pozicijo dodatno utrjujejo oz. sla-

bijo. Kar je zaradi otežene dostopnosti raziskovalnega polja težko neposredno dokazati na terenu, jasno razkrija naša analiza: polje seksualnega dela je organizirano na način, da se izogiba zakonodaji. Internet akterjem in akterkam seksualne industrije omogoča enostavnejše in relativno anonimno povezovanje na nacionalni in globalni ravni, s čimer potencialno povečuje njihovo moč. To bi lahko veljalo tudi za seksualne delavke in delavce, vendar ti v slovenskem primeru niso povezani in se v javnosti ne pojavljajo organizirano. Nasprotno velja za kliente, ki zaradi mreženja in izmenjevanja informacij na spletu lažje in varneje dostopajo do seksualnih storitev in produktov. Tako »opolnomočeni« delujejo kot regulatorji neregulirane industrije in slabijo pogajalska izhodišča seksualnih delavk.

Součinkovanje vizualnih reprezentacij, profiliranja in izmenjevanja informacij na internetu panoptično povečuje vidnost seksualnih delavk v Sloveniji, še posebej tistih, ki delajo v prostituciji, in tako omogoča nove oblike njihovega nadzora in discipliniranja. Neozirajoč se na želje in pravice seksualnih delavk lahko razkrivajo vključuje njihovo identiteto (vključno s fotografijami in videi), kraj bivanja, osebnostne in telesne značilnosti, biografijo, način dela, družinsko situacijo itn. V slovenskem kontekstu je tako internet uporabljan kot orodje, ki utrjuje komodifikacijo spolnosti in žensk, ki delajo v seksualni industriji, ter povečuje prepad neenakosti med pozicijami moči klientov in organizatorjev na eni in seksualnih delavk na drugi strani.

SEX INDUSTRY IN SLOVENIA ON THE WEB: BETWEEN OLIGOPLES OF ORGANIZERS AND POWERLESSNESS OF SEX WORKERS

Mojca PAJNIK

The Peace Institute, Metelkova ulica 6 and Faculty of Social Science, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: mojca.pajnik@mirovni-institut.si

Iztok ŠORI

The Peace Institute, Metelkova ulica 6, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: iztok.sori@mirovni-institut.si

SUMMARY

This article examines the sex industry in the online environment in Slovenia, which has not yet been the subject of research. The complexity of the sex industry is recognized as an intersection of various forms of sex work, from prostitution to dance, striptease, escort services, erotic massage, Internet services. Marketing strategies and their effects on the sex industry, especially on sex workers, and networking of organizers, clients and sex workers are analyzed. We study the role of information and communication technologies in the organization and representation of sex work, and consider particularly the questions of gender relations, inequalities and power distribution. Findings are based on the analysis of 44 websites, obtained with the method of web crawling, which comprises the majority of Slovenian sex industry on the web. Features of the sex industry are also examined with a more detailed analysis of two prominent online actors in this field in Slovenia (Sloescort and Zavod 69), above all of their networking with other actors, but also organization, functioning, content and representational strategies. The analysis shows that the organizers and clients of the sex industry in Slovenia use a variety of online tools for marketing and promotional purposes, and that their use and representational strategies reinforce commodification and stereotypization of sexuality and women working in the sex industry. Also, the analysis reveals oligopolistic positions of power held by the organizers and clients in relation to (especially female) sex workers.

Key words: prostitution, sex work, sexual portals, the web, web cartography

VIRI IN LITERATURA

- Castle, T. & Lee, J. (2008):** Ordering Sex in Cyberspace: A Content Analysis of Escort Websites. *International Journal of Cultural Studies*, 11, 1. London, Thousand Oaks in New Delhi, 107–121.
- Chow-White, P. (2006):** Race, Gender and Sex on the Net: Semantic Networks of Selling and Storytelling Sex Tourism. *Media, Culture and Society*, 28, 6. London, Thousand Oaks in New Delhi, 883–905.
- Diminescu, D. (ur.) (2012):** e-Diasporas Atlas. Exploration and Cartography of Diasporas in Digital Networks. Pariz, Éditions de la FMSH.
- Döring, N. M. (2009):** The Internet's Impact on Sexuality: A Critical Review of 15 Years of Research. *Computers in Human Behavior*, 25, 5. Amsterdam, 1089–1101.
- Hughes, D. M. (2003):** Prostitution Online. *Journal of Trauma Practice*, 2, 3–4. Binghamton, NY, 115–132.
- Kanduč, Z. (1998):** Prostitucija: kriminološke, viktimoške in kazenskopravne perspektive. *Anthropos*, 30, 1–3. Ljubljana, 88–106.
- Kempadoo, K., Jyoti S. & Bandana, P. (ur.) (2005):** Trafficking and Prostitution Reconsidered: New Perspectives on Migration, Sex Work, and Human Rights. Boulder, Paradigm Publishers.
- Pajnik, M. (2008):** Prostitucija in trgovanje z ljudmi: perspektive spola, dela in migracij. Ljubljana, Mirovni inštitut.
- Pajnik, M. (2012):** The Demand Behind Trafficking in Women: Perspectives from Central-Eastern Europe. V: Saarinen, A., Calloni, M. (ur.): *Builders of a new Europe: women immigrants from the Eastern trans-regions*. Helsinki, Kikumora Publications, 110–120.
- Pajnik, M. (2013):** Reconciling Paradigms of Prostitution through Narration. *Društvena istraživanja*, 22, 2. Zagreb, 257–276.
- Pajnik, M. & Kavčič, U. (2008):** Sodne prakse, povezane s trgovanjem z ljudmi in prostitucijo v Sloveniji. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 59, 2. Ljubljana, 141–154.
- Pajnik, M., Bajt, V., Šori, I., Kambouri, N., Sarri, M., Zavos, A., Renault, M., Diminescu, D. (2012):** Controversies of prostitution and trafficking online: thematic report. Ljubljana, Mirovni inštitut in Atene, Panteion University. [Http://www.mignetproject.eu/wp-content/uploads/2012/10/MIGNET_Deliverable_10_Thematic_Report_Sexualities.pdf](http://www.mignetproject.eu/wp-content/uploads/2012/10/MIGNET_Deliverable_10_Thematic_Report_Sexualities.pdf) (31.10.2013).
- Ray, A. (2007):** Sex on the Open Market: Sex Workers Harness the Power of the Internet. V: Jacobs, K., Janssen, M., Pasquimnelli, M. (ur.): *C'lick Me: A Netporn Studies Reader*. Amsterdam, Institute of Network Cultures, 45–68.
- Rocha, L. E. L., Liljeros, F. & Holme, P. (2010):** Information dynamics shape the sexual networks of Internet-mediated prostitution. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107, 13. [Http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1003/1003.3089.pdf](http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1003/1003.3089.pdf) (31.10.2013).
- Šori, I. (2005):** Prostitucija v Sloveniji: akterji, podoba, problemi in odnosi. *Etnolog, glasnik Slovenskega etnografskega muzeja*, 15, 66. Ljubljana, 61–80.
- Uy, J. M., Parsons, J. T., Bimbi, D. S., Koken, J. A. & Halkitis, P. N. (2004):** Gay and Bisexual Male Escorts who Advertise on the Internet: Understanding Reasons for and Effects of Involvement in Commercial Sex. *International Journal of Men's Health*, 3, 1. Harriman, TN, 11–26.
- Vartti, R. (2001):** German Matchmaking Websites: Online Trafficking in Women? *Sexuality and Culture*, 5, 3. New Brunswick, NJ, 49–76.
- Weitzer, R., (ur.) (2003):** Sex for Sale: Prostitution, Pornography, and the Sex Industry. New York, Routledge.

RABA INTERNETA MED STARIMI PREBIVALCI SLOVENIJE

Karmen ERJAVEC

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: karmen.erjavec@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

Obstoječe študije o digitalnem razkoraku trdijo, da je starost eden od ključnih dejavnikov razkoraka, toda zanemarjajo poglobljeno analizo stališč starih ljudi do interneta in situacij, v katerih se ti nahajajo. Zato skuša članek zapolniti to raziskovalno vrzel. Izvedena je bila kvantitativna analiza o rabi interneta na reprezentativnem vzorcu starih prebivalcev Slovenije, starih med 65 in 85 let, in 33 poglobljenih intervjujev s starimi osebami na Primorskem o rabi in stališčih do interneta. Rezultati analize ankete so pokazali, da internet uporablja 33,2 % starih prebivalcev Slovenije, več moških, bolj izobraženih in premožnejših. Raba interneta se razlikuje tudi glede na regijo. Ključna vzroka neuporabe interneta sta pomanjkanje denarja in neznanje. Analiza poglobljenih intervjujev je pokazala kompleksno sliko rabe in stališč do interneta. Glede na rabo in stališča do interneta smo intervjuvance razvrstili na internetne kritike, nevtralce in navdušence.

Ključne besede: stari ljudje, Slovenija, internet, stališča, digitalni razkorak, poglobljeni intervjuji

UTILIZZO DI INTERNET TRA LA POPOLAZIONE SLOVENA ANZIANA

SINTESI

Le ricerche esistenti sul divario digitale presentano l'età come fattore chiave del divario, ma prescindono da un'analisi approfondita degli atteggiamenti della popolazione anziana verso l'internet e le loro situazioni della vita. Il presente articolo cerca quindi di colmare questa lacuna di ricerca. È stata eseguita l'analisi quantitativa sull'utilizzo d'internet su un campione rappresentativo della popolazione anziana della Slovenia di età compresa tra 65 e 85 anni, e sono state condotte 33 interviste approfondite con le persone anziane nella zona di Primorska, riguardo il loro utilizzo e atteggiamento verso internet. Dall'analisi emerge che il 33,2% di popolazione anziana Slovena utilizza internet, con la prevalenza di maschi, più istruiti e benestanti. Esistono parecchie differenze nell'uso di internet a seconda della regione. La mancanza di soldi e ignoranza sembrano essere due fattori fondamentali per non usare internet. Analisi delle interviste approfondite rivela un quadro complesso dell'utilizzo e degli atteggiamenti verso internet. In base a questi risultati gli intervistati sono stati divisi in tre categorie: gli appassionati dell'internet, utenti neutrali, e critici dell'internet.

Parole chiave: popolazione anziana, Slovenia, internet, atteggiamento, divario digitale, interviste approfondite

UVOD

Ključni koncept na področju raziskovanja rabe nove tehnologije je digitalni razkorak, ki je splošno sprejet kot razlikovanje med tistimi, ki uporabljajo informacijsko in komunikacijsko tehnologijo (IKT), in tistimi, ki je ne uporabljajo. V zadnjem času je pozornost raziskovalcev še posebej usmerjena na razlike med ljudmi v rabi interneta (npr. Shelley et al., 2006a, 2006b; Koopman Boyden in Reid, 2009). Študije o digitalnem razkoraku so pokazale, da je starost zelo pomemben dejavnik digitalne izključenosti (gl. npr. Vehovar, Vukčević, 2001; Norris, 2001; Lenarčič, 2005; McMurtrey, et al., 2011; Vehovar et al., 2011). Za ves svet je značilno, da starejši manj uporabljajo IKT kot mlajši (Castells, 2000; Crompton, 2003; McMurtrey et al., 2011). Dvakrat večja verjetnost je, da mlajši, stari med 16 in 24 let, uporabljajo IKT kot starejši, stari nad 65 let (McKinnon, 2007). Slovenska raziskava *Digitalni razkorak 2010* (Vehovar et al., 2011), ki je leta 2009 proučevala rabo interneta med prebivalci Slovenije, stari med 10 in 75 let, je pokazala, da je med uporabniki interneta več oseb (51 %), starih nad 60 let, kot med uporabniki interneta (7 %). Južnič et al. (2006), ki so leta 2004 proučevali rabo interneta med 109 udeleženci slovenske univerze za tretje življenjsko obdobje, stari med 51 in 84 let, so ugotovili, da le ena tretjina anketirancev redno uporablja internet.

V članku uporabljamo izraz »stari« ljudi/osebe in pri tem razumemo skupino ljudi, za katero je, kronološko gledano, značilna višja starost, ki pa obenem ni izključni razločevalni dejavnik. Namreč, meja starosti ni natančno določena in ni odvisna le od biološkega dejavnika oz. starosti, ampak od številnih psiholoških, ekonomskih in družbenih dejavnikov (Hlebec, 2009). Obstoječe študije kot starostni mejnik upoštevajo zakonsko določeno upokožitev ali starostno mejo, ki jo postavljajo zavarovalnice (Findeisen, 1999). Ker po Zakonu o pokojninskem in invalidskem zavarovanju (2012) v Sloveniji od 1. januarja 2013 zavarovanec pridobi pravico do starostne pokojnine pri starosti 65 let, smo v naši študiji vzeli 65 let kot starostni mejnik.

Obstoječa literatura o digitalnem razkoraku sicer poudarja, da je starost ključni dejavnik razkoraka, toda pri tem povsem zanemara ali le skopo razkriva stališča starih ljudi do interneta in situacije, v katerih se ti nahajajo. Ker so mlajše generacije bolj tehnološko pismene kot starejše, strokovnjaki napovedujejo, da se bo v prihodnosti digitalni razkorak zmanjšal (Anderson in Tracey, 2002). Ta napoved se bo verjetno uresničila, vendar pa še vedno ostaja neraziskano področje izkušenj in odnosa starih ljudi do IKT, še posebej do interneta. Wilson trdi, da je »ključna značilnost raziskovanja rabe interneta pomanjkanje raziskav mikro obnašanja, interesov in pobud posameznikov, ki se odločajo o rabi interneta« (Wilson, 2006, 219). Zato skuša ta članek zapolniti raziskovalno vrzel in s predstavitev ugotovitev raziskave

o rabi in stališčih starih ljudi do interneta na makro in mikro ravni prispevati k obstoječi znanstveni literaturi na področju digitalnega razkoraka. Namen članka je predstaviti osnovne posplošene podatke o rabi interneta med starimi prebivalci Slovenije, stari med 65 in 85 let, in poglobljen vpogled v rabo interneta in stališča do njega, pridobljen s 33 intervjuji s starimi osebami na Primorskem.

TEORETSKO OGRODJE

Digitalna neenakost, digitalni razkorak(i) in medgeneracijska solidarnost

Številni avtorji opozarjajo, da je sodobna IKT povezana s *socialno neenakostjo*, temelječo med drugim na starosti, spolu, razredu, rasi, etničnosti, položaj družine in jeziku (gl. npr. DiMaggio et al., 2004; Parayil, 2005; van Dijk, 2006; Dolničar, 2008; Fuchs, 2008; Oblak Črnič, 2012a, 2012b). Ali drugače povedano, *digitalna neenakost*, ki vključuje neenakosti v dostopu do materialnih ravni, zmožnosti na ravni rab, koristi od IKT tehnologij in participacije v odnosu do družbenih institucij, je posledica asimetrične distribucije ekonomskega, političnega oz. socialnega in kulturnega kapitala (gl. Lenarčič, 2005, 2010; Fuch, 2008; Oblak Črnič, 2012a, 2012b). Od konca 90. let prejšnjega stoletja se je v razpravah o digitalni neenakosti uveljavil termin *digitalni razkorak*, ki se osredotoča predvsem na dostop do IKT in sposobnosti za rabo IKT. DiMaggio and Hargittai (2001) opozarjata, da obstaja vsaj pet dimenzij digitalne neenakosti: oprema, avtonomna raba, veščine, socialna opora in namen rabe interneta. Podobno Mossberger et al. (2003) razlikujejo med digitalnim razkorakom v dostopnosti, veščinah, ekonomskimi možnostmi in demokratičnosti. Van Dijk (2006) opozarja, da ima koncept digitalnega razkoraka številne pomanjkljivosti, saj predpostavlja jasno mejo med dvema skupinama uporabnikov, med katerima obstaja velika vrzel, ki jo je težko premostiti. Po njegovem mnenju (ibid.) ta koncept tudi ponuja vtis, da so tisti, ki ne uporabljajo IKT, absolutno v neenakopravnem položaju nasproti tistim, ki uporabljajo IKT, a je ta neenakost relativna. Koncept tudi nakuže, da je digitalni razkorak statičen, čeprav se ves čas spreminja. Gunkel (2003) in van Dijk (2006) poudarjata, da koncept digitalnega razkoraka spodbuja tehnološki determinizem, saj študije o digitalnem razkoraku temeljijo na ideji, da izvor neenakosti leži le v težavah fizičnega dostopa do IKT, čeprav obstaja več digitalnih razkorakov. V članku uporabljamo splošno sprejeti termin digitalni razkorak, a se zavedamo njegove konceptualne pomanjkljivosti in kompleksnosti.

Tudi obstoječe raziskave o digitalni izključenosti v slovenskem prostoru (npr. Oblak, 2007; Petrič, 2007; Oblak Črnič, 2012a, 2012b) opozarjajo, da vprašanje dostopa do interneta ne moremo zvesti na bipolarni razkorak med digitalno šibkimi in digitalno bogatimi, saj

gre za raznotere oblike izključenosti, ki so posledica strukturnih ovir, mikroomejitev in svobodne samoizbire. Tanja Oblak Črnič (2012a, 2012b), ki je analizirala digitalno izključenost ljudi v Mariboru in Ljubljani, je ugotovila tri tipe digitalne izključenosti, tj. *celostno izključeni* (ovira za nedostop do interneta je tako cena programske tehnologije kot tudi internetne povezave, neznanje, strah pred tehnologijo in pomanjkanje zanimanja zanjo), *digitalno nemotivirani* (ovira za nedostop je motivacijski manko), *digitalno samoizključeni* (načrtno izključeni), ki se značilno povečujejo s kulturnim kapitalom, z medijsko potrošnjo in razredom.

K premagovanju ovir digitalne izključenosti lahko pomaga medgeneracijska opora oz. solidarnost (Ramoš, 2012), opredeljena kot socialna povezanost med generacijami (Bengtson in Oyama, 2007). Nanaša se na odnose med ljudmi in na preiskovanje vezi, ki povezujejo posameznike s skupinami in skupine med seboj (Hlebec et al., 2012). Pri tem so pozitivno povezani (toplina, naklonjenost, privlačnost, interakcija, nudenje pomoči, ko je potrebna) med seboj ljudje, ki so sorodstvo povezani, ni pa ta nujna. V našem primeru gre lahko predvsem za nudenje pomoči pri učenju in uporabi interneta s strani sorodnikov in / ali drugih oseb. Nasproten koncept socialni solidarnosti je socialna izključenost ali marginalizacija, ki je večrazsežnosten proces postopne odtujitve, odcepitve skupin ali posameznikov iz družbenih odnosov in onemogočanje njihovega sodelovanja v normativno predpisanih dejavnosti družbe, v kateri živijo (Silver, 1994). Pomeni predvsem nesprejemanje posameznika ali skupine ljudi s strani družbene okolja, ki temelji predvsem na rasi, etničnosti, jeziku, kulturi, religiji, spolu, starosti, razredu, ekonomskem in zdravstvenem stanju, in je povezana z odvzemanjem temeljnih pravic, revščino, prikrajšanostjo in nestrpnostjo.

Vse obstoječe študije o družbenem razkoraku so ugotovile, da je starost pomemben dejavnik digitalne izključenosti (McMurtrey et al., 2011). Ker vključenost stare populacije v informatično družbo zaradi vrste družbeno pogojenih vzrokov ne sledi deležu mlajše populacije, lahko govorimo o *medgeneracijskem digitalnem razkoraku* (Lenarčič, 2005, 31). V nadaljevanju bodo predstavljene ugotovitve ključnih raziskav o uporabi interneta s strani stare populacije.

Stari ljudje in uporaba interneta

Mednarodna raziskava *World Internet Project* (2012) je jasno pokazala, da raba interneta pada s starostjo. Medtem ko številne države poročajo o skoraj univerzalni rabi interneta med mladimi (18 in 24 let), le redke poročajo o več kot 50 % uporabi interneta med starimi nad 65 let: Nova Zelandija (62 %), Švedska (58 %), Avstralija (56 %) in Kanada (53 %). Eastman in Iyer (2004) sta v raziskavi rabe interneta med starimi nad 50 let v ZDA ugotovila, da več kot 70 % anketirancev uporablja internet vsaj deset ur na teden, da ima večina pozitivno

stališče do interneta ter da izobraženi prej in pogosteje uporabljajo internet. Med slovenskimi neuporabniki interneta je bilo leta 2009 največ starih oseb nad 60 let (51 %), sledijo tisti, ki so bili stari med 46 in 60 let (43 %), nato tisti, ki so stari med 30 in 45 let (5 %), in tisti, ki so stari manj kot 30 let (0,7 %) (Vehovar et al., 2011).

Številne študije izpostavile starost kot ključen dejavnik izključenosti, toda le redke so proučevale ta problem poglobljeno (Fox et al., 2001; Abbey, Hyde, 2009), namesto tega so običajno v svojih zaključkih le domnevale o vzrokih neuporabe interneta in stališčih starih ljudi do interneta in / ali zaključile, da se bo problem s spremembo generacij zmanjšal, saj so mlajše generacije bolj tehnološko pismene. Primer takšnega razmišljanja se kaže v naslednjem zaključku Gibsona et al. (2005, 581): »Bolj verjetno je, da mlajši kot starejši volivci uporabljajo internet. To ni presenetljivo, saj so mlajši bolj tehnološko pismeni. Ko bo prišlo do večjih generacijskih sprememb, digitalni razkorak ne bo več pomemben.« Ugotovitev, da je starost pomemben dejavnik digitalnega razkoraka, so Mossberger et al. (2003) skušali razložiti z večjo nezainteresiranostjo starih ljudi za rabo nove tehnologije. Svoj argument so utemeljili na ključni vlogi mladih v tehnološkem razvoju: »Mladi, ki so razvili internet in ga navdušeno sprejeli, so vodilni v rabi informacijske tehnologije« (Mossberger et al., 2003, 122). Trocchia in Janda (2000) v zaključku svoje raziskave domnevata, da stari ljudje ne uporabljajo interneta, ker so tehnofobi in imajo odpor do tehnologije, saj napačno predpostavljajo, da je internet zelo težko uporabljati. Pastore (2001, 41) je menil, da je manjša raba interneta pri starih ljudeh povezana s strahom pred vdorom v zasebnost. Ena redkih kvalitativnih raziskav na področju rabe in stališč do IKT, ki sta jo izvedla Abbey in Hyde (2008) s 26 politično aktivnimi starimi Britanci, je pokazala, da je večina intervjuvancev dobro informiranih »kiber entuziastov«, ki redno uporabljajo IKT v svojem vsakdanjem življenju, vključno s političnimi aktivnostmi, in imajo pozitivno stališče do IKT. Študija je tudi pokazala, da je ključen razlog neuporabe IKT pomanjkanje denarja. Klotz (2004, 24) napoveduje »srebrni cunami« povečane rabe interneta med starimi ljudmi v naslednjih letih, a tudi poudarja, da se bo starostna vrzel med uporabniki interneta zmanjševala počasneje kot drugi vidiki digitalnega razkoraka, npr. mednarodna delitev na razvite in nerazvite države. Čeprav obstoječe raziskave izhajajo iz prepričanja, da so izkušnje rabe interneta in odnos do njega neprecenljive vrednosti za stare osebe, tega niso proučevale. Tako stari ljudje predstavljajo zadnjo skupino, za katero ne vemo, kakšna stališča, razumljena kot »trajni sistemi pozitivnega ali negativnega ocenjevanja, občutenja in aktivnosti v odnosu do različnih socialnih situacij in objektov« (Krech et al., 1962, 42), ima do interneta.

Kakšne so značilnosti uporabnikov interneta, starih nad 65 let? Fox (2004, 12) poudarja, da »imajo stari ljudje več kot katerikoli drugi kohort različne oblike bo-

lezni in invalidnosti, ki ovirajo njihovo rabo interneta, npr. branje drobnega tiska na spletnih straneh«. Tudi Klotz (2004, 24) ugotavlja, da so »s starostjo povezano težavo, kot sta slabši vid in artritis, izziv za rabo interneta«. Pri tem dodaja, da je poskusno volilno glasovanje po spletu v Avstraliji leta 2001 pokazalo, kako neprecenljiva je možnost rabe interneta za slabovidne osebe, ki so glasovale brez prisotnosti drugih. Slabovidni volivci so uporabljali slušalke in sami v računalnik vpisali svojo volilno odločitev. Klotz (ibid.) trdi, da telesna ovira še vedno predstavlja pomembno omejitev rabe interneta, vendar pa lahko raba interneta v nekaterih primerih zmanjša posledice telesne invalidnosti. Loges in Jung (2001) zanemarjata fizične značilnosti starih oseb in v ospredje postavljata druge socio-psihološke značilnosti. Menita, da so stari ljudje manj nagnjeni k rabi interneta, ker jih bolj kot mlajše skrbi varnost, še posebej jih je strah vdora v njihovo zasebnost. Free-se et al. (2006) so merili kognitivno sposobnost med 65-letniki in ugotovili, da večji delež starih oseb z višjo kognitivno sposobnostjo uporablja internet kot z nižjo. Raziskava *Digitalni razkorak 2010* (Vehovar et al., 2011) je razkrila, da je med neuporabniki interneta, stari nad 60 let, v letu 2009 najpomembnejši razlog za neuporabo interneta nezanimanje, slabo znanje angleščine, starost in neznanje.

METODOLOGIJA

Raziskava temelji na kvantitativni (anketa) in kvalitativni (poglobljeni intervjuji) metodi zbiranja podatkov. Namen kvantitativnega dela je bil dobiti novejšo in posplošene podatke o rabi interneta med starimi prebivalci Slovenije. V zadnjem četrletju 2013 smo izvedli anketo, da bi »razmeroma hitro pridobili posplošene podatke« (Schuman, Presser, 2001, 46) o rabi interneta in stališčih do njega na reprezentativnem vzorcu starih prebivalcev Slovenije, starih med 65 in 85 let, glede na starost, spol, izobrazbo, regijo in tip naselja. Po vzoru raziskave o rabi interneta in stališčih pri starih osebah (Eastman, Iyer, 2004) in digitalnem razkoraku v Sloveniji (Vehovar et al., 2006, 2011) smo oblikovali strukturirani vprašalnik, ki je zajemal naslednje teme: a) dostop do interneta, b) čas, namenjen internetu, c) internetne storitve, d) razlogi za neuporabo, e) stališča do interneta, f) demografija. V raziskavi smo pričakovali, da obstajajo statistično značilne razlike rabe interneta glede na spol, starost, dohodek, regijo in tip naselja ter da obstaja pozitivna korelacija med rabo interneta in stališčem do njega. Naslovnikom smo po pošti poslali 496 anket. Ker 61 anket ni bilo dostavljenih (napačen naslov ali odsotnost naslovnika), je anketo prejel 435 naslovnikov anket. Vrnjenih in v celoti izpolnjenih je bilo 274 anket. Uporabili smo SPPS-program, s katerim smo izračunali osnovne opisne statistike, hi-kvadrat test (χ^2 test) in enostavno korelacijsko analizo.

V raziskavi smo skušali predvsem »s pomočjo avtentičnih izjav predstaviti zgodbo o digitalnem razkoraku, ki je potrebna, da bi razumeli obnašanje, stališča in potrebe posameznikov, ki so ujeti v digitalno vrzel« (Mossberger et al., 2003, XI). Da bi pridobili poglobljeni vpogled v rabo in stališča do interneta, smo izvedli tudi 33 vodenih polstrukturiranih individualnih intervjujev s starimi ljudmi. Poglobljeni intervjuji so bili za naš namen ustrezni, ker »omogočajo pogled v globino, odkrivanje novih smernic, odpirajo nove razsežnosti problemov ter omogočajo dostop do jasnih in točnih mnenj, ki izhajajo iz osebnih izkušenj« (Walker, 1988, 4). Vsem intervjuvancem s Primorske, ki so predhodno sodelovali v anketi, smo poslali vabilo za sodelovanje v kvalitativni raziskavi. Odzvalo se je 39 intervjuvancev, a šest intervjujev zaradi boleznih ali drugih razlogov odsotnosti nismo izvedli. Med 33 intervjuvanci je bilo 12 žensk in 19 moških, deset intervjuvancev je bilo starih med 65 in 69 let, deset med 70 in 75 let, devet med 75 in 79, štirje pa so bili stari med 80 in 85 let. Ključni temi intervjujev sta bili raba interneta in stališča do interneta. Intervjuji so bili izvedeni pozimi 2013/14, v prostorih, ki so jih stari ljudje sami izbrali, tj. najpogosteje doma ali v gostinskih lokalih. Trajali so od 60 do 90 minut; sproti so bili posneti, kasneje prepisani in analizirani, kot je to običajno v kvalitativnih študijah (Lindlof in Taylor, 2002). Zaradi želje intervjuvancev po anonimnosti, smo spremenili njihova imena.

REZULTATI

Uporaba interneta

Raziskava je pokazala, da ima 58 % vprašanih dostop do interneta, pri čemer so anketiranci upoštevali vse obstoječe dostope do interneta. Manjši je delež tistih, ki razmeroma redno (33,2 %, N= 91), tj. (skoraj) dnevno (20,8 %, N=57), tedensko (6,6 %, N=18), mesečno (5,1 %, N=14) in v zadnjih treh mesecih (0,7 %, N=2), uporabljajo internet. To kategorijo intervjuvancev smo v nadaljnji statistični analizi upoštevali kot uporabnike interneta. Skoraj nikoli ali nikoli ne uporablja interneta 66,8 % (N=183) starih prebivalcev Slovenije.

Tabela 1: Pogostost uporabe interneta:
Table 1: Frequency of Internet Use:

Pogostost uporabe interneta	%	N
Vsak dan ali skoraj vsak dan	20,8	57
Vsaj enkrat na teden	6,6	18
Vsaj enkrat na mesec	5,1	14
V zadnjih treh mesecih	0,7	2
Nikoli	66,8	183
Skupaj	100,0	274

Vsi uporabniki interneta uporabljajo e-pošto in brskajo po spletu (N=91). Brezplačno internetno telefonsko omrežje skype uporablja 25,3 % (N=23) in spletna socialna omrežja 14,3 % (N=13) starih uporabnikov interneta. Ostale storitve uporablja le 3,3 % (N=3) uporabnikov.

Raba interneta se statistično značilno razlikuje po spolu ($p < 0,001$). 64,8 % (N=59) anketirancev je moških uporabnikov interneta in 35,1 % žensk (N=32). Raba interneta se tudi statistično značilno razlikuje po starosti ($p < 0,001$). Največja raba interneta je med mlajšimi starimi, nato pa s starostjo pada. Med uporabniki interneta je 56 % (N=51) anketirancev, starih med 65 in 69 let. V starostni skupini med 70 in 75 let je 30,9 % (N=28) anketirancev poročalo, da uporabljajo internet, v starostni skupini med 75 in 79 let 10,9 % (N=10) in v starostni skupini med 80 in 85 let pa le 2,2 % (N=2).

Hi-kvadrat test je tudi pokazal, da se uporaba interneta statistično značilno razlikuje po izobrazbi ($p < 0,001$). Med uporabniki interneta je najmanjši delež tistih, ki imajo osnovnošolsko izobrazbo (5,5 %, N=5), sledijo uporabniki s srednješolsko izobrazbo (40,9 %, N=37) in visokošolsko izobrazbo (53,6 %, N=49).

Raba interneta se statistično značilno razlikuje po dohodku ($p < 0,001$). Tabela 2 kaže, da največ uporabnikov interneta ocenjuje svoj dohodek kot takšen, da se lahko brez težav preživljajo in si privoščijo še kaj nujenega (68,1 %, N=62), sledijo tisti, ki se brez težav preživljajo (17,6 %, N=16), ravno shajajo (7,7 %, N=7), se težko preživljajo (5,5 %, N=5) in se izredno težko preživljajo (1,1 %, N=1).

Raba interneta se tudi statistično značilno razlikuje po regiji ($p < 0,001$). Ker so nekatere kategorije regij imele manj kot pet uporabnikov interneta (Jugovzhodna, Savinjska, Zasavska, Spodnjeposavska regija), smo jih smiselno združili. Ohranili smo Osrednjeslovensko, Gorenjsko, Koroško, Notranjsko-kraško in Pomursko regijo, združili pa smo Dolenjsko regijo in Jugovzhodna Slovenija v kategorijo Dolenjska in Jugovzhodna regija, Podravska, Savinjsko, Zasavsko in Spodnjeposavsko v kategorijo Štajerska, Goriško in Obalno kraško regijo pa v kategorijo Primorska. Tabela 3 kaže, da v Pomurski

Tabela 2: Uporaba interneta glede dohodek:
Table 2: Internet Use by Income:

Raba interneta glede dohodek	%	N
Brez težav se preživljam in imam še za kaj nujenega	68,1	62
Brez težav preživljam	17,6	16
Ravno shajam	7,7	7
Težko se preživljam	5,5	5
Izredno težko se preživljam	1,1	1
Skupaj	100	91

Tabela 3: Uporaba interneta glede na regijo:
Table 3: Internet Use by Region:

Uporaba interneta glede na regijo	%	N
Osrednjeslovenska	23,1	21
Primorska	18,6	17
Gorenjska	14,3	13
Štajerska	13,2	12
Koroška	9,9	9
Dolenjska in Jugovzhodna Slovenija	8,8	8
Notranjsko-kraška	6,6	6
Pomurska	5,5	5
Skupaj	100,0	91

(5,5 %, N=5), Notranjsko-kraški (6,6 %, N=6), Dolenjski in Jugovzhodni regiji (8,8 %, N=8) ter Koroški regiji (9,9 %, N=9) internet uporablja manj kot 10 % starih uporabnikov interneta. Sledijo jim Štajerska (13,2 %, N=12), Gorenjska (14,3 %, N=13) in Primorska regija (18,6 %, N=17). Največ starih uporabnikov interneta (23,1 %, N=21) prebiva v Osrednjeslovenski regiji.

Hi-kvadrat test je pokazal statistično značilno razliko v rabi interneta glede na tip naselja ($p < 0,001$). Med uporabniki interneta največ tistih, ki živijo v mestu (45 %, N=77), sledijo jim tisti, ki živijo v primestnem naselju (33,3 %, N=57). Najmanj je uporabnikov, ki živi na vasi (21,7 %, N=37).

Razlogi za neuporabo

Intervjuvance, ki ne uporabljajo interneta (N=183), smo dodatno vprašali o vzrokih za neuporabo. Povprečna ocen posameznih razlogov za neuporabo interneta na lestvici od 1 do 5, kjer je 1 pomenila sploh ne drži, 5 pa zelo drži, kažejo, da je pomanjkanje denarja ključen razlog neuporabe interneta (4,1), ki mu sledi neznanje (3,6). Obstaja velika razlika (1,2) v povprečju ocen do naslednjega razloga, ki zadeva same značilnosti interneta in varnost rabe: nezaželeno pošta in virusi (2,4), varnost rabe (2,3), zaupanje v informacije (2,2). Temu sklopu sledijo razlogi, ki v ospredje postavljajo neuporabnost internetnih informacij (2,1), nezanimanje (2,1), telesno oviro (1,7), oviranje s strani drugih članov gospodinjstva (1,5) in pomanjkanje časa (1,3).

Stališča do uporabe interneta

Več kot polovica (56,7 %, N= 97) anketirancev ima pozitivno stališče do interneta. To je nekaj večji delež (4,7 %, N=8) anketirancev kot uporabnikov interneta. Negativno stališče ima okrog tretjina anketirancev (30,4 %, N=52) in nevtralnno stališče (ne za in ne proti) 12,9 % (N=22) anketirancev. Korelacija med spremenljivkama

Tabela 4: Povprečja pomembnosti razlogov za neuporabo interneta
Table 4: Average of Importance of Reasons for not using Internet

Razlogi za neuporabo	Povprečje (1-sploh ne drži, 5-zelo drži)
Ne morem si finančno privoščiti	4,1
Ne znam uporabljati	3,6
Pričakujem slabe izkušnje z nezaželeno pošto in virusi	2,4
Skrbi med varnost rabe interneta	2,3
Nimam zaupanja v informacije na internetu	2,2
Na internetu je premalo uporabnih informacij	2,2
Me ne zanima	2,1
Imam telesno oviro	1,7
Drugi člani gospodinjstva me ovirajo pri rabi interneta	1,5
Nimam dovolj časa	1,3

Stališče in Uporaba je pozitivna ($r=0,63$) in statistično značilna ($p<0,001$). To pomeni, da tisti anketiranci, ki imajo pozitivno stališče do interneta, tudi več uporabljajo internet.

Poglobljeni intervjuji so potrdili rezultate kvantitativne analize: pozitivno stališče do interneta je povezano z rabo interneta. 13 intervjuvancev, ki nikoli ne uporabljajo interneta in imajo negativno stališče do njega, smo uvrstili v kategorijo »internetni kritiki«. Pet intervjuvancev, ki minimalno uporabljajo internet ali ga ne uporabljajo in niso izrazili niti pozitivnega niti negativnega stališča, smo uvrstili v kategorijo »internetni nevtrali«. 15 intervjuvancev, ki redno uporablja internet in ima pozitivno stališče, smo uvrstili v kategorijo »internetni navdušenci«.

Internetni kritiki

Internetni kritiki niso uporabljali interneta in so do njega imeli negativna stališča. Ker so intervjuvanci imeli različna stališča, smo jih razvrstili v dve skupini. V prvo skupino spadajo družbeno aktivni upokojeanci, ki ne uporabljajo interneta, ker imajo izrazito negativno stališče: internet ogroža kakovost komuniciranja, še posebej medosebnega komuniciranja. Na primer, 71-letna Ana, ki je politično aktivna kot občinska svetnica, je sprejela premišljeno odločitev, da v svojem življenju ne bo uporabljala interneta, ker po njenem mnenju ogroža kakovost komuniciranja med ljudmi. Kljub temu, da je e-pošta postala ključna oblika političnega komuniciranja med svetniki, je Ana ne uporablja. Zato ji morajo občinski uradniki po klasični pošti domov pošiljati natisnjeno e-pošto. To jim povzroča dodatne stroške, Ana pa pogosto ni pravočasno obveščena. Toda ti problemi Ane niso spodbudili k rabi e-pošte, ker se boji, da bi ji »elektronska komunikacija, ki zahteva takojšen odgovor, odvzela možnost za premišljen in prijazen odgovor«.

Svoj argument je dodatno okrepila z informacijo, da so ji prijatelji, ki uporabljajo e-pošto, dejali, da »v glavnem po mailu dobivajo smeti«. Po njenem mnenju brskanje po spletu ne more nadomestiti uporabe knjižnice. Ana meni, da je medosebno komuniciranje najboljša oblika političnega komuniciranja: »Zelo pomembno je, da se pogovorim z ljudmi tako, da jih gledam v oči, da vidim njihov odziv na moje besede, da med nami steče energija«. Kot pri ostalih petih intervjuvancih tudi njena zavrnitev elektronskega komuniciranja ni omejena le na družbeno aktivnost. Ana je odporna tudi na pritiske sorodnikov, da ji pišejo po e-pošti. Prepričana je, da ima dobre razloge za odločno zavračanje rabe interneta in zaradi tega ni nihče prikrajšan. Meni, da na ta način njeni sorodniki dobijo več njenega razmisleka in čustev kot po e-pošti: »Glejte, moji niso prikrajšani. Jaz hitrost in pogostost nadomestim z daljšim opisom, ki vključuje razmislek o tem, kar se dogaja meni, vsem mojim, pa tudi na splošno v Sloveniji, in vključim tudi moja čustva.«

Ana je zaskrbljena tudi zaradi širših družbenih posledic rabe interneta. Skrbi jo prekomerna raba interneta s strani otrok in mladostnikov, ki »bi morali doživljati svet neposredno in ne prek ekranov in so zato prikrajšani za pravo življenje«. Sicer priznava, da danes internet uporablja večina ljudi, toda s svojim zgledom neuporabe skuša ljudi okrog sebe opomniti, da raba interneta ni samoumevna: »Glejte, jaz hočem tudi, da ljudi vedo, da obstajamo tudi takšni, ki ne želimo uporabljati interneta in zato nismo prikrajšani. Zato ne smemo biti izločeni. Samoumevno mora biti komuniciranje, ne pa način komunikacije.« Ta izjava Ane tudi kaže, da se zaveda in opozarja na sodoben problem socialne izključenosti ljudi (gl. Silver, 1994), ki zaradi različnih razlogov ne uporabljajo interneta. To skupino, ki ima jasno negativno stališče do rabe interneta in katere nedostop do interneta ni pogojen s finančnimi in večinskimi ovirami, lahko glede na tip

digitalne izključenosti uvrstimo med »digitalno nemotivirane« posameznike (Oblak Črnič, 2012b).

Drugo skupino sestavljajo izjave največje skupine (7) kritikov, ki ne uporabljajo interneta, ker si ne morejo privoščiti nakupa računalnika, nimajo znanja in imajo izrazito negativno stališče do njega. Ti intervjuvanci so primer »digitalno povsem izključenih« (Oblak Črnič, 2012b), saj so materialno veščinsko in tudi motivacijsko izključeni iz digitalnega sveta. Tako je 77-letna Irena dejala: »Joj, kaj me to sploh sprašujete, jaz nimam denarja za kurjavo, kaj šele za računalnik«. Pri tej skupini intervjuvancev se kaže negativno stališče do interneta v smislu, da bi internet lahko ogrozil njihovo varnost, predvsem omogočil vdor v njihovo zasebnost. Irena je nadaljevala: »Tudi če bi imela denar in bi znala uporabljati internet, ga ne bi uporabljala, ker vem, da bi me lahko pokradli. Na televiziji sem videla, kako so ljudem prek računalnika ukradli denar. Rečem vam, to ni varno, saj je denar za njih samo številka, za nas pa življenje.« Ti intervjuvanci so tudi razmeroma slabo socialno omreženi in imajo šibko institucionalno, sosedsko in sorodstveno oporo. V spodnji izjavi se jasno vidi, kako intervjuvanki, 74-letni Sonji, manjkajo viri socialne opore, še posebej pa medgeneracijske sorodstvene solidarnosti, ki je vedno bolj pomembna v sodobni slovenski družbi, ko peša sistemska socialna podpora (Hlebec et al., 2012):

Intervjuvarka: *Ali uporabljate internet?*

Sonja: *Ne.*

Intervjuvarka: *Zakaj pa ne?*

Sonja: *Ker nimam denarja. Poleg tega, kdo bi mi pa pomagal pri internetu.*

Intervjuvarka: *Ali živite sama?*

Sonja: *Ja, jaz sem v glavnem sama. Moj sin živi v Ljubljani. Saj pride domov, ampak ne morem ga obremenjevati še s tem. Ima že dovolj veliko problemov s popravilanjem hiše. Zdaj mi centralna nagaja, hladilnik mi ne dela, včeraj mi je pralni stroj poplaval. Za znoret. Mislim, to je nevdržno! [jok] Sin mi pravi, da se naj obrnem na sosede, kot so se oni včasih na nas. Veste, ne razume, da zdaj ni več isto kot včasih. Zdaj, ko jim več ne morem pomagati, zdaj tudi oni nočejo pomagati. Če nimaš denarja, si nula. Nula. Tega si res nisem zaslužila v svojem življenju! [jok]*

Intervjuvarka: *Obstaja pri vas dnevni center, društvo upokojencev ali kaj podobnega, v katerih bi se družili in bi vam lahko pomagali?*

Sonja: *Obstaja, ja, v Kopru. Mi, tukaj, pa smo odrezani od sveta. Glejte samo avtobus, tudi če bi hotela iti na avtobus, ne bi mogla, ker vozi samo trikrat na dan.*

Zgornja izjava tudi kaže, kako tudi tip naselja določa socialno oporo. Čeprav Sonja živi v primestnem naselju, se počuti »odrezano od sveta«, ker ni mobilna in nima dostopa do mestne institucionalne opore.

Internetni nevtralci

Internetni nevtralci ne uporabljajo interneta, ali pa ga minimalno uporabljajo in nimajo oblikovanega niti pozitivnega niti negativnega stališča. Tipičen predstavnik je 71-letni Mare, ki nikoli ne uporablja interneta in o njem ne razmišlja: »Internet ni del mojega življenja, sploh ne razmišljam o njem.« Z razliko od kritikov nevtralci ne favorizirajo tradicionalne komunikacije. Od kritikov se razlikujejo tudi po tem, da ne izražajo odpora do rabe interneta. Ko smo jih vprašali, ali si želijo uporabljati internet, so po daljšem premisleku dejali, da bi ga uporabljali, če bi jim kdo pomagal, čeprav so priznali, da bi z malo napore tudi sami znali. Navajali so, da bi jim internet lahko pomagal predvsem pri komunikaciji z oddaljenimi sorodniki in prijatelji, kar je tudi ena od ključnih prednosti uporabe IKT za stare ljudi, saj jim s časovno-prostorskim krčenjem sveta dviguje kakovost življenja (Hojnik-Zupanc, 1999; Lenarčič, 2005). Tipična izjava:

Zdaj, ko ste me vprašali, ali bi uporabljal internet, vam lahko rečem, da bi ga verjetno uporabljal, če bi imel svoj računalnik doma in bi me naučili delati z računalnikom. Ja, čeprav ga zdaj niti ne pogrešam, si zdaj, ko ste me vprašali, lahko predstavljam, da bi mi bilo lažje komunicirati. Ja, ker se mi ne ljubi pisati pismo, bi verjetno pogosteje natipkal pismo na računalnik in takoj poslal. Posebej s tistimi, ki jih ne morem poklicati po telefonu. Imam bratranca v Argentini, ki je bil lani pri nas in vedno on kliče, ker je za mene predrago. Ja, z njim bi si že dopisoval po internetu. No, saj če bi se res potrudil, bi že šlo. Ne vem ... Ne da se mi. (Davorin, 73 let)

Posebno skupino tvorita dva intervjuvanca, ki ne moreta uporabljati interneta zaradi svoje bolezni. Ker se počutita socialno izključena, menita, da bi jima internet lahko pomagal pri vključevanju v družbo, kar je po mnenju Lenarčiča (2005; 2008) ključna pridobitev IKT za staro populacijo, saj zmanjšuje vpliv posameznikovih omejitev. Na primer, 65-letni Igor ne uporablja interneta, ker ga zaradi slabovidnosti ne more. O rabi interneta ne razmišlja, ker bi ga to še bolj potrla:

Igor: Glejte, jaz komaj uporabljam mobilni telefon, računalnika pa sploh ne morem uporabljati, ker enostavno ne vidim. Številke na telefon lahko tipam, pri računalniškem ekranu ne morem tipati. Veste, boljše, da o tem sploh ne razmišljam, ker me spravlja v slabo voljo.

Intervjuvar: *Pa bi ga uporabljali, če bi imeli prilagojen računalnik?*

Igor: Ja, seveda. To bi bilo super. Ne bi bil tako izločen. Ja, vem, da obstaja tak računalnik. Toda, saj veste, problem je denar, ki ga nimam za bolj nujnejše stvari.

Glede na tip izključenosti bi jih lahko opredelili kot »digitalno samoizključeni« (Oblak Črnič, 2012b), saj razen dveh intervjuvancev, ki imata zdravstvene ovire, nimajo posebnih ovir za nedostop do interneta, ker niti znanje niti denar nista zaviralna dejavnika.

Internetni navdušenci

Navdušenci (14) redno – vsaj enkrat na teden uporabljajo – splet in e-pošto. Več kot polovica (8) uporablja tudi internetno telefonsko omrežje skype. Intervjuvanci imajo sicer različne kompetence rabe interneta, vsi pa znajo sami brskati po spletu in pisati e-pošto. Najbolj so navdušeni nad e-pošto, saj jim ta omogoča hitrejšo, enostavnejšo in cenejšo komunikacijo kot ostale oblike komunikacije. Intervjuvanci, ki so družbeno aktivni (7), npr. sodelujejo v upokojenskih, gasilskih, planinskih, turističnih in drugih društvih, poudarjajo, da je ključna pridobitev e-pošte simultano pošiljanje istega sporočila različnim prejemnikom. Vsi intervjuvanci dostopajo do interneta doma, prek svojega računalnika, samo ena intervjuvanka uporablja hčerkin računalnik. Tipična je izjava 78-letnega Jadrana iz Komna:

Jadran: Ne vem, ali bi lahko bil tako aktiven in delal, kar delam, če ne bi uporabljal interneta.

Intervjuvarka: Zakaj?

Jadran: Zato ker so zdaj že vsi navajeni na internet in če ga ne uporabljaš, enostavno ne moreš delati. Poleg tega je to zelo poceni in hitro. Glejte, najbolj enostavno je poslati sporočilo o sestanku za jutri po e-pošti. Sploh si ne predstavljam več, kako smo živeli včasih. Zato v našem društvu upokojencev organiziramo tečaje za internet. Jaz tudi pomaga drugim, ki me vprašajo za nasvet. Vsi moramo naprej. Zato pravim, da tudi upokojenci moramo uporabljati novo tehnologijo, iti v knjižnico in ven med ljudmi. Moramo se učiti, komunicirati, ostati v stikih, da ne bomo zmrznili.

Vendar navdušenje intervjuvancev nad internetom ni naivno. Številni so omenjali probleme rabe interneta v svojem življenju in pri drugih. Kot največje probleme so izpostavili prekomernost informacij na spletu in težavna ocena točnosti informacij, neželena e-pošta (SPAM), enostaven dostop do pornografije in objava sovražnega govora. Na primer 68-letni Emil je dejal, da je »velik problem preveč informacij. Internet nam omogoča, da na enostaven način dobimo podatke, toda skozi te podatke se je potrebno prebiti, potrebno je najti prave. To pa ni več tako enostavno, ker jih moram najti in oceniti, ali so točni ali ne.« Dva navdušenca sta tudi poudarila, da e-pošta ustvarja pričakovanja po takojšnjem odgovoru, kar lahko uporabnike tiranizira: »Imaš občutek, da moraš takoj odgovoriti. Ja, to je kar tiransko. Toda z disciplino se je mogoče temu upreti. Sam moraš določiti čas odgovora. To je bistvo e-maila.« (Boris, 81 let, Ajdo-

vščina). Nekatere intervjuvance je motil tudi komunikacijski stil, ki so ga označili kot »neprijazen« (Jadranka, 65 let, Komen). Tipično izjavo je dala 74-letna Tanja: »Mene moti to, da ljudje na e-mailu ne pišejo lepo kot pri navadnem pismu, ampak kar nekaj brez glave in repa in včasih grobo in neprijazno, kot da pišejo stroju in ne ljudem.«

Podobno kot kritiki so tudi navdušenci poudarili, da zaradi e-pošte trpi medosebno komuniciranje. Tipična izjava: »Ljudje so včasih govorili za gostilniškim pulutom, v trgovini, ko so prinašali mleko v zbiralnico, zdaj pa le po telefonu in mailu, kar se mi zdi veliko slabše, saj izgubljam človeški stik« (Nataša, 71 let). Drugi pa so dejali, da je za ustrezno komunikacijo potrebna samo večja samodisciplina, ki omogoča, da je elektronska komunikacija dodaten način komunikacije in ne nadomestek za medosebno komunikacijo. Tipična izjava: »Internet omogoča dodaten način komunikacije in ne kompenzacijo za pogovor. Toda, zato moraš poskrbeti sam. Moraš biti discipliniran, da ne komuniciraš samo preko interneta.« (Marija, 73 let).

Intervjuvanka, ki vsak dan pregleduje e-pošto, je zaskrbljena nad prekomerno rabo interneta svojih vnukov: »Moja vnuka preveč časa preživita pred računalnikom. Vsak dan sta po nekaj ur za računalnikom. Včeraj, v nedeljo pa sta bili skoraj cel dan na internetu. To je res preveč.« (Ivana, 66 let).

Raba interneta pri navdušencih ima tri ključne dimenzije. Prva je zgodovina in kontekst. Vsi navdušenci (izjema je oseba, ki ga zaradi bolezni ne uporablja več) uporabljajo internet že vsaj pet let (večina okrog deset let) in imajo individualen dostop do interneta. Druga dimenzija je lastna motivacija oz. lastni cilji. Navdušenci menijo, da jim internet omogoča uresničevanje individualnih in širših družbenih ciljev, kot je delo v upokojenskem, turističnem in drugih društvih. Tretja dimenzija je afiniteta do interneta oz. pomembnost interneta v posameznikovem življenju. Vsi navdušenci so tudi dejali, da si ne predstavljajo življenja brez interneta in da ga pogrešajo, če ga ne uporabljajo redno. Tipična izjava je od 72-letnega Matije: »Jaz skoraj vsak dan uporabljam internet. Če nimam dostopa, mi manjka, ker sem se navadil, da vse iščem na internetu. /.../ Glejte, zjutraj bom šel v Ljubljano in pred tem zagotovo preveril prometne informacije na internetu. Ja, še ne primer. Od lani tudi hotele za počitnice izbirava z ženo tako, da preverim, ali imajo wifi, zato da lahko berem, kaj se dogaja Sloveniji.«

DISKUSIJA IN SKLEP

Namen te študije je bil pridobiti osnovne splošne podatke o rabi interneta med starimi prebivalci Slovenije, predvsem pa s poglobljenimi intervjuji dati glas starim ljudem, ki jih prevladujoča obstoječa literatura o digitalnem razkoraku zanemara.

Rezultati kvantitativne raziskave kažejo, da internet uporablja 33,2 % prebivalcev Slovenije, starih med 65

Tabela 5: Skupine starih ljudi glede na uporabo in stališča do interneta:
Table 5: Groups of Old People by Internet Use and Attitudes towards Internet:

Ime skupine	Uporaba interneta	Stališče do interneta
1) Internetni kritiki: <i>a) digitalno nemotivirani</i> <i>b) digitalno povsem izključeni</i>	Neuporaba: a) pogojena z motivacijo oz. negativnim stališčem do interneta b) pogojena s finančnimi, večinski in motivacijski ovirami	Negativno: a) internet ogroža medosebno komuniciranje b) raba interneta je nevarna
Internetni nevtralci: <i>digitalno samoizključeni</i>	Neuporaba: nimajo posebnih ovir za neuporabo (razen zdravstvenih)	Niti pozitivno niti negativno
Internetni kritiki	Redna uporaba	Pozitivno: navdušeni nad internetom, a se zavedajo problemov rabe interneta

in 85 let. Po najnovjših podatkih Statističnega urada RS (2013), da je 24 % oseb v starostnem razredu 65-74 let na začetku leta 2013 uporabljalo internet. Med njimi je bilo 15 % dnevnih uporabnikov. Leta 2008 je takih bilo le 2 % oseb, kar pomeni, da uporaba med staro populacijo znatno narašča (SURS, 2013). Razliko v deležu uporabnikov med našo raziskavo in SURS-ovo raziskavo lahko pojasnimo z različnim časovnim obdobjem, starostnim razredom in načinom zbiranja podatkov. Primerjava z drugimi državami, ki jih je analizirala mednarodna raziskava *World internet Project* (2012), kaže, da je Slovenija na lestvici rabe interneta med staro populacijo (65-85 let) uvrščena na sredino, in sicer za Novo Zelandijo (62 %), Švedsko (58 %), Avstralijo (56 %), Kanado (53 %) in Švico (45 %) in pred Veliko Britanijo (32 %), Španijo (31 %), Italijo (11 %) in Poljsko (8 %).

Raziskava je tudi pokazala, da je razlika v rabi interneta po spolu med starimi prebivalci Slovenije razmeroma velika in znaša 28,6 % v korist moških. Raziskava je tudi pokazala, da se raba interneta zmanjšuje s starostjo, povečuje z izobrazbo in dohodkom, kar potrjujejo tudi nekatere druge mednarodne raziskave (npr. Eastman in Iyer, 2004). Raba interneta se zelo razlikuje tudi glede na regijo. Pomurska, Notranjsko-kraška, Dolenjska in Jugovzhodna regija in Koroška regija imajo pod 10 % uporabnikov interneta, na drugi strani pa v Osrednjeslovenski regiji živi kar četrtnina vseh uporabnikov. To je v skladu z izračunano stopnjo razvoja regij, izračunano s pomočjo BDP-ja, ki meri skupno gospodarsko aktivnost regije. Po podatkih Statističnega urada RS (2012) je ta najnižji v Pomurski, Zasavski, Notranjskokraški, Koroški, Gorenjski, Podravske, Spodjeposavski, Savinjski regiji in Jugovzhodna Slovenija, Goriška, Obalno-kraška, daleč najvišji pa v Osrednji Sloveniji.

Povprečja ocen posameznih razlogov za neuporabo interneta kažejo, da so naši anketiranci z razliko od anketirancev predhodne raziskave (Vehovar et al., 2011), ki so v ospredje postavljali nezanimanje (3,6), kot ključni razlog navedli pomanjkanje denarja (4,1). To razliko lahko pripišemo finančni krizi in razmeroma nizkim povprečnim pokojninam v Sloveniji. Tako je povprečna

neto pokojnina spomladi 2013 znašala 567 evrov (Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Sloveniji, 2012). V obeh raziskavah pa je na drugem mestu neznanje, kar pomeni, da bi z izobraževanjem lahko zmanjšali to oviro rabe interneta starih oseb.

Analiza poglobljenih intervjujev je razkrila bolj kompleksno sliko rabe interneta in stališč do njega ter nekaj odstopanj od rezultatov kvantitativne analize. Prvenstveno je raziskava potrdila ugotovitve tistih študij, ki razbijajo stereotip, da so stari ljudje tehnofobi oz. da kot starostni kohort nimajo interesa za uporabo novih IKT (gl. npr. Lenarčič, 2005). Pokazala je, da imajo stari ljudje raznolika stališča do interneta in ga ne uporabljajo na enak način. Raziskava je tudi pokazala, da lahko glede na rabo in stališče do interneta stare ljudi razvrstimo v naslednje skupine: internetni kritiki, nevtralci in navdušenci (glej Tabelo 5).

Internetnih kritikov sta dve vrsti vrsti. Največja skupina internetnih kritikov ne uporablja interneta, ker ima premalo denarja, šibko socialno oporo in negativno stališče do njega, saj meni, da internet omogoča vdor v zasebnost in krajo premoženja. S tem smo potrdili domneve predhodnih raziskav, da je neuporaba povezana s strahom pred vdorom v zasebnost (Lenhart et al., 2000; Pastore, 2001). Internetni kritiki so tudi dejali, da se je socialna opora na različnih ravneh v zadnjih letih znatno zmanjšala, kar dokazujejo tudi slovenske raziskave na tem področju (npr. Hlebec, 2009). Ti internetni kritiki spadajo v skupino »digitalno povsem izključenih« (Oblak Črnič, 2012b), saj so materialno večinsko in tudi motivacijsko izključeni iz digitalnega sveta. Drugo skupino internetnih kritikov sestavljajo razmeroma dobro omreženi in premožnejši intervjuvanci, ki so družbeno aktivni in bi si lahko privoščili dostop do interneta, a ga premišljeno ne uporabljajo, ker menijo, da elektronsko komuniciranje ogroža kakovost komuniciranja, še posebej medosebno komuniciranje. Pri tem smo potrdili domneve študij (National Audit Office UK, 2003; Shelley et al., 2006a), da internetni kritiki ne uporabljajo interneta tudi zaradi tega, ker favorizirajo tradicionalne oblike komuniciranja. To skupino kritikov, ki ima jasno negativno stališče do

rabe interneta in katere nedostop do interneta ni pogojen s finančnimi in večinskimi ovirami, lahko glede na tip digitalne izključenosti uvrstimo med »digitalno nemotivirane« posameznike (Oblak Črnič, 2012b).

Internetni nevtralci ne uporabljajo interneta ali pa ga uporabljajo redko in niso izrazili niti pozitivnega niti negativnega stališča. Lenhart et al. trdijo (2000, 8), da je tipično za nevtalce, da »se ne ukvarjajo z novo tehnologijo kot družbenim in tehnološkim fenomenom. Ne zanima jih, ali je informacijska in komunikacijska tehnologija dobra ali slaba, za njih ne obstaja, saj enostavno ni del njihovega življenja.« Vendar pa je naša raziskava pokazala, da bi internetni nevtralci uporabljali internet, če bi dobili pomoč pri učenju, saj bi lažje komunicirali s sorodniki in prijatelji. Posebna kategorija internetnih nevtalcev so osebe, ki ne uporabljajo interneta zaradi bolezni oz. invalidnosti. Po njihovih besedah bi jim dostop do interneta s prilagojenim računalnikom »omogočil življenje«, za katerega so zdaj prikrajšani. Poglobljena analiza je pokazala, da so internetni nevtralci neuporabniki interneta, ki so zaradi neuporabe interneta družbeno izključeni (Silver, 1994), čeprav želijo ta problem potisniti v ozadje. Internetne nevtalce lahko uvrstimo med »digitalno samoizključene« (Oblak Črnič, 2012b), saj razen intervjuvancev, ki imajo zdravstvene ovire, nimajo posebnih ovir za neuporabo, ker niti znane niti denar nista zaviralna dejavnika.

Internetni navdušenci redno uporabljajo internet vsaj enkrat na teden in imajo pozitivno stališče do interneta. Naši intervjuvanci imajo podobne značilnosti navdušencev, ki sta jih opisala Loges in Jung (2001, 536), tj. zgodovina in kontekst, uresničevanje individualnih in družbenih ciljev ter pomembnost za vsakdanje življenje. Toda njihovo stališče ni naivno, kot so predpostavljale obstoječe raziskave (Loges, Jung, 2001; Fox et al., 2001; Abbey, Hyde, 2009), saj opozarjajo na številne probleme interneta, kot je prekomernost informacij, neželena pošta, enostaven dostop do neprimernih vsebin in prekomerna raba interneta s strani otrok in mladostnikov. Zavedajo se tudi, da potrebujejo disciplino, da elektronska komunikacija ne postane nadomestilo za neposredno komunikacijo.

Pomembna ugotovitev raziskave je tudi, da večja družbena angažiranost ni povezana z večjo rabo interneta, ampak s stališčem do interneta. Torej Klotzeva (2004) domneva, da starejši manj uporabljajo internet,

ker so manj politično aktivni kot mlajši, ne drži, saj so nekateri naši intervjuvanci družbeno aktivni, a ne uporabljajo interneta zaradi negativnega stališča.

Raziskava je tudi potrdila kritike avtorjev (npr. Gunzel, 2003; Mossberger et al., 2003; DiMagio et al., 2004, van Dijk, 2005, 2006; Dolničar, 2008; Fuchs, 2008; Oblak Črnič, 2012a, 2012b), ki opozarjajo na redukcionistično razumevanje digitalnega razkoraka kot bipolarne delitve med digitalno bogatimi in digitalno šibkimi. Raziskava potrjuje kompleksnost koncepta digitalnega razkoraka, potrebo po različnih raziskovalnih pristopih in predvsem po poglobljeni analizi načina rabe interneta.

Ker so se številne storitve na različnih družbenih področjih preselile na internet, npr. e-nakupovanje, e-bančništvo, e-zdravstvo, e-uprava, bi morali imeti vsi prebivalci Slovenije možnost, da se sami odločajo o rabi interneta, ne da je ta določena s socio-ekonomskimi možnostmi. Zato je potrebno prebivalcem, ki se zaradi neuporabe interneta počutijo družbeno izločeni, olajšati dostop do interneta. Potrebna je tudi dodatna izobraževalna podpora in socialna opora za pomoč pri morebitnih problemih rabe interneta. Potrebno je tudi splošno izobraževanje starih ljudi o internetu, saj – kot je ugotovila naša raziskava – o rabi interneta še vedno veljajo številni predsodki, npr. da je zelo zahtevno, da ga lahko uporabljajo le mlajši, da se na internetu pogosto dogaja kraja podatkov. Naša raziskava je tudi pokazala, da stari ljudje v ospredje postavljajo medosebno komunikacijo, zato bi jih bilo potrebno seznaniti s takšnimi internetnimi storitvami, ki so podobni medosebni komunikaciji. Potrebno je tudi oblikovati spletne strani, ki bodo enostavnejše za rabo. Za invalide, npr. za slabovidne, bi bilo potrebno narediti večje tipkovnice in večje zaslone računalnika.

Če povzamemo, članek je vsaj delno zapolnil obstoječo raziskovalno vrzel na področju proučevanja rabe interneta s strani starih ljudi in njihovih stališč do interneta ter pokazal, da med starimi ljudmi obstaja raznolika raba in stališča do interneta, na podlagi katerih jih lahko uvrstimo v skupino internetnih kritikov, nevtalcev in navdušencev. Ker te skupine tvorijo še posamezne podskupine, bi med drugim bilo potrebno prihodnje še bolj poglobljeno proučiti značilnosti posameznih podskupin, njihove rabe, stališča in morebitne ovire za neuporabo interneta.

INTERNET USE AMONG OLD PEOPLE IN SLOVENIA

*Karmen ERJAVEC*University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: karmen.erjavec@fdv.uni-lj.si

ABSTRACT

Existing studies on the digital divide agree that age is one of the key factors regarding the divide, but they neglect an in-depth analysis of the attitudes of the old people towards the internet and the situations in which they live. This article tries to fill this research gap. We carried out a quantitative analysis of a representative sample of the old Slovenian population of ages between 65 and 85 years on internet use, and 33 in-depth interviews with the old people in Primorska on internet use and their attitudes towards it. The results of the survey analysis show that 33.2 % of old people in Slovenia use the internet. Among these users are more men than women, and they tend to be better educated and wealthier than non-users. Internet use also differs by region – it is used least in Pomurje and most in central Slovenia. The key reasons for not using the internet are lack of money and knowledge. The analysis of in-depth interviews revealed a more complex picture of internet use. According to use and attitudes towards the internet, we classified the interviewees into internet critics, neutrals, and followers. The internet critics comprise two types. The largest group of critics does not use the internet because of lack of money, poor social support and negative attitudes towards it. Those interviewees believe that the internet encourages and allows an invasion of privacy. Another group of relatively well-networked, wealthier and socially active old interviewees who are able to afford access to the internet, but deliberately do not use it because they believe that digital communication threatens the quality of interpersonal communication. The neutrals, those who do not use the internet or use it very rarely, expressed neither positive nor negative attitudes towards the internet. The results show that they would use the internet if they had individual access and learnt how to use it. A special group comprises those who do not use the internet because of a disease or a disability. They want to use it because they wish to “live a life,” which they consider themselves now deprived of. The internet followers regularly use the internet and have a positive, though not naive, view; they point out many problems involved in using the internet. The study also shows that greater social engagement is not correlated with greater internet use, rather with attitudes towards the internet.

Key words: old people, Slovenia, internet, attitudes, digital divide, in-depth interviews

LITERATURA

- Abbey, R., Hyde S. (2009):** No country for older people? Age and the digital divide. *Journal of Information, Communication and Ethnic in Society*, 7, 4, 225–42.
- Anderson, B., Tracey K. (2002):** Digital living: the impact (or otherwise) of the internet on everyday British life. V: Wellman, B., Haythornthwaite: *The Internet in Everyday Life*. Malden, Blackwell, 139–63.
- Bengtson, V. L., Oyama, P. S. (2007):** *International Solidarity*. New York, United Nation Headquarters.
- Castells, M. (2000):** *Rise of the Network Society*. Malden, Blackwell.
- Crompton, J. W. (2003):** *Political Mapping of Cyberspace*. Chicago, University of Chicago Press.
- DiMaggio, P., Hargittai, E. (2001):** From the “digital divide” to digital inequality. Princeton, Princeton University.
- DiMaggio, P., E. Hargittai, C. Celeste, Shafer, S. (2004):** Digital inequality: From unequal access to differentiated use. V: K. Neckerman: *Social inequality*. New York: Russel Sage Foundation, 355–400.
- Dolničar, V. (2008):** Merjenje dinamike digitalnega razkoraka. Ljubljana, FDV.
- Eastman, J. K., Iyer R. (2004):** The elderly’s uses and attitudes towards the Internet. *Journal of Consumer Marketing*, 21, 3, 208–220.
- Fox, S., Rainie, L., Larsen, E., Horrigan, J., Lenhart, A., Spooner, T., Carter, C. (2001):** *Wired seniors: a fervent few, inspired by family ties*. Pew Internet and American Life Project. www.pewinternet.org/PPF/r/40/report_display.asp (13. 1. 2013).
- Findeisen, D. (1999):** *Izobraževanje odraslih v njihovih poznejših letih*. Doktorska disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Freese, J., Salvador, R., Hargittai, E. (2006):** Cognitive ability and Internet use among older adults. *Poetics*, 34, 1, 236–249.
- Fuchs, C. (2008):** *Internet and Society: Social Theory in the Information Age*. London, Routledge.
- Gibson, R. K., Lusoli, W., Ward S. J. (2005):** Online participation in the UK: testing a contextualised model of internet effects. *British Journal of Politics and International Relations*, 7, 4, 561–83.
- Gunkel, D. (2003):** Second thoughts: toward a critique of the digital divide. *New Media & Society*, 5, 4, 499–522.
- Hlebec, V. (2009) (ur.):** *Starejši ljudje v družbi sprememb*. Maribor, Aristej.
- Hlebec, V., Filipovič Hrast, M., Sonja K., Jelenc Krašovec, S., Pahor, M., Domanjko, B. (2009):** *Medgeneracijska solidarnost v Sloveniji*. Ljubljana, FDV.
- Hojnik-Zupanc, I. (1999):** *Samostojnost starega človeka v družbeno-prostorskem kontekstu*. Ljubljana, FDV.
- Južnič, P., Blažič, M., Mercur, T., Plestenjak, B., Macenovič, D. (2006):** Who says that old dogs cannot learn new tricks?: A survey of internet/web usage among seniors. *New Library World*, 107, 7, 332–345.
- Klotz, R. K. (2004):** *Politics of Internet Communication*. Lanham, Rowman and Littlefield.
- Koopman Boyden, P., Reid, S. L. (2009):** Internet/e-mail and well-being. *Educational Gerontology*, 35, 6, 990–1007.
- Krech, D., Crutchfield, R. S., Ballachey E. L. (1992):** *Individuals in Society*. New York, McGraw-Hill.
- Lenarčič, B. (2005):** Informatična družba za vse – tudi za stare ljudi. *Kakovostna starost*, 8, 2, 26–38.
- Lenarčič, B. (2008):** (Ne)vklučenost stare populacije v informativno družbo: primer Slovenije. V: B. Rodič: *Informatika v sodobni družbi*. Novo mesto, Univerzitetno in raziskovalno središče, 11–24.
- Lenarčič, B. (2010):** *Socialni kapital v virtualnih skupnostih*. Koper, Annales.
- Lenhart, A., Fox, S., Horrigan, J., Spooner, T. (2000):** Who’s not online: 57% of those without internet access say they do not plan to log on. Pew Internet and American Life Project. http://www.pewinternet.org/pdfs/Pew_Those_Not_Online_Report.pdf (13. 1. 2013).
- Lindlof, R. Thomas, Taylor, B. (2002):** *Qualitative Communication Research Methods*. Thousand Oaks, Sage.
- Loges, W., Jung, J. (2001):** Exploring the digital divide: internet connectedness and age. *Communication Research*, 28, 4, 536–62.
- McKinnon, E. (2007):** *The Digital Inclusion Perspectives*. <http://www.oecd.org/dataoecd/29/28/38698129.pdf>. (18. 1. 2013).
- Mossberger, K., Tolbert, C. J., Stansbury M. (2003):** *Virtual Inequality: Beyond the Digital Divide*. Washington, Georgetown University Press.
- McMurtrey, M., Zeltmann, S. M., Downey, J. P., McGaughey, R. E. (2011):** Seniors and Technology: Results from a field study. *Journal of Computer Information Systems* (januar 2011) http://iacis.org/jcis/articles/McMurtrey_et_al_2011_51_4.pdf. (25. 5. 2014).
- National Audit Office UK (2003):** *Progress in making e-services accessible to all – encouraging use by older people*. London, National Audit Office.
- Norris, P. (2001):** *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Oblak, T. (2007):** *Med simbolnimi pomeni in realnimi praksami mobilnega vsakdanjika*. V: V. Vehovar: *Mobilne refleksije*. Ljubljana, FDV, 87–114.
- Oblak Črnič, T. (2012a):** *Digitalne razslojenosti: spletna kultura skozi razredno in kulturno diferenciacijo v Ljubljani in Mariboru*. *Družboslovne razprave*, 28, 1, 39–62.
- Oblak Črnič, T. (2012a):** »Biti offline« - Kulturni ali razredni fenomen? *Javnost* 19 (suplement), S67–S84.
- Parayil, G. (2005):** Digital divide and increasing returns: contradictions of international capitalism. *The Information Society*, 21, 19, 41–51.

- Pastore, M. (2001):** Internet use continues to pervade US life. *CyberAtlas*, http://www.cyberatlas.internet.com/big_picture/demographics/print/0,5901_775401,00.html (13. 1. 2013).
- Petrič, G. (2007):** Pretnja preračunljivega individualizma v družbi posredovanih odnosov. V: V. Vehovar: *Mobilne refleksije*. Ljubljana, FDV, 115–146.
- Ramovš, J. (2012):** Uporaba računalnika pri 50 in več let starih prebivalcih Slovenije. *Kakovostna starost*, 15, 1, 20–35.
- Schuman, H., Presser, S. (2001):** *Questions & Answers*. London, Sage Publication.
- Shelley, M. C., Thrane, L. E., Shulman, S. W. (2006a):** Generational differences in information technology use and political involvement. *International Journal of Electronic Government Research*, 21, 1, 36–53.
- Shelley, M. C., Thrane, L. E., Shulman, S. W. (2006b):** Lost in cyberspace: barriers to bridging the digital divide in e-politics. *International Journal of Internet and Enterprise Management*, 4, 3, 28–43.
- Silver, S. (1994):** Social Exclusion and Social Solidarity. *International Labor Review*, 133, 5-6, 531–578.
- Statistični urad Republike Slovenije (2012):** So ekonomske razlike med slovenskimi regijami velike? http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=4878, (15. 1. 2013).
- Statistični urad Republike Slovenije (2013):** Uporaba računalnikov in interneta pri starejših, 2013 – končni podatki. http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?ID=5923, (24. 5. 2014).
- Trocchia, P. J., Janda, S. (2000):** A phenomenological investigation of Internet usage among older individuals. *Journal of Consumer Marketing*, 17, 7, 605–16.
- Van Dijk, J. (2005):** *The deepening divide: Inequality in the information society*. London, Sage.
- Van Dijk, J. (2006):** Digital divide research, achievements and shortcomings. *Poetics*, 34, 4-5, 221–35.
- Vehovar, V., Vukčević, K. (2001):** *Digitalni razkorak – Slovenija 2001*. Ljubljana, FDV.
- Vehovar, V., Sicherl, P., Hüsing, T., Dolničar, V. (2006):** Methodological Challenges of Digital Divide Measurements. *The Information Society*, 22, 2, 279–90.
- Vehovar, V., Činkole, T., Prevodnik, K. (2011):** *Digitalni razkorak 2010*. Ljubljana: RIS. http://www.ris.org/uploadi/editor/13067189172010_Neuporabniki_razlogi_RIS.pdf. (13. 1. 2013).
- Walker, R. (1988):** *Applied Qualitative Research*. Vermont, Gower.
- Wilson, E. J. (2006):** Review of The network society and democracy online. *Perspectives on Politics*, 4, 1, 218–9.
- World internet project (2012):** Annenberg School Center for Digital Future. www.worldinternetproject.net (13. 1. 2013).
- Zakonu o pokojninskem in invalidskem zavarovanju (2012):** http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2012/Pokojninska/ZPIZ-2_060912-3.pdf (13. 1. 2013).
- Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Sloveniji (2012):** <http://www.zpiz.si/wps/wcm/connect/871e0b804a97e1b8c8b90184884358/MSP+FEBRUAR+2012.pdf?MOD=AJPERES> (13. 1. 2013).

PREHAJATI MEJE: VPOGLEDI V NASTANEK IN RAZVOJ KULTURE DIALOGA IN MIRU V PROSTORU ALPE-JADRAN

Marija JURIC PAHOR

Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: juric.pahor@alice.it

IZVLEČEK

Prispevek ponazarja, da predstavlja prostor Alpe-Jadran, ki ga je novembra 1978 v Benetkah ustanovila istoimenska Delovna skupnost, vse do danes pomembno »kristalizacijsko točko evropske integracije«. V 35 letih svojega obstoja izstopa alpsko-jadranski projekt kot edinstven primer ustvarjanja kulture dialoga in miru, ki skriva v sebi nauk konca druge svetovne vojne: otresti se grožnje, ki jo za človeštvo predstavljajo totalitarizem, genocid in poveljno nasilje. Njegova edinstvenost je v tem, da si je že v času hladne vojne prizadeval za čezmejne stike ter za sodelovanje med ljudmi, regijami in državami različnih ideoloških, političnih in gospodarskih usmeritev. Tudi po padcu komunističnih režimov je alpskojadranski projekt predstavljal pomemben agent pri preoblikovanju konfliktov v nenasilno obliko. Prispevek predloži, da je ta projekt, ki so ga pomembno sooblikovali tudi pripadniki slovenskih nacionalnih manjšin, do 1960-ih let temeljil na politiki pozabe, nakar je sledil premik v smeri konjunktive spominjanja. Ta se od 1990-ih let dalje izpričuje zlasti v gojenju spomina na žrtve nacizma in stalinizma, ki implicira predpostavko, da lahko tudi navidez nespravljeni nasprotniki živijo drug z drugim, ne drug proti drugemu ali zgolj drug ob drugem. Obstoj tradicije ali sheme zavednega in nezavednega kolektivnega spomina ter evropeizacija le-tega je imela in ima v tem kontekstu precejšnjo evokativno moč.

Ključne besede: Alpe-Jadran, totalitarno nasilje, množične travmatizacije, kultura dialoga, kultura miru, slovenske narodne skupnosti, dialoška kultura spominjanja

ANDANDO OLTRE LE FRONTIERE: UNO SGUARDO APPROFONDITO SULLA NASCITA E SVILUPPO DI UNA CULTURA DEL DIALOGO E DI PACE NELLA REGIONE ALPE-ADRIA

SINTESI

Il contributo sottolinea, che la Regione Alpe-Adria, istituita nel 1978 a Venezia da una Comunità di lavoro che portava lo stesso nome, ha conservato fino ad oggi un ruolo vitale nell'integrazione europea. Nei 35 anni della sua esistenza il progetto Alpe-Adria ha dimostrato di essere un esempio straordinario per incentivare la cultura di dialogo e pace, che nasconde nel suo grembo una verità portata dalla seconda guerra mondiale: non subire più la minaccia, che per l'intera comunità mondiale rappresentano il totalitarismo, il genocidio e la violenza del periodo postbellico. La sua unicità risiede nel fatto, che già nel periodo della guerra fredda, sosteneva la necessità di coltivare dei contatti transfrontalieri e sulla collaborazione della gente, delle regioni, degli stati appartenenti a differenti sistemi ideologici, politici ed economici. Anche dopo la caduta dei regimi comunisti il progetto Alpe-Adria rappresenta un importante fattore nella trasformazione dei conflitti in una forma non violenta. Il contributo fa inoltre notare, come il progetto, nel quale hanno avuto un ruolo importante gli appartenenti della minoranza slovena, fino agli anni Sessanta del secolo scorso poggiava sulla politica dell'oblio e prese poi la via del boom della memoria, del dover ricordare. Il cambiamento divenne più evidente dagli anni Novanta e poggia soprattutto sul perpetuarsi della memoria delle vittime del nazismo e dello stalinismo. Questo implicitamente porta con sé il messaggio che anche i più accerrimi nemici possono convivere: non uno contro l'altro, bensì uno con l'altro. L'esistenza della tradizione oppure l'esistenza degli schemi della memoria collettiva conscia e inconscia e la europeizzazione stessi hanno in questo contesto un forte potere evocativo.

Parole chiave: Alpe-Adria, violenza dei totalitarismi, traumi di massa, cultura del dialogo, cultura della pace, cultura della memoria, minoranze nazionali slovene

UVOD

Zamisel o oblikovanju alpsko-jadranskega prostora je tesno povezana z idejo o povojnem združevanju Evrope, še zlasti s perspektivami čezmejnega povezovanja in sodelovanja ter ustvarjanja kulture dialoga in miru. Konec druge svetovne vojne, propad fašističnega in nacističnega režima, povojno nasilje, »boji za meje« in hladna vojna so zapustili vakuum, ki je zahteval novo, miroljubno organiziranje družbenih ter medsosedskih in medčloveških odnosov. Zygmunt Bauman (2004a, 130) poudarja nauk, ki izhaja iz izkušenj totalitarnih režimov dvajsetega stoletja in holokavsta: »Evropa se je naučila, na težak način in skozi neizmerno visoko ceno, plačano s človeškim življenjem in trpljenjem, kako se lotiti zgodovinskih nasprotij in mirno reševati konflikte.« Tudi Jürgen Habermas in Jacques Derrida (2004, 30) izpostavljata pomen učenja in osvobajanja iz travmatičnih izkušenj te preteklosti: »Vojna preteklost je vse evropske narode vpletala v krvave konflikte. Iz teh izkušenj, ki so mobilizirale tako duhove kot armade, so po drugi svetovni vojni prišli do sklepa, da so potrebne nove oblike nadnacionalnega sodelovanja. Uspeh Evropske unije je Evropejce utrdil v prepričanju, da ukrotitev izvajanja državnega nasilja [...] zahteva vzajemno omejitve suverene manevrskega prostora.« Ta dikcija jasno izhaja tudi iz knjige *Za Evropo*, ki jo je ob koncu svoje bogate politične poti spisal Robert Schuman (2003 [1962]), sicer najbolj znan po Schumanovi deklaraciji z dne 9. maja 1950 (gl. besedilo v *ibid.*, 125–132),¹ ki pomeni začetek povezovanja držav v Evropsko unijo.

Prav leta 1950 pa so se začeli razvijati tudi prvi čezmejni stiki med italijansko pokrajino Furlanijo Julijsko krajino, avstrijsko zvezno deželo Koroško in jugoslovansko Socialistično republiko Slovenijo, torej med »regijami«,² ki bodo predstavljale jedro prostora Alpe-Jadran. »Po hudih obremenitvah vojnega in povojnega časa naj bi podajanje rok prek meja utrlo pot prihodnjemu mirnemu razvoju.« (DS predzgodovina) Toda drugače od »ustanovnih očetov« EU, za katere se je evropska združitev postavljala neodvisno od tedanjih komunističnih sistemov (ti so ji sicer dajali značaj aktualnosti in nujnosti, niso pa bili razlog za njeno uresničevanje), so si graditelji prostora Alpe-Jadran od vsega začetka prizadevali za politiko »premoščanja jarkov« med regijami držav različnih politično-ideoloških sistemov. Že od 1960-ih let dalje so začeli ustvarjati nov besednjak prostorske politike s tópi, kot so: »*misija povezovanja narodov*«, »*izgradnja sosednjih stikov*«, »*most prijateljstva med tremi sosednjimi državami*«, »*dobro sosedstvo*« (gl. Valentin, 1998, 173; gl. tudi Jurić Pahor,

2011, 319–320). S temi tópi so želeli na eni strani kreirati čezmejno regionalno sodelovanje med sosednjimi državami, na drugi strani pa mehčati meje, ki naj ne bi več predstavljale nepredušnih ločnic in togih meja, kar naj bi bil tudi bistven pogoj za varnost in stabilnost in s tem za medsebojno sožitje.

TEŽNJE PO ODPIRANJU, DIALOGU
IN POMIRJAJOČI POZABI

Dne 22. novembra 1978 je bila v Benetkah ustanovljena Delovna skupnost vzhodnoalpskih dežel in regij, ki se bo kmalu preimenovala v Delovno skupnost Alpe-Jadran (v nadaljnjem DS Alpe-Jadran). Vzporedno z njo pa je nastajal tudi prostor Alpe-Jadran, ki sugerira povezavo med gorovjem in morjem ter tudi projekt ali idejo, ki napeljuje na čezmejni skupni življenjski prostor in na prostor »fascinacije drugačnosti drugega« (gl. Wintersteiner, 2013, 17). Čeprav je za nastanek te ideje bistveno zaslužna prav DS Alpe-Jadran, je treba poudariti, da si te ideje ni mogoče zamišljati zunaj akterjev, ki s to skupnostjo niso neposredno povezani, kar bomo v poteku članka še opozorili. Gre pa vsekakor za idejo, ki je tesno povezana s prizadevanji za trajno nenasilno perspektivo, ki poudarja povezujoče pred ločujočim, nanaša pa se na alpsko-jadranski prostor.

Cilj DS Alpe-Jadran je bil od vsega začetka v gradnji mostov med Vzhodom in Zahodom, ki zaobjema države različnih ideoloških, gospodarskih in zunanjepolitičnih usmeritev: zahodno državo NATA Italijo, zahodno, a nevtralno Avstrijo, komunistično, a neuvrščeno Jugoslavijo ter s pristopom madžarskih županij od leta 1986 dalje – Győr Moson Sopron (1986), Vas (1986), Somogy (1988), Zala (1988), Baranja (1989) – tudi komunistično državo Varšavskega pakta Madžarsko. Z vstopom madžarskih županij je Delovna skupnost Alpe-Jadran (DS Alpe-Jadran) postala tudi edino organizirano kooperativno združenje med regijami tostran in onstran železne zaves. V tem smislu je odigrala »pionirsko vlogo«, ki je vzbujala pozornost tudi na širši evropski in svetovni ravni (zlasti v sklopu Konference o varnosti in sodelovanju v Evropi – KVSE) (gl. Klabjan, 2013, 413).

Ker je DS Alpe-Jadran od vsega začetka zavračala polarizirajoče in konfrontacijsko gledanje, usmerjeno na singularno kategorizacijo, znotraj katere ne bi smela šteti nobena druga identiteta razen (mono)nacionalne in (mono)ideološke, so jo spočetka smatrali za latentno grožnjo nacionalni in/ali ideološki »našosti«, kar pa velja tudi za manjšinske skupnosti v obmejnih območjih – mišljeni sta zlasti slovenski manjšini na Koroškem in v Furlaniji Julijski krajini – ki jima je bilo v avstrijsko-

1 Francoski zunanji minister Schuman je 9. maja 1950 v Parizu prebral deklaracijo, v kateri je Francijo, Nemčijo in druge evropske države pozval, naj združijo svojo proizvodnjo premoga in jekla, najpomembnejših surovin za proizvodnjo orožja, sodelovanje pa naj predstavlja temelj Evropske skupnosti. Prepričan je bil, da bo v takem primeru vojna ne le težko verjetna, ampak nemogoča: »Ko ne razpolagamo več svobodno z energijo in kovino, ki sta podlaga slehernega vojaškega podviga, se tudi vojskujemo ne več.« (Schuman, 2003 [1962], 110)

2 Narekovaji so tukaj potrebni, saj je status nekdanje SR Slovenije možno le težko primerjati s statusom, ki so ga imele in imajo regije celo v najbolj federalnih državah.

-nemški ali italijanski nacionalistični verziji kaj rado pavšalno očitano, da postavljata pod vprašaj državne meje in s tem »teritorialno integriteto« držav, v katerih živita. Temu ustrezno se veljali za »Titove agente«, »slavo-komuniste«, »iloyalne«, »politično nezanesljive« in »nevarne« in s tem tudi za nekaj, kar je »drugo«, »tuje«, ne pa »naše« (gl. Zorn, 1966; Troha, 1999; Rettl, 2006). Dejansko so pripadniki manjšin že ob začetku 1950-ih let odigrali pomembno povezovalno in posredovalno vlogo zlasti v trikotniku Celovec – Ljubljana – Trst. Prišlo je do živahne kulturne izmenjave med številnimi pevskimi, gledališkimi in drugimi ljubiteljskimi in umetniškimi skupinami ter posamezniki, začeni od slikarjev, pisateljev in športnikov (Weilguni, 1990, 78–80). Nekateri izmed njih so se prepoznavale v vrednotah, ki so izhajale iz tradicije Osvobodilne fronte (OF), spet druge pa v vrednotah krščanskih demokratskih strank. 11. junija 1950 se je denimo »Dneva slovenske kulture« v Trstu udeležila skupina koroških Slovencev, ki naj bi bila blizu prav tem (Walzl, 1999, 268). Nekaj dni prej je na iniciativo koroških Slovencev gostovala najprej v Gradcu³ in nato v Celovcu Opera Slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani in žela velik uspeh in navdušenje.⁴ Gostovanje ljubljanske Opere, ki je imelo uraden značaj, predstavlja »začetek« meddržavne in medregionalne kulturne izmenjave in »mirnega sosedstva« (Die Presse, cit. v Uprava SNG, 1949/50, 137). Ob vseh teh srečanjih in gostovanjih so bile organizirane priložnosti za pogovore s političnimi in diplomatskimi predstavniki, pri katerih »ni šlo (le) za kulturne zadeve, temveč prvenstveno za aktualna in urgentna politična vprašanja« (Walzl, 1999, 268; gl. tudi Uprava SNG, 1949/1950).

Če upoštevamo, da so v petdesetih letih prejšnjega stoletja narodne in etnične manjšine znotraj evropskih nacionalnih držav veljale še vedno za permanenten vir sporov, so pripadniki slovenskih manjšin v sosednjih pokrajinah Slovenije »vseeno postali konkreten partner v vsesplošnem razvoju med Jugoslavijo in Zahodom ter na ravni čezmejnega sodelovanja« (Klabjan, 2013, 418). K temu so nedvomno pripomogli njihovi zgodovinski čezmejni stiki, ki niso bili prekinjeni niti po razdružitvi z matičnim narodom po prvi svetovni vojni in določneje po Saintgermainski mirovni pogodbi, ki ji je 10. oktobra 1920 sledil Koroški plebiscit. Ta je določil državno mejo med leta 1918 ustanovljeno Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev – SHS (kasneje Jugoslavijo) in Avstrijo, medtem ko je bila meja med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS določena 12. novembra 1920 z Rapalsko mirovno pogodbo. Pripadniki slovenskih manjšin so odslej utelešali »navzočnost na obeh straneh mejne črte«, o kateri je Paul Tillich dejal, da »koristi

čezmejnemu in s tem miru.«⁵ Predstavljali so tako rekoč dobrodošel »človeški kapital« za izoblikovanje prostora Alpe-Jadran kot območja povezljivosti in medsebojnega učinkovanja med regijami sosednjih držav. S tem, da so bili oziroma so načelno v stanju, da se lahko vživijo v stališče svoje sedanje države kot tudi »matične« države, lahko v konfliktnih situacijah pomembno sopspevajo k vzajemnemu sporazumevanju in ublaževanju konfliktov (in tako »koristijo miru«).

Velja poudariti, da podobno kot EU tudi stvaritev prostora Alpe-Jadran prvenstveno niso narekovali skupni gospodarski interesi, temveč prav hipoteka preteklosti, ki naj bi v prid želje po skupni prihodnosti ter čezmejnega povezovanja in sodelovanja stopila v ozadje (Fercher, Seidenberger, 2003, 435; Valentin, 2011, 159). »Podajanje rok prek meja« se je v ožjem prostoru Alpe-Jadrana pričelo s kulturnimi, kasneje tudi športnimi srečanji, ki so se jim od leta 1965 dalje pridružila še čezmejna kooperacija na področju čezalpskih prometnih povezav, pristaniškega prometa, pridobivanja in prenosa energije, kmetijstva, gozdarstva, turizma, zaščite človekovega okolja in narave, urejanja prostora, turizma, znanosti in drugih nalog reševanja skupnih potreb (Fercher, Seidenberger 2003, 435–436) – vse to tudi z namenom, da med seboj povezane regije razvijejo in utrdijo zavest skupne odgovornosti in medsebojno pripadnost onkraj togih ločnic in navidezno nespravljivih identitet. Pretekle travmatične izkušnje so se po vojni izpričevale tudi v politični, a tudi vsesplošno občuteni želji, da je treba javne spomine na nasilne režime kar se da omejiti ali de-simbolizirati (izrinjati iz javnega diskurza) in tako podvreči ne-spominjanju oziroma pomirjajoči pozabi. Tu ni šlo primarno za *damnatio memoriae* (obsodbo na pozabo) ali »potlačitev«, temveč zlasti za omiljenje konfliktnih potencialov v ozračju žive preteklosti, in sicer v prid brzdanja sovražnih in maščevalnih občutkov, družbenega in psihičnega okrevanja ter odpiranja prostora za pot v prihodnost. K temu so napeljevale tudi težnje po psihični travmatski razbremenitvi in z njo povezane nuje po »latenci« (Jurić Pahor, 2004).

Želja po zamrznitvi spomina oziroma po preoblikovanju tega spomina tako, da ne bi načeljal skrajno razrahljanih vezi povojne družbe, je bila velika, značilna tako za zahodni kot za vzhodni svet. Pozornost povojne javnosti je bila tako tudi v prostoru Alpe-Jadran usmerjena proč od vojne, koncentracijskih taborišč in trpljenja tja k težnji po miru, osebni varnosti in sožitju (prek meja). Izpričevala pa se je tudi v subvertiranju moči klasičnih binarnih pojmov »krvnikov« in »žrtev« (v smislu borca-upornika, ki se »žrtvuje« za podjarmljeni narod), ker bi ti kategoriji lahko predstavljali povod za nove delitve ljudi

3 Gonilna sila za ustanovitev DS Alpe-Jadran je že pred njeno formalno ustanovitvijo bila avstrijska zvezna dežela Štajerska z glavnim mestom Gradcem, šele kasneje je to vlogo odigrala prvenstveno Koroška.

4 Opera je v Gledališkem listu 1949/1950 prevedla in objavila vse članke, ki so izšli v številnih nemških časopisih na Štajerskem in na Koroškem; priobčila je tudi članek, ki je bil objavljen v Slovenskem vestniku v Celovcu (gl. Uprava SNG, 1949/1950, 130–144).

5 »Samo kdor se nahaja na obeh straneh mejne črte, lahko koristi čezmejnemu in s tem miru, ne pa oni, ki se počuti varnega v trenutnem miru čvrstih ograj.« (Tillich, cit. v Böckler, 2004, 15)

na opozicijske »mi«-»vi«-skupine in s tem za odnose napetosti in revanšizma, ne pa za voljo znebiti se preteklosti in slediti Izokratevemu priporočilu Atencem ob koncu peloponeških vojn: »Vladajmo skupaj, kakor da se ni nič hudega zgodilo.« (gl. Judt, 2007, 81; prva knjiga) Lahko bi govorili tudi o »etiki in politiki proksimitete [bližine]«, ki jo Homi K. Bhabha (2007, 34) asociira z »odnosom do sosedu« v smislu Lévinasove antropološke misli srečanja (kar pomeni, da smo kot etični subjekti priklicani v bivanje šele preko odgovora, preko prevzemanja odgovornosti [klicu obličja drugega], ki predhodi subjektivnosti). Bhabha v tem sklopu v navezavi na Hannah Arendt uporablja tudi besedico *inter-est*: nekaj, kar *inter-est*, obstaja med ljudmi in jih zato povezuje, napeljuje v medsebojni odnos. V tem smislu so bile posebej pomembne še vizije družbe prihodnosti brez militarizma, genocida, uniformnosti in instrumentalne discipline, pa tudi brez moralne brezbrčnosti drug do drugega.

Nedvomno sta k temu *inter-est* v prostoru Alpe-Jadran soprispevala Londonski sporazum 1954, ki je uredil do tedaj v resnici neurejeno vprašanje razmejitvene črte med Italijo in Jugoslavijo (s katero je hkrati prenehala vojaška uprava v conah A in B Svobodnega tržaškega ozemlja – STO), ter Avstrijska državna pogodba (ADP) – ali v neskrajšani slovenski obliki: Sporazum o ponovni vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije – iz leta 1955 (Bajc, 2011). Oba pravna dokumenta sta s skorajšnjo ureditvijo meja med Italijo in Jugoslavijo (definitivno je bila meja potrjena z Osimski sporazumi) ter dokončno ureditvijo meja med Avstrijo in Jugoslavijo predstavljala bistveni pogoj za razvoj dobrososedskih odnosov, saj sta »boju za meje« dobesedno vzela veter iz jader. K temu prihaja, da sta vsebovala tudi določbe o varstvu in zaščiti slovenskih in drugih manjšin (hrvaške v Avstriji, italijanske v Jugoslaviji). Sovjetska zveza, od katere so zahodni mednarodni dejavniki pričakovali močno nasprotovanje Londonskemu sporazumu, je priznala, da bo sporazum pripomogel k izboljšanju odnosov med Jugoslavijo in Italijo ter zmanjšanju napetosti v tem delu Evrope (Mljač, 2008, 145). Stališče je mogoče tolmačiti kot znak sprememb v Sovjetski zvezi po Stalinovi smrti.

K »obdobju otoplite« je v ožjem prostoru Alpe-Jadran prispevalo tudi dejstvo, da sta Italija in Jugoslavija po letu 1954 sprejeli več skupnih dogovorov, ki so predstavljali osnovo za urejanje medsebojnih odnosov. Sem gre prišteti Videmski sporazum, ki sta ga 20. avgusta 1955 podpisali obe državi. Z Videmskim sporazumom se je končalo 10-letno obdobje skoraj hermetično zaprte italijansko-jugoslovanske meje. Na njegovi podlagi so prebivalci 10-kilometerskega pasu na obeh straneh meje dobili posebne prepustnice, da so lahko štirikrat na mesec prestopali novo meddržavno mejo in s seboj nosili določene manjše količine blaga. Tone Poljšak, ki je kot predsednik jugoslovanske delegacije merodajno prispeval k njegovi sklenitvi, ga je v intervjuju s Tinom Mamičem (2007) takole opisal: »Sporazum je spremenil zaprto mejo v mejo s številnimi okni in vrati.«

Pri sklenitvi Videmskega sporazuma je na jugoslovanski strani imel odločilno vlogo mednarodni položaj Jugoslavije, ki jo je silil k odpiranju proti Zahodu in odpravljanju »železne zavesu«, ki je spadala v doktrino komunističnega tabora. Veliko vlogo pa je imel tudi politični pritisk lokalnih oblasti vzdolž italijansko-jugoslovanske meje, ki so zahtevale, da se zaradi vojnih, povojnih in drugih razlogov omogoči prehajanje državne meje ne samo dvolastnikom, temveč celotnemu obmejnemu prebivalstvu (Šušmelj, 2009, 80–81). Namen sporazuma je bil olajšati življenje ljudem ob meji, ki je razdelila družine, sorodnike, prijatelje, pa tudi uradne stike med občinami in celo nekatere hiše. Kljub upiranju, ki sta ga pogojevala dva nasprotujoča si politično-ideološka sistema (na obeh straneh je bilo še veliko nezaupanja, pa tudi sovražnih pogledov, izvirajočih iz obdobja fašizma ter vojnih in povojnih dogodkov), se je območje sporazuma razširilo proti severu, vse do Avstrije, in zajelo tudi tamkajšnje obmeje. Mejni prehodi so postali množični. Tudi skozi te pore je Evropa dejansko začela politično bolj sproščeno dihati; dotedanje napetosti ob mejah so se občuteno zmanjšale.

ŠESTDESETA IN SEDEMDESETA LETA: UTRIP NOVE AETAS, POSPEŠENA GRADNJA KULTURE SPOMINJANJA IN ČEZMEJNIH »MOSTOV«

Šestdeseta leta opredeljujejo hkrati čas, ko v zahodni Evropi niso več mogli zanikati vojnih zločinov, pri čemer je bila pozornost vse bolj preusmerjena na holokavst in »hudodelstva zoper človečnost«. O tem govori vrsta procesov proti nacističnim zločincem, med katerimi izstopajo Eichmannov proces 1961 ter frankfurtski procesi zoper paznike iz Auschwitza, ki so potekali od decembra 1963 do avgusta 1965. V prostoru Alpe-Jadran je bil – pa čeprav s precejšnjim časovnim zamikom – leta 1976 velike pozornosti deležen proces proti zločinom v tržaški Rižarni, pa čeprav je bil omejen zgolj na dva obtoženca (gl. Benedetič et al., 1978; Scalpelli, 1988). Kljub temu je bil ta proces po koncu vojne tudi prva priložnost, da so lahko preživeli taboriščniki ali sorodniki tistih, ki so v taboriščih izgubili življenje, javno spregovorili o svojih izkušnjah. Odslej ni bilo več oportuno zmanjševati pomena taborišč, kakor so to počeli še v petdesetih letih. Širiti se je začela javna zavest o nesprejemljivosti nacistične, pa tudi italijanske fašistične in naci-fašistične zgodovine. »Vsi večji italijanski časniki, nad 30, so poslali na proces posebne dopisnike. Bili pa so tudi snemalci italijanske in slovenske televizije ter agencije Alpe Adria. Precej časnikarjev je prišlo iz Jugoslavije.« (Benedetič et al., 1978, 145) Kategorični imperativ »Auschwitz nikdar več« (Theodor W. Adorno), ki je stopil v ospredje v drugi polovici šestdesetih let, je v skladu s to preobrazbo.

Zlasti v študentih in mladih se je akumuliralo upanje za spremembe v svetu – utrip nove *aetas*, ki je vključeval odmev ontološke realnosti vojne generacije in slut-

njo ne-bitja tudi in zlasti pri generaciji, rojeni po drugi svetovni vojni (ali med njo). Za vsa študentska gibanja, ki so se izoblikovala tudi v vzhodnoevropskih državah ter Sloveniji in Jugoslaviji, je bila značilna protivojna, mirovniška usmeritev. To se kaže tudi v premiku od herojskih k travmatskim spominom, ki implicira nujo, da »golo življenje« (Agamben, 2004) ne bi spet postalo vložek totalitarnih sistemov in da si bodo mladi ustvarili svet, kot se je tedaj reklo, »po svoje« in se v njem »ljubili in ne vojskovali«. Prav na to težnjo se je leta 1968 navezoval koroški deželni glavar Hans Sima,⁶ ko je – glede na razmerje sosednjih dežel Koroške, Julijske krajine in SR Slovenije – zapisal, da ga je »mogoče preseči le z obsežno politiko brez nasilja«, in dodal, da se je mladina demonstrativno priznala k združenju Evrope, »s čimer je bila v prostoru Alpe-Jadran oživljena dolgo zasuta skupna dediščina na stičišču treh kultur: romanske, germanske in slovanske« (Sima v Valentin, 1998, 173). S takšnim pojmovanjem je skušal opozoriti na zgodovino nasilja, ki je imanentno nacionalnim državam (pa čeprav na to kaj radi pozabljamo; gl. Renan 1990), hkrati pa na protest zoper to nasilje, ki implicira spomin na nek dozdevno »srečni med-kulturni prejel«, konotiran z idejo združene Evrope. Ta ideja se je snovala kot pacifistična – po svojih teoretskih in deklarativnih motivih – temeljila naj bi na sožitju vseh nasprotujočih si ideoloških, nacionalnih, kulturnih ter gospodarskih tokov.

Ne le koroško, temveč celotno študentsko gibanje v Avstriji je opredeljeval »predvsem aspekt evropskosti« (Pelinka, 1998, 148–157). Tudi za študentsko gibanje v Sloveniji je bilo značilno »neuspešno povezovanje z nacionalizmom«, v obdobju njegove radikalizacije (1970–1971) pa naj bi celo sovpadalo s pojavom »medkulturnih in alternativnih gibanj« (Molan, 2008, 37). Predpostavko podkrepuje tudi pisatelj Drago Jančar (2005, 40), ko v prispevku *Krakov, Anno Domini 1968* piše, kako je na ljubljanski filozofski fakulteti študentske zborovalce pozival, da bi podprli dozdevno nacionalistično usmerjeno zagrebško študentsko gibanje,⁷ a je naletel na odpor. Jančar na sploh ugotavlja, da študentsko gibanje '68 ni imelo posluha za nacionalizme, ki so obstajali v Vzhodni Evropi. Lahko bi dodali, da tudi ni kazalo simpatij do herojskih spominov, temveč je izpostavljalo neherojske, travmatične spomine. Povojni, aktivistično obarvani optimizem se je tako rekoč umaknil v spoznanje, da nasilje z dediščino genocida, vojne in strahu še kar traja, da se spaja z megalomansko, v priho-

dnost jurišajočo ikonografijo, ki je dajala pečat podobi partizanstva v jugoslovanski in slovenski javnosti, in da postaja temeljni zakon sodobne družbe. Pesniška zbirka Daneta Zajca *Ubijavci kač* (1968), ki šteje med ključne za razumevanju dialektike med rabljem in žrtvijo (tudi in morebiti zlasti v eni in isti osebi), opozarja na to. Naj omenimo še roman Borisa Pahorja *Nekropola* (1967), v kateri tržaško-slovenski pisatelj opisuje svojo izkušnjo v nacističnem taboriščnem svetu. Posebej zanimiva v tem kontekstu so tista mesta v knjigi, kjer avtor govori o odnosu »matičnih« in primorskih Slovencev do taboriščnika kot »neljubega gosta«: »Zakaj gloriola čistega junaštva za tiste, ki so padli s puško v roki ali leže za strojnico, medtem ko je za tiste, ki jih je izvotlila lakota, samo nanagloma izgovorjen spomin, sicer pa molk?« (ibid., 173) V ukazu za streljanje pisatelj ne uspe videti nobene etične geste kot take: zadaja se smrt, čeprav sovražniku.

Ta preobrat od zmagoslavnih do travmatičnih spominov se simbolično zgošča v prelomnem dejanju takratnega nemškega kanclerja Williija Brandta decembra 1970, ko je spontano pokleknil pred spomenikom vstaji v varšavskem getu. Brandtovo dejanje je bilo razumljeno kot opravičilo za zločine, ki so jih med drugo svetovno vojno storili Nemci Judom in drugim prebivalcem Poljske, postalo pa je tudi simbol odpiranja in obnove vezi z Vzhodno Evropo, za kar je Brandt leta 1971 prejel Nobelovo nagrado za mir.

Nedvomno je Brandtova nova »Ostpolitik« (Nečak, 2010) prišla do izraza tudi na Helsinški konferenci o varnosti in sodelovanju v Evropi (KVSE, kasneje Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi – OVSE), ki je 1. avgusta 1975 privedla do sprejetja Helsinške sklepne listine (CSCE, 1975). KVSE je veliko prispevala k institucionalizaciji medblokovskega dialoga in še določneje: dialoga med različnimi ideološkimi, političnimi in gospodarskimi sistemi. Zaježila je spore, napetosti in boje za meje. Osimski sporazumi, ki so še danes eden od temeljev slovenske zahodne meje, so bili v Evropi ocenjeni kot prvo neposredno izpolnjevanje helsinških načel. Tedanji republiški sekretar za mednarodno sodelovanje Marjan Osolnik, danes upokojeni veleposlanik, se spominja, da je bil podpis Helsinške listine tudi »temeljni dokaz, s katerim si je Slovenija (in tudi Hrvaška) od jugoslovanske zvezne vlade priborila soglasje za pristop k DS Alpe-Jadran« (Frlec, 2005, 14).

Naj dodamo, da so k temu soglasju za pristop Slovenije (in Hrvaške) k DS Alpe-Jadran bistveno (so)pri-

6 Nekdanjega koroškega deželnega glavarja Hansa Simo pogosto označujejo za »duhovnega očeta ›Delovne skupnosti Alpe-Jadran« (http://www.mzz.gov.si/si/slovenici_v_zamejstvu/enotna_lista/arhiv/ [1.4.2014]). S takratnim predsednikom Slovenije Stanetom Kavčičem, s katerim je bil tudi prijateljsko povezan, sta skupaj snovala idejo o poglobljenem sodelovanju v prostoru Alpe-Jadran (ibid.; gl. tudi Repe, Princič, 2009, 218–222). Slovijo tudi kot edini koroški deželni glavar, ki si je resno prizadeval za rešitev slovenskega manjšinskega vprašanja v duhu avstrijske ustave in evropskih norm manjšinskega varstva.

7 Krunoslav Stojaković (2010) drugače od Jančarja izpostavlja, da hrvaško (in srbsko) študentsko gibanje ni bilo nacionalistično usmerjeno. To gibanje, ki sicer ni bilo monolitno, je opredeljevala »vsejugoslovanska« ter levičarsko-alternativna miselnost. Precejšen vpliv nanj so imeli razumniki okrog filozofskega časopisa *Praxis*, ki je izhajal v Zagrebu in je tedaj predstavljal najaktualnejše svetovno uveljavljeno »stičišče za intelektualno razpravo čez prepreke železne zavese« (Kanzleiter, 2008, 225).

spevale tudi ustavne spremembe v Jugoslaviji leta 1974, ki se ujema z načeli KVSE/OVSE oziroma Helsinške sklepne listine. Nastajale in sprejete so bile kot odgovor prav na proteste in družbene pretrese ob koncu šestdesetih in začetku sedemdesetih let. Ustavne spremembe 1974 so se kazale zlasti v težnji po presejanju birokratskega centralizma, večji samostojnosti jugoslovanskih republik in pokrajin ter v poudarjanju večnacionalnega in večetničnega značaja Jugoslavije na podlagi načela »bratstva in enotnosti« (Žagar, 2010). Slovenija je na osnovi te ustavne ureditve razvijala svojo »samoupravno zunanjo politiko«, kot jo imenuje Rudi Čačinovič, eden pomembnejših Slovencev v jugoslovanski diplomaciji tistega časa, in sicer predvsem na tistih področjih, ki so bili v njenem ožjem interesu: »v neposrednih stikih ob mejah, v skrbi za zdomce in izseljence, v stikih Slovenije z različnimi regionalnimi organizacijami v širšem evropskem prostoru (npr. Delovna skupnost Alpe-Jadran)« (Čačinovič, cit. v Klabjan, 2013, 415).

Po sprejetju ustave leta 1974 je pri takratni slovenski vladi (Izvršni svet socialistične RS), ki ji je v letih 1967–1972 predsedoval Stane Kavčič, nastalo tudi neke vrste ministrstvo za zunanje zadeve (Republiški komite oziroma Sekretariat za mednarodno sodelovanje), ki je navezovalo stike prek meje, v prvi vrsti z obmejnimi deželami: s Koroško, Štajersko, Furlanijo Julijsko krajino in celo z Gradiščansko, širše pa tudi z Bavarsko in Bremnom (Repe, Prinčič 2009, 222), potem pa še z Madžarsko. Premjerji in politiki obmejnih dežel so se redno srečavali in vzpostavljali medsebojne stike. Stane Kavčič je bil prvi predsednik, ki je začel sodelovanje s Furlanijo Julijsko krajino, nadaljeval pa je tudi s sodelovanjem z avstrijsko zvezno deželo Koroško, ki sta ga vzpostavila deželni glavar Hans Sima in Kavčičev prehodnik Janko Smole (ibid.). Pri vseh teh srečanjih je Kavčič postavil v prvi plan gospodarsko sodelovanje, »zelo vneto« pa tudi skrb za slovenski manjšini v Avstriji in Italiji (ibid., 222–223). V tem smislu je bistveno soprispeval tudi k postopni graditvi DS Alpe-Jadran. Manjšine pri tem očitno ni smatral kot »kamen spotike«, temveč kot akterja, ki ni le pomemben za čezmejno sodelovanje, temveč tudi za večjo senzibilnost za probleme ljudi, ki niso pripadniki večin.

KVSE/OVSE je bila spet in spet označena tudi za pionirsko manjšinske zaščite. Že v Helsinški sklepni listini (4. odstavek 7. poglavja prvega dela oziroma t. i. prve košarice) beremo, da »bodo države, kjer živijo narodne manjšine, spoštovale pravico oseb, ki pripadajo takšnim manjšinam, do enakosti pred zakonom. Na podlagi tega naj bi jim nudile vse dolžnosti za dejansko uživanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin ter na tak način varovale njihove tovrstne zakonite interese.« (CSCE, 1975) Pomenljive v tem kontekstu so besede Hannah

Arendt v *Izvorih totalitarizma*, prvič objavljenih leta 1951 kot *The Burden of Our Times*:

»Nekaj veliko bolj temeljnega kot svoboda in pravičnost, ki sta pravici državljanov, je ogroženo, kadar pripadnost skupnosti, v katero se rodiš, ni več dana sama po sebi in nepripadnost ni več stvar izbire, ali ko si postavljen v situacijo, kjer, razen če zagrešiš zločin, ravnanje drugih s teboj ni več odvisno od tega, kaj storiš in česa ne. Ta skrajnost in nič drugega, je situacija ljudi, ki so oropani človekovih pravic. Niso oropani pravice do svobode, temveč pravice delovanja; ne pravice misliti o vsem, kar želijo, temveč pravice mnenja. [...] *Obstoja pravice do pravic (kar pomeni življenje v okviru, kjer te sodijo po dejanjih in mnenjih) in pravice do pripadanja neki organizirani skupnosti smo se zavedli šele, ko se je pojavilo na milijone ljudi, ki so te pravice izgubili in jih niso mogli ponovno pridobiti zaradi nove globalne politične situacije.*« (Arendt [1951] 1968, 177; poudarila MJP; slov. prev. 2003, 377)

Sodelujoče države na KVSE so priznale, da je spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin bistveni dejavnik miru, pravičnosti in blaginje, nujnih za zagotavljanje razvoja prijateljskih odnosov in sodelovanja med njimi ter med vsemi državami. Tako so neločljivo povežale klasično zagotavljanje varnosti s človekovo razsežnostjo.⁸ Helsinška sklepna listina je določila prve korake za praktično uresničevanje teh zavez – ukrepov, kot so vzpostavitev stikov med ljudmi in spodbujanje medsebojnega razumevanja. Sem sodijo tudi ukrepi za ponovno združevanje družin, ločenih zaradi vojn in blokovskih delitev, pa tudi za splošno čezmejno zблиževanje ljudi, še zlasti mladih (CSCE, 1975).

Med pomembnimi uspehi, ki jih je DS Alpe-Jadran v tem kontekstu dosegla, velja izpostaviti srečanje zunanjih ministrov v Millstattu na Koroškem, do katerega je prišlo ob njeni deseti obletnici, 4. junija 1988. Ministri za zunanje zadeve oziroma predstavniki vlad Republike Avstrije, Jugoslavije (tedaj Socialistične federativne republike), Zvezne republike Nemčije, Italije in Madžarske (tedaj Ljudska republika Madžarska) so podpisali Millstattsko izjavo (1988), v kateri ugotavljajo, da sta dejavnost in program DS Alpe-Jadran v skladu z določili Sklepne listine KVSE in s tem tudi v vseevropskem interesu. Izrazili so pripravljenost svojih držav, da še naprej pospešujejo sodelovanje v okviru DS Alpe-Jadran. Narodne manjšine so v tem dokumentu izpostavljene kot pomemben dejavnik sporazumevanja in »koristen most« intenziviranja meddržavnih stikov.

8 V izrazoslovju KVSE/OVSE se pojem človekova razsežnost uporablja za politično zavezujoče naloge in dejavnosti, katerih namen je zagotavljanje spoštovanja človekovih pravic in temeljnih svoboščin, spoštovanje načela pravne države, podpora načelom demokracije ter graditev, krepitev in varstvo demokratičnih ustanov.

Kot smo že nakazali, je ta razvoj od šestdesetih let dalje sovpadal s premikom od politike pozabe ali boljše distanciranja od »zle preteklosti« tja k afirmiranju kulture spominjanja, kar pomeni, da se tej preteklosti odslej ne bi smelo več izogibati, jo blažiti ali držati v »latenci«, prav obratno, veljalo jo je ozavestiti, čuti ti odgovornost zanjo, da bi lahko postala aktivna sila družbenih sprememb. V središču razlag zato ni bila več projekcija na želeno prihodnost, ki v prid pacifikacije, potrebne za preseganje ekstremnih travmatizacij, sporov in konfliktov, terja pozabo in molk. Prav obratno: v fokus pozornosti je začela stopati re-vizija (do) sedanjega, ki jo je navdihoval prav spomin na travmatske izkušnje od časa fašizma in nacizma dalje. Te so bile doslej podvržene desimbolizaciji, potisnjene v nezavedno, a so se vendar ohranile kot »vednost«, ki sploh ne more biti pozabljena. Alfred Lorenzer (1973, 120–125) definira desimbolizacijo kot izgon iz jezika, ekskomunikacijo, odstranitev iz konteksta razumevanja in jo povezuje s procesom potlačitve, ki preide v latenco ali v »scensko agiranje«. Treba pa je poudariti, da tudi latenca ne predstavlja nič statičnega, negibnega oziroma, kot poudarja Cathy Caruth (1995, 8), vsebinsko prazne zakasnelosti, ki vodi do tega, da se travmatska izkušnja »absolutno eksaktno ohrani«. Čustveno ustrezne dražljaje posameznik lahko zazna ne glede na to, ali je nanje pozoren, kasneje pa k njim lahko preusmeri svojo pozornost ter jih izpriča. »Semiotično« in »simbolno« tako lahko postaneta sporočljivi znamenji afektivne resničnosti (gl. Jurić Pahor, 2008).

Travmatski sledovi fašizma, nacizma, druge svetovne vojne in povojnega nasilja so neizbrisno vpisani ali vključeni v narativo, ki so jo v alpsko-jadranskem prostoru začeli snovati v drugi polovici šestdesetih let. Značilno zanjo je, da emfatično poudarja »civilizacijski prelom« (Diner, 1988), ki označuje »mišljenje po Auschwitzu«. Po eni strani izraža pojem »antropološko iritacijo«, ki napeljuje na izkušnjo radikalne desubjektivizacije ter odpira območje, o katerem se zdi, da se izmika utečenemu človekovemu razumu (lat. *racio*) in njegovemu zaupanju vanj: »s tem, da je bilo mogoče uničevati ljudi zgolj zaradi uničevanja samega, so bili temeljito zamajani, tako rekoč zanikani, v naši zavesti zasidrani temelji civilizacije« (ibid., 8). Ta radikalna zareza v moderni zgodovini, ki so jo hoteli nekateri sodobniki še zanikati in zamolčati, je ostala neizbrisna. V narativi se je izpričevala kot prelom s »hudo preteklostjo« (Meier, 2010) ter v preobrazbi identitete nacije/naroda, ki jo naj bi opredeljevala »anamnetična solidarnost« (Micha Brumlik, 1990) ali, v besedah Jürgena Habermasa (1986), »solidarni spomin na ne-

popravljlivo« ter »preprašujoči odnos do lastnih, identitetotvornih tradicij«.

Od tod tudi zavračanje pogleda na zgodovino, znotraj katere naj ne bi štela nobena druga identiteta razen (mono)nacionalne ali (mono)ideološke. Tako za skupnostne kot tudi za osebne identitete naj bi veljalo, da so relacijske, med seboj povezane, ne pa takšne, ki se sučejo zgolj okoli potrebe po postavljanju nacionalnih meja in pregrad. Tópi, kot so: »*misija povezovanja narodov*«, »*izgradnja sosedskih stikov*«, »*most prijateljstva med tremi sosednjimi državami*«, »*dobro sosetstvo*« (gl. Valentin, 1998, 173) – vztrajno poudarjanje potrebe po intenziviranju odnosov v obmejnih regijah opozarja prav na to. V Smernicah DS Alpe-Jadran za tretje tisočletje beremo: »Delovna skupnost Alpe-Jadran ima tudi v sklopu širšega evropskega prostora vse potrebne pogoje, da še naprej uveljavlja vlogo mostu na stičišču zgodovinsko zakoreninjenih identitet in kultur in v svoji raznolikosti sprejema nove izzive sodelovanja.« (ARGE Alpen-Adria, 2002, 4) In vse do danes je prostor Alpe-Jadran pojmovan kot »najpomembnejši mirovni projekt v osrčju Evrope« (DS Alpe-Jadran 2006; Waldner, 2013; Gruber, Rippitsch, 2011). Gre za projekt kooperacije in povezovanja zlasti med obmejnimi oziroma sosedskimi regijami in deželami, a hkrati za projekt, ki je bistveno prispeval k evropski integraciji, o čemer pričajo tudi vstop Avstrije v Evropsko unijo v letu 1995, Slovenije in Madžarske v letu 2004 in Hrvaške v letu 2013.

Kljub tem ugotovitvam je bila vloga DS Alpe-Jadran večkrat in v različnih pogojih predmet razprav, če nje vloga ni že odigrala in če je sploh še potrebna – tako na primer v času razpada komunističnih sistemov 1989/81 ali po vstopu večine in naposled vseh njenih članic v EU, nazadnje Hrvaške (več o tem Jurić Pahor, 2012, 414–417). Največjo krizo je DS Alpe-Jadran doživela 16. marca 2012, ko so se tri njene ustanovne članice (Furlanija Julijska krajina, Veneto in Koroška) odločile, da ustanovijo Euregio »Senza confini« in izstopijo iz DS Alpe-Jadran. Avstrijska zvezna dežela Koroška se je kasneje izstopu iz DS Alpe-Jadran odrekla. 22. novembra 2013, ob njeni 35. obletnici, se je DS Alpe-Jadran preimenovala v Zvezo Alpe-Jadran (DS Alpe-Jadran, 2013),⁹ ki na eni strani sugerira kontinuiteto (kaže se na primer v ohranitvi dosedanjega logotipa, himne, pa tudi spletne strani DS, ki zdaj nosi ime Zveza Alpe-Jadran; gl. <http://www.alpeadria.org/>), na drugi strani uvedbo pomembnih novosti: Zveza Alpe-Jadran želi biti »še bolj blizu ljudem«. Njene redne članice so lahko teritorialne skupnosti (dežele, regije, občine) ali nacionalna interesna združenja lokalnih organov oblasti (zveze mest, zveza občin), pridružene članice

9 Gl. tudi Primorski dnevnik, 23. 11. 2013: Novo ime, nova struktura in nova vsebina zveze: namesto Delovne skupnosti Alpe Jadran ustanovili Alianso Alpe Jadran. – **Ustanovne članice Zveze Alpe-Jadran so:** avstrijske zvezne dežele Koroška, Štajerska in Gradišćanska; Slovenija, ki jo zastopa Združenje mest in občin Slovenije; hrvaške županije Istra, Karlovac, Krapina-Zagorje, Koprivnica-Križevci, Medimurje, Varaždin ter madžarska županija Vas.

pa javne in zasebne organizacije ali združenja lokalnih organov oziroma nacionalna interesna združenja lokalnih organov, če je njihova regija redna članica. To pomeni, da bi Zveza Alpe-Jadran v svoje kooperacijsko omrežje lahko privabljala članice od dežel, mest in občin vse tja do nevladnih organizacij, raznolikih društev, ustanov ipd. Ta struktura naj bi ji omogočala fleksibilno in nebirokratsko čezmejno sodelovanje, podprto s projekti, ki jih sofinancira EU. Podobno kot pred njo DS želi biti »kristalizacijska točka evropske integracije« in v svoje kooperacijsko omrežje privabiti območja v državah Zahodnega Balkana, da bi jim v smislu stabilizacijsko-pridružitvenega procesa olajšala možnost včlanjenja v EU.

Deželni glavar Koroške Peter Kaiser, predsednik Zveze Alpe-Jadran do leta 2015, je na njenem občnem zboru dejal, da se bo Zveza Alpe-Jadran navezovala na izkušnje in znanja, ki si jih je njena predhodnica pridobila v teku svojega 35-letnega delovanja. V tem kontekstu je izpostavil zasluge DS Alpe-Jadran, ki si jih je pridobila za razvoj alpsko-jadranskega prostora v smeri krepitev »evropske unije miru«. Tudi Zveza Alpe-Jadran si bo, tako Kaiser, prizadevala za ta cilj. Da ga deželni glavar vidi v tesni zvezi s spoštovanjem regionalne, nacionalne/etnične in individualne raznolikosti, sugerira njegova izjava: »Želimo, da se še bolj približamo drug drugemu, ne da bi zatajili lastno, obenem pa bomo skupno koristili kot izziv [razvojni potencial].« (APA-OTS, OTS0175, 22. 11. 2013)

OD OSEMDESETIH LET DO DANES: MIROVNO GIBANJE IN NASTAJANJE DIALOŠKE KULTURE SPOMINJANJA

Postopno rahljanje hladnovojnih režimov, konec hladne vojne in padec socializma so izzvali v alpsko-jadranskem prostoru – še posebej v Furlaniji Julijski krajini, Sloveniji ter na Koroškem oz. Štajerskem – na eni strani razplamtenje nacionalizmov, vojne spopade (v Sloveniji in na Hrvaškem), izbruh potlačenih kolektivnih spominov in – kot odgovor na te družbene pretrse – nastanek in razvoj številnih mirovniških skupin. Čeprav te skupine praviloma niso nastajale znotraj DS Alpe-Jadran, kljub določenim trenjem z njo niso bile v konkurenčnem razmerju, prej obratno: predstavljale so njeno dopolnitev, lahko bi tudi rekli alternativo njeni dejavnosti. Mirovniške skupine so izhajale iz civilne družbe, raznih družbenih gibanj in nevladnih organizacij, prizadevale so si za kulturo miru in nenasilja s podarkom na »civilni neposlušnosti« ter medsebojnemu sodelovanju tudi na čezmejni ravni.

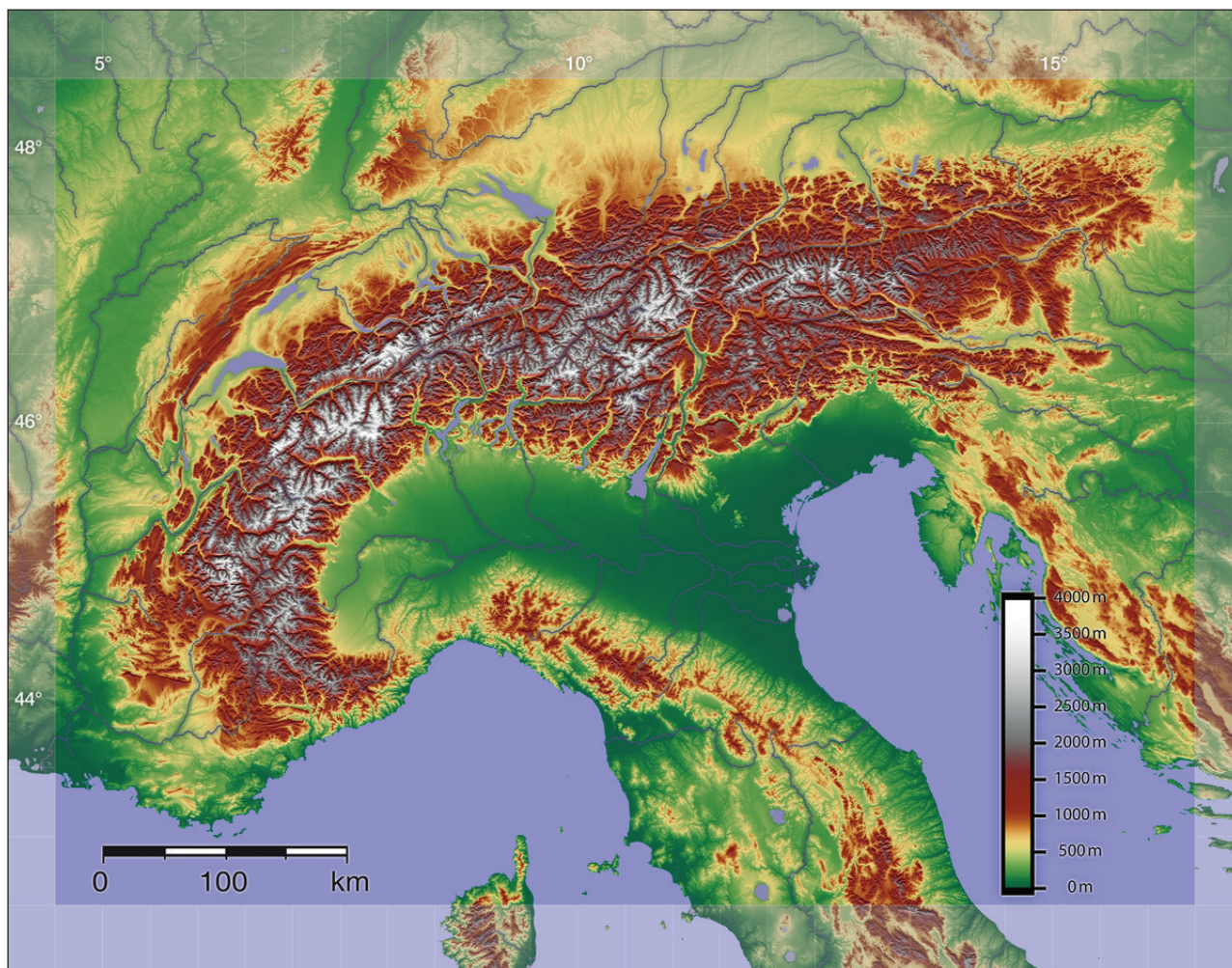
Werner Wintersteiner (2013, 23; gl. tudi Radmann, 2008) navaja, da se je kooperacija mirovniških skupin in organizacij začela v zgodnjih 1980-ih letih, in sicer v času oživitve hladne vojne. Vidni znak kot tudi povod protestnih gibanj sta bila dejstvo, da sta Nato in Varšavski pakt nameščala svoje rakete v Evropi. Ogorčenje

tedanjih mirovniških gibanj je bilo tolikšno, da je zajelo tudi države, ki jih to dejstvo ni neposredno prizadelo, kot denimo nevtralno Avstrijo in neuvrščeno Jugoslavijo (predvsem Slovenijo, v manjši meri tudi Hrvaško). Sprožilec za čezmejno mirovno kooperacijo je bilo tudi eno najpomembnejših Natovih oporišč v Avianu na severu Furlanije v Italiji, kar so sosednje regije občutile kot grožnjo (»Beljaški predlog« v Wintersteiner, 1993, 227). V osemdesetih letih je prišlo do več pomembnih in številčno močnih »mirovniških taborov«, ki so izrecno označeni s pridevnikom »alpsko-jadranski«. In to zlasti v Furlaniji, Srednjem Vrhu pri Kranjski gori, na Rebrci pri Železni Kapli na Koroškem, v Trstu in drugod (Wintersteiner, 2013, 24–25). V Sloveniji je na širok odmev naletela kampanja Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) »Slovenija brez vojske«, ki se je začela novembra 1989 na kongresu ZSMS v Portorožu, končala pa s skupno Deklaracijo za mir, februarja 1991 (Hren, 2011, 14). 20. junija 1991, nekaj dni pred oboroženim spopadom v Sloveniji, so v Ljubljani ustanovili Mirovni inštitut, ki se je v prvih letih svojega obstoja posvečal predvsem mirovnim študijem, vprašanjem nasilja, človekovih pravic, vojne in varnosti (ibid., 19–20).

Leta 1986 je bil sprejet »Alpsko-jadranski mirovni manifest«, ki povzema skupne cilje mirovniških gibanj. V njem med drugim beremo, da »varnosti ni mogoče doseči z nenehnim oboroževanjem [...], temveč prek sporazumevanja med narodi in prek popuščenja napetosti od spodaj«. Deklaracija poudarja nujno »pre-delave ›bolečih točk‹ lastne preteklosti v duhu avtokritike in demokratične miselnosti«, predlaga pa tudi projekte skupnega ukvarjanja s »kočljivimi vprašanji«. Manifest se jasno obrača tudi proti diskriminaciji »narodnih skupnosti z drugim jezikom in kulturo« in poimenuje ukrepe za njihovo pospeševanje (Wintersteiner, 2013, 25).

Vojne v razpadajoči Jugoslaviji so za mirovno gibanje predstavljale globoko cezuro, pa čeprav niso pomenile konec čezmejnega in siceršnjega sodelovanja. To se je v 1990-ih letih premaknilo na področje mirovne pedagogike, od leta 2000 dalje pa zlasti na univerzitetno raven. Hkrati s tem premikom pa je narasla pripravljenost na soočanje s travmatično in konfliktno preteklostjo ter z napetostmi spominjanja, ki iz tega izvirajo. V središče soočanja s preteklostjo vse bolj stopa tudi analiza odnosa do totalitarnih zločinov, še zlasti holokavsta.

Zgodovinar Dan Diner je že v devetdesetih letih poudaril, da je na vprašanje po skupni navezni točki v preteklosti možen le en odgovor: holokavst. Zgodovinsko prizorišče tega »civilizacijskega preloma«, kot je poimenoval ta zločin proti človeštvu, se razteza po vsej Evropi. »V prvi vrsti«, piše Dan Diner (2007, 39), »kontaminira Auschwitz [sinonim za holokavst, op. MJP] memorijo Judov in Nemcev. Toda v orbito dogodka so vpotegnjene tudi druge evropske memorije.« Holokavst je paradigmatični »*lieu de mémoire*« (Pierre Nora) Evro-

pe in vsaka kulturna konstrukcija evropske identitete naj bi izhajala iz tega središča.¹⁰

Desetletje kasneje lahko ugotovimo, da je bila Dinerjeva ocena potrjena in v glavnem tudi uresničena. Odločitev za holokavst kot središče evropske memorije se izpričuje v vpeljavi 27. januarja kot novega spominskega dneva. Ta dan, ki simbolizira osvoboditev Auschwitzta s strani sovjetske Rdeče armade, je Evropski parlament leta 2005 vpeljal s posebno Resolucijo (Evropski parlament, 2005), v kateri evropske državljanke opozarja, da morajo zločini holokavsta živeti naprej v spominu prihodnjih generacij kot opozorilo na genocid, ki izvira iz prezira do drugih ljudi, iz sovraštva, iz antisemitizma, iz rasizma in iz totalitarizma. Poudarjeno je tudi, da so tovrstna prizadevanja potrebna, ker se izvajanje diskriminacije na podlagi vere in narodnosti nadaljuje

na različnih ravneh ne glede na pomembne ukrepe, ki jih je sprejela Evropska unija v zvezi z izvajanjem 13. člena Pogodbe EU. Resolucija poziva v tem kontekstu tudi različne ravni lokalnih, regionalnih in nacionalnih vlad držav članic EU, da uskladijo svoje ukrepe za boj proti antisemitizmu in napadom na manjšine, vključno z Romi, in da spodbujajo dialog prav med temi ravnmi kot tudi dialog in sodelovanje med različnimi kulturnimi, narodnostnimi in verskimi skupnostmi. V smislu Deklaracije Stockholmskega mednarodnega foruma o holokavstu ter prav na tem forumu potrjene Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research (ITF) (gl. Kroh, 2006, 201–237), ki je bila decembra 2012 preimenovana v International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), se Resolucija zavzema za intenzivnejše izobraževanje

10 Naj spomnimo na razloček med memorijo in spominom oz. spominjanjem. Memorija je na kolektivni ravni bolj povezana z institucijami, mediji in kraji, ki hranijo in posredujejo pretekle vsebine, na individualni ravni pa je vezana tudi na možgansko čustveno mašinerijo posameznika do izkustva ali tudi (neposrednega, posrednega, posredovanega) spomina na to izkustvo; spominjanje in spomin pa sta vezana bolj na zavestne komponente odnosa do preteklosti, implicirata pa tudi spontano zaznavanje in nezavedno odzivanje (gl. Jurić Pahor, 2007).

o holokavstu predvsem med mladimi ter za to, da se ozadje holokavsta upošteva tudi v aktualnih dejavnostih in prizadevanjih proti rasizmu, ksenofobiji in antisemitizmu. Naj pripomnimo, da se je tej iniciativi še istega leta pridružila Generalna skupščina Združenih narodov, ki je 27. januar določil za Svetovni dan spomina na žrtve holokavsta.

Od leta 2005 predstavlja obeležje dneva spomina na holokavst obvezo vseh držav članic EU, kar velja tudi za potencialne države kandidatke. Prevzem obvez v sklopu ITF/IHRA, vključno z vpeljavo novega spominskega dneva, predstavlja tako rekoč vstopnico za sprejem v Evropsko unijo. In to prav v smislu Jorgeja Semprúna (2005), ki je med proslavo 60. obletnice osvoboditve koncentracijskega taborišča Buchenwald (kjer je bil zaprt od konca 1943. do osvoboditve) dejal, da bi širitev Evropske unije lahko bila kulturno in eksistencialno uspešna le v primeru, če bi združila ločene zapadno- ter srednje- in vzhodnoevropske spomine. V tem smislu je izrazil upanje, »da bo ob naslednji spominski slovesnosti čez deset let izkušnja gulagov že vtkana v kolektivni evropski spomin. Upajmo, da bodo *Kolimske zgodbe* Varlama Šalamova takrat že uvrščene ob bok knjig Prima Levija, Imreja Kertésza in Davida Rousseta« (ibid.) ali Borisa Pahorja z romanom *Nekropola*. To pa naj bi, tako bi lahko dodali, veljalo tudi za knjige, ki se nanašajo na »Titov gulag« (Jezernik, 2013), med katerimi je najbolj znan Goli otok v Kvarnerskem zalivu, kamor so v času, ko je Tito prekinil zvezo s Stalinom, z okrutnostjo »antistalinističnega stalinizma« (Michnik, 2013, 9) internirali ljudi, ki so bili obtoženi informbirojevskega protijugoslovanskega delovanja. Vse do Titove smrti je bila tema »koncentracijskega taborišča za jugoslovanske komuniste in levičarje«, ta »nasilni madež na naši partizanski morali« in eden od »najbolj temnih dogodkov naše revolucije«, kot je v svojem Dnevniku 1. avgusta 1984 o Golem otoku zapisal nekdanji, prisilno upokojeni predsednik slovenske republiške vlade Stane Kavčič (1988, 515), prepovedana. Goli otok – ob njem pa še zapori ali taborišča, kot so Stara Gradišča, Bileča, Požarevac itd. ter drugi zaporniški otoki ob Jadranskem morju (Sveti Grgur, Rab, Ugljan) – je veljal za enega največjih tabujev v jugoslovanski javnosti. Sem naj bi bilo v obdobju med 1948 in 1963 po uradnih jugoslovanskih virih poslanih 16.731 oseb, po neuradnih virih pa od 100.000 do 300.000 oseb (Jezernik, 2013, 15).

Nedvomno predstavlja Goli otok eno večjih taborišč po drugi svetovni vojni v Evropi. Jetniki so bili na njem

podvrženi jasni hierarhiji, sistematičnemu trpinčenju, načrtnemu razčlovečenju ter prisilnemu delu. Od fašističnih in nacističnih taborišč, ki so jih pred tem preizkusili tudi številni golootokaši, ga je razlikovalo to, da ni bil namenjen »uničenju« (takojšnjemu ali skozi delo), temveč »prevzgoji«.

Pomenljivo je, da so izkušnje Golega otoka po Titovi smrti leta 1980 tematizirali zlasti avtorji iz (ožjega) prostora Alpe-Jadran. V literaturi sta se izkušnje Golega otoka lotila slovenski pisatelj Branko Hofman v romanu *Noč do jutra* ter Igor Torkar *Umiranje na obroke* (oba leta 1984). Leta 1990 je Ligio Zanini, pesnik italijanske narodnosti, rojen v Rovinju v Istri, objavil avtobiografski roman z naslovom *Martin Muma* (roman je izšel v italijanščini), v katerem prav tako govori o strahotah, ki jih je doživel na tem otoku.¹¹ Od devetdesetih let dalje pa so o izkušnji z jugoslovanskim gulagom začele izhajati tudi knjige spominov. Precej znana je knjiga Radovana Hrasta s pomenljivim naslovom *Čas, ki ga ni* (izšla je leta 1991). Naj omenimo še knjigo Bogdana Mohorja - Stona s prav tako pomenljivim naslovom *Luna* in podnaslovom *Od koroškega partizana do političnega zapornika v Bileči*; knjiga vključuje tudi nemški prevod *Luna: Vom Freiheitskämpfer in Kärnten zum politischen Gefangenen in Bileča*, ki je leta 2007 izšla pri založbi Drava v Celovcu. Knjiga zajema spomine na dve poglavji iz avtorjevega življenja. Na svetli strani lune so zapisani avtorjevi spomini na partizanska leta na Koroškem, na njegovo prizadevanje pri organizaciji upora koroških Slovencev proti nacizmu ter na pripravljenost v skrajnem primeru v borbi za svobodo žrtvovati tudi življenje. Na temni strani lune pa je zapisano to, česar se človek, ki se mu je zgodila nepojmljiva krivica – obsodba v tako imenovanih »antistalinistično-stalinističnih« procesih in leta zapora v Bileči – le z muko spominja (asociacija na »Čas, ki ga ni« Radovana Hrasta se naravnost vsiljuje). Obe v eno pripoved zajeti poglavji dajeta knjigi poseben pečat. Opozarjata pa tudi na to, da se je to, kar je zapisano na »temni strani lune«, nadaljevalo tudi po prestani kazni v Bileči. Zadnji odstavek knjige Mohorja - Stona se, potem ko zremo, da se je »Goli otok« (metafora za vsa koncentracijska taborišča v socialistični Jugoslaviji) po njegovi vrnitvi domov v bistvu nadaljeval,¹² pomenljivo glasi: »Vse to se ni dogajalo nekje za Uralom, temveč v moji Socialistični republiki Sloveniji, v naši samoupravno urejeni družbi. Toda ali niso bila tudi v Titovi Jugoslaviji samoupravno urejena taborišča, kot je bila KPD Bileča?« Kratica KPD na prvi pogled napeljuje na domačnost v smislu nekak-

11 Zanimiv v tem sklopu je tudi sledeči podatek Slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije (Kacin Wohinz, Troha, 2000, 61): v času sovražstva med »informbirojevci« in »titovci« so v Jugoslaviji »mnoge italijanske komuniste, bodisi istrske domačine bodisi delavce, ki so se tja odselili »gradit socializem«, pozaprlji, jih deportirali ali izgnali.« O Italijanih na Golem Otoku glej tudi Scotti, 2002, 2012.

12 Bogdan Mohor - Ston (2007: 95) piše: »Tako kot v Bileči sem bil tudi doma uvrščen v najnižjo skupino nepopravljivih informbirojevcev, torej med bojkotirance. Zame ni bilo zaposlitve, štipendije, odvzeli so mi stanovanje, ki so mi ga z odločbo po prioritetni listi dodelile občinske oblasti. Protizakonito ga je zasedla Udba in ga dodelila enemu izmed svojih sodelavcev - »prašičkov«, kakor so udbovci v Slaviji imenovali svoje informatorje. Ob vsakem obisku tujih državnikov ali kakih pomembnejših politikov na Gorenjskem sem bil zaprt ali v hišnem priporu. Tako kot so v Sovjetski zvezi s slik izginjali vsi tisti voditelji, ki so čez noč padli v nemilost, sem se tudi jaz znašel med retuširanci.«

šnega kulturno-prosvetnega društva, a se *unheimlich* (nedomačno, srhljivo) odstre kot »Kazneno popravni dom« (Kazensko-prevzgojni dom).

Bogdan Mohor - Ston s svojim pripovedovanjem sugerira, da je možna koeksistenca spominov, ki so v medsebojnem protislovju in nesoglasju. Nespravljivi, v potlačitev usmerjeni »ali – ali« se tako lahko preobrazi v inkluzivni »tako – kot tudi«. Pomenljivo je, da se je z intervjujem vključil v projekt »Kärnten neu denken/verstehen/gestalten«, »Koroško novo misliti/razumeti/oblikovati«, katerega rezultati so – vključno z objavo omenjenega ter še drugih intervjujev (skupaj 18) – izšli v knjigi *Kärnten liegt am Meer: Konfliktgeschichte/n über Trauma, Macht und Identität* (Koroška leži ob morju: Konfliktne zgodbe o travmi, oblasti in identiteti), ki so jo izdali Wolfgang Petrisch, Wilfried Graf in Gudrun Kramer (2012); projekt sta vodila zadnja dva omenjena avtorja, ki sta strokovnjaka za integrativno transformacijo konfliktov in oblikovanja miru in sokreatorja leta 2011 ustanovljenega »Herbert C. Kelman Institute for interactive conflict transformation« (več o tem gl. <http://kelmaninstitute.org>; gl. tudi Graf, Kramer, Nicolescou, 2008). Naslov knjige implicira sicer poetično vizijo za prihodnost avstrijske Koroške,¹³ vendar je geografsko širše zastavljen, saj se osredotoča na ožji prostor med Alpami in Jadranom (morjem), pri čemer naj bi Alpe (Karavanke) predstavljale prehodno območje, ne pa nekakšen »mejni okop«, ki se ga vzpostavlja v razmerju do soseda. Kot izpostavljajo Graf, Kramer in Ernstbrunner (2012, 41), jim v omenjenem projektu težiščno gre »za predelavo zgodovinskih travm, masovnih kršitev človekovih pravic s strani nacionalsocializma, pa tudi s strani Titovega režima [...], ne da bi pri tem izenačevali oblastne oblike nacionalsocializma, stalinizma in titozma« (ibid.). Gre jim pa tudi »za novo soočanje s preteklostjo« ter za »razvoj skupnega projekta prihodnosti v alpsko-jadranski regiji«, za katero so predlagali vodilne koncepte, kot so »civilna predelava konfliktov«, »regionalni razvoj« in »medkulturno izobraževanje« (ibid.). Perspektiva tega projekta je ustanovitev in razvoj »Mirovne regije Alpe–Jadran« (ibid.; gl. tudi Wintersteiner 2012; <http://kelmaninstitute.org/building-the-peace-region-alps-adriatic/>).

NAMESTO ZAKLJUČKA:

Predpostavimo lahko, da se vizija oblikovanja Mirovne regije Alpe–Jadran, kakor smo jo nakazali v prejšnjem poglavju, ujema s sodobno evropsko kulturo

spominjanja, ki se izreka proti enoznačnim oznakam totalitarizmov in priznava, da je vsak totalitarni režim imel svoje specifične. To pa hkrati pomeni, da grozodejstva, ki so se v 20. stoletju dogajala v državah »pod rdečo zvezdo«, na primer v Sovjetski zvezi ali v SR Sloveniji niso, kot se danes kaj rado reče, »povsem primerljiva« s tistimi, ki jih je povzročil nacizem. Prav tako »povojnih grozot« ni mogoče enačiti s tem, kar nekateri imenujejo »slovenski genocid ali holokavst« (Fink, 2008). Burno dogajanje na področju nekdanje Jugoslavije pa je tudi spomine na Goli otok skušalo in skuša spremeniti v »nacionalistično karikaturu, po kateri naj bi bil »goolootški genocid« zgolj nadaljevanje ustaških zločinov nad Srbi, pravzaprav »skrbno načrtovano nadaljevanje Jasenovca« (gl. Jezernik 2013, 279). Ti primeri pa tudi jasno kažejo, da ni spomin na žrtve komunizma nekompatibilen z memorijo holokavsta, temveč poskus prisvojitji si spomin na žrtve holokavsta za lastne nacionalno in protikomunistično motivirane interese.

Evropska kultura »negativnega spomina«, torej spomina, ki temelji na obeleževanju masovnih travmatičnih izkušenj, še zlasti holokavsta kot najhujšega zločina v naši zgodovini, je nastala prav iz preseganja enačenj različnih totalitarnih sistemov. V tej kulturi se po koncu hladne vojne polagoma uveljavlja trend, da spomin na stalinizem (tudi »antistalinistični stalinizem«) ne bi smel relativirati holokavsta, prav tako tudi spomin na holokavst ne bi smel trivializirati totalitarizme »pod rdečo zvezdo«. In to kljub dejstvu, da so v Evropskem parlamentu leta 2009 pod egido nacionalistično-konservativnega tabora¹⁴ – tako rekoč kot protiutež 27. januarju, mednarodnemu dnevu spomina na žrtve holokavsta – sprejeli Resolucijo o evropski zavesti in totalitarizmi (Evropski parlament, 2009), ki jo je še istega leta podprla Vilniška resolucija o ponovni združitvi razdeljene Evrope (OSCEPA, 2009). Oba dokumenta sugerirata, da je nacizem in stalinizem moč vreči v isto vrečo in da je z vidika žrtev vseeno, kateri režim jih je iz kakršnega koli razloga prikrajšal za svobodo, jih mučil ali ubijal. Evropa, tako njuna dikcija, ne bo združena, če ne bo priznala nacizma, stalinizma ter fašističnih in komunističnih režimov kot skupne zapuščine in ne bo izvedla poglobljenih razprav o njihovih zločinih. V tem smislu resolucija poudarja pomen ohranjanja spomina na preteklost, saj brez resnice in spomina ni sprave, in priporoča razglasitev 23. avgusta (podpis sporazuma Molotov – Ribbentrop) za dan spomina na žrtve vseh totalitarnih in avtoritarnih režimov. Naj pripomnimo, da je Slovenija Evropski dan spomina na žrtve vseh totalitarnih in av-

13 Naslov knjige *Kärnten liegt am Meer* (Koroška leži ob morju) se navezuje na pesem Ingeborg Bachmann *Böhmen liegt am Meer* (Češka/Bohemija leži ob morju).

14 Predlog Resolucije o evropski zavesti in totalitarizmu so dali poslanci nacionalistično-konservativnega Združenja za Evropo narodov (UEN), ki vključuje evropske desničarske stranke in je bila tedaj četrta najmočnejša skupina v Evropskem parlamentu. UEN-ovih 44 poslancev je v času sklenitve Resolucije prihajalo iz šestih držav – Litve, Latvije, Italije, Poljske, Danske in Irske. Največ poslancev, kar 20, je prihajalo s Poljske, s 13 poslanci je sledila Italija. Kljub številni poljski zastopanosti pa so se dalj časa pojavljali očitki, da sta najmočnejši stranki v skupini UEN irska Fianna Fail in italijanska Alleanza nazionale (stranka, ki se je tik pred tem združila z Berlusconijevo stranko Ljudstvo svoboščin) (Zonta, 2009).

toritarnih sistemov sprejela šele leta 2012, torej kasneje kot druge evropske države. Sociologinja in nekdanja političarka Spomenka Hribar je v pogovoru za tednik *Mladina* na vprašanje, zakaj resoluciji tako razdvajata slovensko politično javnost, odgovorila:

»Prvič: zaradi vsega tistega, česar v njiju ni (ni obsojeno izdajstvo, aktivna, krvava kolaboracija z okupatorji, ni predstavljena »predigra« s strani desnice) ... in drugič: ker ne desnica ne levica nista pripravljeni na refleksijo lastne preteklosti in sta torej nesposobni in predvsem nepripravljeni na soočanje dejstev in posledice ravnanja tako desnice kot levece. Vsaka stran dolži izključno drugo za vse gorje, ki je bilo storjeno ljudem.« (Horvat, 2009)

Mučno medsebojno prilagajanje v ozračju žive preteklosti in vročih spominov potrebuje tudi kritičnost do klasičnih pojmov »krvnikov« in »žrtev«, saj so te kategorije podlaga za nove delitve na prijatelje in sovražnike. Te krepijo opozicijske »mi« skupine, odnose napetosti in neskončnega revanšizma. Zato naj bi nova, dialoška kultura spominjanja te čustveno nabite kategorije postopoma nadomestila s procesom kritičnega vzajemnega prilagajanja. Pogoj je znan: priznavanje drugega kot

enakopravnega, spoštovanje drugega, tudi nekdanjega sovražnika, in razumevanje pogojev za njegove drugačne spomine, pomeni hkrati preseganje toge dihotomizacije »krivi – nedolžni«. Nedvomno k temu procesu prispeva tudi uskladitev politike z globalnimi egalitarnimi prizadevanji, ki je ključni izziv, s katerim se soočajo globalisti. Globalizacija, kakorkoli jo razumemo, je ireverzibilen proces in zavedanje, da živimo v vse bolj povezanem svetu (od posameznikov do čezmejnih in transnacionalnih kooperacij in omrežij), v katerem naraščajo socialna tveganja, odsotnost varnosti ter krhkost in negotovost bivanja. Zygmunt Bauman (2004b, 88) celo misli, da je človeštvo prvič v zgodovini v situaciji, ko osebni interesi slehernega individua in etični principi vzajemnega spoštovanja kažejo v isti smeri in zahtevajo enake strategije delovanja. Ta trend se nakazuje tudi v kulturi spominjanja, ki sicer še vedno vztraja znotraj nacionalno-zgodovinskih okvirjev, vendar jih tudi presega s tem, da se preobraža v smeri – tudi čezmejnega – dialoga. Ta tendenca »v duhu Evrope« se precej jasno odraža tudi v prostoru Alpe-Jadran, ki upravičeno slovi kot krilatica za »miroljubno sožitje« in »mir«.

GOING BEYOND BORDERS: INSIGHTS INTO THE CREATION AND DEVELOPMENT OF THE CULTURE OF DIALOGUE AND PEACE IN THE ALPS-ADRIATIC REGION

Marija JURIC PAHOR

Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: juric.pahor@alice.it

ABSTRACT

Using historical and other sources the article illustrates the fact that the Alps-Adriatic region, founded in Venice on 22th November 1978 by the Working Community of the same name, has remained an important »crystallizing point of European integration« to this day. In the 35 years of its existence the Alps-Adriatic project has presented a unique case of creation of a culture of dialogue and peace, hiding in itself the lesson of the Second World War – to shake off the threat that totalitarianism, genocide and after-war violence pose to humanity. Its uniqueness consists in the fact that in the cold-war period it worked hard in favour of cross-border contacts and cooperation among people, regions and countries of different ideological, political and economic views. Also after the collapse of communist regimes the Alps-Adriatic project presented an important agent in the reshaping of conflicts into non-violent form.

The article points out that these efforts could only began to be fully implemented with clear definition and recognition of state borders, brought about by the London memorandum in 1954 (which was finally ratified by the Osimo Agreements of 1975), by the Austrian State Treaty (1955) and by the Udine Agreement (August 1955), which provided for (partial) crossing of state borders. The fact that the territory of the Udine Agreement spread towards the north up to Austria, influenced also many subsequent interventions aimed at the strengthening of mutual relationships, among others the founding of the Conference of security and cooperation in Europe, which had an essential role in the elimination of the »iron curtain«. It is not a coincidence that since the mid-1960s the Alps-Adriatic region has contributed to the creation of a new vocabulary of spatial policy with topoi like: »the mission of integrating nations«, »promotion of neighbourly contacts«, »bridge of friendship between three neighbourly states«: national minorities were not to be considered as crystallizing points of tensions and conflicts among countries but first and foremost as »human capital« for cross-border cooperation.

A significant role in the transformation of the Alps-Adriatic region from »territory of conflict« into »territory of dialogue and peace« was played before its formal foundation, i.e. since 1950 by the Slovene (and other) border minority communities. The article points out that this transformation was first based on the policy of oblivion. This was not about some damnatio memoriae or »suppression«, but above all about mitigation of conflict potentials in the atmosphere of live history, to the benefit of prevention of retributive measures and vindictive feelings, of social and political recovery, and of paving the way for the future. From the 1960s on there has been a turnabout in the direction of the remembrance boom. An important role in this sense was played by the students' movements, which expressed the cathegorical imperative »Auschwitz never again« (Th. W. Adorno) and were mostly anti-war and peace-oriented. Since the 1990s this turnabout has been expressed especially in the cultivation of the remembrance of the victims of Nazism and Stalinism which implies the assumption that also seemingly unfriendly enemies can live with each other, not against each other or just side by side. The existence of tradition or a scheme of conscious or unconscious memory and its Europeanization had and has in that context a strong evocative power.

Key words: Alps-Adriatic, totalitarian violence, mass traumatizations, culture of dialogue, culture of peace, culture of memory, Slovene national communities

VIRI IN LITERATURA:

- APA–OTS – Austria Presse Agentur – Originaltext-Service OTS0175:** LH Kaiser: Arge Alpen-Adria wurde zur Alpen-Adria-Allianz: Kärnten, Burgenland, Steiermark sowie Regionen Kroatiens, Sloweniens und Ungarns unterzeichneten in Klagenfurt Gründungsdokument. http://www.ots.at/presseaussendung/OTS_20131122_OT0175/lh-kaiser-arge-alpen-adria-wurde-zur-alpen-adria-allianz (3. 4. 2014).
- ARGE – Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria (2002):** Leitbild in Europa des dritten Jahrtausends. <http://www.alpeadria.org/deutsch/index.php?page=252897903&f=1&i=733044516&s=252897903> (3. 4. 2014).
- CSCE (1975):** Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE) Final Act of Helsinki, 1 August 1975. <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3dde4f9b4.html> (3. 8. 2013).
- DS predzgodovina – Delovna skupnost Alpe-Jadran:** Predzgodovina. <http://www.alpeadria.org/slovensko/index.php?page=1634310351&f=1&i=733044516&s=1634310351> (3. 8. 2013).
- DS – Delovna skupnost Alpe-Jadran (2006):** DS Alpe-Jadran – veliki mirovni projekt Evrope. Informacija za tisk Delovne skupnosti Alpe-Jadran/Generalni sekretariat, Celovec 21. 3. 2006.
- DS – Delovna skupnost Alpe-Jadran (2013):** Od Delovne skupnosti Alpe-Jadran do Zveze Alpe-Jadran. Nova oblika sodelovanja na območju Alpe-Jadrana. <http://www.alpeadria.org/slovensko/> (3. 4. 2014).
- Evropski parlament (2005):** Resolucija Evropskega parlamenta o spominu na holokavst, antisemitizem in rasizem. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+MOTION+P6-RC-2005-0069+0+DOC+XML+V0//SL> (4. 10. 2013).
- Evropski parlament (2009):** Resolucija Evropskega parlamenta z dne 2. aprila 2009 o evropski zavešti in totalitarizmu. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//SL> (4. 10. 2013).
- Fink, A. (2008):** Spomin na katastrofo. Družina, 8. 6. 2008. <http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/57-23-KristjaniVJavnosti-3> (8. 5. 2014).
- Frlec, B. (2005):** OVSE, Slovenija in Slovenci. V: Šumrada, J., Stefanović Kajzer, M., Srakar, R., Andolšek, M., & Gašparič, J. (ur.) *Kultura dialoga. Norme, načela, zaveze, institucije, delovanje OVSE 30 let po Helsinkih*. Ljubljana, Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 13–19.
- Horvat, M. (2009):** Boj s totalitarizmi. Mladina 34, 27. 8. 2009. <http://www.mladina.si/48122/boj-s-totalitarizmi/> (6. 10. 2013).
- Jančar, D. (2005):** Krakov, Anno Domini 1968. Delo, Sobotna priloga, 9. 4. 2005, 40.
- Kavčič, St. (1988):** Dnevnik in spomini 1972–1987. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti.
- Mamić, T. (2007):** Zahodna meja: okno železne zaveze. Tone Poljšak, podpisnik videmskega sporazuma, o tem, kaj je ta sporazum prinesel Primorcem. V: *Primorske novice* 3. 12. 2007. <https://sites.google.com/site/tinomamic/slovoprepustnic> (2. 8. 2013).
- Michnik, A. (2013):** Morfologija Golega otoka. V: Jezernik, B.: *Goli otok – Titov gulag*. Ljubljana, Modrijan, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 9–11.
- Mohor - Ston, B. (2007):** Luna. Od koroškega partizana do političnega zapornika v Bileči. / Vom Freiheitskämpfer in Kärnten zum politischen Gefangenen in Bileča. Klagenfurt/Celovec, Drava.
- Millstattka izjava (1988):** Izjava predstavnikov tistih zveznih vlad, katerih regije so članice Alpe-Jadrana. Millstatt, 4. junij 1988. http://alt.alpeadria.org/documenti/izjava_millstatt_s.htm (2. 4. 2014).
- OSCEPA – Organization for Security and Co-operation in Europe – Parliamentary Assembly (2009):** Vilnius Declaration of the Osce Parliamentary Assembly and Resolutions adopted at the Eighteenth Annual Session: Resolution on Divided Europe Reunited_ Promoting Human Rights and Civil Liberties in the OSCE Region. Vilnius, June 29 – July 3, 2009, 48–50. http://www.oscepa.org/publications/declarations/cat_view/97-all-documents/1-publications/4-declarations/39-2009-vilnius-declaration (4. 10. 2013).
- Pahor, B. (1967):** Nekropola. Trst, Založništvo tržaškega tiska, Maribor, Založba Obzorja.
- Semprún, J. (2005):** Niemand wird mehr sagen können: »Ja so war es«, ZEIT-Online, 14.4.2005. http://www.zeit.de/2005/16/BefreiungBuchenw_ (30.8.2013).
- Uprava SNG – Uprava Slovenskega Narodnega gledališča v Ljubljani (1949/1950):** Gledališki list Slovenskega Narodnega gledališča v Ljubljani: Opera 1949–1950. Ljubljana: Uprava Slovenskega Narodnega gledališča.
- Uradna spletna stran Zveze Alpe-Jadran** (pred novembrom 2013 DS Alpe Jadran): <http://www.alpeadria.org>
- Uradna spletna stran Herbert C. Kelman Institute for interaktive conflict transformation:** <http://kelmaninstitute.org>
- Waldner, W. (2013):** Entwurf – Leitlinien / Osnutek – vodilne smernice (za novo DS Alpe-Jadran), 1–3. http://www.alpeadria.org/slovensko/files/Entwurf_Leitlinien_LR_Waldner-SLO-1.pdf (7. 9. 2013).
- Zajc, D. (1968):** Ubijavci kač. Maribor, Obzorja; Ljubljana, Ljudska pravica.
- Agamben, G. (2004):** Homo Sacer. Suverena oblast in golo življenje. Ljubljana, Študentska založba.
- Arendt, H. ([1951] 1968):** The Origins of Totalitarianism. New York, Harcourt, Brace and Jovanovich. New York. [Slov. prev. Izvori totalitarizma, Ljubljana, Študentska založba].
- Bajc, G. (2011):** Zgodovinski razvoj mej Alpsko-Jadranskega prostora v 20. stoletju. V: Gruber, B., Rip-

pitsch, D. (ur.): Modell Friedensregion Alpen-Adria?: Lernerfahrungen in einer europäischen Grenzregion. Schwalbach, Wochenschau, 93–114.

Bauman, Z. (2004a): Europe: An Unfinished Adventure. Cambridge, Polity.

Bauman, Z. (2004b): Identity. Conversations with Benedetto Vecchi. Cambridge, Polity Press.

Benedetič, F., Bubnič, A., Fogar, G., Postogna, G., Steffè, B., Zidar F. (1978): Od fašističnega škvadrizma do pokolov v Rižarni (s poročilom o procesu): Trst – Istra – Furlanija 1919–1945, (2. izdaja). Trst, Aned.

Bhabha, H. K. (2007): Grenzen, Differenzen, Übergänge. V: Gunsenheimer, A. (ur.) Grenzen, Differenzen, Übergänge. Spannungsfelder inter- und transkultureller Kommunikation. Bielefeld, transcript, 29–48.

Böckler, S. (2004): Uvodna študija. Manšine in čezmejno sodelovanje: mostovi v Evropi? V Delovna skupnost Alpe-Jadran: Majšine in čezmejno sodelovanje v prostoru Alpe-Jadran. Slovenska jezikovna verzija [urednica S. Novak Lukanovič]. Trento, Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria, 11–29.

Brumlik, M. (1990): Nationalistische Identifikation oder anamnetische Solidarität? V: Assmann, J., Hardt, D. (ur.): Kultur und Konflikt, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 304–321.

Caruth, C. (ur.) (1995): Trauma: Explorations in Memory. London, The John Hopkins University Press, Baltimore.

Diner, D. (1988): Einleitung. V: Diner, D., (ur.): Zivilisationsbruch. Denken nach Auschwitz, Fischer Taschenbuch.

Diner, D. (2007): Gegenläufige Gedächtnisse. Über Geltung und Wirkung des Holocaust (Toldot, 7). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Fercher, P., Seidenberger, C. (2003): Von der Vision zum Projekt – Raumplanung für ein geeintes Europa. Informationen zur Raumentwicklung 7. Bonn, 433–439.

Graf, W., Kramer, G. (2007): »Was versteht schon ein Fremder?« V: Feldner, J., Sturm, M.: Kärnten neu denken – Zwei Kontrahenten im Dialog. Ur. W. Graf in G. Kramer. Klagenfurt/Celovec, Drava & Johannes Heyn.

Graf, W., Kramer, G., Nicolescou, A. (2008): The art of conflict: Transformation through dialogue. IICP Working Paper Series, Wien. https://www.academia.edu/994960/The_art_of_conflict_transformation_through_dialogue (4. 5. 2014).

Graf, W., Kramer, G., Ernstbrunner, T. (2012): Vom Kompromiss zur Versöhnung? Zwischenbericht zum Projekt »Kärnten neu denken/verstehen/gestalten«. V: Petritsch, W., Graf, W., Kramer, G. (eds.): Kärnten liegt am Meer: Konfliktgeschichte/n über Trauma, Macht und Identität. Klagenfurt/Celovec, Drava, Johannes Heyn, 33–77.

Gruber, B., Rippitsch, D. (ur.) (2011): Modell Friedensregion Alpen-Adria? Lernerfahrungen in einer europäischen Grenzregion. Schwalbach, Wochenschau.

Habermas, J. (1986): Vom öffentlichen Gebrauch der Historie: das offizielle Selbstverständnis der Bun-

desrepublik bricht auf. V: Die Zeit, 7. 11. 1986. <http://www.zeit.de/1986/46/vom-oeffentlichen-gebrauch-der-historie> (11. 6. 2013).

Habermas, J., Derrida, J. (2004): Evropa: poziv k skupni zunanji politiki. V: Časopis za kritiko znanosti 32, 217/218, Ljubljana, 25–31.

Hren, M. (1991): Si vis pacem para pacem. V: Jalušič, V., Kreft, L. (ur.): Vojsna in mir. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 13–35.

Jezernik, B. (2013): Goli otok – Titov gulag. Ljubljana, Modrijan, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Judt, T. (2007): Povojna Evropa 1945–2005 (2 knjigi). Zbirka Premiki. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Jurić Pahor, M. (2004): Neizgubljivi čas: travma fašizma in nacionalsocializma v luči nuje po »obdobju latence« in transgeneracijske transmisije. V: Razprave in gradivo, Revija za narodnostna vprašanja / Treatises and Documents: Journal of Ethnic Studies 44. Ljubljana, 38–64.

Jurić Pahor, M. (2007): Memorija in/ali spomin? Raziskovalni trendi in pojmovne zagate. Razprave in gradivo, Revija za narodnostna vprašanja / Treatises and Documents, Journal of Ethnic Studies 53/54, Ljubljana, 204–228.

Jurić Pahor, M. (2008): O nuji pripovedovati o Auschwitzu: narativnost spominjanja in geno-tekst simbolizacije. Razprave in gradivo, Revija za narodnostna vprašanja / Treatises and Documents, Journal of Ethnic Studies 56/57. Ljubljana, 6–33.

Jurić Pahor, M. (2011): Grenzen, Schwellen, Übergänge: Überlegungen zum Alpen-Adria-Raum. V: Tschernokoshewa, E., Keller, I. (ur.): Dialogische Begegnungen. Minderheiten – Mehrheiten aus hybridologischer Sicht. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 318–338.

Jurić Pahor, M. (2012): Čezmejni in transkulturni imaginariji: alpsko-jadranski prostor v kontekstu njegovega zamišljanja in o(d)smišljanja. *Annales. Series historia et sociologia* 22,2. Koper, 409–424.

Kacin Wohinz, M., Troha, N. (ur.) (2000): Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956, poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije / I rapporti italo-sloveni 1880-1956, relazione della commissione storico-culturale italo-slovena / Slovene-Italian relations 1880-1956, report of the Slovene-Italian historical and cultural commission. Nova revija, Ljubljana.

Kanzleiter, B. (2008): Jugoslavija. V: Klimke, M., Scharloth, J. (ur.), 1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956–1977. New York, NY: Palgrave Macmillan, 219–228.

Klabjan, B. (2013): »Transnacionalne politike, nacionalna diplomacija«? Slovenci in Delovna skupnost Alpe-Jadran. *Acta Histriae*, 21,3. Koper, 409–421.

Kroh, J. (2006): Transnationale Erinnerung. Der Holocaust im Folkus geschichtspolitischer Initiativen. Frankfurt, New York, Campus Verlag.

Lorenzer, A. (1973): Sprachzerstörung und Rekonstruktion. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Meier, Ch. (2010): Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns. Vom öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit. München: Siedler.

Mljač, T. (2008): Ameriška luč nad Trstom: o veleposlanici ZDA v Rimu Clare Boothe Luce in njeni vlogi pri reševanju tržaškega vprašanja med letoma 1953 in 1954. Koper, Založba Annales.

Molan, M. (2008): Študentska gibanja na Slovenkem: študenti kot nosilci sprememb. Diplomsko delo. Ljubljana: [M. Molan].

Nečak, D. (2010): »Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija (1966-1974). Ponovna vzpostavitev diplomatskih stikov med Zvezno Republiko Nemčijo in Jugoslavijo. V: Čepič, Z. (ur.): Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988, (Zbirka Vpogledi, 2). Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 183–230.

Pelinka, A. (1998): Die Studentenbewegung der sechziger Jahre in Österreich. V: Forum Politische Bildung (ur.): Wendepunkte und Kontinuitäten. Zäsuren der demokratischen Entwicklung in der österreichischen Geschichte, (Sonderband der Informationen zur Politischen Bildung). Wien, Innsbruck, StudienVerlag, 148–157.

Petritsch, W., Graf, W., Kramer, G. (ur.) (2012): Kärnten liegt am Meer: Konfliktgeschichte/n über Trauma, Macht und Identität. Klagenfurt/Celovec, Drava, Johannes Heyn.

Radmann, Diana (2008): Die Geschichte der Friedensbewegungen im Alpen-Adria-Raum in den 1980er Jahren – Ein Projekt im Alpen-Adria-Raum, (Forschungsbericht). Klagenfurt, Alpen-Adria-Universität.

Renan, E. (1990): What is a nation? V: Bhabha, H. K. (ur.): Nation and Narration. London, Routledge, 9–21.

Repe, B., Prinčič, J. (2009): Pred časom. Portret Staneta Kavčiča. Ljubljana: Modrijan.

Rettl, L. (2006): Partisanendenkmäler. Antifašistische Erinnerungskultur in Kärnten. Innsbruck-Wien-Bozen, Studienverlag.

Scalpelli, A. (ur.) (1988): San Sabba. Istruttoria e processo per il Lager della Risiera (2 knjigi). Milano, ANED – Mondadori.

Scotti, G. (2002): Goli otok. Italiani nel gulag di Tito. Trieste, Lint.

Scotti, G. (2012): Il gulag in mezzo al mare. Nuove rivelazioni su Goli otok. Trieste, Lint Editoriale.

Schuman, R. ([1962] 2003): Za Evropo. Celje, Mohorjeva družba.

Stojaković, K. (2010): »Es war einmal in Jugoslawien ...«. »1968« und die verdrängte Erinnerung an ein ge-

samtjugoslawisches Projekt. V: Flierl, T., Müller, E. (ur.): Osteuropa – Schlachtfeld der Erinnerungen. Berlin, Karl Dietz-Verlag, 131–156.

Šušmelj, J. (2009): Trpko sosodstvo: nekateri vidiki odnosov med sosednjima državama v obdobju 1946–2001. Trst, ZTT=EST.

Troha, N. (1999): Komu Trst: Slovenci in Italijani med obema državama. Ljubljana, Modrijan.

Valentin, H. (1998): Kärnten und die Alpen-Adria-Idee. V: Rumpler, H., Burz, U. (ur.): Kärnten. Von der deutschen Grenzmark zum österreichischen Bundesland. Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 172–214.

Valentin, H. (2011): Die grenzüberschreitende Zusammenarbeit im Alpen-Adria-Raum – ein Beitrag zur Friedenssicherung. V B. Gruber & D. Rippitsch (ur.) Modell Friedensregion Alpen-Adria. Lernerfahrungen in einer europäischen Grenzregion. Schwalbach/Ts., Wochenschau Wissenschaft, 157–166.

Walzl, A. (1999): Die Bewältigung. Nachkriegsjahre in Kärnten und Friaul. Klagenfurt: Kärntner Druck- und Verlagsgesellschaft.

Weilguni, W. (1990): Österreichisch-jugoslawische Kulturbeziehungen 1945–1989. Wien, Verlag für Geschichte und Politik; München: R. Oldenbourg Verlag.

Wintersteiner, W. (1993): Die Alpe-Adria-Friedensbewegung: Baustein für ein Europa der Regionen. V: Birckenbach, H. M., Jäger, U., Wellmann, CH. (ur.): Jahrbuch Frieden 1993. München, C.H. Beck, 220–230.

Wintersteiner, W. (2012): »Kärnten liegt am Meer« : Vision einer Friedensregion. V: Petritsch, W., Graf, W., Kramer, G. (ur.): Kärnten liegt am Meer: Konfliktgeschichte/n über Trauma, Macht und Identität. Klagenfurt/Celovec, Drava, Johannes Heyn, 524–545.

Wintersteiner, W. (2013): Frieden braucht Strukturen. Transkulturellen Austausch und Mehrsprachigkeit im Alpen-Adria-Raum fördern. V: Gombos, G. (ur.): Mehrsprachigkeit grenzübergreifend. Modelle, Konzepte, Erfahrungen. Meran/Merano, Alpha Beta Verlag; Klagenfurt/Celovec, Wien/Dunaj, 14–34.

Zonta, S. (2009): Združenje za Evropo narodov (FUEN). RTV SLO. <http://www.rtvlo.si/evropske-volitive/zdruzenje-za-evropo-narodov/98577> (6. 10. 2013).

Zorn, T. (1966): Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950, (disertacija). Ljubljana, [A. Zorn].

Žagar, M. (2010): Ustava SFRJ in ustavni sistem 1974: povzročitelj krize ali mehanizem za njeno razreševanje? V: Čepič, Z. (ur.): Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988, (Zbirka Vpogledi, 2). Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 231–256.

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

(gl. članek Obad Šćitaroci & Bojanić Obad Šćitaroci, str. 95-112)

- SLIKA NA NASLOVNICI: Mestni park v Reki, avtor: Filibert Bazarig, 1874, vir: Državni Arhiv v Reki.
Slika 1: Zagreb, Škofijsko mesto Kaptol in park Ribnjak, katastrska karta, 1862, vir: Zagrebški mestni muzej.
Slika 2: Zagreb, Načrt za park Josipovac, 1890, avtor: Josip Peklar, vir: Zgodovinski arhiv v Zagrebu.
Slika 3: Zagreb, Grič Promenade, akvarel, 1862, avtor: Josip Svoboda, vir: Zagrebški mestni muzej.
Slika 4: Lipik, Avenija termalnega parka, 1906, vir: Narodna in univerzitetna knjižnica v Zagrebu.
Slika 5: Opatija - Park Vile Angioline – 1897, kopija katastrske mape iz 1897, vir: Zgodovinski arhiv na Reki.
Slika 6: Opatija, park Quisisana Sanatoriuma v začetku 20. stoletja, vir: zasebna zbirka.
Slika 7: Krapinske Toplice, zdravilišče in zdraviliški vrt v začetku 20. stoletja, razglednica, vir: zasebna zbirka.
Slika 8: Zagreb, Maksimir, olje na kartonu, 1880, avtor: Eduard Weingarten, vir: Hrvaški zgodovinski muzej, Zagreb.

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

(see article Obad Šćitaroci & Bojanić Obad Šćitaroci, pp. 95-112)

- FRONT COVER: Rijeka, City Park, author of draft Filibert Bazarig, 1874, source: The State Archive in Rijeka.
Figure 1: Zagreb, the Bishopric City of Kaptol and Ribnjak Park, cadastre map, 1862, source: The City Museum of Zagreb.
Figure 2: Zagreb, Park Plan for Josipovac, 1890, author: Josip Peklar, source: The Historical Archive in Zagreb.
Figure 3: Zagreb, Grič Promenade, aquarelle, 1862, author: Josip Svoboda, source: The City Museum of Zagreb.
Figure 4: Lipik, Spa Park Avenue, 1906, source: The National and University Library of Zagreb.
Figure 5: Opatija - Villa Angiolina Park - 1897 Opatija, the Villa Angiolina Park, copy from cadastre map, 1897, source: The Historical Archive in Rijeka.
Figure 6: Opatija, the Quisisana Sanatorium Park, early 20th century, source: private collection.
Figure 7: Krapinske Toplice, spa and spa garden, postcard, early 20th century, source: private collection.
Figure 8: Zagreb, Maksimir, oil on cardboard, 1880, author: Eduard Weingarten, source: Croatian History Museum, Zagreb.

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ANNALES (*Anali za istrske in mediteranske študije* Ser. hist et soc.) objavlja **izvirne in pregledne znanstvene članke** z družboslovnimi in humanističnimi vsebinami, ki se navezujejo na preučevanje *zgodovine, kulture in družbe* Istre in Mediterana. Vključujejo pa tudi *primerjalne in medkulturne študije* ter *metodološke in teoretične* razprave, ki se nanašajo na omenjeno področje.

2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati.

3. Članki naj obsegajo do 48.000 znakov brez presledkov oz. 2 avtorski poli besedila. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annaleszdjp@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.

Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.

4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in naslovom elektronske pošte.

5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).

V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.

Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.

6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.

7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 17x20 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.

8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo.

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Primer citata med besedilom:

(Kalc, 2010, 426).

Primer navajanja vira kot celote:

(Kalc, 2010).

Popolni podatki o tem viru v poglavju Literatura pa se glasijo:

Kalc, A. (2010): „Statistični podatki o Trstu“ ob tretji francoski zasedbi leta 1809. *Annales*, Ser. hist. sociol., 20, 2. Koper, Založba Annales, 423–444.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se viri med seboj razlikujejo. Primer:

(Kalc, 2010a) in (Kalc, 2010b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Kalc, 2010a; Verginella, 2008).

9. Pri **citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote. Primer:

(ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratice arhiva, kratice arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratice razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu.

Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

10. Pri citiranju časopisnih virov med tekstom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo *pod črto*:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije, kraj, založnika in periodo izhajanja.

Primer:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

11. Poglavlje o virih in literaturi je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M., Tavčar, L. (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007).

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Lenarčič, B. (2010): Omrežna družba, medkulturnost in prekukulturnost. V: Sedmak, M., Ženko, E. (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper, Založba Annales, 245–260.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka. Kraj, strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Ser. hist. sociol., 19, 2. Koper, 349–360.

- Opis **ustnega vira**:

Informator (leto izporočila): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorju.

- Opis **vira iz internetnih spletnih strani**:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran. Če leto objave ni znano, damo v oklepaj leto pristopa na to stran:

UP ZRS (2009): Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper. Znanstveni sestanki in conference. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009).

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega-istih avtorjev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v enem tednu.

Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ANNALES (Annali per gli studi istriani e mediterranei, Ser. hist. et soc.) pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** dai contenuti sociologici e umanistici relativi allo studio della *storia, cultura e società* dell'Istria e del Mediterraneo. Include inoltre *studi comparativi e interculturali* nonché saggi *metodologici e teorici* pertinenti a questa area geografica.

2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 48.000 battute senza spazi, ovvero 2 fogli d'autore. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica Annaleszdp@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.

L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.

4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.

Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **parole chiave** adeguate. Sono necessarie anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.

7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg, tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 17x20 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico (in virtù della Legge

sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto.

I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*.

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

Esempio di citazione nel testo:

(Borean, 2010, 325).

Esempio di riferimento alla fonte, senza citazione:

(Borean, 2010, 2006).

I dati completi su questa fonte nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Borean, L. (2010): Collezionisti e opere d'arte tra Venezia, Istria e Dalmazia nel Settecento. *Annales, Ser. hist. sociol.* 20, 2. Koper, *Založba Annales*, 323–330.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Borean, 2010a) e (Borean, 2010b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Borean, 2010a; Verginella, 2008).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione »Fonti« a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare fonti di giornale nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata a piè di pagina:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26.

Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale, il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Ad es.:

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Rener, T., Šuklje, R., Verginella, M., Tavčar, L. (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

Se gli autori sono più di due, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Šelih et al., 2007)

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

Descrizione di un articolo che compare in un **volume miscelaneo**:

- autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro. Luogo di edizione, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Lenarčič, B. (2010): Omrežna družba, medkulturalnost in prekulturalnost. V: Sedmak, M., Ženko, E. (ur.): Razprave o medkulturalnosti. Koper, Založba Annales, 245–260.

Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico. Luogo di edizione, pagine (da-a). Per es.:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Ser. hist. sociol., 19, 2. Koper, 349–360.

Descrizione di una **fonte orale**:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, parroco a Visinada. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

Descrizione di una **fonte tratta da pagina internet**:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso. Se l'anno di edizione non è noto si indichi tra parentesi l'anno di accesso a tale indirizzo:

UP ZRS (2009): Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper. Znanstveni sestanki in conference. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009).

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.

13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.

14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedito entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.

15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ANNALES (*Annals for Istrian and Mediterranean Studies*, Ser. hist et soc.) publishes **original** and **review scientific articles** dealing with social and human topics related to research on *the history, culture and society of Istria and the Mediterranean*, as well as *comparative and intercultural studies* and *methodological and theoretical discussions* related to the above-mentioned fields.

2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.

3. The articles should be no longer than 8,000 words. They can be submitted via e-mail (Annaleszdp@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.

4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address.

5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 200 words) being longer than the latter (max. 100 words).

The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.

The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.

6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.

7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 17x20 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.

8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – should contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text.

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography). The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

E.g.: Citation in the text:
(Kalc, 2010, 426).

E.g.: Reference in a text:
(Kalc, 2010).

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Kalc, A. (2010): „Statistični podatki o Trstu“ ob tretji francoski zasedbi leta 1809. *Annales*, Ser. hist. sociol., 20, 2. Koper, Založba Annales, 423–444.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:
(Kalc, 2010a) and (Kalc, 2010b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same footnote, individual works or sources should be separated by a semicolon. E.g.:
(Kalc, 2010a; Verginella, 2008).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:
(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document can not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

E.g.:

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher.

E.g.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Renar, T., Šuklje, R., Verginella, M., Tavčar, L. (2007): Pozabljeni portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Šelih et al., 2007)

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In:

Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Lenarčič, B. (2010): Omrežna družba, medkulturnost in prekukulturnost. V: Sedmak, M., Ženko, E. (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper, Založba Annales, 245–260.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number. Place, pages from-to. E.g.:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Ser. hist. sociol., 19, 2. Koper, 349–360.

- Description of an **oral source**:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, born 1930, priest in Vižinada. Oral history. Audio recording held by the author.

- Description of an **internet source**:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis). If the year of publication is unknown, you should cite the year in which you accessed the website (within the parenthesis):

UP ZRS (2009): Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper. Znanstveni sestanki in konferenca. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. You can also add a list of their explanations at the end of the article.

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).

14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week.

It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.

15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

